

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2022

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU MUSTAFAYEV

AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent
mustafayev.fizuli8@gmail.com

KİNO DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *ədəbi dil, kinoaktyor, kinossenari, danışiq dili, tələffüz normaları, dilin xəlqiliyi, ümumxalq dili*

Ключевые слова: *литературный язык, киноактер, киносценарий, разговорный язык, нормы произношения, народность языка, общенародный язык*

Key words: *literary language, the film actor, movie script, spoken language, the articulation norms, national character of language, nationwide language*

Giriş. Ensiklopedik ədəbiyyatlarda, adətən, bəşəriyyətin əmək sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi, yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu kimi başa düşülən mədəniyyət anlayışının özünəməxsus linqvistik aspekti də vardır ki, bu da dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, yazı mədəniyyəti kimi ifadələrdə təzahür edir. Məsələn, sənədli televiziya filmlərinin ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, onlar tamaşaçıya hər hansı konkret sahədə bilik verməklə yanaşı, onların ümumi dünyagörüşünün artmasına, bu və ya başqa problemə münasibətdə onun tərəddüdlərinin aradan qalxmasına kömək edir.

X X X

“Bu mənada Azərbaycan telefilmləri müstəsna rol oynayır. Burada səviyyədən tutmuş dil öyrədilməsinə, tarixə və ayrı-ayrı elm sahələrinin işıqlandırılmasınadək hər şey öyrədici, maarifçi, tədris xarakteri daşıyır. Əlbəttə, bu zaman xalqımızın dili və tarixi məsələləri ön plana çəkilir” [1, 206].

Qəribədir ki, nitq mədəniyyəti anlayışı ilə bağlı dilçiliyimizdə hələ də vahid və yekdil bir fikir mövcud deyildir: “Bəziləri nitq mədəniyyəti dedikdə ancaq dilin təsvir və ifadə vasitələrində istifadə formalarını başa düşmüş, digər alimlər fikri düzgün və yığcam ifadə etməyi nitq mədəniyyəti hesab etmişlər. Bir qrup alim isə nitq mədəniyyəti məsələlərini üslubla bağlı şərh etməyə çalışmışdır.

Nitq mədəniyyəti problemi ilə bağlı belə bir fikir müxtəlifliyinin görünür bir səbəbi də həmin problemin hələ də çoxşaxəli, əsaslı və canlı təcrübəyə istinadən fundamental tədqiqata gətirilməməsidir. Bu münasibətlə Ağamusa Axundov çox haqlı olaraq yazır: “Hazırda respublikamızda elmi dərəcəsi olan iki yüz nəfərdən artıq dilçi vardır. Təəssüf ki, onların son dərəcə kiçik bir qismi nitq mədəniyyəti məsələləri ilə məşğul olur. Çox mühüm təcrübə əhəmiyyəti olan bu işə müxtəlif dilçilik sahələri nümayəndələrinin cəlb edilməsi şübhəsiz faydalı olardı” [2, 87].

Azərbaycan televiziyasının 40 illiyi ilə bağlı yubiley tədbirlərinin sənədlərində deyildiyi kimi, “Azərbaycan dilinin təbliği sahəsində televiziya, radio və kino çox iş görə bilər. Tamaşaçılar qarşısında çıxış edən hər kəs Azərbaycan dilində nə qədər səlis, gözəl, şirin, mədəni danışsalar, o qədər də hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz dilini sevvəcək, özləri üçün nümunələr götürəcək və öz dilini inkişaf etdirəcəkdir” [3, 4].

“Pəncərəmə ay qonub” (1993), “Ev üçün, ailə üçün” (1995) filmləri də ədəbi dil normalarına əməl olunması baxımından diqqətəlayiqdir.

Bu filmlərdə sözlərin tələffüzünə də, fasiləyə də, bir sözlə, şifahi ədəbi dilə aid olan tələblərə əməl olunurdu. Aşağıdakı misallardakı sintaktik vahidlərin, adlıq cümlələrin, onların hissələrinin düzgün sintaqmlara bölünərək deyilməsi müsbət təsir bağışlayırdı.

“Buzovna... Abşeron torpağının zümrüd bir guşəsi. Mavi Xəzərli. Ab-havalı. Adamları da safdır. Təbiəti, torpağı kimi.

... Budur, özül atılır, ev tikilir, deməli, yeni bir ocaq yaranır, ailə isinir... Son illər qəsəbə sovetinin köməyi ilə ehtiyacı olanlara, yeni ailələrə xeyli torpaq sahəsi ayrılıb.” (Televiziya filmi: “Mavi Xəzərin sahilində” 1995).

“Şəfahət əllər” (1992) filmi dil və üslubca, obrazlı ifadələrin işlədilməsinə görə nümunəvi hesab etmək olar. Burada aparıcı və ssenari mətnin dili üzərində məsuliyyətlə işləməsi aydınca hiss edilir:

Bütün bunlara əsasən demək lazımdır ki, filmlərin yaradıcı işçiləri ekran önündə, nəinki nitq mədəniyyətinin nümunəvi təmsilçiləri olmalıdırlar, həm də bu mədəniyyətin kütlələr arasında yayılmasında, hamının şəxsi sərvətinə çevrilməsində fərdi təşəbbüs göstərməlidirlər.

Bunun üçün nitq axını prosesində mütləq aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır: a) *nitqin sərrastlığı*; b) *nitqin zənginliyi*; c) *nitqin təmizliyi*; ç) *nitqin yığcamlığı – lakonizmi*; d) *nitqin məntiqiliyi*.

a) Nitqin sərrastlığı. Hər hansı bir film birinci növbədə fikir və dil vəhdətinə xidmət etməlidir. Aparıcı və yaxud kadrarxası mətni oxuyan diktor ünsiyyət prosesində elə dil vahidlərinə müraciət etməlidir ki, o, fikri dəqiq və sərəst şəkildə əks etdirə bilsin. Bunun üçün isə həmin aparıcının zəngin lüğət ehtiyatı, söz yatırı olmalıdır. Çünki fikrə uyğun söz seçmək, mühakiməyə uyğun cümlə qurmaq bu zənginlik zəmnində baş verir.

b) Nitqin zənginliyi. Nitqin zənginliyi dedikdə kinoaktyorun canlı şifahi nitq prosesində dil vahidlərinin – leksik, semantik, frazeoloji, qramatik vahidlərin forma müxtəlifliyindən, məna rəngarəngliyindən bacarıqla istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Nitqində lüzumsuz leksik təkrarlara, basmaqəlib cümlələrə, şablon qrammatik konstruksiyalara əsaslanan aktyorun təhkiyəsi də məlum məsələdir ki, primitiv, fikirləri də dayaz təsir bağışlayacaqdır.

c) Nitqin təmizliyi. Kino dilində nitq mədəniyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri aktyor nitqinin təmizliyidir. Bu təmizlik birinci növbədə özünü natiqin doğma dilə hörmətində və inamında göstərir. Kinoaktyorun nitqi başqa dillərə məxsus söz və ifadələrdən maksimum dərəcədə təmizlənmiş olmalıdır. Nitqi ehtiyac olmadan terminlərlə doldurub yalançı alimnəmalıq etmək də nitqi zibilləməyə gətirib çıxarır. Televiziya filmlərinə xas olan kütləvilik prinsipi hamı və hər kəsin qavrayacağı tərzdə meyarı məhz aktyor nitqinin təmizliyinə arxalanır və əsaslanır.

ç) Nitqin yığcamlığı. Nitqin yığcamlığı – lakonizmi, fikri az sözlə ifadə etmək tələbi, ümumiyyətlə, dilin qənaət prinsipindən irəli gəlir. uzunçuluq, sözcülük, fikri aşkarlamağı bacarmamaq və yekunlaşdırma bilməmək film istehsalında ən səciyyəvi peşə qüsurlarındandır. M.Ə.Sabir vaxtilə bəzi yazarların “qələm təcrübələri” barədə istehza ilə yazırdı: “Bir gecəlik mətləbin bir sənə məbədi var...”

Kinoaktyorlar nitqin yığcamlığı istiqamətində öz üzərilərində işləyərkən birinci növbədə təfəkkür məşqlərini sürətləndirməli, dilimizin lüğət tərkibini, söz ehtiyatını dərinlən mənimsəməyə səy göstərməli, mühakiməni yığcam, konkret və qısa ifadəsində dilimizin məntiqi və qrammatik konstruksiyalarına, sözlərin və frazeoloji vahidlərin lüğəvi və semantik mənalarına yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdırlar.

d) Nitqin məntiqliyi. Nitqin məntiqliyi, hər şeydən əvvəl, nitqin ifadə etdiyi fikir yükünə münasibətində üzə çıxır. Elm, təhsil, tədris kimi həyatı əhəmiyyətli, milli dəyərlə fəaliyyət sahələrinin təbliğinə xidmət edən aktyor üçün öz nitqində məntiqi prinsiplərə əməl etmək, xüsusilə vacibdir. Hələ vaxtilə böyük antik filosof Aristotel yazırdı: “Sözlə əldə edilə bilən nə varsa, hamısı fikir sahəsinə aiddir. Bura daxildir: sübut, təkzib, daxili aləmdə, məsələ, mərhəmət, qorxu, qəzəb və bu kimi digər ruhi halların əmələ gəlməsi, həmçinin böyütmə və kiçiltmə. Aydın ki, fikrin sözlə şərhində olduğu kimi, hadisələrin şərhində də əgər həmin hadisələri cılız, yaxud böyük və yaxud adi göstərmək lazımdısa, istifadə olunan vasitələr də gərək eyni mənbələrdən götürülsün [4, 32].

Nəticə. Müasir kinoda geniş xalq kütlələri ilə ünsiyyət sadəcə, ekranarxası və ekranözü bir mühitdə baş vermir. Belə passiv ünsiyyət indi getdikcə öz yerini canlı mükəlliməyə, qarşılıqlı söhbətə verir. Dialoq kinonun həyatında əsas elementə çevrilmiş olur. Bu gün televiziyanın sənədli filmlərində tez-tez müşahidə olunan müsahibələr, sual-cavablar dialoji nitqin fəallıq kəsb etdiyini kifayət qədər yaxşı nümayiş etdirir. Lakin burası da sirr deyildir ki, filmin məqsədinə və ruhuna müvafiq

həmsöhbət tapmaq nə qədər çətindir, onunla canlı, səmimi ünsiyyət yaratmaq, dialoqa girmək də bir o qədər çətindir. Məsələnin bu cəhəti apapricıdan xüsusi hazırlıq və peşə ustalığı tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Televiziya və radio dili. Bakı. 2000. səh. 206.
2. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı. 1988. səh. 14, 32.
3. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı. "Yazıçı". 1992. səh. 29, 87.
4. "Azərbaycan" qəzeti. 1996 18 fevral. səh. 4.

Fizuli Mustafayev Nəcməddin oğlu Kino dili və nitq mədəniyyəti məsələləri

Xülasə

Məqalə kino dili və nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr olunub. Qeyd edilir ki, ensiklopedik ədəbiyyatlarda, adətən, bəşəriyyətin əmək sahəsində, ictimai və mədəni həyatda əldə etdiyi, yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu kimi başa düşülən mədəniyyət anlayışının özünəməxsus linqvistik aspekti də vardır ki, bu da dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, yazı mədəniyyəti kimi ifadələrdə təzahür edir.

Məqalədə vurğulanır ki, dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təmas xətləri olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Onlardan ən mühümü budur ki, mədəniyyət dilin dolğunlaşmasına, onun ardıcıl təkamülünə, inkişaf və tərəqqisinə yaxından yardımçı olduğu kimi, dil və mədəniyyətin ən mühüm zənginləşmə mənbəyi olan mənəvi sərvət və dəyərlərin təşəkkülündə və sosial təcrübəyə daxil olmasında əsas faktor kimi çıxış etmişdir.

Məqalədə, xüsusilə qeyd edilir ki, nitq mədəniyyəti problemi ilə bağlı belə bir fikir müxtəlifliyinin görünür bir səbəbi də həmin problemin hələ də çoxşaxəli, əsaslı və canlı təcrübəyə istinadən fundamental tədqiqata gətirilməsidir.

Dil və nitq arasında sıx qarşılıqlı əlaqə olması maraqlı məsələ kimi yer alır. Tədqiq üçün kifayət qədər ədəbiyyat və müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Физули Мустафаев Наджмаддин оглу Проблемы киноязыка и культуры речи

Резюме

Статья посвящена вопросам киноязыка и культуры речи. Отмечается, что в энциклопедической литературе присутствует специфический лингвистический аспект понятия культуры, под которым обычно понимается совокупность материальных и духовных богатств, которые человечество приобрело и создало в сфере труда, социальной и культурной жизни. Проявляется в таких выражениях, как культура письма.

В статье подчеркивается, что линии взаимодействия и соприкосновения языка и культуры очень разнообразны и красочны. Самым важным из них является то, что культура была ключевым фактором в формировании духовного богатства и ценностей и их включением в социальную практику, а также важнейшим источником обогащения языка и культуры, а также внесла значительный вклад в полнота языка, его последовательная эволюция, развитие и прогресс.

В статье подчеркивается, что одной из очевидных причин такого расхождения во взглядах на проблему культуры речи является то, что проблема до сих пор выносятся на фундаментальные исследования с привязкой к многогранному, обоснованному и яркому опыту.

Тесная связь между языком и речью - интересный вопрос. Для исследования было использовано достаточное количество литературы и различных источников.

Fizuli Mustafayev Najmaddin oğlu
Problems of cinema language and culture of speech
Summary

The article is devoted to the issues of cinema language and culture of speech. It is noted that in the encyclopedic literature there is a specific linguistic aspect of the concept of culture, which is usually understood as a set of material and spiritual wealth that mankind has acquired and created in the sphere of labor, social and cultural life. manifests itself in expressions such as the culture of writing.

The article emphasizes that the lines of interaction and contact between language and culture are very diverse and colorful. The most important of them is that culture was a key factor in the formation of spiritual wealth and values and their inclusion in social practice, as well as an important source of enrichment of language and culture, and also made a significant contribution to the completeness of the language, its consistent evolution, development and progress. ...

The article emphasizes that one of the obvious reasons for such a divergence in views on the problem of speech culture is that the problem is still submitted to fundamental research with reference to a multifaceted, grounded and vivid experience.

The close connection between language and speech is an interesting question. A sufficient amount of literature and various sources were used for the study.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 27.06.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRMİN MÖHBALIZADƏ NATIQ

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov 13, Bakı

XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə müasir informasiya texnologiyalarının köməyi ilə xarici dilin tədrisi yollarından bəhs edir. Məqalədə tədris-təlim prosesində kompüterdən istifadənin ətraflı məlumat əldə etmək istəyən şagird və ya tələbə üçün informasiya mühitinin yaranmasına yardımçı olduğu göstərilmişdir. Kompüterin müəllim və təhsilalan arasında elektron vasitəçi rolunu oynadığı, tədris prosesini daha maraqlı, rəngarəng və əyani etdiyi, onu intensivləşdirdiyi vurğulanmışdır.

İKT-nin xarici dilin təlim-tədris prosesinə tətbiq edilməsinin müəllimə şagird və ya tələbələrin fəal və məqsədyönlü müstəqil işini təşkil etmək imkanı verdiyi nəzərə çatdırılmışdır.

Kompüter texnikasının və verilənlərin ötürülməsi vasitələrinin inkişafının sürət və miqyas baxımından fenomenal hesab edilə bilməsi və bu proseslərin icra edilməsində yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarında öz müsbət təsirini göstərməkdə olduğu qeyd edilmişdir.

Xarici dil dərslərində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri xarakterizə olunmuşdur.

Xarici dil dərslərində müəllimin onun köməyinə çatan İKT-nin imkanlarından faydalanmaqla fonetika bölməsinin şagirdlər və tələbələrə tədrisi zamanı multimedia resurslarından istifadə etməsi ilə, kompüter texnologiyasının xüsusi effekt görüntüləri və səslənmələr vasitəsilə və yaxud audiovizual vasitələrdən istifadə yolu ilə bu mürəkkəb bölmənin daha yaxşı anlaşılmasına imkan yaratması nəzərə çatdırılmışdır. Leksika bölməsinin öyrədilməsi zamanı müəllimin kompüter texnologiyalarının yardımından faydalanaraq, daha maraqlı resurslar və oyunlar hazırlaya bilməsi vurğulanmışdır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının maraqlı və müasir metodlarla təqdim edilməsi yolu ilə V-VI siniflərdə xarici dil dərslərində şagirdlərdə yazılı kommunikativ səriştənin və yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi imkanının yaranması öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: xarici dil, təlim, informasiya texnologiyaları, kompüter texnikası, autentik material.

XXI yüzillikdə baş verən yeniliklər, təlimin təşkilinə innovativ yanaşmalar, tədrisin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi, tətbiq olunan İnternet, e-poçt kimi İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) xarici dil müəllimlərinin fəallığını yüksəltmiş, yaradıcı axtarışlarını daha da artırmışdır. Günümüzdə orta ümumtəhsil məktəbləri və ali təhsil ocaqlarında daha çox tətbiq edilən interaktiv – fəal təlim üsulları, böyük şövqlə təşkil olunan qeyri-ənənəvi açıq dərslər, məktəb təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi kimi yenilikçi elementləri özündə əks etdirən yazılar məhz həmin axtarışların nəticələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Məlum olduğu kimi, kompüterin “müəllim – təhsilalan – dərslük” tədris modelinə əlavə edilməsi tədris prosesinin fərdi proqrama əsasən təşkil edilməsi və şagird və tələbələrin məşğələlərə marağının və istəyinin stimullaşdırılması üçün şərait yaradır. (1,s.44)

Xarici dil təlimində yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi zamanı İKT-nin tətbiqi dərslərin əsas prinsiplərindən biri olan əyanilik prinsipini təmin etmiş olur. Hazırda, xarici dil təlimində yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarından, eyni zamanda kompüterdən, noutbukdan, planşetlərdən, interaktiv (elektron və ya “ağıllı”) lövhələrdən istifadə geniş hal alıb. (3,s.15)

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərinin bütün ümumtəhsil məktəblərində yazı işlərinin həyata keçirilməsi üçün taxta lövhələr innovativ texnologiyaları özündə təmsil edən “Elektron lövhə” ilə əvəz edilmişdir. Bu lövhə üçün yazı yazılması, yazılmış mətnin şagird tərəfindən redaktə olunması, bir səhifədən digərinə köçürülməsi, İnternetə qoşularaq yazışmalar aparılması kimi funksiyalar xarakterikdir. Məhz bu funksiyalar sayəsində, şagirdlərdə yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün motivasiya yaranmış olur. Elektron lövhənin köməyi ilə təşkil olunmuş dərslərdə yazı zamanı şagirdlərdə işləməyə, düşünməyə, yaradıcılığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına imkan yaranır. Şagirdlər bütün əməliyyatları, yəni yazı işlərini, tapşırıqları, İnternetlə işi, elektron məktubları, yazışmaları elektron lövhənin hissiyyatlı, yəni sensorlu səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla interaktiv rejimdə apara bilərlər. “Ağıllı lövhə”nin müsbət cəhətlərindən biri kimi, onun üzərində aparılan dərslər prosesi gedişinin, şagirdlər tərəfindən hazırlanmış şablonların, modellərin kompüterin yaddaşında saxlanmasını və dəfələrlə istifadə edilməsini göstərmək olar. Təlimdən geri qalan şagirdlər dəfələrlə bu yazıları izləyə və onlardan faydalana bilərlər.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının maraqlı və müasir metodlarla təqdim edilməsi yolu ilə V-VI siniflərdə xarici dil dərslərində şagirdlərdə yazılı kommunikativ səriştənin və yazılı nitq bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsi imkanı yaranır.

Xarici dillərin tədrisində müasir İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları vasitəsilə yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərə xülasə, şəxsi məktub, esse kimi müxtəlif növ mətnlər tərtib etməyi öyrətmək imkanı verir.

Şagirdlər e-poçt, bloq, çat vasitəsilə məktub yazdıqları zaman şəbəkə etikətinə əməl etməyi, yəni nəzakətli olmağı, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, müştərək işləməyi, müzakirə etdikləri mövzulara müvafiq hekayələr yaratmağı, oxuduqlarını və ya dinlədiklərini təsvir və ya müzakirə etməyi, qrup şəklində proyektlər həyata keçirməyi, yazışdıqları həmyaşıdları ilə kommunikasiya qurmağı, habelə özləri barədə yazılı şəkildə məlumat vermək və elektron portfolio yarada bilmək kimi bacarıqlar əldə etmiş olurlar. Bütün bu proses şagirdlər üçün böyük maraq kəsb edir və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onlarda motivasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. (4,s.20)

Xarici dillərin təlimi və tədrisi prosesində İKT-nin düzgün şəkildə tətbiq edilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aid edilir:

1. İnternet şəbəkəsi xarici dillərin öyrənilməsinə xidmət göstərən, autentik materiallar və dərs vəsaitləri ilə təmin olunan böyük bir kitabxananı özündə təmsil edir. Burada, hər bir kəsin öz maraq dairəsinə görə uyğun məlumat əldə etməsi mümkündür.
2. Təhsilalanlar internet üzərindən qlobal səviyyədə baş verən yeniliklərlə tanış olmaqla dünyagörüşlərini zənginləşdirə bilirlər.
3. Autentik materiallarla tanışlıq hər bir kəs üçün dil öyrənmənin spesifik cəhətlərini aydınlaşdırır. Həmyaşıdları ilə yazışmalar və danışıqlar onların püxtələşməsinə qatqı göstərir.
4. İnternetin psixoloji tərəfi təhsilalanlara canlı dildəşiriciləri ilə kommunikasiya qura bilmək imkanı verir. Şagird və tələbələr internetdə istifadə olunan xarici dilin dərslərdə verilmiş təlim materiallarından fərqləndiyini başa düşürlər.
5. Şagird və tələbələrin dili mənimsəmə prosesi fərqli yönə malik olur, onların motivasiya olunması təbii səciyyə daşıyır. Təhsilalanlar daha tez və daha çox öyrənməyə səy göstərirlər.
6. Hazırkı dövr üçün xüsusi əhəmiyyətə malik keyfiyyətin, yəni tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün İKT əvəzsiz rol oynayır. (5,s.37)

İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) vasitəsi ilə təşkil olunmuş dərs əyani, rəngarəng, informativ və interaktiv səciyyə daşıyır. Bu da müəllimin və təhsilalanın vaxtına qənaət edir, şagird və tələbəyə öz tempində işləmək imkanı verir, şagird və ya tələbə ilə fərqli və fərdi şəkildə işləmək üçün müəllimə şərait yaradır, təlimin nəticələrini operativ şəkildə yoxlamaq və qiymətləndirmək imkanı verir.

Xarici dil dərslərində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- dil öyrənmək məqsədilə motivasiyanın artırılması;
- orijinal xarici dil mətnlərinin əsaslandırılmış ifadələri ilə informasiya ötürmək imkanı;
- dil bacarıqlarının artırılması;

- fərdin özünün öyrənmə qabiliyyəti və istəyinin inkişafı.

Bütün dünya üzrə xarici dil müəllimləri təlim və tədris zamanı İKT-dən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər:

- nitq və dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi;

- peşəkar bacarıqların artırılması;

- səviyyəli layihələr üzərində işləmək üçün didaktik materialın yaradılması ilə informasiya və yazışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Xarici dil dərslərində müəllim onun köməyinə çatan İKT-nin imkanlarından faydalanmaqla fonetika bölməsinin şagirdlər və tələbələrə tədrisi zamanı multimedia resurslarından istifadə etməklə, kompüter texnologiyasının xüsusi effekt görüntüləri və səs-lənmələr vasitəsilə və yaxud audiovizual vasitələrdən istifadə yolu ilə bu mürəkkəb bölmənin daha yaxşı anlaşılmasına şərait yaradır. Leksika bölməsinin öyrədilməsi zamanı müəllim kompüter texnologiyalarının yardımından faydalanaraq, daha maraqlı resurslar və oyunlar hazırlaya bilər. (6,s.32)

Multimedia vasitəsilə xarici dilin tədrisi həm güclü, həm də zəif tərəfləri olan ən yeni metodlardan biridir. Səmərəli təlimin ən mühüm amili hesab edilən müəllimlər multimedia vasitələrindən tam istifadə edərək, təhsilalanların dili asanlıqla və effektiv şəkildə mənimsəyə biləcəkləri orijinal dil öyrənmə mühiti yaratmalıdırlar. (7,s.10)

Multimedia – mətn, səs, şəkillər, animasiya və videolar toplusudur. Tipik quraşdırmalara CD-ROM, CD-ROM pleyer, səs aparatı və mürəkkəb qrafiklərin ekranda göstərilməsinə imkan verən xüsusi aparat daxildir. Güclü informasiya vasitəsinə çevrilmiş İnternetin sürətli inkişafı ilə o, bir sıra xidmətlər, o cümlədən: e-poçt, Ümumdünya Şəbəkəsi (WWW), xəbər qrupları, səsli və video konfranslar, faylların ötürülməsi və paylaşılması kimi xidmətlər təqdim edir. (8,s.19)

Lakin xarici dilin tədrisində multimediyadan istifadə gözlənilmədiyi qədər geniş tətbiq olunmur. Bunun səbəbi, xarici dillərin tədrisində multimediyadan istifadə pedaqogikasının kifayət qədər inkişaf etməməsi ola bilər. Nümunə olaraq, multimedyanın qiymətinin yüksək olmasını və heç də bütün təhsil müəssisələrinin bu vasitədən yararlanma bilməməsini misal çəkmək olar. Bundan əlavə, əksər müəllimlər xarici dilin tədrisi üçün multimediyadan istifadə üzrə təlim keçmirlər.

Bütün qeyd olunanlarla bərabər, İKT təlim və tədris prosesinə tətbiq edilən zaman aşağıdakı amilləri də nəzərdən qaçırmamaq məqsədəuyğun olardı: (9,s.20)

- sinfin və ya auditoriyanın hazırlıq səviyyəsi;

- dərslərin metodik məqsədi;

- dərslərin növü;

- təhsilalanların təlimin aktivliyinə görə hazırlığı.

Beləliklə, təlim-tədris prosesində İKT-nin maraqlı və müasir metodlarla tətbiq edilməsi öz müsbət təsirini göstərmiş olur. İKT-dən istifadə müəllimə dərsləni yüksək estetik və emosional səviyyədə keçirməyə yardımçı olur, daha çox didaktik materiallardan istifadə üçün imkan yaradır, təhsilalanın müstəqil fəaliyyət imkanının

genişləndirilməsinə qatqı göstərir, elektron kitabxanalardan və digər informasiya resurslarından istifadə etmək bacarığının fəmaləşdirilməsinə təkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov İ.N. Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadənin didaktik əsasları // “Azərbaycan məktəbi”. Bakı. 2008. №2. səh. 44-52.
2. Денисова, Ж. А. Мультимедийная презентация языкового материала как методический прием [Текст] / Ж. А. Денисова, М. К. Денисов // Иностранные языки в школе – 2008. - №3. – С. 20-27.
3. Капинус О. Л. Использование компьютерных программ для изучения английского языка в вузе. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN18/12kolmuv.pdf>
4. Николайко Е. З. Использование ИКТ на уроках английского языка// [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/507487/>
5. Подопригорова Л.А. Использование Интернета в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2003. №5.
6. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных технологий: учебно-методич. пособие. Ростов-на-Дону, 2010. 180 с.
7. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Современные учебные интернет-ресурсы в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2008. № 6. С. 1-10.
8. Чашко С.М. Компьютерная поддержка преподавания английского языка в средних учебных заведениях / С.М. Чашко // Освіта – 2003.-№11-12.– С.19-22.
9. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам, 2010.

Narmin Mohbalizadeh Natig

ADVANTAGES OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TRAINING SUMMARY

This article discusses ways to teach a foreign language with the help of modern information technology. In the article it has been shown that the use of computers in the teaching and learning process helps to create an information environment for the pupil or student who wants to obtain detailed information. It was emphasized that the computer plays the role of an electronic mediator between

teachers and students, makes the teaching process more interesting, colorful and visual, and intensifies it.

It was noted that the application of ICT in the teaching process of a foreign language allows the teacher to organize active and purposeful independent work of pupils or students.

It was noted that the development of computer technology and data transmission can be considered phenomenal in terms of speed and scale, and the use of new information technologies in the implementation of these processes has a positive impact on all spheres of society.

The main objectives of the use of ICT in foreign language classes were described.

It is brought to mind that in foreign language classes, the teacher uses multimedia resources in the teaching of phonetics to pupils and students, taking advantage of the opportunities of ICT that help him, allowing computer technology to better understand this complex unit through special effect images and sounds or through the use of audiovisual means. The ability of the teacher to create more interesting resources and games with the help of computer technology during the teaching of the vocabulary section was emphasized.

Through the presentation of information and communication technologies in interesting and modern methods, the opportunity to develop students' written communication skills and written speaking skills in foreign language classes in grades V-VI was reflected.

Key words: *foreign language, training, information technologies, computer technology, authentic material.*

Нармин Мохбализаде Натиг

**ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются способы обучения иностранному языку с помощью современных информационных технологий. В статье показано, что использование компьютеров в учебно-воспитательном процессе помогает создать информационную среду для ученика или студента, желающего получить подробную информацию. Было подчеркнуто, что компьютер играет роль электронного посредника между преподавателем и учащимися, делает учебный процесс более интересным, красочным и наглядным, интенсифицирует его.

Отмечено, что применение ИКТ в процессе обучения иностранному языку позволяет учителю организовать активную и целенаправленную самостоятельную работу учащихся или студентов.

Отмечено, что развитие вычислительной техники и передачи данных можно считать феноменальным по скорости и масштабу, а использование новых информационных технологий в реализации этих процессов оказывает положительное влияние на все сферы жизни общества.

Описаны основные задачи использования ИКТ на занятиях по иностранному языку.

Приводится во внимание, что на занятиях по иностранному языку учитель использует мультимедийные ресурсы в обучении фонетики школьников и студентов, используя возможности ИКТ, которые ему помогают, позволяя компьютерным технологиям лучше понять эту сложную единицу через изображения со спецэффектами. и звуков или с помощью аудиовизуальных средств. Подчеркнута возможность преподавателя создавать более интересные ресурсы и игры с помощью компьютерных технологий во время преподавания раздела лексики.

Через представление информационных и коммуникационных технологий в интересной и современной методике была отражена возможность развития навыков письменной речи учащихся и навыков письменной речи на занятиях по иностранному языку в V-VI классах.

Ключевые слова: *иностраный язык, обучение, информационные технологии, компьютерная технология, аутентичный материал.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.06.2022

**Rəyçi: f., f., d., dosent Sədət Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LEYLA MANSUR QIZI HƏSƏNZADƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi
qasanzade.leyla@
mail.ru

**“DƏYİŞƏN QƏHRƏMANIMIZ” ROMANINDA OBRAZIN
DAXİLİ TƏKAMÜLÜ
XÜLASƏ**

Klassik və müasir dövrə bölünən Koreya ədəbiyyatındakı yazı dili Koreya və ya klassik Çin dili olmuşdur. Klassik ədəbiyyatı olduqca zəngin olan Koreya 20-ci əsrin ilk illərində yeni bir ədəbi dövrə qədəm basmışdı. Müasir Koreya ədəbiyyatının başlanğıcı danışıq dilinə əsaslanan yazılı ədəbiyyat hesab olunur.

Koreya ədəbiyyatı koreyalıların tarixini, mentalitetini, iradəsini, təfəkkürünü, etnoqrafiyasını və s. əks etdirdiyi üçün ədəbi təhlilər zamanı bütün bunlar ciddi şəkildə diqqətə alınmalıdır. Koreya fəlsəfi düşüncəsi və mədəniyyəti tarix boyu Çin və Yapon mədəniyyətləri ilə qaynayıb-qarıxdığı üçün Koreya ədəbiyyatında bu mədəniyyətin təsiri xüsusi nəzərə alınmalıdır. Demək, Koreya ədəbiyyatının formalaşmasında koreya xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, Çin və Yapon mədəniyyətinin, fəlsəfi görüşlərinin də ciddi təsiri olmuşdur. “Koreya ədəbiyyatının yaşayan əfsanəsi” adlanan İ.Mun Yol 1948-ci il mayın 18-də Seulda anadan olmuşdur. Atası kommunist olduğuna görə təyziqlər altında, çətin həyat keçirmiş İ.Mun Yol ibtidai və orta təhsilini fərqli bölgələrdəki fərqli tədris ocaqlarında almışdır. Çünki, o zamanlar-Koreya Müharibəsi zamanı bu cür ailələrə hər yerdə xor baxıldığından anası, İ Mun Yol və 5 bacı-qardaşı tez-tez bir yerdən digərinə köç etmək məcburiyyətində qalmışlar. O, 1968-ci ildə Seul Dövlət Universitetinin Koreya Dili Pedaqogikası fakültəsinə qəbul olsa da, tezliklə (1970) oradan kənarlaşdırılır. Universitetdən qovulduqdan sonra ailə həyatı qurur və həmin vaxtda hərbi xidmətə yollanır. Daha sonra Dequ şəhərində kursda müəllim kimi çalışan zaman 2 dəfə ədəbi mükafata layiq görülməklə o, gənc bir roman müəllifi kimi debüt etmiş olur. Ümumiyyətlə 1980-cı illərin sonlarına təsadüf edən bu dövrdə də İ.Mun Yolun çoxsaylı əsərləri işıq üzü görmüşdür. Onun həmin dövrdə nəşr olunan əsərləri içərisindən “Enmənin qanadları var” (1988) adlı romanı xalq arasında xüsusi marağa səbəb ola bilmişdi. 1991-ci ildə nəşr olunan “Şair” adlı tarixi romanı isə kommersiya cəhətindən yazıçıya böyük uğur gətirə bilməsə də, tənqidçilərin və xarici oxucu kütləsinin böyük rəğbətini qazanmışdı. O, 1987-ci ildə “Dəyişən qəhrəmanımız” romanı ilə Yi Sanq ədəbiyyat mükafatı və 1992-ci ildə “Şair və oğru” romanı ilə isə Müasir Ədəbiyyat mükafatlarına da layiq görülmüşdür. Bunun ardından bir müddət (1994-1997) Seconq Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi “Seçim” adlı povesti isə feminizm tərəfdarlarının sərt etirazlarına səbəb olmuşdur. 1998-ci ildən isə 1986-cı ildən bəri üzərində çalışdığı 12

cidlik “Dəyişiklik” adlı epik romanını tamamlamışdır Bundan başqa o, 1998-ci ildə “Ötən gecə” adlı romanı ilə XXI əsr Ədəbiyyat mükafatı və 1999-cu ildə “Dəyişiklik” epik romanı ilə Ho-Am İncəsənət mükafatı ilə də təltif olunmuşdur

Açar sözlər: Koreya, ədəbiyyat, tərcümə, mədəniyyət.

Giriş: Klassik və müasir dövrə bölünən Koreya ədəbiyyatındakı yazı dili Koreya və ya klassik Çin dili olmuşdur. Klassik ədəbiyyatı olduqca zəngin olan Koreya 20-ci əsrin ilk illərində yeni bir ədəbi dövrə qədəm basmışdı. Müasir Koreya ədəbiyyatının başlanğıcı danışıq dilinə əsaslanan yazılı ədəbiyyat hesab olunur.

Koreya ədəbiyyatı koreyalıların tarixini, mentalitetini, iradəsini, təfəkkürünü, etnoqrafiyasını və s. əks etdirdiyi üçün ədəbi təhlilə zamanı bütün bunlar ciddi şəkildə diqqətə alınmalıdır. Koreya fəlsəfi düşüncəsi və mədəniyyəti tarix boyu Çin və Yapon mədəniyyətləri ilə qaynayıb-qarışdığı üçün Koreya ədəbiyyatında bu mədəniyyətin təsiri xüsusi nəzərə alınmalıdır. Demək, Koreya ədəbiyyatının formalaşmasında koreya xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, Çin və Yapon mədəniyyətinin, fəlsəfi görüşlərinin də ciddi təsiri olmuşdur [1, s. 2].

“Koreya ədəbiyyatının yaşayan əfsanəsi” adlanan İ.Mun Yol 1948-ci il mayın 18-də Seulda anadan olmuşdur. Atasını kommunist olduğuna görə tənqidlər altında, çətin həyat keçirmiş İ.Mun Yol ibtidai və orta təhsilini fərqli bölgələrdəki fərqli tədris ocaqlarında almışdır. Çünki, o zamanlar-Koreya Mühəribəsi zamanı bu cür ailələrə hər yerdə xor baxıldığından anası, İ Mun Yol və 5 bacı-qardaşı tez-tez bir yerdən digərinə köç etmək məcburiyyətində qalmışlar. O, 1968-ci ildə Seul Dövlət Universitetinin Koreya Dili Pedaqogikası fakültəsinə qəbul olsa da, tezliklə (1970) oradan kənarlaşdırılır. Universitetdən qovulduqdan sonra ailə həyatı qurur və həmin vaxtda hərbi xidmətə yollanır. Daha sonra Dequ şəhərində kursda müəllim kimi çalışan zaman 2 dəfə ədəbi mükafata layiq görülməklə o, gənc bir roman müəllifi kimi debüt etmiş olur. Onu məşhurlaşdıran əsərlərə “Dəyişən qəhrəmanımız” (1987), “Gənclik dövrü portreti” (1981), “İmperator uğrunda”(1982), “Qəhrəmanlar əsri”(1984) və s. misal göstərmək olar. Bundan başqa onun “Fərziyyə adlı hekayələr toplusu da mövcuddur. Ümumillikdə isə 1980-ci illər onun yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü hesab olunur. 1980-ci illərdə onun əsərlərinin satış miqdarını təkrarlama biləcəkdir yazıçı mövcud deyildi. Məhz bu zamandan etibarən yazıçının ardarda olaraq “Buğda”, “Həmin ilin payızı”, “Qaranlığın kölgəsi”, “Anlaşılmaz işlər”, “Qızılquş”, “Adsız ada”, “Evə qayıda bilmərik”(1980), “Gənclik dövrü portreti” (1981), “İmperator uğrunda”(1982), “Qəhrəmanlar əsri”(1984) kimi əsərləri çap olunmuşdur. Onun “Gənclik dövrü portreti” (1981) adlı avtobioqrafik əsərini mütailə etdikdə yazıçının məlum səbəblərdən dolayı nə qədər acınacaqlı bir həyat yaşadığını müşahidə etmək mümkündür. [15, s.15-19] Mükafatlara gəldikdə isə o, “Qızılquş” elmi-fantastik povesti ilə Asiya ədəbiyyat mükafatı (1982), “İmperator uğrunda” tarixi romanı ilə Cənubi Koreya Respublikası ədəbiyyatı mükafatı (1983), “Qəhrəmanlar əsri” əsəri ilə Mərkəzi Asiya Mədəniyyət mükafatları(1984) ilə təltif

olunmuşdur. [2, s.3-4] Ancaq bunların ardınca 1984-cü ildən 1987-ci ilə qədərki təxminən 3 illik müddət ərzində yaradıcılıq fəaliyyətinə fasilə vermişdir. Ardınca isə, bu 3 illik aradan sonra məhz “Dəyişən qəhrəmanımız” (1987) romanı ilə ədəbiyyat aləminə geri dönüş etmişdir [3, s. 15].

Ümumiyyətlə 1980-ci illərin sonlarına təsadüf edən bu dövrdə də İ.Mun Yolun çoxsaylı əsərləri işıq üzü görmüşdür. Onun həmin dövrdə nəşr olunan əsərləri içərisindən “Enmənin qanadları var” (1988) adlı romanı xalq arasında xüsusi marağa səbəb ola bilmişdi. [4, s.102] 1991-ci ildə nəşr olunan “Şair” adlı tarixi romanı isə kommersiya cəhətindən yazıçıya böyük uğur gətirə bilməsə də, tənqidçilərin və xarici oxucu kütləsinin böyük rəğbətini qazanmışdı. O, 1987-ci ildə “Dəyişən qəhrəmanımız” romanı ilə Yi Sanq ədəbiyyat mükafatı və 1992-ci ildə “Şair və oğru” romanı ilə isə Müasir Ədəbiyyat mükafatlarına da layiq görülmüşdür. Bunun ardından bir müddət (1994-1997) Seconq Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi “Seçim” adlı povesti isə feminizm tərəfdarlarının sərt etirazlarına səbəb olmuşdur. 1998-ci ildən isə 1986-cı ildən bəri üzərində çalışdığı 12 cildlik “Dəyişiklik” adlı epik romanını tamamlamışdır [22,s.119]. Bundan başqa o, 1998-ci ildə “Ötən gecə” adlı romanı ilə XXI əsr Ədəbiyyat mükafatı və 1999-cu ildə “Dəyişiklik” epik romanı ilə Ho-Am İncəsənət mükafatı ilə də təltif olunmuşdur [5, s. 7].

XXI əsrə qədəm qoyduqdan sonra o, “Körpə” (2000), “Əbədiyyət” (2010), “Litvalı qadın” (2011) kimi əsərləri qələmə almışdır. O, 2012-ci ildə “Litvalı qadın” adlı romanı ilə Donq-Ri Ədəbiyyat mükafatı və 2015-ci ildə isə mədəniyyət sahəsindəki xidmətlərinə görə medalla təltif olunmuşdur. Yazıçı 2009-cu ildən etibarən Hankuk Xarici Dillər Universitetində Dünya ədəbiyyatı fənni üzrə mühazirələr oxumaqdadır [6 s. 25].İ.Mun Yol mühafizəkar siyasi meyllərə sahib bir insandır. O, beşinci respublika dövründə hakim Demokratik Ədalət Partiyasında millət vəkilliyinə namizədlik təklifi alsa da, siyasətə qoşulmaqdan imtina etmişdir. Buna baxmayaraq, 2004-cü ildə bir müddət “Böyük Millət” partiyasında vəzifədə çalışmışdır. Ancaq, o, Koreyanın inkişaf meyillərinə dair narazılığını artıq uzun müddət idi ki, biruzə vermişdi. Onun əsərlərindən də bu aşkar şəkildə aydın olunduğundan liberalist yazıçıların sərt reaksiyaları ilə də dəfələrlə özləşmişdir. O, anti-feminizm və anti-demokratiya yönümlü əsərlərinə görə çoxlu tənqidlərə məruz qalmışdır [7, s. 2].İ.Mun Yol romanlar vasitəsilə “mövcud faciəvi gerçəkliklərin öhdəsindən gələ biləcək bir qəhrəman” tapmaq niyyətində idi. Buna gözəl nümunə ola biləcək “Bizim yalnız qəhrəmanımız” romanından da göründüyü kimi onun romanları daxilindəki qəhrəmanlar təhrif olunmuş varlıqlardır. Bu qəhrəmanlar tamamilə qüsuruz görünsələr də, əslində, real komplekslərilə üst-üstə düşməyən arzular ilə mübarizə aparınlardır. Əlbəttə ki, buradakı uçurum çox acınacaqlıdır. Ancaq, bu uçurumu yaradanlar da məhz qəhrəmanların özləridir [8]. Bundan başqa, yazıçının romanlarındakı ata obrazlarına nəzər yetirdikdə bir qayda olaraq onların partizanlıq fəaliyyəti məşğul olarkən öldürüldüyünü və ya Şimali Koreyaya qaçmağa

məcbur qaldıqlarının şahidi oluruq. Məs.: “Liberallar Partiyası hakimiyyətinin sona çatdığı ilin mart ayının ortalarında, o zamana qədər qürurla davam etdirdiyim, sayılıb-seçilən Seul ibtidai məktəbini tərk edərək kiçik bir qəsəbədəki adi bir məktəbə köçürülmüşdüm. Seulda dövlət məmuru olan atam haqsızcasına sürgün olunduğu üçün bütün ailəmiz də onunla birlikdə köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Həmin vaxt mənim on iki yaşım var idi və yenicə beşinci sinifə keçmişdim.” (“Dəyişən qəhrəmanımız”(1987)). Bu, birbaşa olaraq yazıçının şəxsi həyatı ilə bağlıdır, belə ki, İ.Mun Yolun atasının Koreya müharibəsi zamanı Şimalı Koreya rejimi ilə əməkdaşlıq etdiyi aşkara çıxır və atası Şimalı Koreyaya qaçmağa məcbur olur. Bu səbəbdən o zamanlar, yazıçının ailəsi “kommunist ailəsi” kimi qiymətləndirilib çoxlu təqiblərə və təyziqlərə məruz qalmışdır. Ona görə də, yazıçının yaradıcılığında solçulara dair nifrətin açıq-aşkar duyulması çox normaldır [9, s. 10].

Əsərdə (“Dəyişən qəhrəmanımız”) yazıçının mövcud siyasi hadisələrə münasibətini ifadə edən də birbaşa olaraq qəhrəman obrazdır. Əsərdə təsvir olunan cəmiyyətin yaxşı və ya pis olduğunu qəhrəman obrazların sözləri və hərəkətlərindən asanlıqla anlamaq mümkün olur. Məs.: “Həmin gün anlamaqda çətinlik çəkdiyim daha iki hadisə baş vermişdi. Onlardan birincisi nahar yeməyi zamanı olmuşdu. Sokde ilə etdiyimiz söhbət başa çatdıqdan sonra o, yemək çantasını dərs masasının üzərinə qoyar-qoymaz bütün uşaqlar yemək çantalarını açmağa başladılar. Sokdenin dərs masasının üzərinə qoyduqları şeylər arasında qaynadılmış kartof, yumurta, qovrulmuş fıstıq və alma kimi qidalar var idi. Bunun ardınca ən qabaq sıradan bir uşaq fincana su töküb ehtiramla masanın üzərinə qoydu. Hamı ona qarşı piknikə gedən zaman sinif rəhbərinə davranılan kimi davranırdı. Ancaq, Sokde təşəkkür belə etmədən uşaqların gətirdiklərini qəbul etmiş və yalnız yumurta gətirən uşağa əvəzində kiçik bir təbəssüm göstərmişdi” [10, s.21].“Dəyişən qəhrəmanımız” əsərinin baş qəhrəmanı Byongte Hanın yad mühitdə apardığı mübarizə əsərin əsas mövzusunun əhatə edir. Baş qəhrəmanın dövlət məmuru olan atasının Sueldan kiçik bir əyalətə təyinat alması nəticəsində başqa bir məktəbdə təhsilini davam etdirən on iki yaşlı uşağın yalnızlıq duyğusu əsərin əsas süjetini təşkil edir. Orta məktəb şagirdinin çətin mübarizələr aparması onun yaddaşında dərin izlər qoyur. Öyrəşdiyi mühitin dəyişməsi ilə bərabər yeni mühitə uyğunlaşa bilməməsi qəhrəmanın daxili sıxıntılar keçirməsinə gətirib çıxarır. Bu hadisədən otuz il keçməsinə baxmayaraq, Byongte Hanın həmin illərdə apardığı mübarizə kədərli bir uşaqlıq illərini ona xatırladır [11, s. 9].

Özünü taxtdan endirmiş şahzadə kimi hiss edən Byong Hanın kiçik bir məktəbdə qarşıladığı səhnələr, xüsusilə sinif rəhbəri və sinif rəhbəri və sinif nümayəndəsi Sokde Om ilə görüşü onda xoş bir təəssürat yaratmışdır. İki mühit arasında olan fərqlər bədii obrazın qarşıq hisslər keçirməsinə gətirib çıxarır. Əslində bu, əsər kiçik qəhrəmanın duyğuları fonunda siyasi iqtidarın öz fəaliyyət mexanizmini necə qurmasını alleqorik formada göstərən bir əsərdir. Orta məktəbdə

baş verən “hakimiyyət iddiası” quruluş sisteminin ümumi mənzərəsini aydın şəkildə biruzə verir. Yazıçı həmin dövrdə Cənubi Koreyadakı hərbi rejimi ibtidai sinif şagirdlərinin arasında baş tutan bir hakimiyyət oyunu vasitəsilə tənqid edir. Siyasi həyatdakı iqtidar, təyziq, zorakılıq və boyun əymə əlaqələri, ibtidai sinif şagirdlərinin gündəlik həyatındakı zorakı sinif nümayəndəsinin rüşvət, əl qoyma və zorakılıq fəaliyyətləri ilə öz əksini tapır. Bundan əlavə, zorakılığın bu cür hərəkətlərlə mücəssimə edən qanuniliyi, nizam-intizami mühakimə edən danışanın – məktəbə yenicə gələn bir şagirdin, nəəlaclıqdan apardığı mübarizəsinə baxmayaraq müəllimlər, məktəb rəhbərliyi və digər şagirdlər tərəfindən də qeyd-şərtsiz qəbul edilir. Halbuki zülmkarın hakimiyyəti kart kağızlarından qurulmuş qüllələr kimi asanlıqla yıxmağın mümkün olduğu bir təmələ əsaslanır [12, s. 45]. Psixoloji çəşqinlik içərisində yeni mühitin qayda-qanunlarını öyrənməyə çalışdıqca Han özünü bu mühitə qarşı yad hiss edirdi. Çünki düzgün bilib qəbul etdiyi prinsiplər, qaydalar yeni mühitin tələblərinə uyğun gəlmirdi. Saf duyğuların hökm sürdüyü on iki yaşlı uşağın keçirdiyi tərəddüd hissləri onu iki yol qarşısında qoya bilər: ya hər şeyi qəbul edib, rejimlə barışmalı idi, ya da mübarizə aparıb problem həll etməli idi. Han yeni mühitin qaydalarını qəbul etsəydi, doğru bildiyi bütün anlayışlara qarşı çıxmış olardı. Ona görə də çətin olsa da, azadlıq və ədalətli quruluş uğrunda mübarizə aparmaq yolunu seçir. Byongtenin oxuduğu məktəbdəki sinif idarəetmə siyasətinin Cənubi Koreyanı təcəssüm etdirdiyini düşünsək, bu zaman hadisələrin onun sinfinin də mövcud olduğu geniş çərçivələri aşdığını görə bilərik. Məktəbin özü və ayrı-ayrılıqda müəllimlər də sinifdəki vəziyyəti dəyişmə gücünə malik olsalar da, əslində onlar, bunu etməmək kimi bir yolu da seçə bilərlər. İlk baxışdan nəzər yetirdikdə yazıçının bu mühüm çərçivə daxilində Amerika imperializminin Park Çunq Hi və Çing Do Hoanın zülmkar siyasətlərinə göz yummasını qabartmaq istədiyi düşünülərsə də, əslində, bu həqiqətdən daha çox məcazi məna daşıyır [13, s. 5]. Mübarizə yolunun ilk addımı Sokde Omun yerinə keçmə ehtimalı olur. Lakin rəqibi daha güclü idi. Sinif yoldaşları tərəfindən gördüyü əziyyətlər zamanı Sokde Omun yardım əlini uzatması qəhrəmanın qəlbində ona qarşı nifrət və düşmənçilik hissini daha da artırır, bu onu apardığı mübarizədə uğur qazanmaq üçün daha da motivasiya edirdi. Çünki Han rəqibinin güclü olduğunu dərk edirdi. Bütün bunların məhz onun tərəfindən qurulmuş oyun olduğunu bilirdi. Həm əqli, həm də fiziki cəhətdən Sokdeyə qalib gələ bilməyən Han uşaqlarda olan daxili qorxunu aradan qaldıra bilmir. Artıq dərinliyini bilmədiyi bir bataqlıqda batan insanın keçirdiyi çarəsizlik hissi ilə nə edəcəyini bilmir. Müəllimin sözləri onu özünə gətirir, məcburi də olsa yeni mühitin qaydalarına tabe olmağa çalışır: “Hal-hazırda hiss etdiklərimizi başa düşə bilərəm. Özünün də gördüyün kimi, təəssüf ki, hər şeyin sənin istədiyini kimi olmaya da bilər. Bura sənin üçün Seul deyil. Xoşuna gəlsə də, gəlməsə də, onun hərəkətləri sənin üçün çox sərt görünsə də, görünməsə də sinif nümayəndəliyi vəzifəsini Sokde kimi biri icra etməlidir. Sən qəbul etsən də, etməsəndə bunların hamısı bunların qaydasıdır. Hər şeyə müzakirə edilərək demokratik yollarla qərar verildiyi və sinif

nümayəndələrinin yalnız müəllimlərlə şagirdlər arasında əlaqəni təmin etməklə məşğul olduqları məktəblərdən mən də xəbərdaram. Yəni, Seuldakı uşaqlar mədəniyyətli və intellektli olsalar sinifdə nizam-intizamına əməl olunmasına bu şəkildə nəzarət etmək bizim üçün də daha asan olardı. Həm də Seuldakı sistemin özü də müəyyən bir nizam çərçivəsində qurulduğu üçün hədisləri idarə etmək o qədər də çətin deyil. Ancaq, təəssüflər olsun ki, bu sistemi olduğu kimi qəbul edib bütün sahələrə tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Buranın öz qaydaları var. Sən, hər şeydən əvvəl, buranın sisteminə öyrəşməlisən. Seuldakıların düz, burdakıların isə səhv olması fikrini ümumiyyətlə beynindən çıxarmalısan. Yox əgər o sistemin doğru olduğuna dair qətiyyət göstərmək niyyətindəsənsə, ilk növbədə davranışlarında dəyişikliklər edərək buna çalışmalısan. Öz tərəfinə çəkə bilməmişən deyə sinifdəki uşaqlarla dalaşmaq və ya onların hamısı tərəfindən kənarlaşdırılaraq yalnız qalmaq düzgün deyil. Bu gün özün də şahidi oldun. Altmış nəfərin içərisində sənənin tərəfində olan bircə nəfər belə yox idi. Birdəfəlik Sokdeni sinif nümayəndəliyindən xaric etdirib bizim sinifi də Seuldakı köhnə sinifin kimi etmək istəyirdinsə, əvvəlcə bu uşaqları öz tərəfinə çəkə bilməli idin. Ola bilsin ki, sən əvvəldən, Sokde bütün uşaqları öz nəzarəti altında saxladığı üçün heç nə edə bilmərəm, deyə düşünürdün. Buna baxmayaraq, yenə də sən qaça-qaça mənim yanıma şikayət etməyə gəlməmişdən qabaq uşaqları öz tərəfinə çəkə bilməli idin. Bəlkə də, bunu edə bilmədiyən üçün çarəsiz qalıb gəlib mənə hər şeyi danışmışan. İlk baxışda uşaqlar hələ doğru ilə yanlış ayırd edə biləcək şüura sahib olmadıqları üçün təbii olaraq mənim onları yönləndirməli olduğumu da düşünə bilərsən. Ancaq, sinifdəki bütün uşaqların dəstəyini qazanan Sokdeyə güvənib sinifi ona əmanət etməkdən başqa çarə görmürəm. Əminəm ki, sən Sokde uşaqlara təzyiqlər göstərdiyi üçün onların məcbur qalıb onu dəstəklədiklərinə inanırsan. Ancaq, lap belə olduğu təqdirdə mənim edə biləcəyim bir şey yoxdur. Uzun sözün qıssası, uşaqları bu şəkildə öz nəzarəti altında saxlayan Sokdenin gücünə hörmətlə yanaşmayım, bəs nə edim? İndiyə qədər heç bir iğtişas baş vermədən, yaxşı bir nizam-intizamla yoluna davam edən sinifimizi bilmərəm. Üstəlik kimin nə deməsindən asılı olmayaraq, Sokde məktəbimizin ən çalışqan şagirdidir. Və liderlik xüsusiyyətlərinə sahib olan nümunəvi bir sinif nümayəndəsidir. Səbəbsiz yerə Sokdeyə qərəzli yanaşaraq ona qarşı duyduğun nifrəti aradan qaldırmalı, az da olsa onun yaxşı cəhətlərini görüb qəbul etməlisən. İlk növbədə bu uşaqlarla qaynayıb qarış. Onlarla yenidən dostluq qurmağa çalış. Sokdeni özün üçün bir rəqib hesab edib onunla rəqabətə girmək istəyirsənsə də, ədalətli şəkildə mübarizə apar. Məni başa düşə bildin?" [14, s.53].

Yekun nəticə: Qırx yaşlı insanın qəlbindən silinməyən bu xatirələr azadlıq və demokratiyaya olan meylin insanın yaşından asılı olmayaraq formalaşdığını üzə çıxarır. Ümumilikdə "Dəyişən qəhrəmanımız" bir o qədər də oxunaqlı əsər olmasa da belə, o, Cənubi Koreyadakı dərinləşən diktatorluğun doğru və səhv addımlarını balanslaşdırılmış şəkildə qiymətləndirmək baxımından çox maraqlıdır [10, s.228].

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hansamo, Ədəbiyyatın Koreya üzü, payız buraxılışı, Bakı 2018, s. 2
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti, Bakı: "OKA Ofset", 2008, 218s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Azərbaycan Universitetinin Nəşriyyatı", 1958 , s. 15
4. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ın dili, Bakı: "Elm", 2005, 370s.
5. Həsənov İ. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: 2007 , s. 7
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, Bakı: 200, 280s.
7. İsaخانlı H. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içərisində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr 1-ci toplusu. Bakı: Xəzər Universiteti, 2005.
8. Kamil Vəli. "Sovet Ədəbiyyatı": gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyətlər- Azərbaycan jurnalı
9. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı: 1980
10. Məmməd zadə H.A. Azərbaycan və Koreya dillərində kəmiyyət kateqoriyası// AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, №3, Bakı, 2016, s.159-164
11. Məmməd zadə H.A. İ.Mun Yolun "Dəyişən qəhrəmanımız" əsərində obrazın daxili təkamülü// ADU-nun Elmi Xəbərləri, Cild 1, №5, Bakı: 2016, s.226-229
12. Novruzov M.Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi, Fil.elm.dok.. .diss. avtoreferatı, Bakı:2003, 69s.
13. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və tərcüməsi, Bakı: "Mütərcim", 2011, 256 s.
14. Şahbazlı F., Alxasov o. Uzaq və Yaxın Koreya, Bakı:"Şərq-Qərb", 2012, 58 s.

Leyla Hasanzadə Mansur

**INTERNAL EVOLUTION OF THE CHARACTER
"OUR CHANGING HERO"
SUMMARY**

The written language in Korean literature, which is divided into classical and modern, was Korean or classical Chinese. Korea, rich in classical literature, entered a new literary era in the early years of the 20th century. The beginnings of modern Korean literature are written literature based on spoken language.

Korean literature explores the history, mentality, will, thinking, ethnography, etc. of Koreans. All this must be taken into account in the literature analysis. Since Korean philosophical thought and culture have intertwined with Chinese and Japanese culture throughout history, it is necessary to consider the influence of this culture on Korean literature. So, along with the national and

spiritual values of the Korean people, the formation of Korean literature was significantly influenced by Chinese and Japanese culture and philosophical views.

Yi Munyöl was born in May 18, 1948, Yongyang, North Kyöngsang, Korea, South Korean author, regarded as a master of the short story and novella genres. Yi was born two years before the outbreak of the Korean War. When the war began, his father defected to North Korea. As a consequence, his family had to contend with poverty, social stigma, and police surveillance. These factors came into play when Yi decided to drop out of school. Suffering from deep depression, he came close to committing suicide. Although he was admitted to Seoul State University's Faculty of Korean Language Pedagogy in 1968, he was soon expelled (1970). After being expelled from university, he started a family and went to military service. He later made his debut as a young novelist, winning two literary awards while working as a course teacher in Daegu. After that, he worked as a lecturer at Secong University for a while (1994-1997). Her story "Choice", published in 1997, provoked strong protests from supporters of feminism

In order to deal with his personal pain, he read voraciously and began to write. Yi wrote several novels and more than 50 novellas and short stories. Among his other works are (1987; *Our Twisted Hero*), (1991; *The Poet*), and the 12-volume novel (1989–1998;). In 1999 he won Korea's coveted Ho-Am Prize in the Arts, an annual award given in five categories (science, engineering, medicine, arts, and community service) and sponsored by the Samsung Foundation.

Keywords: Korea, literature, translation, culture.

Лейла Насанзаде Мансур

**ВНУТРЕННЯЯ ЭВОЛЮЦИЯ ХАРАКТЕРА
"НАШ ИЗМЕНЯЮЩИЙСЯ ГЕРОЙ"
РЕЗЮМЕ**

Письменным языком в корейской литературе, которая делится на классическую и современную, был корейский или классический китайский. Корея, богатая классической литературой, вступила в новую литературную эру в первые годы 20 века. Истоки современной корейской литературы - это письменная литература, основанная на разговорном языке.

Корейская литература исследует историю, менталитет, волю, мышление, этнографию и т. д. корейцев. Все это необходимо учитывать при литературном анализе. Поскольку корейская философская мысль и культура на протяжении всей истории переплетались с китайской и японской культурами, необходимо учитывать влияние этой культуры на корейскую литературу. Так, наряду с национальными и духовными ценностями корейского народа, на

формирование корейской литературы значительное влияние оказали китайская и японская культура и философские взгляды.

Yi Munyŏl родился 18 мая 1948 года в Корее. Он южнокорейский автор, считающийся мастером жанров короткого рассказа и новеллы. И родился за два года до начала Корейской войны. Когда началась война, его отец бежал в Северную Корею. Как следствие, его семье пришлось бороться с бедностью, социальной стигмой и полицейским надзором. Эти факторы сыграли свою роль, когда И решил бросить школу, страдая от глубокой депрессии, он был близок к самоубийству. Хотя он был принят на факультет педагогики корейского языка Сеульского государственного университета в 1968 году, вскоре его исключили (1970 год). После отчисления из университета он создал семью и пошел на военную службу. Позже он дебютировал как молодой писатель, получив две литературные премии, работая учителем курсов в Тэгу. После этого он некоторое время работал лектором в Сецонгком университете (1994-1997). Ее рассказ «Выбор», опубликованный в 1997 году, вызвал резкие протесты сторонников феминизма.

Чтобы справиться со своей личной болью, он жадно читал и начал писать. И написал несколько романов и более 50 новелл и рассказов. Среди других его работ — (1987; Наш извращенный герой), (1991; Поэт) и 12-томный роман (1989–1998; Граница между двумя империями). В 1999 году он получил желанную в Корее премию Но-Ам в области искусства, ежегодную награду, присуждаемую в пяти категориях (наука, инженерия, медицина, искусство и общественные работы) и спонсируемую Samsung Foundation.

Ключевые слова: Корея, литература, перевод, культура,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.06.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Lyudmila Səmədova,
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MAHMUDAĞA QASIMOV
ADPU Cəlilabad filialı
qasimov@mail.ru

CƏLİLƏBƏD RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Açar sözlər: şifahi nitq, söz, Azərbaycan, dialekt, tələffüz, sait, samit, səs, fonetik hadisə, səsartımı, səsdüşümü, danışmaq tərz, ləhcə, Şərqi qrupu.

Ключевые слова: устная речь, слово, Азербайджан, диалект, произношение, гласный, согласный, звук, фонетическое событие, гласный, согласный, стиль речи, диалект, восточная группа.

Key words: oral speech, word, Azerbaijan, dialect, pronunciation, vowel, consonant, sound, phonetic event, vowel, consonant, speech style, dialect, Eastern group.

Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində bir-birindən fərqli olan bir sıra mövcud fonetik xüsusiyyətlər var. Bu hal özünü Azərbaycan dialektlərinin Şərqi qrupuna daxil olan Cəlilabad rayonu şivələrində də göstərir (4, 151). Burada sait və samit səslərin bir-birini əvəz etməsinə, sözdə sait, samit səsartımı, səsdüşümü, söz köklərində samitlərin qoşalaşması və s. kimi fonetik hadisələrlə üzləşirən. Bunların içərisində samitlərin əvəzlənməsi diqqət çəkir. Özünü şivəmizdə söz əvvəlində, söz ortasında və söz sonunda göstərir (2 99). Odur ki, bu məsələni tədqiq edib nümunələr əsasında aşağıdakı ardıcılıqla oxuculara təqdim edirik.

1. Söz əvvəlində

a) b>p və ya **p>b** əvəzlənməsi: bıçaq-pıçağ, bişirmək-pişirməy, Bikə-Pikə, bikef-pikef, biçin-piçin, biçənək-piçənəy//piçənəg, butulka-putulka//pütülgə//pütülkə, baho-paho, bəh-pəh, bitraq//pıtraq-pıtrağ, buket-puket, pusqu-busqu//busğu, pusmaq-busmaq, pusquçu-busquçu//busğuçu, pusququrma-busququrma və s. (5, 38)

b) n>l və ya **l>n** əvəzlənməsi: nəlbəki-ləmbəki//lənbəki, naqan-lağan (silah), naqanlı-lağanlı, nırç-lırç, nimçə-limçə, lənət-nələt//nəhlət, lənətləmə-nələtləmə//nəhlətləmə və s. (5, 39)

c) d>t əvəzlənməsi: düşbərə-tüşbərə, düşərgə-tüşərgə, duş-tuş, dükan-tükan, dezertir-tezerti, doqqaz-toqqaz, düşərli-tüşərli, divar-tifar, Dükaz-Tükaz və s. (5, 39)

ç) k>q əvəzlənməsi: kub-qub, klub-qulub, kupon-qupon, kolxoz-qalxoz, karton-qardon, kartof-qartov, kolbasa-qalbasa, kassa-qassa, karkas-qarkas//qarkaz, karandaş-qarandaş, karniz-qarniz, kombayn-kambay//qambay, kraxmal-qraxmal, kazarma-qazarma, karantin-qarantin və s. (5, 32)

d) v>b əvəzlənməsi: vafli-bafli, vaflikəsən-baflikəsən, vəfa-bəfa, vəfalı-bəfalı, vəfasız-bəfasız, vəfat-bəfat, vəfatetmə-bəfatetmə və s. (5, 39-40)

e) **k>g** və ya **g>k** əvəzlənməsi: köpəş-göbəş, köbə-göbə, külfə-gülfə, künc-günc, gübrə-kübrə, Geygal-Keygal (Burovar kəndi ərazisində yer adı) və s. (3, 128)

ə) **c>g** əvəzlənməsi: coma-goma//koma, camış-gamış//gomuş, camışçılıq-gamışçılıq//gomuşçuluq, camışsaxlayan-gamışsaxlayan//gomuşsaxlayan və s. (5, 40)

f) **v>f** əvəzlənməsi: vıqq-fıqq (qorxutma), vıqqıltı-fıqqıltı, vıqqıldama-fıqqıldama və s. (5, 39-40)

g) **l>y** əvəzlənməsi: lap-yap, lapdan-yapdan və s. (5, 40)

h) **y>g** əvəzlənməsi: yenə-genə və s. (5, 40)

2. Söz ortasında

a) **v>b** və ya **b>v** əvəzlənməsi: tava-taba, qaval-qabal, savab-sabab, cavab-cabab, xəlvət-xəlbət, iqbal-iğval, taban-tavan və s. (5, 40)

b) **v>f** və ya **f>v** əvəzlənməsi: nərdivan-nərdifan, təhvil-təhfil//təfil, töhfə-töhvə, kartoflu-qartovlu//qartolu, çərçivə-çərçifə, divar-difar, qəhvədan-qəfədan, öfkələmək-övkələmək, iğfal-iğval, asfalt-asvalt, kəşfiyyat-kəşviyat, xiffət-xivət və s. (5, 40-41)

c) **ç, c>ş** və ya **ş>ç** əvəzlənməsi: ictimai-iştimai, poçt-poşt, poçtalyon-poştalyon, aviapoçt-aviapoşt, açdı-aşdı, uçdu-uşdu, keçdi-keşdi, qaçdı-qaşdı, bacarmaq-başarmaq, hıçqırıq-hışqırıq, saçlı-saşdı, yaxşı-yaxçı//yaxçı, ölçdüm-öşdüm, biçdim-bişdim, seçdim-seşdim, içdim-işdim, heç nə-heş nə, Üçtəpə-Üştəpə, üçdüymə-üşdüymə, Müştəba-Müçtəba, yavaşca-yavaşca və s. (5, 41)

ç) **y>g** və ya **g>y** əvəzlənməsi: güləyən-güləgən, göygöz-göggöz, ləyən-ləgən, ziyil-zigil, göyərçin-gögərçin, düyü-dügü//dügi, göyəm-gögəm//göəm, göyərti-gögərti//göərti, iyirmi-igirmi//iirmi, iynə-ignə, ciyər-cigər, dəyirman-dəgirman, əydi-əgdi, öyünmə-ögünmə//öünmə, əymə-əgmə, düymə-dügmə, igid-iyid, ülgüc-ülyüc, o gün-öyün//öün, əgər-əyər, vətəgə-vətəyə və s. (5, 41-42)

d) **h>y** əvəzlənməsi: İbrahim-İbreym, Mehti-Meyti, mehtər-meytər, səhifə-səyifə, tənbehedici-tənbeyedici, Əlsahib-Əlsayib, Cəfahir-Cəfayir, Behbud-Beybud, Tehmur-Teymur, Sahib-Sayib//Saib, Sahilə-Sayilə//Sailə, sahibkar-sayibkar//saibkar və s. (5, 42)

e) **t>d** və ya **d>t** əvəzlənməsi: ahəstə-ahəsdə, asta-asda, xəstə-xəsdə, dostu-dosdu, ixtira-ixdira, iftar-ifdar, həftə-həfdə, cəftə-cəfdə, hektar-hekdar, Astan-Asdan, Nifti-Nifdi, Muxtar-Muxdar, dəstə-dəsdə, taxta-taxda, müftə-müfdə, müxtəlif-muxdəlif, iştirak-işdirak, müştük-müşdüy, noxta-noxda//nuxda, pasta-pasda, səriştə-sərişdə, müştəri-müşdəri, bostan-bosdan, dəftər-dəfdər, usta-usda, öhdə-öhtə, istisdi, ixtisas-ixdisas, ixtisar-ixdisar, istedad-isedad, istilik-isdilik//isdiliy, əriştə-ərişdə, neştər-neşdə, şaxta-şaxda, yastı-yasdı, rəftar-rəfdar, siftə-sifdə, odlu-otlu, baxdım-baxtım və s. (5, 42-43)

ə) **m>n** və ya **n>m** əvəzlənməsi: sünbə-sümbə, zənbil-zəmbil, günbəz-gümbəz, dinməz-dimməz, günbatan-gümbatan, yanmaq-yammaq, qonma-qomma, şənbə-şəmbə, düşənbə-düşəmbə, dümbək-dümbək, anbar-ambar, tənbəki-təmbəki, lənbər-ləmbər, zanbaq-zambaq, pambıq-panbıq//panbıq, konfet-kamfet, konfrans-kamfrans,

mənbə-məmbə, münbit-mümbit, omba-onba, kömbə-könbə, mümkün-münkün, Qənbər-Qəmbər, tumba-tunba, domba-donba və s. (5, 43-44; 6, 57)

f) q>ğ əvəzlənməsi: halqalı-halğalı, qarışqa-qarışğa, qaşığı-qaşığçı, qatıqçı-qatığçı, qatqı-qatğı, qayıqçı-qayığçı, qıraqdakı-qırağdakı, qonaqgetmə-qonağgetmə, qonqsevər-qonağsevər, qulaqasma-qulağasma, iraqdüşən-irağdüşən, naqan-nağan, halqa-halğa, qaşqa-qaşğa, başqa-başğa, çaşqın-çaşğın, coşqun-coşğun, aqronom-ağranom, işıqlı-ışığı, sumalıq-sumalığ, Çanaqbulaq-Çanağbulağ, ocaqçı-ocağçı, Alçaqtəpə-Alçağtəpə və s. (3, 370; 5, 44)

g) c>j əvəzlənməsi: ağacda-ağajda, acdırma-ajdırma, acdım-ajdım, dinclik-dijdik, vicdan-vidjan, simiclik-simijdiy, biclik-bijdiy, saclıq-sajdığ, güclü-güjdü, giclik-gijdik, əcdad-əjdad, kəclik-kəjdik//kəjdüy və s. (5, 45)

ğ) k>y əvəzlənməsi: səksən-səysən, diksinmək-diysinmək, göbəkəsmə-göbəykəsmə, üzükçü-üzüyçü, gödəkçə-gödəyçə, kələkbaz-kələybaz, kəpənəklilikəpənəyli, mixəkli-mixəyli, əmzikli-əmziyli, dümsükləmə-dümsüyləmə, ipəkçi-ipəyçi, istəkli-istəyli, dükçə-düyçə, iməkləmək-iməyləməy, ətəkli-ətəyli, iplikli-ipliyli, ürəklə-ürəylə, biləkli-biləyli, çörəkli-çörəyli, çəpəki-çəpəyi, kürəkçi-kürəyçi, körükçü- körüyçü, ələkçi-ələyçi və s. (5,45; 6, 54)

h) k>h əvəzlənməsi: çəkmə-çəhmə, çəkməçi-çəhməçi, çəkməz-çəhməz, bəkməz-bəhməz, kəklik-kəhlik//kəhliy, kəklikotu-kəhliyotu, Bərklata-Bəhlata (Xəlilli kəndində yer adı) və s. (5,45-46; 3, 268)

x) f>p və ya **p>f** əvəzlənməsi: kəfli-kəpli, kəfkir-kəpkir//kəpgir, kəfrəm-kəprəm, şapka-şafka, tapta-tafta, tapdatma-tafdatma, taptalama-taftalama, tapdaq-tafdaq//tafdağ və s. (5, 46)

ı) v>ğ əvəzlənməsi: cavab-cağab, cavabdehlik-cağabdehlik//cağabdehliy, cavabvermə-cağabvermə, qovaq-qoğaq, sovqat-soğat, sovqatlı-soğatlı, dovanaq-doğanağ, ovqat-oğat və s. (5,46)

i) s>z və ya **z>s** əvəzlənməsi: karkaslı-karkazlı, irisbükən-irizbükən, servisli-servizli, baskar-bayzkar, asbest-azbest, baisalma-baizolma, termoslu-termozlu, almazlı-almazlı, mələzli-mələsli, hafizəli-hafisəli və s. (5,46)

j) m>b əvəzlənməsi: tapma-tapba, səpmək-səpbəy, qapma-qapba, qopmaz-qopbaz, qopmaq-qopbağ, tapmaq-tapbağ, çapma-çapba, çapmaq-çapbağ, yapma-yapba, yapmaq-yapbağ, qırpma-qırpba və s.(5, 46)

k) q>k və ya **k>q** əvəzlənməsi: nöqtə-nöktə, şotka-şotqa, təqsir-təksir, nöqtəli-nöktəli, iqtidar-iktidar, iqtisad-iktisad, iqtisadi-iktisadi, iqtibas-iktibas, epikriz-epiqiriz, məqsəd-məksəd, məqsud-məksud, şkof-şqaf//işqaf, Oqtay-Oktay və s. (5, 47)

q) Sözdə t səsinin **ç**-ya keçməsi və **c>ç** əvəzlənməsi: ətcə-əççə, ətcəbala-əççəbala, ətçi-əççi, ətçəkən-əççəkən, gözətçi-gözəççi, Ətcələr kəndi-Ətçələr kəndi//Əççələr kəndi və s. (5, 47; 6,56)

l) l>n və ya **n>l** əvəzlənməsi: çətinlik-çətinliy, şirinlik-şirinniy, irinli-irinni, əclaf-əcnaf, əclafcasına-əcnafcasına, fontanlama-fantallama, fontanvurma-fantalvurma və s. (5,47)

m) k>g və ya **g>k** əvəzlənməsi: itki-itgi, kəskin-kəsgin, sürtkü-sürtgü, yetkin-yetgin, seçki-seçgi, küskün-küsgün, ötkün-ötgün, iskanə-isgənə, İskəndər-İsgəndər, mütəkkə-mütəkgə//mitəkgə, əsgər-əskər, nisgil-niskil, təşkil-təşgil, müvəkkil-müvəkgil, miskin-misgin, məskən-məsgən, məskunlaşma-məsgunlaşma, püskürtü-püşgürtü, sürüşkən-sürüşgən, süstkün-süstgün, döyüşkən-döyüşgən və s. (5,47-48)

n) v>y və ya **y>v** əvəzlənməsi: tövlə-töylə, buxovlu-buxoylu, kövrək-köyrək, kövşən-köyşən, töycü-tövcü züvültü-züvülmə//zivilti, yüyürmək-yüvürməy, üyütmək-üvütməy, uyuşmaq-uvuşmağ, şüyüd-şüüd//şüvüd//şivid, oyuq-ovuq//ovuğ//ouğ, oyulma-ovulma və s. (5,48)

o) k>x və ya **x>k** əvəzlənməsi: oxqay-okqay, oxqabı-okqabı, doktor-doxdor//doxdur, doktorant-doxtorant//doxdurant, doktorantlıq-doxdorantlıq//doxdurantlıq və s. (5, 48)

ö) l>t əvəzlənməsi: Aslan-Astan, Aslanabad-Astanabad, Aslanbəyov-Astanbəyov, islanma-istanma, islanmış-istanmış, isladılma-istadılma, isladılmaq-istadılmaq və s.(6, 54)

p) b>p və ya **p>b** əvəzlənməsi: şippilti-şipbilti, trubka-turupka, zorba-zorpa, xəbislik-xəpilik, koppuş-kopbuş, aşpazlıq-aşbazlıq, ispanaq-isbanağ, şappilti-şapbilti, aspekt-aspekt, toppuz-topbuz, toppuş-topbuş, aspirin-asbirin, aspirant-asbirant, tappadan-tapbadan, tappatur-tapbatur, tappilti-tapbilti, və s. (5,49)

r) l>d əvəzlənməsi: Səslənən qaya-Səsdənən qaya(Zopun kəndində yer adı (6, 53)), hirsənən-hirsənən, pisləmək-pisdəmək, işlənmək-işdənək, sazlı-sazdı, otluq-otduq, noxudluq-noxudduq, güclü-güjdü, savadlı-savaddı, forslu-forsdu, partlayış-pardayış, paslı-pasdı, ruslaşma-rusdaşma, saçlaşma-saçdaşma, sabitlik-sabitdiy, sözlü-sözdü, südlü-süddü, şöhrətli-şöhrətdi, tozlu-tozdu, üzlemə-üzdəmə və s. (5,49)

s) r>n əvəzlənməsi: murdar-mundar, murdarçı-mundarçı, murdalanmaq-mundarlanmaq, murdarlaşmaq-mundarraşmaq, murdarlıq - mundarlıq//mundarlıq və s. (5,49-50)

ş) f > y əvəzlənməsi: öfkə-öykə, öfkələndirmə-öykələndirmə, öfkələnmə-öykələnmə, öfkələtmək-öykələtmək//öykələtməy, öfkələtmə-öykələtmə və s. (5,50)

t) r> l əvəzlənməsi: Mirəli yeri-Miləli yreri (Ağbulaq kəndində yer adı) (6, 55), xəncərəoxşar-xəncələoxşar, əncirli-əncilli//incilli, əncirlik-əncillik//incillik//incilliy, zərərçəkən-zərəlçəkən, zərərli-zərəlli, qərarlaşdırmaq-qəralaşdırmaq, qərarlaşma-qəralaşma, qərarlı-qəralı, qəarnamə-qəralnamə, qəarsız-qəalsız və s. (5,50)

u) n>h əvəzlənməsi: sonra-sohra, sonradan-sohradan, sonrakı-sohrakı, sonralar-sohralar, sonrası-sohrası, sonralıq-sohralıq və s. (5,50)

ü) x>kq əvəzlənməsi: Sarı yoxuş-Sarı yokquş (Çinar kəndində yer adı), yoxuşlu-yokquşlu, yoxuşluq-yokquşluq//yokquşduğ, yoxuşsuz-yokquşsuz və s. (6,55)

v) Sözdə **ng** samitinin **y** ilə əvəzlənməsi: qəşəngcə-qəşəycə, turşəngli-turşəyli, rəngçəkən-rəyçəkən, çilingağac-çiliyağac, fişəngatan-fişəyatan, əhəngçi-əhəyçi, pərsəngli-pərsəyli, ahəngdar-ahəydar, səhəngli-səhəyli, zəngçalan-zəyçalan, lənglik-ləylik, rənglik-rəylik, xoşrəngli-xoşrəyli və s. (5,51)

y) Sözdə **i** saitinin düşməsi **q>y** əvəzlənməsi: odəqiqə-odəyqə, odəqiqəcə-odəyqəcə, odəqiqələr-odəyqələr və s. (5,51)

z¹) t>k əvəzlənməsi: üstün-üskün, üstünlük-üskünlük və s. (5,51)

Z²) ğ>k əvəzlənməsi: ağ quş-ak quş, Ağquşluq-Akquşluq // Akquşluğ // Akquşduğ (Zopun kəndində yer adı) və s. (3, 522)

3. Söz sonunda

a) d> t əvəzlənməsi: pud-put//pıt (çəki vahidi), süd-süt, palıd-palıt, bulud-bulut, Mahmud-Mahmut//Mahmıt, Cavad-Cavat, küncüd-küncüt, tünd-tünt , qənd-qənt, istedad-istedat, qanad-qanat, armud-armut və s. (5,52)

b) q>ğ və **x** əvəzlənməsi: aşıq-aşığ, uşaq-uşağ, qazmaq-qazmağ, barmaq-barmağ, qapmaq-qapmağ, qaşiq-qaşığ, qatıq-qatığ, qayıq-qayığ, qaymaq-qaymağ, qılçıq-qılçığ, , dodaq-dodağ, qonaq-qonağ, qonmaq-qonmağ, qorxaq-qorxağ, qulaq-qulağ, papaq-papağ, parlaq-parlağ, qundaq-qundağ, ortağ-ortağ, sandıq-sandığ, sarıq-sarığ, yarpaq-yarpağ, sumaq-sumağ, bayraq-bayrağ, ocaq-ocağ, bulaq-bulağ, arağ-arağ, daraq-darağ, inaq-inağ, alaçiq-alaçığ, alağ-alağ, bataq-batağ, otaq-otağ, çanaq-çanağ//çanax, tabaq-tabax, palçıq-palçıx, ulaq-ulax, çubuq-çubux və s. (5,52; 6,54)

c) b>p və **p>b** əvəzlənməsi: corab-corap, kabab-kabap, hesab-hesap, qutab-qutap, yatab-yatap, savab-savap, cavab-cavap, mehrab-mehrap, kitab-kitap, sahib-sahip, qəsp-qəsb, etap-etab, şamp-ştamb//ıştamb və s. (5,52-53)

ç) k>g və **y** əvəzlənməsi: sökük-söküg//söküy, süzük-süzüg//süzüy, milçək-milçəg//milçəy, dönük-dönüg//dönüy, üçük-üçüg//üçüy, kirpik-kirpiy//kirpig, kötük-kötüg//kötüy, ələk-ələy//ələg, ürək-ürəg//ürəy, kürək-kürəy//kürəg, külək-küləy//küləg, ördək-ördəg//ördəy, çörək-çörəg//çörəy, bölük-bölüg//bölüy, dirək-dirəg//dirəy, pencək-pencəg//pencəy, içki-içgi, çəpik-çəpiy, üzük-üzüy, qəpik-qəpiy, üzümlük-üzümlüy, tətik-tətiy, əskik-əskiy, göbək-göbəy, gödək-gödəy, xəndək-xəndəy, xərək-xərəy, kəpək-kəpəy//kəpəg, tənək-tənəy//tənəg, bank-bang, çərək-çərəy//çərəg(qədim ölçü vahidi), köpük-köpüy, lələk-lələy, sürtük-sürtüy, ərəmik-ərəmiy, əzik-əziy, incik-inciy, ipək-ipəy, ərik-əriy, ətək-ətəy, əvəlik-əvəliy və s. (5, 53)

d) m>n və ya **n>m** əvəzlənməsi: əlçim-əlçin, qurğuşun-qurğuşum, nagahan-nagaham, nifrin-nifrim, hərdən-hərdəm, bərkdən-bərkdəm, vağam-vağan və s. (5, 54)

e) **v>y** əvəzlənməsi: buzov-buzoy//buzo, cilov-ciloy//cilo, buxov-buxoy, tilov-tiloy, çalov-çaloy//çalo, oxlov-oxloy//oxlo, bülöv-bülöy//bülö, kösöv-kösöy, qaşov-qaşoy//qaşo və s. (5, 54)

ə) **s>z** və ya **z>s** əvəzlənməsi: iris-iriz, bais-baiz, servis-serviz, termos-termoz, karkas-karkaz, Qafqaz-Qafqas, Hafiz-Hafis, almaz-almas, xoruz-xorus, karniz-karnis, quduz-quodus, tovuz-tovus//tous, atlas-atlaz, mələs-mələz, genez-genes və s.(5, 54)

f) sözdə **ng** samitlərinin **y** ilə əvəzlənməsi: çiling-çiliy, nəhəng-nəhəy, qəşəng-qəşəy, ahəng-ahəy, pərsəng-pərsəy, çələng-çələy, xərçəng-xərçəy, çərpələng-çərpələy, zəng-zəy, rəng-rəy, sərhəng-sərhəy, ləng-ləy, fişəng-fişəy, pələng-pələy, turşəng-turşəy və s. (5, 54)

g) **k** səsinin **y** və **ng** samit səsləri ilə əvəzlənməsi: zirək-zirəy//zirəng, mixək-mixəy//mixəng, bilək-biləy//biləng, xizək-xizəy//xizəng, çərək-çərəy//çərəng (qədim ölçü vahidi) və s. (5, 54)

ğ) **r>l** əvəzlənməsi: xəncər-xəncəl, əncir-əncil//incil, zərər-zərəl, qərar-qəral və s.(5, 55)

x) **f>b** əvəzlənməsi:Yusif-Yusub, Yusif bulağı-Yusub bulağı, Vasif-Vasib, kisif-kisib və s. (6, 55)

ı) **h>y** əvəzlənməsi:güzeh-guzey, səfeh-səfey, səhih-səhiy, şəbeh-şəbey, təsbəh-təsbey, beh-bey, səh-səy, cavabdeh-cavabdey, tənbeh-tənbey və s. (5, 55)

i) **f>v** əvəzlənməsi: kartof-kartov//qartov, sədəf-sədəv(düymə mənasında) və s. (5, 55)

j) **n>l** əvəzlənməsi: fontan-fantal və s. (5, 55)

k) **ş>c** əvəzlənməsi : qaranquş-qaranquc, bayquş-bayğuş//bayquc və s. (5, 55)

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 6-cı nəşr, Bakı:“Şərq-Qərb”, 2013, 839 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 253 səh
3. Qasimov M. Cəlilabadın tarixi, etnonim və toponimləri, Bakı:“Elm və təhsil”, 2016, 543 səh.
4. Qasimov M. Cəlilabad ərazisində işlənən bəzi dialekt sözlər, Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, cild 86, №5 , Bakı, 2019, 151-155 səh.
5. Qasimov M. Cəlilabad rayonunun bəzi şivə xüsusiyyətləri, Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 115 səh.
6. Qasimov M. Filiologiya məsələləri. Cəlilabad rayonunda bəzi toponimik adlarda dialektoloji fonetik xüsusiyyətlər, Bakı :“Elm və təhsil”, 2017, N18, 52-58 səh.

M.QASIMOV

XÜLASƏ

CƏLILABAD RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Məqalədə Cəlilabad rayonu şivələrində tələffüzdə baş verən bəzi **fonetik hadisələrdən**, xüsusən samit əvəzlənmələrindən danışılır. Göstərilir ki, rayonun şivələri Azərbaycan dialektlərinin Şərq qrupuna aiddir. O, öz spesifik xüsusiyyətləri və **rəngarəng ləhcə** forması ilə diqqəti özünə cəlb edir. Buna səbəb tarixi fakt və miqrasiyalar olmuşdur. Axı bildiyimiz kimi bu ərazidə müxtəlif yerlərdən daimi yaşamağa gəlmiş şəxslər var. Onların danışığı, xüsusən ləhcə tərzində şivəmizdə müəyyən izlər qoymuşdur. Bu mənada şivəmiz başqa dialekt, ləhcə və şivələrdən fərqli xarakterə malikdir. Burada sait və samit səslərin bir-birini əvəz etməsi, sözdə tələffüz zamanı sait, samit, səsartımı, səsdüşümü, söz köklərində samitlərin qoşalaşması və s. kimi fonetik hadisə və xüsusiyyətlər mövcuddur. Odur ki, məqalədə müxtəlif növ samitlərin bir-birini əvəz etmələrini tədqiq etmiş və həmin nümunələr əsasında onları sistemli şəkildə verməyə çalışmışıq. Bildirmişik ki, şivəmizdə bir çox samit səslər bir-birini əvəz edir və maraqlı tələffüz formaları yaradır. Bütün bu kimi cəhətləri nəzərə alıb rayonun bütün yaşayış obyektlərində olduq və bu sahədə tədqiqat apardıq. Nəticədə rayonumuzun müxtəlif ərazisində yaşayan sakinlərin danışığı tərzilə yaxından tanış olduq. Hiss etdik ki, müşahidə nəticəsində tədqiq etdiyimiz faktlar dilimizin tarixi kökünü araşdırmaq və öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Odur ki, fikrimizi şərh etmək üçün rayonun müxtəlif ərazisində yaşayan sakinlərin nitqində müşahidə etdiyimiz **samit səslərin bir-birini əvəz etmələrini** aşağıdakı ardıcılıqla verməyi məqsədəuyğun sayırıq.

M.ГАСЫМОВ.

РЕЗЮМЕ

ЗАМЕНА СОГЛАСНЫХ В ДЖАЛИЛАБАДСКИХ ДИАЛЕКТАХ

В статье рассматриваются некоторые фонетические явления, происходящие в произношении джалилабадских диалектов, в частности замены согласных. Отмечается, что диалекты региона относятся к восточной группе азербайджанских диалектов. Он привлекает внимание своей спецификой и яркой диалектной формой. Это было связано с историческими фактами и миграцией. Как мы знаем, в этой области есть люди из разных мест. Их речь, особенно диалект, наложила свой отпечаток на наш диалект. В этом смысле наш диалект отличается от других диалектов, диалектов и диалектов. Здесь взаимозаменяемы гласные и согласные звуки, гласные, согласные, гласные, согласные, пары согласных в корнях слов и т.д. такие как фонетические события и особенности. Поэтому в статье мы изучили замены разных типов согласных и попытались систематизировать их на основе этих

примеров. Мы констатировали, что многие согласные звуки в нашем диалекте сменяют друг друга и создают интересные формы произношения. Учитывая все эти аспекты, мы посетили все жилые массивы области и провели исследования в этой области. В результате мы познакомились со стилем речи жителей, проживающих в разных уголках нашего края. Мы почувствовали, что факты, которые мы изучили в результате наблюдения, очень интересны с точки зрения исследования и изучения исторических корней нашего языка. Поэтому, чтобы прокомментировать наше мнение, считаем целесообразным привести следующую последовательность согласных звуков, наблюдаемых в речи жителей, проживающих в разных частях региона, в следующей последовательности.

M.GASIMOV.

SUMMARY

CONSONANT SUBSTITUTIONS IN JALILABAD DIALECTS

The article discusses some phonetic events that occur in the pronunciation of Jalilabad dialects, especially consonant substitutions. It is noted that the dialects of the region belong to the Eastern group of Azerbaijani dialects. It attracts attention with its specific features and colorful dialect form. This was due to historical facts and migration. As we know, there are people from different places in this area. Their speech, especially the dialect, has left its mark on our dialect. In this sense, our dialect is different from other dialects, dialects and dialects. Here, vowel and consonant sounds are interchangeable, vowels, consonants, vowels, consonants, consonant pairs in word roots, etc. such as phonetic events and features. Therefore, in the article we have studied the substitution of different types of consonants and tried to give them in a systematic way on the basis of these examples. We have stated that many consonant sounds in our dialect replace each other and create interesting forms of pronunciation. Taking into account all these aspects, we visited all residential areas in the region and conducted research in this area. As a result, we got acquainted with the speech style of residents living in different parts of our region. We felt that the facts we studied as a result of observation are very interesting in terms of researching and studying the historical roots of our language. Therefore, in order to comment on our opinion, we consider it expedient to give the following sequence of consonant sounds observed in the speeches of residents living in different parts of the region in the following sequence.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.05.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.06.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yadulla Dadaşlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

f.e.d., dos. N.Ə.ƏLİYEVƏ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
rajabova.narmin@gmail.com

MƏHƏBBƏT BİR KONSEPT KİMİ

İnsan konseptosferi dünyanın koqnitiv mənzərəsinin informasiya bazasıdır, lakin onu tükəndirmir. Dünyanın koqnitiv və linqvistik mənzərəsi konseptin məzmunu və tədqiqatçının bu konseptə çıxış vasitəsi kimi əsas və ikinci dərəcəli olaraq bir-biri ilə bağlıdır. Dünyanın linqvistik mənzərəsi konseptual sistemi yalnız qismən əks etdirir, bütün konseptlər linqvistik ifadəyə malik olmur və ünsiyyət predmetinə çevrilmir. Buna görə də dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi yalnız fragmentar olaraq konseptosferi mühakimə etməyə imkan verir. Bir çox ölkələrin iştirak etdiyi qloballaşma prosesləri mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın sürətli inkişafına səbəb oldu. Bu kontekstdə konseptləri ifadə edən leksik vahidlərin tədqiqi müasir cəmiyyətdə baş verən proseslərin dilə təsirini öyrənməyə imkan verir. Bu isə müxtəlif xalqların mədəniyyətini və mentalitetini tanımağa imkan yaradır. Bu gün dünyanın linqvistik mənzərəsinin tədqiqi böyük maraq doğurur. Bu kontekstdə konseptlərin öyrənilməsi çox aktualdır.

Məhəbbət mənəvi mədəniyyətin ən mühüm komponentlərindən və dünyanın ümumi dil mənzərəsinin əsas anlayışlarından biridir. Məhəbbət hissini təsvir edən çoxlu sayda fəlsəfi və etik əsərlərin olmasına baxmayaraq, insan həyatının bu fenomeninin vahid düzgün tərifini yoxdur. Məhəbbət tədqiqatçıları tərəfindən strukturca mürəkkəb, daxili həyatın müxtəlif sahələrinə təsir edən dinamik bir hadisə kimi qəbul edilir. Ana dilində danışanların linqvistik stereotipləri həmişə alimlərin müşahidələrinin nəticələri ilə üst-üstə düşməməsinə baxmayaraq, bu xüsusiyyətlər dünyanın linqvistik mənzərəsində də öz əksini tapır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, məhəbbət əsas hiss olmasına və bu anlayışın hər hansı bir mədəniyyətdə bu və ya digər şəkildə özünü göstərməsinə baxmayaraq, hər bir milli şüurunda "məhəbbət" anlayışının eyniliyindən danışmaq mümkün deyil. Hər bir xalqda bu, əsas anlayışlardan olsa da, o, müxtəlif cür qavranılır.

Açar sözlər: məhəbbət, konsept, milli şüur, dil mənzərəsi, qavrama, insan

Ключевые слова: любовь, концепт, национальное сознание, языковая картина, восприятие, человек

Keywords: love, concept, national consciousness, language mapping, perception, human

İnsan dünyanın linqvistik mənzərəsinin yaradıcısı və mərkəzi hesab olunur. Dil öz semantikasi və praqmatikasi ilə insanın həm onu əhatə edən dünya, həm də özü

haqqında biliklərinin nəticələrini və xüsusiyyətlərini əhatə edir. Dünyanın linqvistik mənzərəsinin özü insanın davamlı mənəvi linqvo-yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsidir. V.Teliyanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dünyanın mənzərəsi insanın ona tanış olmayan bir "dildə" ifadə edilə bilməz [1, s. 52], digər tərəfdən, o, insana məlum olmayan və onun üçün mənası olmayan hadisələri daxil edə bilməz. Özünün mənəvi şüurunda insan iki: zahiri, fiziki və daxili, mənəvi kainatın mərkəzidir [2, s.24], bununla belə dil şüurunda daxili kainat xarici kainatın analogiyasına görə qurulur.

Müasir antropolinqvistikada ona xas olan çoxşaxəli və dərin təsvir imkanlarına görə müxtəlif linqvistik faktların tədqiqində ən perspektivli olanlardan biri kimi elan edilmiş konseptual yanaşma indi tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə tanınıb. Müasir mərhələdə konsept və onların növlərinin həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən öyrənilməsinə maraq var. Tərifin özünü təsvir etmək sahəsində tədqiqatlar davam edir və "konseptlərin ən tam elmi tipologiyasının inkişafı hazırda ən aktual tədqiqat vəzifələrindən biridir" [3, s.219], konkret mətnlərin linqvistik strukturunda təqdim olunan bu hadisənin öyrənilməsi üçün möhkəm elmi-praktik baza yaradılır və daim yenilənir. Ümumiyyətlə, heç bir şübhə yoxdur ki, "konsept" anlayışı onun tərifinə yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, əksər alimlər tərəfindən tanınan bir anlayışa çevrilmişdir.

Şəxsiyyətin özünüdərk və mövcudluğu üçün bu və ya digər hissə nə qədər vacibdirsə, bu hissi ifadə edən dil vasitələri bir o qədər müxtəlif və zəngindir. Bu mənada məhəbbətin tayı-bərabəri yoxdur, xüsusən də böyük həyat quruculuğu rolunu bədii yaradıcılığın bütün növləri üçün əsas motivlərdən biri olan kişi və qadın sevgisidir. Filosoflar Y.G.Volkov və S.Polikarpov məhəbbətdən danışaraq, onu insan həyatında bioloji, sosial, mental, tarixi və mədəni aspektləri olan, lakin ilk növbədə mədəniyyət qanunlarına tabe olan heyvətəmiz hadisə kimi səciyyələndirirlər [4, s.264]. Təsədüfi deyil ki, məhəbbət müxtəlif elm və sənətlərdə bilik obyektidir, lakin bu hadisənin tədqiqinə verilən təriflərin, mövcud yanaşmaların heç biri hərtərəfli səciyyələndirilə bilməz. Məhəbbətin xarici təzahürləri mədəni baxımdan əhəmiyyətlidir, lakin biz emosional sferanın bütün hadisələri kimi məhəbbəti də insanın daxili dünyasının bir parçası hesab edirik, çünki birincisi, onun üçün xarici təzahürlər məcburi deyil, ikincisi, onlar, mimika, jest, hərəkət və s.-də xarici dəyişikliklərin səbəbi kimi insanın daxili aləmində baş verən dəyişikliklərdir. Fəlsəfənin və mədəniyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində məhəbbət insanların mənəvi, mədəni və sosial həyatının bir hadisəsi kimi müxtəlif yollarla şərh olunurdu.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın müvafiq konseptual mənzərəsinin dəqiq əksi deyil. O, verilmiş dilin strukturunun modellərini, onun leksikasını özündə saxlayır və xüsusi konseptual şüur səviyyəsini formalaşdırır. Dünyanın konseptual mənzərəsi dünyanın dil mənzərəsindən daha geniş və zəngindir, çünki idrak və sosial fəaliyyətin nəticələrini əks etdirən məlumatlar təkcə şifahi deyil, həm də qeyri-şifahi şəkildə kodlaşdırılır. Təqdimat insan orqanizminin psixofizioloji xüsusiyyətlərindən

bu məlumatın təsnifatı və kodlaşdırılması üçün əsas kimi istifadəsi ilə birbaşa əlaqəli olmayan digər vasitələrlə də baş verə bilər.

“Məhəbbət” konsepti Azərbaycan dilinin konseptosferi və mədəniyyətində mühüm yer tutur. Konseptlər konseptual fondu təşkil edir, ondan şifahi və zehni fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün zehni bölmələr çıxarılır. Onlar insanın dünya haqqında təsəvvürünü yaratdığı vahidlərdir; müəyyən xassələri ilə səciyyəli və sistemlərdə birləşir. Konseptual məlumat insan şüurunda şifahi və qeyri-verbal formada mövcud olsa da, konseptlər həmişə linqvistik ifadəyə malikdir. Konseptin "rus mənəvi həyatının kollektiv əmlakı" [5, s.57] kimi yenidən bərpasının mümkün yollarından biri müxtəlif növ lüğətlərdə konseptin adı kimi sözün uzual mənasının təhlilidir. İzahlı lüğətlərinin nəzərdən keçirildiyi, sözün təfsiri qaydalarını təklif edən və həm birbaşa, həm də məcazi mənalarını əhatə edən leksikoqrafik mənbələrin hərtərəfli öyrənilməsi konsept haqqında məlumatların aşkarlanmasına xidmət edir.

Müxtəlif dillərdə bu konsept fərqli ifadə olunur. Bu konsepti ifadə edən sözlərin forması rus dilində onun məzmununu o qədər də aydın ifadə etmir. Rus mədəniyyətində bu konsept öz mental anlam sahəsinə görə ziddiyyətlidir. Bu konsepti ifadə edən “любить” feili ön mənşəyinə görə, kauzativ hesab oluna bilər, bu isə “kimi isə məcbur etmək, hansı bir hərəkətə isə sövq etmək” mənasında özündə ehtiva edən qədim rus dilində çox işlənən “бъдѣти” feilindən törəmişdir. Bu feil qədim rus dilində paralel işlənən hind-Avropa mənşəli “lobhayati” – “sevməyə məcbur etmək”, “sevdirmək” leksemi ilə eynimənalıdır və oxşar funksiyaya malikdir. Bu hind-Avropa mənşəli söz qədim slavyan və qədim rus dillərində “льбнути” formasında mövcud olmuşdur. Müasir rus dilində bu feilin izlərini “улыбнуть”, улыбнуться (gülümsəmək), “лыбить лыбиться (gülmək) sözlərində görürük.

Nəzərə alaq ki, «любить» feili kauzativ olub, iki dil daşıyıcısı arasındakı münasibəti əks etdirir. “Məhəbbət” konsepti hind-Avropa mədəniyyətində digər konseptlərlə, məsələn: “inanc”, “söz”, “qayğı” və s. ilə səsləşir. Bu zaman qayğı və məhəbbətin əsas obyektı insandır. İnsan – yüksək əqli keyfiyyətlərə və əxlaqi məsuliyyət hissəsinə malik olan məxluqdur. İnsan yüksək məhəbbətə inanır. Lakin bəzən bu barədə dördüyaqlı vəhşidən daha geridə qalır. Ən yüksək insan məhəbbəti nə bəşəri əxlaq hissindən, nə də şüurdan yaranır.

Məhəbbətin kökü hisslərlə, instinklə bağlıdır. Ən gözəl hisslər əgər əqli şüurda diktə olunursa, öz qiymətini itirir. Xalq mədəniyyətində bu konsept “hərəkət” konsepti ilə bilavasitə bağlıdır. Hind-Avropa və iran dillərində “məhəbbət” konsepti “warz” kökü ilə ifadə olunur. Bunun etimologiyası isə yunan dilindəki “orqia” sözü ilə bağlıdır və əsasən, “sehrbazlıq”, “sehr oxumaq”, “cadu etmək” mənalarında işlənir.

Qədim rus mədəniyyətində “məhəbbət” konsepti Qərbi Avropaya nisbətən az inkişaf etmişdi. “Məhəbbət” konsepti xristianlıq ənənələrinə uyğun olaraq İvan Kupala və Rusaliya bayramlarının təsvirində ifadə olunmuşdur. Bu bayramlarda su kultu, bitki, əkinçilik və məhsuldarlıq kultları əsas yer tuturdu. Bu zaman ağcaqayın

ətrafında rəqslər, güllərdən toxunmuş çələnglərin suya atılması, gələcək məhsul, gözəl qızlar və oğlanlar haqqında mahnılar su pərilərinə müraciət və s. diqqəti cəlb edirdi.

Rus alimi F.İ. Buslayev “Qədim Rusiyanın ideal qadın xarakterləri” əsərində boyar qadın Yuliana Lazarevskayanın obrazını yaradır. Bu qadının obrazında təmizlik, saflıq, səmimiyyət, sadəlik, təvazökarlıq, zəhmətkeşlik kimi gözəl xüsusiyyətlər birləşmişdir. O, dünyəvi məhəbbətdən ilahi məhəbbəti üstün tutur, öz günlərini ibadətlə, xeyriyyəçiliklə keçirir. Rus pravoslaviyasında təmiz “məhəbbət” konsepti V.V. Rozanovun əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. O, “Rus kilsəsi/ Din / Fəlsəfə / Mədəniyyət” adlı monoqrafiyasında “məhəbbət” konseptinin rus pravoslav kilsəsində necə ifadə olunduğu barədə maraqlı qeydlər etmişdir.

Müasir tədqiqatlarla sübut olunduğu kimi, konsept konnotasiya və konkret olaraq sensor assosiasiyalar da daxil olmaqla, bütün məzmunu ilə sözün əsasında doğulur. “Məhəbbət” sözü dünyanın milli mədəni mənzərəsinin xüsusiyyətlərini səciyələndirən mədəni anlayışlardan birinin adıdır. Dəyərlərdən biri olan emosional seriya anlayışını ifadə edir. Buna görə də, onun konseptual məzmunu müəyyən linqvomədəni birliyin ana dilində danışanları tərəfindən konkret dəyərlər sistemi əsasında formalaşır. Təbii hiss kimi məhəbbət milli fərqlərə malik deyil, təzahürlərində vəhdət təşkil edir, lakin ideal mahiyyət kimi, xalqın mentalitetinin əksi kimi başqa cür görünür.

Məhəbbət konsepti xalqın ruhunu təcəssüm etdirən mədəni anlayışlara aiddir. Mədəni anlayışlar antroposentrikdir, yəni mənəviyyət, subyektivlik və etnik şüur daşıyıcısının daxili dünyasına yönəlmişdir. L.N. Çurilina hesab edir ki, konsepti öyrənmək üçün belə bir təhlil obyektinə assosiativ sahə kimi istinad etmək lazımdır, “bu söz əlaqəli fərdilik dünyasının obrazının bir hissəsinin yenidən qurulması üçün əsas kimi qəbul edilir” [6, s.19].

Məhəbbət konsepti assosiativ tezausda əks olunan bir sıra digər anlayışlarla kəsişir ki, bu da bizə onu hiperkonsept kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir, çünki rus dilində danışanların şüurunda hər şeyin hər şeylə əlaqəli olduğu ortaya çıxır [6, s. 49]. Mübahisə etmək olar ki, “Məhəbbət” konseptinin semantik məkanı qəti şəkildə müəyyən edilmiş sərhədlərə malik deyil. “Məhəbbət” konseptini ifadə edən leksemləri də ayrı-ayrı məfhumların adı hesab etmək olar, çünki konseptlər heç bir konkret sözlə sərt əlaqələndirilməmişdir. Y.D. Stepanovun fikrincə, onlar sözlərin üzərində "vardır", müxtəlif şifahi formalarla əlaqəyə girir, müxtəlif "çox qərribə və gözlənilməz formalarda" "sinonimləşir" [5].

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, əlamət xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, demək olar ki, bütün lüğətlərdə "məhəbbət" hissələr kompleksi kimi başa düşülür. “Məhəbbət” sözünün semantik komponentlərinin toplusu kifayət qədər ənənəvi xarakter daşıyır, lakin dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində “məhəbbət” sözünün leksikoqrafik təsvirində aksent dəyişikliyi baş verir.

“Məhəbbət” anlayışının semantik məkanını müxtəlif kateqoriyalı mənalara ifadə edən söz qruplarının köməyi ilə məhəbbət duyğusunun təəcəssümünün təhlilinin cəlb edilməsi ilə daha dolğun və dərin səciyyələndirmək olar ki, bu da xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Телия В. П. О специфике отображения мира психики и знания в языке // Сущность, развитие и функции языка. М.: Наука, 1987. С. 65-74.
2. Одинцова М. П. Реалистические и мифопоэтические представления о человеке в языковой картине мира (на материале современного языка) // Славянские чтения. Омск: Изд-во ОГПИ, 1992. С. 23-25.
3. Хайруллина Д. Д. К вопросу о типологии концептов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2010. № 1 (5). Ч. II. С. 218-220
4. Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек. Энциклопедический словарь. М.: Гардарики, 1999.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический Проект, 2004. 992 с.
6. Чурилина Л. Н. Антропоцентризм художественного текста как принцип организации его лексической структуры: дисс. ... д. филол. н. СПб., 2002. 513 с.

NARMIN ALIYEVA

LOVE AS A CONCEPT

SUMMARY

The human conceptsphere is the information base of the cognitive mapping of the world, but does not exhaust it. The cognitive and linguistic mapping of the world are interconnected as primary and secondary, as the content of the concept and the means of the researcher's access to this concept. The linguistic mapping of the world only partially reflects the conceptual system, not all concepts have a linguistic expression and become the subject of communication. Therefore, the study of the language mapping of the world only fragmentarily allows us to judge the conceptsphere. Globalization processes, in which many countries were involved, led to the rapid development of intercultural communication. In this context, the study of lexical units representing concepts makes it possible to study the influence on the language of the processes taking place in modern society. And this allows you to get to know the culture and mentality of different peoples. The study of the

linguistic mapping of the world today is of great interest. The study of concepts in this context is very relevant.

Love is one of the most important components of spiritual culture and the basic concepts of the world language mapping. Although there are many philosophical and ethical works that describe the feeling of love, there is no single correct definition of this phenomenon of human life.

Love is perceived by researchers as a structurally complex, dynamic event that affects different areas of inner life. Although the linguistic stereotypes of native speakers do not always coincide with the results of scientists' observations, these features are also reflected in the linguistic mapping of the world. The results of the study show that despite the fact that love is the main feeling and this concept manifests itself in one way or another in any culture, it is impossible to speak about the identity of the concept of "love" in every national consciousness. Although this is one of the basic concepts in each nation, it is perceived differently.

НАРМИН АЛИЕВА

ЛЮБОВЬ КАК КОНЦЕПТ

РЕЗЮМЕ

Концептосфера человека является информационной базой когнитивной картины мира, но не исчерпывает её. Когнитивная картина мира и языковая картина мира связаны между собой как первичное и вторичное, как содержание понятия и средство доступа исследователя к этому понятию. языковая картина мира лишь частично отражает концептуальную систему, далеко не все концепты имеют языковое выражение и становятся предметом коммуникации. Поэтому изучение языковой картины мира лишь фрагментарно. Глобализационные процессы, в которые оказались вовлечены многие страны, обусловили стремительное развитие межкультурной коммуникации. В этом контексте исследование лексических единиц, репрезентирующих концепты, делает возможным изучение влияния на язык процессов, происходящих в современном обществе. И это позволяет ближе познакомиться с культурой и менталитетом различных народов. Изучение языковой картины мира сегодня представляет большой интерес. Исследование концептов в этом контексте является весьма актуальным.

Любовь – одна из важнейших составляющих духовной культуры и основных понятий языковой картины мира. Хотя существует множество философско-этических работ, описывающих чувство любви, единого правильного определения этого явления человеческой жизни не существует. Любовь воспринимается исследователями как структурно сложное, динамичное событие, затрагивающее разные сферы внутренней жизни. Хотя языковые стереотипы носителей языка не всегда совпадают с результатами

наблюдений ученых, эти особенности находят отражение и в языковой картине мира. Результаты исследования показывают, что, несмотря на то, что любовь является основным чувством и это понятие так или иначе проявляется в любой культуре, нельзя говорить об идентичности понятия «любовь» в каждом национальном сознании. Хотя это одно из базовых понятий у каждого народа, воспринимается оно по-разному.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.05.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.06.2022

**Rəyçi: f.e.d. K.A.Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HÜSEYNOVA ZÜLFİYYƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti, Xarici dillər kafedrasının müəllimi
zulfiyya.s.huseynova@gmail.com

ALCANOVA AYGÜN

Azərbaycan Tibb Universiteti, Xarici dillər kafedrası müəllimi
Alcanova1512@gmail.com

Səməd Vurğun, 167

LİŊQVOMƏDƏNİYYATŞÜNASLIQDA KONSEPTƏ BAXIŞ

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi elmin mərkəzi probleminə çevrilmiş, ötən əsrin ortalarında sosiolinqvistika, etno-linqvistika, dilçilik ölkəşünaslıq, mədəniyyətşünaslığın – linqvomədəniyyətşünaslığın qovuşduğu yerdə yaranmışdır. Ümumbəşəri ünsiyyət vasitəsi olan dil həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Ona görə də dil təcrübəsinin problemləri bütün ana dili danışanların nəzərindədir. Bu anlayışların birləşdirici həlqəsi olan insan dil və mədəniyyətlə obyektiv mövcud münasibətindədir. Çoxsaylı linqvistik yeniliklər qloballaşmanın təsiri və bunun nəticəsində ölkələr arasında mədəni əlaqələrin intensivləşməsi ilə bağlıdır. Bu əlaqələrin yeni texniki kommunikasiya imkanları ilə dəstəklənməsi vacibdir. Dil dəyişiklikləri həm də cəmiyyətin ictimai-siyasi strukturunun dəyişməsi və dəyərlər sisteminin yenidən qurulması ilə bağlıdır. Bu da dilçilikdə yeni bir istiqamətin – linqvomədəniyyətşünaslığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Linqvokulturologiyanın yaranmasına dilin mədəniyyətdən kənarında mövcud olmadığı və mədəniyyətin dildə müstəqil mövcudluğa yol açdığı aydın şəkildə dərk edilməsi faktı yaratmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar təbii dillərdə ünsiyyətin nəzəri nitq modellərinə, dilin idrak proseslərində və insanın idrak təşkilatında rolu və s.-ə əsaslanır.

Müasir linqvomədəniyyətşünaslığın əsas vəzifələri dildə milli şüuru əks etdirmək, mədəniyyət obyektlərini dil vasitəsi ilə verballaşdırmaq, qiymətli mədəni kateqoriyaları sözlərin leksik mənalarda ötürməkdir. Müəyyən bir tarixi dövrdə və müəyyən bir ərazidə fəaliyyət göstərən dil sisteminin problemlərini təsvir etmək üçün daim inkişaf edən dil situasiyası, linqvo-mədəni vəziyyət anlayışlarına istinad edilməlidir. Məhz bu səbəbdən onları sabit və ya dinamik kimi səciyyələndirmək olar. Linqvo-mədəni vəziyyəti öyrənərkən linqvo-mədəni konseptləri nəzərə almaq vacibdir, yəni çoxlaylı, çoxölçülü strukturlar, o cümlədən ideyalar, emotiv, tarixi, etimoloji komponentlər obyektivliyi və tarixi şərtliliyi ilə müəyyən edilir. Konseptin konnotasiyası yalnız diskursda, geniş kontekstdə həyata keçirilir. Linqvo-mədəni konseptin xüsusiyyətləri onun mədəni obyekt kimi tanınmasındadır.

Açar sözlər: mədəniyyət, konsept, vahidlik, koqnitivlik, təhlil

Ключевые слова: культура, концепт, единство, когнитивизм, анализ

Keywords: culture, concept, unity, cognitivism, analysis

Müasir dünyada fənlərarası sahələrin tədqiqi yeni sahələrin artması və inkişafına təkan verdi. Fənlərarası tədqiqat obyektin daha dərindən və ətraflı tədqiqinə imkan yaradır. Bir çox fənlərin qovşağında tədqiq olunan koqnitivistika neyrofizioloji və sosial səviyyələrdə koqnitiv proseslərin təsvirində əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişdir. Bu tədqiqat müasir dilçiliyin ümumi tendensiyasına uyğun olaraq insanla sıx təmasda olan dil hadisələrini, onun mənəvi və əməli fəaliyyətini nəzərə alan linqvomədəniyyətşünaslıq sahəsində aparılmışdır. Bu elmin əsas postulatı etnik qrupun dilinin, mentalitetinin və mədəniyyətinin üzvi vəhdətinin öyrənilməsidir. Belə ki, bu, bilik sahəsinin mühüm problemlərinin kəşfi və həll olunma biləcəyi bir sahədir.

Dil hər zaman bir etnik qrupu müəyyən edən ən diqqət çəkən xüsusiyyəti olmuşdur. Bu, cəmiyyətlərin kimliyini və dünyanın milli arzusunu əks etdirir. E.Sepirin tərifinə uyğun olaraq, dilin strukturu və vahidlərinin sistemli semantikasi konkret xalqın xarici dünyasının təfəkkür strukturu və tanınması yolu ilə əlaqələndirilir. Bu o deməkdir ki, dil bəzən yalnız insanların mədəniyyəti, psixologiyası və dünyagörüşü haqqında məlumat mənbəyi kimi xidmət edə bilər.

Müasir mədəniyyətin ən mühüm kateqoriyalarından biri olan konsept obyektiv dünya ilə insanın daxili mentaliteti arasında körpü yaratmağa imkan verən, eləcə də dünya haqqında irrasional bilik anlayışlarını elmi biliyə daxil etməyə imkan verəndir. Koqnitiv mədəniyyətşünaslıqda anlayış fərdin və bütövlükdə mədəniyyətin idrakını formalaşdıran strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış bilik vahidi kimi müəyyən edilir və mədəniyyətin özü “şüurun xarici dünya ilə qarşılıqlı təsirindən” yaranır [1, s. 261]. Buna görə də, mədəni anlayışların yenidən qurulmasına yönəlmiş koqnitiv mədəniyyətşünaslıqda konseptual təhlil dünya mənzərəsinin formalaşması, dəyər prioritetləri, ətraf aləmi qavramaq və dərk etmək yolları haqqında yeni biliklər əldə etməyə imkan verir. Mədəniyyətə koqnitiv yanaşma dil strukturlarını “mədəniyyətin idrak strukturunun təəcəssümü kimi” hesab edir [1, s. 270], yəni dilin koqnitiv mahiyyəti mədəniyyətin xarakteri ilə müəyyənləşir.

Linqvomədəniyyət çərçivəsində konsept mədəni işarələnmiş və linqvistik ifadəyə malik olan kollektiv və fərdi bilik vahidi kimi müəyyən edilir. Linqvomədəni konsepsiyanın müəyyənədicisi xüsusiyyəti onun məzmununda aksioloji komponentin olmasıdır. Linqvomədəniyyətşünaslıq konkret mədəniyyətlərin konseptosferlərinin və diskurslarının təsviri, eləcə də dil anlayışlarının formalaşmasında mədəniyyətin rolunun izahı ilə məşğul olur. Koqnitiv mədəniyyətşünaslıq idrakın şifahi təzahürlərinin təhlili ilə məhdudlaşmır, mədəniyyəti fərdi və kollektiv insan təcrübəsinə bütövlük və birlik verən idrak proqramı kimi müəyyənləşdirir.

Linqvomədəniyyətşünaslıq konkret mədəni anlayışların fərqli semantik xüsusiyyətlərini təsvir etməyə yönəlmişdir. Linqvomədəniyyətşünaslıqda konseptin mahiyyətinin dərk edilməsinə vahid yanaşma olmamasına baxmayaraq, tədqiqatçılar mədəni konseptin çoxölçülülüyünü əqli, semantik cəhətdən parçalanmayan və

mədəni-lingvistik mühitə bağlı bir anlayış kimi qəbul edirlər. Konseptdə üç heterojen komponent var ki, onların hər biri konsepsiyanın semantikasında həlledici ola bilər. Qurucu konsept "dərnliliklərində parıldayan" bir anlayış ola [2, s.27] və eləcə də apofatik şərh oluna bilər [3, s. 76; 4, s. 64]. Mədəni konseptin anlayış komponenti müxtəlif semantik əlamətlərlə formalaşır: onu əlaqəli anlayışlardan fərqləndirən tərifi xüsusiyyətləri; onun konseptual tərəflərini formalaşdıran əsas; implikativ, tərifi alın; ensiklopedik [5, s. 49-50]. Konseptin formalaşması zamanı məcazi komponent simvola "sublimasiya" edilə bilər [4, s.107], yəni anlayış tanınmış şifahi, simvolik və ya hadisə fenomenləri ilə əlaqələndirilə bilər. Müəyyənəşdirici anlayış onun konkret təbii dildə verballaşması ilə bağlı anlayış adı ola bilər [7, s. 9].

Mədəni konsept, ilk növbədə, "xalqın ruhunu" əks etdirən, onun antroposentrikliliyini müəyyən edən psixi varlıqdır. Lingvomədəni konsept bir tərəfdən, elmi tədqiqat vasitəsidir, digər tərəfdən, lingvokoqnitoloqların "zehni reallığı" təsvir etmək və nizama salmaq söyləri ilə yaradılmış bir növ "zehni artefakt"dır [6, s. 21]. Konkret elmi paradigim kontekstindən kənar termin olmaqla, konsept ümumi mülkiyyəti "qeyri-maddilik" olan ideal varlıqları "əhatə edir", o, subyektiv sahəyə aid edilir [7, s. 11]. Beləliklə, mədəni konseptin özəlliyi onun qeyri-maddiliyi, konstruksiyası və antroposentrikliliyidir.

Lingvomədəniyyətşünaslıqda konseptin yenidən qurulması A.Vejbitskaya, Y.Stepanovun yanaşmasına və məntiqi dil təhlili məktəbinə əsaslanır. A. Vezhbtskayanın metoduna görə, tədqiqat konseptin adınının seçimi ilə başlayır, bununla belə, istifadə tezliyi və dünya dil mənzərəsinin müvafiq fraqmentinin "mədəni inkişafı" nəzərə alınır, bu proses anlayışların adlandırılmasının müxtəlif vasitələrini təhlil etməklə baş verir [8, s.275-284]. Y.S.Stepanovun semiotik metodu mədəni konseptin formalaşmasının təhlilinə yönəlmişdir, o, geniş filoloji və mədəni kontekstin cəlb edilməsi ilə səciyyəlidir. Onun metodologiyasına görə, mədəni konseptlər "laylı" formalaşma kimi qəbul edilir ki, burada ilk növbədə sözün "hərfi mənasını" - "etimologiya şəklində təqdim olunan daxili formanı", daha sonra isə anlayışının tarixi" (passiv) təbəqəsi, sonda aktual təbəqəni müəyyən etmək lazımdır [3, s.55]. Bununla belə, müasir lingvomədəniyyətşünaslıq tədqiqatlarında konseptin öyrənilməsi metodikasına yeganə yanaşma mövcud deyil [9, s.15].

Fikrimizcə, parlaq lingvomədəni təhlil nümunələrindən biri də V.V. Kolesovun konsepsiyasıdır, burada o, rus dilinin konseptlərinin inkişafını - "zehni planın əsas vahidi - şifahi işarədə olan və onun vasitəsilə bir görüntü, anlayış və simvol kimi tədqiq edir" [4, s.5]. Bununla da onun konsepsiyası lingvomədəniyyətşünaslıq çərçivəsindən çıxaraq, konqitiv mədəniyyətşünaslığa yaxınlaşır. O, konsepti "ideya-ideal" kimi müəyyənəşdirir [10, s.35]. Konseptum kimi konsept insan şüuru üçün əsaslı şəkildə anlaşılmaz semantik varlıqdır, yəni "özündə şey" kimidir [4, s. 52]. Odur ki, onu ancaq dilin yaratdığı və idarə etdiyi mənalı formalarında (şəkillər, simvollar və anlayışlar) təzahürü ilə tanımaq olar. Buna görə də, rus dilinin açar sözlərinin semantik inkişafını göstərən V.V. Kolesov bu sözlərin həqiqi anlayışlarına

deyil, onların şərti əvəzediciləri kimi etimona istinad edir, bununla belə, etimon “mahiiyyətin konstruksiyasıdır, lakin mahiiyyətin özü deyil” [4, s.51], beləliklə, şüurun qeyri-dil strukturlarına malik olduğunu qəbul edir.

V.V. Kolesov iddia edir ki, yalnız müəyyən bir mədəniyyətin bir sözlə şifrələnmiş əsas xüsusiyyətlərinin uyğunluq sistemində anlayışı təsvir, anlayış, simvol vasitəsilə formaların çevrilmələrində onun hərəkəti ilə yalnız paradigmatik olaraq yenidən yaratmaq mümkündür. Konsept sözün semantik məzmununun başlanğıc nöqtəsi və eyni zamanda semantik inkişafın son həddi kimi müəyyən edilir, anlayış isə “toplanmış şüur obrazlarından mühüm xarakteristikanın dərhal çıxarılmasının tarixi məqamına çevrilir, bunlar da rəmzlərə atılaraq”, təbiət dünyası ilə mədəni dünyanı əlaqələndirir [10, s.35-36]. Beləliklə, bu təfsirdə mədəniyyət konsepti simvolun həm obrazlı xüsusiyyətlərini, həm də anlayışın əsas xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən psixi varlıq kimi müəyyən edilir.

Koqnitiv mədəniyyətşünaslıq çərçivəsində konsept “hissi qavrayışdan mücərrəd məntiqi nəticələrə qədər reallığın bütün səviyyələrini əhatə edən mədəni təmsilin vahidi kimi” [11, s.8], mədəniyyət “fəaliyyətin, mədəni-psixoloji münasibətlərin və dilin xüsusiyyətləri daxil olmaqla, fərdi və kollektiv təcrübənin bütövlüyünü və birliyini müəyyən edən idrak sistemi kimi” [11, s. 9] hesab olunur.

Konsept “laylı” struktura malikdir və hər bir təbəqə müxtəlif tipli: obrazlı, konseptual, mədəni informasiyaları ifadə edir. Konseptin öyrənilməsi həm sinxron, həm də diaxronik olaraq mümkündür. Konseptin strukturunda zamanın müəyyən məqamında aktual olan subyekt-obrazlı, konseptual və dəyər komponentləri fərqləndirilir (sinxron yanaşma). Konseptual komponentdə üç semantik təbəqə - əsas aktual xüsusiyyət (hər hansı mədəniyyət daşıyıcısı üçün əhəmiyyətlidir); mədəniyyət daşıyıcıları qrupuna aid olan əlavə passiv xüsusiyyət (bir neçə ola bilər); konseptin məişətdə reallaşmayan və etimologiyası ilə bağlı olan daxili forması fərqləndirilir. Diaxronik yanaşma anlayışın obrazlı, konseptual və dəyər komponentlərinin tarixi inkişafı kontekstində öyrənilməsini nəzərdə tutur. Konseptin tərifinə bu cür yanaşma koqnitiv mədəniyyətşünaslıqda bərqərar olan mədəni anlayışların öyrənilməsində “subyekt-subyektiv” yanaşmasından istifadə əsasında konseptin təhlili tətbiqinə imkan verir.

Linqvomədəniyyətşünaslıq mədəniyyətin dil anlayışının formalaşmasında və fəaliyyətində necə iştirak etdiyini öyrənir, konkret mədəni anlayışları təsvir edir və onun tədqiqatı anlayışın adından onun irəli sürdüyü mənalara məcmusuna yönəlir. Koqnitiv mədəniyyətşünaslıq şifahi idrakın tədqiqi ilə məhdudlaşmır, mədəniyyəti koqnitiv proqram kimi təsvir etmək vəzifəsini qarşısına qoyur. Beləliklə, koqnitiv mədəniyyətşünaslığın vəzifələri linqvomədəniyyətşünaslığın vəzifələrindən daha genişdir. Buna görə də şifahi idrakla bağlı olaraq linqvomədəniyyətşünaslığın tədqiqat aparatı koqnitiv kulturologiyanın metodları ilə genişləndirilə və tamamlana bilər. Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, mədəni konseptin yenidən qurulmasına yönəlmiş fəlsəfi mətnlərin koqnitiv-konseptual təhlili Y.S.Stepanovun semiotik

metodologiyasının ünsürləri, V.V.Kolesovun metodikası və koqnitiv kulturologiya çərçivəsində təklif olunan konseptual təhlilin metodologiyasından istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Режабек Е.Я. В поисках рациональности. М., 2007.
2. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Архангельск, 1997. Вып. I., с. 27.
3. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997.
4. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб, 2002.
5. Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // ИАН СЛЯ. 2001. Т. 60. № 6. с. 47-58.
6. Коваленко Е.М. Проблема концептуального анализа в когнитивной культурологии. Гуманитарные и социальные науки. 2008. № 1, с. 21-26.
7. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. М., 2003. Вып. 24. с. 5-12.
8. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 1999.
9. Серова И.Г. Концептуальный анализ в лингвокультурологии: методы и возможности // Вопросы когнитивной лингвистики. 2007, № 1, с. 15-18.
10. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник СПб университета. 1992. Сер. 2. Вып. 3 (№ 16), с. 35-36.
11. Филатова А.А. Концепт как конституирующий элемент культуры (когнитивный подход). Автореф. канд. дисс. Ростов н/Д, 2007.

**Huseynova Zulfiyya
Alcanova Aygun**

A view of the concept in linguoculturology

Summary

The problem of the relationship and interaction of language and culture has become central in science emerged in the middle of the last century at the confluence of sociolinguistics, ethno-linguistics, linguistic country studies, cultural studies – linguoculturology. Being a universal means of communication, language reflects changes in all spheres of life. Therefore the problems of language practice are in the field of view of all native speakers. The connecting link of these concepts is a person in his objectively existing relationship with language and culture. Numerous linguistic innovations are due to the impact of globalization and, as a result, the intensification of cultural ties between countries. It is essential that these connections are supported by new technical possibilities of communication. Language changes are also due to a change in the socio-political structure of society and a restructuring in the value system. It led to the emergence of a new direction in linguistics -

linguoculturology. The emergence of linguoculturology was facilitated by a clear realization of the fact that language does not exist outside of culture and that culture leads an independent existence in language. Research in this area is based on theoretical speech models of communication in natural languages, the role of language in cognitive processes and human cognitive organization, etc.

Main tasks of modern linguoculturology are reflecting national consciousness in the language, verbalizing cultural objects by means of the language, transmitting valuable cultural categories in lexical meanings of words. To describe problems of language system functioning in a certain historical period and on a certain territory, one should refer to the concepts of a language situation, a linguo-cultural situation that are constantly developing. Therefore, they can be characterized as stable or dynamic and represent a static time period of a certain linguistic culture that forms next similar periods. In studying the linguo-cultural situation it is important to consider linguo-cultural concepts, i.e. multilayered, multidimensional structures, including ideas, emotive, historical, etymological components, specified by objectivity and historical conditionality. The connotation of a concept is realized only in discourse, a wide context, since only under these conditions lexical units that verbalize the concept get an additional - connotative - component of their lexical meanings. The specifics of the linguo-cultural concept lies in the fact that it is recognized as a cultural object.

Гусейнова Зульфия

Алджанова Айгюнь

Взгляд на концепт в лингвокультурологии

Резюме

Будучи универсальным средством коммуникации, язык отражает изменения во всех сферах жизни, и поэтому проблемы языковой практики оказываются в поле зрения всех носителей языка. Связующим звеном этих понятий является человек в его объективно существующей взаимосвязи с языком и культурой. Многочисленные языковые инновации обусловлены воздействием глобализации и, как следствие, интенсификации культурных связей между странами. Существенно, что эти связи поддерживаются новыми техническими возможностями коммуникации. Языковые изменения обусловлены также сменой общественно-политического устройства общества и перестройкой в системе ценностей. Это обусловило возникновение нового направления в языкознании – лингвокультурологии. Появлению лингвокультурологии способствовало ясное осознание того факта, что язык не существует вне культуры и что культура ведёт в языке самостоятельное существование. Исследования в этой области проводятся с опорой на теоретические речевые модели коммуникации на естественных языках, роль языка в познавательных процессах и когнитивной организации человека и т.д.

Проблема соотношения и взаимодействия языка и культуры стала центральной в науке, возникшей в середине прошлого века на стыке социолингвистики, этнолингвистики, лингвострановедения, культурологии – лингвокультурологии. Основными задачами современной лингвокультурологии являются отражение в языке национального самосознания, вербализация средствами языка объектов культуры, передача ценностных категорий культуры в лексических значениях слов. Для описания проблем функционирования языковой системы в определенный исторический период и на определенной территории следует обратиться к понятиям языковой ситуации, лингвокультурной ситуации, которые постоянно развиваются. Поэтому их можно охарактеризовать как устойчивые или динамичные и они представляют собой статичный период времени определенной лингвокультуры, образующий последующие подобные периоды. При изучении лингвокультурной ситуации важно учитывать лингвокультурные концепты, т. е. многослойные, многомерные структуры, включающие в себя идейный, эмотивный, исторический, этимологический компоненты, отличающиеся объективностью и исторической обусловленностью. Коннотация концепта реализуется только в дискурсе, широком контексте, так как только в этих условиях лексические единицы, вербализирующие концепт, получают дополнительный - коннотативный - компонент своих лексических значений. Специфика лингвокультурного концепта заключается в том, что он признается культурным объектом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.05.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.06.2022

**Rəyçilər: f.e.d., dos. N.Ə.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KÖNÜL NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli, 68
e-mail: najafova.konul1982@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ COVID-19 MÖVZUSUNDA YARANAN YENİ LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birinin elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilir. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada dilin lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır. Məlumdur ki, dillərin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma, nəzəri və praktiki qiymət onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. İngilis dilində yeni sözlər sürətlə çoxalır. Buna görə də dildə yeni yaranan leksik vahidlərin səbəblərinin təhlili vacib sayılır. Sosial şəbəkələrin yeni leksik vahidlərin yaranmasında və yayılmasındakı rolu danılmazdır. Belə sözlərin necə yaranmasını öyrənmək vacibdir. Çünki yeni yaranan leksik vahidlər müəyyən linqvistik proseslərin təsirinə məruz qalır. Onların hansı struktur-semantik növlərə aid olması, həyatın hansı sahəsində daha çox istifadə edilməsi müəyyənləşməlidir. Pandemiya ilə əlaqədar cəmiyyətdə terminlərə ehtiyac var idi və sözügedən sözlər, ifadələr yarandı. Bu bir daha sübut edir ki, ingilis dilində leksik vahidlər hər il artır. Pandemiya dövründə də dildə yeni yaranan sözlərlə qarşılaşmalı olduq. Covid-19 mövzusunda yeni yaranan leksik vahidlərin məzmunu onların istifadə olunduğu şəraitin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dil bəşəriyyət tarixində insanların əldə etdiyi ən böyük nailiyyətdir. İnsanlar dil vasitəsilə qazandıqları təcrübəni nəsildən-nəslə ötürür. Cəmiyyət dilin vasitəsilə inkişafa doğru addımlayır. Dilin daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdəki yeniləşmələr ciddi təsirlə səciyyələnir. Bu yeniliklər dünyada, o cümlədən dilin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliklər yaradır. Dil ictimai bir hadisədir, o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətində daim bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir. Söz və cümlə hər bir dilin qanunları əsasında formalaşaraq fikir ifadə edir. Onların əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına

əsaslanır. Bu qaydaların müəyyən dərəcədə tarix boyu dəyişikliyə məruz qalması zaman-zaman müxtəlif tədqiqatların obyektinə olmuşdur.

Açar sözlər: strategiya, nitq, dil, kontekst, leksik fond

Dillər, onlara məxsus söz və ifadələr daim biri- birinə inteqrasiya edir. Müxtəlif xarakterli problemlər olmasına baxmayaraq bəşəriyyət, dünya inkişafdadır. Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənalara ifadə edib-etməsinə görə fərqlənirlər, bəlkə həm də daha çox necə səslənmələri ilə fərqlənirlər. Müxtəlif dillərdə ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi mühüm oxşarlıqlar da vardır ki, bunlar da mənalara öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir[5,s.89]. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin leksik fondu zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişikliklərlə səciyyələnir. Belə ki, zamanın diktə etdiyi vəziyyətdən asılı olaraq, dilə yeni söz və ifadələr daxil olur[3, s.32]. Müasir dilin lüğət fonduna pandemiya da xeyli söz və ifadələr daxil etməsi ilə şərtləndi. Dünya Səhiyyə Təşkilatı virus haqqında geniş məlumatlar verməyə başladı və pandemiya elan etdi. Bu fonda ingilis dilində də yeni leksik vahidərin yaranmasının şahidi olduq. Covid-19 mövzusunda coronacoinages yaranmağa başladı. Məsələn, alman dilində coronaspeck Covid-19 mövzusunda aid olub, evdə qalmaq mənasında işlədilir. İspan dilində covidiota və coronaburro sözləri meydana gəldi. Burada burro əyləncəli oyun növüdür. Doomscrolling sözünün mənası isə sosial şəbəkələrdə müntəzəm olaraq yenilikləri izləyənlər deməkdir. Onlar tematik cəhətdən qruplaşdırılarkən hiss-həyəcan, qorxu və s. kimi təsnifatla qarşılaşırıq. Məsələn, fobia sözü hiss və həyəcan, qorxu ifadə edərək, məcazi mənada işlədilir. Panic attack söz birləşməsi də eyni tematik qrupa aid edilir.

Təhlükə bildirən söz və ifadələrdən bəhs edərkən aşağıdakıları nəzərdən keçirmək olar:

- two real financial dangers that the pandemic has flamed;
- time of peril;
- virus hysteria;
- the virus scare of 2020 does create financial risks;
- the second is an economic down turn.

Qeyd edək ki, bu ifadələr qorxu, təhlükə bildirərək, neqativ konnotasiya nümayiş etdirirlər.

Bundan əlavə, social distance (sosial məsafə) söz birləşməsi də dilin lüğət fonduna daxil olaraq, işlək sözlər sırasında yer aldı. Demək olar ki, pandemiya dövründə bu sözü hər gün, hər yerdə eşitməyə və özümüz də istifadə etməyə başladığımız.

Digər leksik vahidlərə nəzər salmaq:

- covidiot(someone ignoring public health advice);
- covidio party(someone s online parties via on ZOOM or Skype);
- covexit (the strategy for exiting lock down);
- pandemic;
- lockdown,
- Key Workers;
- WFH(working from home),
- ZOOMbombing(hijacking a ZOOM video call),
- Quaranteams(online teams created during lockdown).

Zoombombing ifadəsi ehtimallara əsasən, gələcəkdə çox işlək olan ümumi terminə çevrilə bilər. Bu hovering up a mess ifadəsinin alternativini olaraq da işləyə bilər. ZOOM şirkəti dominantlığını itirsə belə bu ifadənin hələ uzun illər fəal olacağı haqqında dilçilikdə proqnoz verən tədqiqatçılar az deyildir. Pandemiya dövründə metaforalar da yaranmağa başladı. Məsələn, brifinqdə belə bir fikir söylənmişdir: “This enemy can be deadly, but also beatable”-to sports, storms, monsters, natural disasters, and more. Burada virusun öldürücü, təhlükəli olmasından bəhs edilir. Bu zaman hər şeyin təhlükədə olduğu nəzərə çatdırılır.

Qeyd edək ki, briefing sözü də yer, məkan bildirən leksik vahid olaraq səciyyələndir. Eyni zamanda pandemiya dövrünün ən işlək, hiss və həyəcan, gözlənti motivini özündə ehtiva edən anlayışı kimi səciyyələndir. Covid-19 çox qısa vaxtda həyat tərzimizdə, gündəlik fəaliyyətlərimizdə bədbinliyə köklənmiş dəyişikliklərlə səciyyələndi. Çoxlu iş yerləri bağlanaraq, iqtisadiyyatın zəifləməsinə şərait yaratdı. Ölkələr arasında səfərlər təxirə salındı. Bütün bu baş verənlər dilin lüğət fonduna təsirsiz ötüşmədi. Bu vəziyyət, eyni zamanda, dillərin lüğət fondunda zənginləşməyə səbəb oldu.

Beləliklə, yeni leksik vahidlər dildə yaranmağa başladı ki, bunlar həm tibb, həm də digər sahələrdə işlək hala çevrildilər. Bəzi leksik vahidlər arasında yiyəlik halda işlədilər də vardır. Belə ki, Covid-19’s obliteration of demand, Covid-19’ s spread kimi ifadələr sosial şəbəkələrdə yer aldı.

Bundan əlavə, nominativ səciyyə daşıyan leksik vahidlər yaranmağa başladı.

Bunlar aşağıdakılardır:

- the coronavirus situation;
- virus factories;
- a Covid -19 hospital;
- Covid-19 words;
- Covid-19 Data;
- Covid -19 news;
- Covid-19 committee;
- a virus outlier;
- Covid-19 patients;
- Covid-19 hotspot;
- Corona law[4, s. 11].

Aşağıdakı cümləyə nəzər salaq:

But the government is confident enough to have closed its last Covid-19 hospital and to promote flying (the Economist, World News Politics, Economist Business and Finance 2020).

Bunlardan əlavə, yeni əks-səda yaradan söz və ifadələr də az olmadı. Onlardan “Stay at home order (evdə qal) (Malaziya) və ya enhanced community quarantine (Filippin) variantları yarandı. Sadaladığımız bu ifadələr sosial şəbəkələrdə geniş şəkildə istifadə edilərək, reallığı əks etdirir.

Buradan aydın olur ki, leksik vahidlər hər bir dildə yeniliyə söykənir. Hər gün yeni söz yaranır [2,s.45]. Dil nəsil-dən-nəslə ötürülən ünsiyyət vasitəsidir. Cəmiyyət dilin vasitəsilə inkişaf edir.

Qeyd edək ki, sözə verilən təriflər məntiqi və semantik cəhətdən müxtəlif olmuşdur. Onu müəyyən məfhumu, anlayışı ifadə edən səs-lər kompleksi də adlandırmışlar. Onun bu cür izahı birmənalı qarşılanmamışdır. Etimoloji təhlildən bəhs edən dilçi alimlər haqlı olaraq qeyd edir ki, sözün ilkin strukturu, daxili forması, məna strukturu, ilkin forması, morfemin tərkibi və tarixən dəyişməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Həmin üsulla sözlərin tərkibindəki real əlaqələr göstərilir, bəzən mənşəyi aydın olmayanlar dəqiqləşdirilir, yaranma üsulları və nəyin əsasında yaranması müəyyənləşdirilir [1,s.400]. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində baş verən hadisələrin də müəyyən rol oyanadığı sezilməkdədir. Buna görə də dilin artım mənbələrinə nəzər salarkən bunlar xüsusi pillədə qərarlaşır. Belə sözlər hesabına miqdar artımı baş verir, beləliklə, zənginləşmə labüdləşir.

Bundan başqa, prefiks və suffikslər də bu leksik vahidlərin yaranmasında məhsuldarlıq nümayiş etdirdilər. Belə ki, Covid-19 mövzusunda tematik qrupda sözü gədən prefiks və suffikslər konnotativ məna çalarları yaradırlar. -Un-, dis-, in- prefiksləri neqativ, əks mənalarında işlədilir. Məsələn, unexciting, unhappy, disagree, dislike, inarticulate, inactive, undo, unblock və s. Prefikslərə və suffikslərə aid bu nümunələr yeni sözlərin yaradılmasında istifadə olunan ən məhsuldar formalar hesab edilir. Bunlardan bəziləri pandemiya dövründə fəal və məhsuldarlıqları ilə seçildilər. Misal olaraq, pandemiya dövründə corona sözü prefiks kimi işlənməyə başladı. Məsələn, coronababies (Pandemiyada dünyaya gələn körpələr). Lakin Covid -19 mövzusunda bəzi söz və ifadələrin yaranmasında fəal iştirak edən prefikslər vardır ki, -pre-, -post-, after söz önünü misal göstərmək olar.

Onlardan aşağıdakıları nümunə kimi təqdim etmək olar:

- pre-coronavirus,
- post-coronavirus,
- pre-virus,
- pre-covid,
- post-covid.

Aydın olur ki, dil daim inkişafdadır. Bu baxımdan dillərin lüğət tərkibi də zənginləşir. Bu zənginləşmə müxtəlif tədqiqat əsərlərində izlənilir və təhlilə cəlb edilir.

Görünən odur ki, nə qədər ki, dillər və onların lügət tərkibi mövcuddur, bu zənginləşmə olacaqdır [3, s.30]. Bu da müxtəlif xalqların əlaqələri fonunda daha intensiv xarakter alır. Dil daim inkişaf və zənginləşmə prosesi keçirməyə meyllidir və bunun üçün sərhədləri açıqdır. Yeni sözə verilən mənanı tapmaq üçün onun etimologiyasını, sözün hansı sosial və mədəni mühitlə bağlı olduğunu araşdırmaq lazımdır. Məsələn, Covid-19 mövzusunda yaranan yeni leksik vahidlər də bu qəbildəndir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdik ki, dildə çoxlu Covid-19 mövzusunda sözlər yaranmışdır. Onlardan bəziləri obrazlılığı, az obrazlılığı və ya ifadəliliyinin olmaması ilə şərtlənir.

Qeyd edək ki, mənfi çalara malik, neqativ konnotasiya yükünü özündə daşıyan leksik vahid və ya ifadələrin işlədilməsi pandemiya dövrü üçün xarakterik haldır. Covid-19 sözü özü-özlüyündə neqativ konnotasiyaya malikdir.

Bununla bağlı yaranan aşağıdakı ifadələr buna misal ola bilər:

- killer or threat, killer;
- a nasty blast;
- a natural disaster;
- a major threat;
- punishment;
- an unmitigated calamity;
- a health emergency;
- known enemy;
- quarantine and chill;
- virtual happy hour etc.

Yuxarıda sadaladığımız söz və söz birləşmələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda öz semantik məna çalarları vardır. Bu mövzuda collocations geniş istifadə olunmağa başladı.

Məsələn:

- letting the virus out of the bag;
- Covid dries up a cash now;
- the ill wind of Covid-19;
- the sting of Covid-19.

Bundan əlavə, Covid-19 mövzusunda xeyli söz birləşmələri meydana gəldi.

Onlardan bəzilərini aşağıda təqdim edirik:

- Covid-19 deaths;
- virus –related;
- Covid strikes (firms);
- virus control;
- virus-induced.

Qısaltmaların yaranması da pandemiya fəal oldu. Məsələn, PPE həyatqurtaran mənasında işlək oldu. Quaz quarantine, sanny sanister sözlərinin qısaltması kimi nəzərə çarpdı.

Göründüyü kimi, dil yeni- yeni vahidləri qəbul etməyə başladı.

Onu da qeyd edək ki, elə söz birləşmələri vardır ki, isim-isim (noun-noun) birləşməsindən əmələ gəlir və nominativ səciyyə daşıyır.

Məsələn:

- outbreak;
- shock;
- crisis;
- pandemic;
- cases;
- hit.

Təhlil etdikcə görürük ki, bu sözlər hər biri yaşadığımız pandemiya dövrünün bütün gerçəkliklərini, insanların keçirdikləri hiss və həyəcanları, yaşadıkları şəraiti aydın şəkildə özündə əks etdirir.

Ümumilikdə, Covid-19 mövzusunda yeni leksik vahidlərlə tanışlıq və onların işlək hala keçməsində internetin böyük rolu oldu.

Qeyd edək ki, bəzi söz və ifadələr səbəb əlaqəsi ilə bağlıdır.

- the Covid-19 catastrophe;
- the Covid-19 shutdown;
- the Covid-19 lockdown;
- the Covid-19 calamity;
- the Covid-19 deaths;
- the Covid-19 restrictions;
- corona holiday[4, s. 2].

Yuxarıda verilmiş coronavirus shutdown birləşməsini özündə ehtiva edən aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək: It also happens to be a good description for the governments approach to bringing the economy back from the coronavirus shutdown (The Economist, World News Politics, Economist Business and Finance 2020).

Beləliklə, Covid-19 mövzusunda yaranan yeni leksik vahidlərlə tanışlıq sosial şəbəkələrdə başladı və davam edir. Davam etdikcə isə dilin leksik fondunda zənginləşmə ilə səciyyələnir. Bütün bunların ingilis dilinin tədrisi prosesində lüğətin, leksik bacarıqların mənimsədilməsi zamanı nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. "Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology" in Swalls (ed., 1985), pp.34-45
3. Liberman A. An Analitic Dictionary of English Etymology Minneapolis, University of Minnesota Press: 2008 , s.1-32
4. Miskin Evelina. The language of COVID-19 -comparison between collocations in popular and scientific articles // ReThink, vol.9, 2020, p.1-15

5. Manser M. N. The facts on File dictionary of foreign words and phrases. 2nd edition . New York, Facts on File, Inc., An imprint of info base Publishing, 2008, 469 p.

NAJAFOVA K.

**THE SEMANTIC CHARACTERISTICS OF LEXICAL UNITS ON THE
THEME OF COVID-19 IN ENGLISH
SUMMARY**

In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. A considerable time should also be spent in teaching them vocabulary. So, with the help of these activities students get habits to speak fluently. They try to communicate. Moreover, the students need to be taught how text context helps to understand the meaning of an unfamiliar word. They should learn what kind of clues a text can provide and how to notice them. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety. It is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the lexical units taken from the social media. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text.

Key words : strategy, speech, language, context, lexical fund

НАДЖАФОВА К.

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НОВЫХ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПО ТЕМЕ «COVID-19»
НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. Беседы о событиях также следует отнести к реально-коммуникативным упражнениям и которые означают обмен той или иной информацией фактах реальной действительности также являются эффективными. Проведение подобных бесед содействуют формированию у обучаемых навыков быстрого и адекватного реагирования на реплики или вопросы. Комплексный подход к использованию учебных материалов в значительной степени содействует повышению уровню учебников. С другой стороны, на другом уровне существует коммуникативная потребность обучаемого как индивидуума, т.е. индивидуальная потребность в речевой коммуникации. Эта внутренняя потребность является субъективной. Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми, а также потребность в самореализации. Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов.

Ключевые слова: стратегия, речь, язык, контекст, лексический фонд

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.22

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BAXŞƏLİYEV AYTƏN ƏHƏD QIZI

ADPU-

Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
Xarici Dillər Mərkəzinin Müəllimi
mammadli.aytan@mail.ru

DEVID MITÇELİN HEKAYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Devid Mitçel qısa hekayə yazarı kimi oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir. Devid Mitçel ədəbi etalonu böyük bir epoxanın zirvəsi, nəticəsi və yekunudur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da insan və dünya məsələləri yeni metodoloji yanaşma şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bizim bu mənada Devid Mitçelə müraciət etməyimiz onun Okinava, Monqoliya, Yaponiyadan tutmuş bütün dünyada artıq məşhur olan 1999-cu ildə Britaniyanın ən yaxşı kitab mükafatına layiq görülmüş “Ədəbi kabus” əsəri, 2003-cü ildə isə ən yaxşı cavan nasir adına layiq görülməsi, 2007-ci ildə isə Taym jurnalının apardığı tədqiqatlara əsasən dünyanın 100 ən nüfuzlu insan siyahısına adı daxil olunan roman, qısa hekayə, libretto yazarı olması ilə şərtlənir. Devid Mitçel “Etiraflar”, “Xarakter inkişafı”, “Yanvar adamı”, “Nəhəng siçovul”, “Sadələvhlər burada”, “Bağban” və s. maraqlı qısa hekayələrini qələmə alıb. Məqalədə yazarın yaradıcılığında əsas yer tutan hekayələrinə toxunulub, bu hekayələrin məzmun, ideya-mövzu xüsusiyyətləri nöqtəyi nəzərdən təhlili aparılıb. Gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, bu hekayələrdə çağdaş dövrün əsas sosial-mənəvi məsələlərinə toxunulub. Məqalə Devid Mitçelin hekayələrindən bəhs edir. Devid Mitçel bir hekayə yazıçısı kimi oxucuların qəlbinə yol tapmağı bacarıb. Devid Mitçelin hekayələrinin süjet xülasəsi olduqca maraqlıdır. Devid Mitçel hekayələr yaratmaqda o qədər mahirdir ki, bütün əsərin məzmununu və formasını özündə birləşdirir. Müəllif Devid Mitçel hekayədəki problemi ifşa etməyi və oxucuya məharətlə müraciət etməyi bacaran yazıçılardan biridir. Devid Mitçelin hekayələrində əhatə etdiyi mövzular zəmanəmizin reallıqları haqqındadır. Onun öz sehrli qələmi ilə yaratdığı hekayələr, sadəcə, zəmanəmizin güzgüsüdür. Əsrimizin reallıqlarını aydın şəkildə ortaya qoyur. Bu səbəbdən onun əsərləri böyük dəyərə malikdir.

Açar sözlər: *Ədəbiyyat, roman, Devid Mitçel, Buludlu Atlas, Ədəbi kabus, qısa hekayə*

Giriş. Devid Mitçelin maraqlı, oxunaqlı hekayələrindən biri “Yanvar adamı” (“January man”, 2003) adlanır. Burada söhbət kəkələmə qüsuru olan Ceyson Teylordan gedir. Onun bacısı Culiya Keyt ilə dostluq edir, bir yerdə dərslərini hazırlayırlar. Ceysonun dostunun adı isə Morondur. O, dostu ilə göldə buz üstündə sürüşür. Bu hekayədə bir uşağın cəmiyyətdə olan problemi, kəkələmə qüsurundan,

ətrafdakıların ona laqeyd münasibəti, onu öz yaşlılarının saymaması, etinasız münasibəti, dostlarının onunla oynamaması, cəmiyyətdə yer tapa bilməməsi problemi əks olunur. Hətta uşağın valideynləri də onun bu zamanında ona dəstək olmurlar. Beləki atasına zəng gəlir. Məlum olur ki, zəng edən atasının sevgilisi Sintiadır. Onların həyatı sanki alt-üst olur. Ceyson əslində yazıçının, Devid Mitçelin özünün obrazıdır. Bu hekayədə gərgin ailə münasibətləri, ailə münasibətlərindən doğan problemlər, körpə uşağın başına gələnlər və s. kimi hadisələr cərəyan edir.

Devid Mitçelin "Yanvar adamı" adlı qısa hekayəsi 2003-cü ildə Britaniyalı gənc müəlliflərin əsərləri ilə oxucularını tanış etmək fürsəti tapdığı "Gənc İngilis roman yazarlarının ən yaxşısı 3, Granta cild 81" adlı qısa hekayələr toplusunda nəşr olunub." Bu hekayələr toplusunda müxtəlif hekayələr, hətta Nik Hornbinin "Mələklə Danışma" kolleksiyasından hekayələr tapa bilərik - müəlliflər Salman Rüşdidən Kolin Fört və ya Zadi Smitə qədər sıralanır.

Qeyd edək ki, bir çox digər qısa hekayələrdə olduğu kimi, ilk cümlələr çox vacib olur və hekayənin inkişafına və sonuna bir işarə, eyham olur. "Bu günə qədər baş verən ən pis şey, anamın məni Milad ağacını endirməyimə səbəb olmasıdır"-bu fikir oxucunu heç bir giriş, müqəddimə olmadan səhnəyə itələyir, oxucunu sakitcə istehzalı gülümsəməyə məcbur edir və sanki onu gənc bir oğlanın həyatında demək olar ki əhəmiyyətsiz bir hadisə barəsində gülməli bir hekayə gözləyir.

Birinci abzas eyni zamanda protaqonist qəhrəman olan birinci şəxs narrator Ceyson və ailəsinin tərkibi barədə məlumat verir. Hekayənin Miladdan sonra və 12 yanvar tarixindən əvvəl təyin olunmamış bir tarixdə baş verdiyini ("On iki yanvarda olacaq doğum günüm mütləq ləğv ediləcək") və 1980-ci illərdə təyin olunmamış bir ildə baş verdiyi məlum olur. 1969-cu ildə anadan olmuş Devid Mitçel, 1980-ci illərdə də gənc bir oğlan idi və bəlkə də hekayənin quruluşunu və protaqonist qəhrəmanın sosial mənşəyini inkişaf etdirməyə çalışarkən öz vəziyyətini, dinlədiyi orkestr qrupları (İnsan Liqası) və filmləri (Bədən Oğrularının İstilasası, Bir gün sonra, Supermen II), o və valideynlərinin izlədiyi televizordakı şouları (Popların Üstü, Həyat budur) xatırlayır.

Ceyson üçün "İndiyə qədər yaşanan ən pis şey" hər zaman Milad ağacının üstündə olan və məhv etdiyi Venedikdən gələn antik mələyin qəzasıdır, çünki yıxıldı və üzərinə basdı. Birinci abzas Ceysonun qırılmış mələyi necə düzəltmək və ya dəyişdirmək və bunu valideynlərindən necə gizli saxlamağa dair düşüncələrindən bəhs edir. Ceyson, yaşına görə çox ağıllı və dərin düşüncəli bir oğlan kimi görünür ("Böyüklər bir sual verəndə ...", "Təşəkkür məktubları yazmaq ikiqat riyaziyyatdan daha pisdır. Bütün hədiyyələri geri göndərmək istərdim.") və onun əhval-ruhiyyəsi yaxşıdır - əks təqdirdə qırıq Milad ağacı bəzəyi kimi kiçik problemlər barədə o qədər düşünməzdi.

İkinci abzasda Ceyson oxuyaraq özünü Mələk qəzasından yayındırmağa çalışır, ancaq atasının ofisində olan telefon danışığı onu narahat edir. Oxucu Ceysonun atasının çox vaxt evdə olmadığını, çünki bir supermarket üçün ərazi

nümayəndəsi olduğunu və Ceysonun ofisə girməsinə icazə verilmədiyini bilir. İşlər ilk dəfə bir az sirli hiss olunmağa başlayır. Ceysonun atası telesekreteri açmağı unudur, bu səbəbdən telefon uzun dəqiqə çalır və Ceyson dözə bilmir, cavab verir. Dəstəyin qarşı tərəfindəki insan yalnız bir qədər nəfəs alır və Ceyson bir körpənin ağladığını eşidə bilir, ancaq qarşı tərəf (bir qadın - "... özünü kəsmiş kimi" ... körpəsi ağladı ... ") heç nə demir və telefonu bağlayır. Əsəri oxuduğumuz zaman Ceysonun atasının sirrinin, bəlkə də bir qadınla və bəlkə də onunla bir körpə ilə əlaqəsi olduğunu düşünə bilərik. Bu, ofisə girmək üçün ciddi qadağanın səbəbi ola bilər. Telefonu yerə qoyduqdan sonra Ceyson atasının qəzəbi ilə qarşılaşır və bunu edərkən bütün hekayə baxımından qabaqcadan ürəyinə daman düşüncəni, fikri dilə gətirir: "Heç kim hətta daha pis bir şey baş versəydi belə, dəyərli Mələyin itkin düşdüyünü görmürdü. .."

Müəllif Milad ağacı üstündəki bəzəkli mələk oyuncağının qırılması ilə ailə daxili faciələrin baş verməsinə işarə verir, oyuncaq antik mələyin qırılması ilə Ceysonun atasının ailəsinə xəyanətini və bunun qəlb qırılığına səbəb olduğunu, oyuncağın qırılması ilə sanki qırılmış qəlb bərpa etməyin mümkün olmadığını göstərmək istəyir, həmçinin Ceysonun onu gizli saxlamaq cəhdini təsvir etməklə heç bir yalanın gizli qala bilməyəcəyini vurğulayır.

Növbəti paragrafda Ceysonun dostu Moron onu meşədəki donmuş gölməçəyə ziyarət etmək üçün gətirir. Ceyson Moronla gedir, ancaq anasına demir, çünki onun getməsinə icazə verməyəcəyini çox yaxşı bilir. Paragrafin qalan hissəsi bir şüur axını kimi izah edilir, Ceysonun düşüncə dünyası, problemləri və onun yaşında gənc bir oğlanın aqlında olan şeylər haqqında çox ətraflı bir fikir çatdırılır. Ceyson, "qara geyinirsənsə, sanki sərt olduğunu və ya velosipedçi və ya başqa bir şey olduğunu düşünürsən" düşüncəsinə inanır və sinif yoldaşlarının adlarını düşünür ("... adlar sadə deyil"). Əsərdə kişi və ya qadın olmasından asılı olmayaraq, Ceyson ilə əlaqə qura bilərik, çünki onun problemləri yetkinlik yaşındakı hər kəsin əziyyət çəkdiyi ümumi problemlərdir, məsələn, Ceyson böyük bacısı Culiyanı sevmir, cinsiyyət və şəxsiyyətinə dair hələ də əmin deyil, o, 'şair' dir, lakin söhbətlər onu bunu gizli saxlamağa məcbur edir, yaşlı insanların daha xoşbəxt olduqlarına inanır.

Dördüncü paragrafin birinci hissəsi çox qısa bir şəkildə ümumiləşdirilə bilər. Ceyson, Moron və digər oğlanlar buzda oyun oynayırlar, hər kəs rütbəsinin onu məcbur etdiyi kimi davranır və Ceyson sanki qrupundakı tək qıza Dəun Mədna bir az aşiq görünür. Bu, Mitçelin öz təcrübələrindən istifadə etdiyi bir mənzərə də ola bilər: "Mən liderlərdən biri deyildim və qurbanlardan biri də deyildim. Arada qalan uşaqlardan biri idim, əsla olduqca cahil olmamaq üçün gözdən, nüfuzdan düşməməyə həmişə diqqət yetirməliydim."

Birinci paragrafdakı qırılan mələk yenidən ortaya çıxır. "Cibimdəki bir şey MakKayın dizinin altında əzildi. Bu, toz halına gələn dəyərli Mələk parçaları idi." Oyundan sonra Ceyson ayaq yoluna getmək məcburiyyətində qalır və başqa oğlanların olmadığı bir yer tapmaq üçün kol hasarından, çəpərdən keçir ("Mən heç

oğlan olmayan yerdə olmağı xoşlayıram.") - deyəsən ərazini bilir, "kimsəsiz kottəcə" doğru düz yeriyir. Görünən odur ki, Ceyson tez-tez kimsəsiz kottəcə baş çəkir, onu çox yaxşı təsvir edə bilər və tamamilə əmindir ki, tərki edilmiş məkandır ("... heç vaxt tüstü olmur." "... boş kottəcə heç bir şey vermir.")

Devid Mitçelin "Daxili iş" ("An inside job", 2009) adlanan hekayəsində Yuboy ilə Bruksinin oğurluğundan danışılır. Bu dövrün özünəməxsus xüsusiyyəti olan oğurluq, kimsənin evinə girib yarmaq, yıxdığı pulun hesabına qızıl saatlar almaq, eyş-işrətdə yaşamaq və s. problemlər əks olunur. Yazıçı hekayəni yazmaqla bu dövrdə insanların şəxsi yaşadıqlarını təsvir edir.

Devid Mitçelin müxtəlif fərqli üslub, forma, quruluş və mövzulara sahib mükəmməl dəsti-xətti olan yazıçı olduğu aydın hiss olunur. Onun qələmə aldığı "Daxili iş" hekayəsi 900 kəlmədən bir qədər çox, uzun olan bir hekayədir. Bu hekayənin bu qədər qısa bir yerə yığılması onun bacarığının göstəricisi idi.

Yazıçının digər hekayəsi "Nəhəng siçovul"dur ("The massive rat", 2009). Bu hissədə də ailə problemi əks olunur. Beləki burada uşağın adı Fredi, anasının adı Lorna, atasının adı isə Nikdir. Lorna və Nik yola getmirlər. Hətta burada qısqanclıq problemi də əks olunur. Beləki Nik öz yoldaşını Patrik Briman adlı şəxsə qısqanır. Bu hekayədə qısqanclıq zəminində yaranmış ailə problemi təsvir edilir. Beləki bir gün Lorna Niki çağırır. Sobaya siçan düşdüyünü deyir və Nikdən onu çıxartmasını istəyir. Fredinin siçanlara qarşı allergiyasının olduğunu bildirir. Onlar bir yerdə siçanı çıxartmağa çalışırlar. Sanki bu siçan onları yaxınlaşdırır. Hətta bu səhnədə Nik bu siçanın sobadan çıxmasını istəyirdi, çünki bu siçan onları mehribanlaşdırmışdı, onları bir-birinə yaxınlaşdırmışdı. Yazıçı siçan kimi kiçik heyvanı hekayəyə daxil etməklə hekayəyə kalorit verir, əslində siçan hekayəyə rəng qatan köməkçi element olsa da, burada bir ailənin, bir cütlüyün uşağı olmasına baxmayaraq ər-arvad arasındakı problemlər, qısqanclığın ailədə mənfi nəticələri əks olunur.

Müəllif siçan kimi köməkçi elementi əsərdə təsvir etməklə ailədə mehribançılığın, inamın, etibarın, bir-birinə hörmətin, övlad üçün hər iki valideynin birliyinin vacib olduğunu vurğulamaq istəyir.

Devid Mitçelin növbəti hekayəsi "Xarakter inkişafı" ("Character development", 2009) diqqəti cəlb edir. Bu hekayə insanın hüquqları haqqında sanki bir bəyannamədir. Bu universal insan haqları bəyannaməsi "Buludlu atlas"ın müəllifi olan Devid Mitçelin, hətta nəinki Devid Mitçel, həmçinin Kennedi, Ceyms Mik, Marina Levika, Coys Karol Ots, Volter Mosli, Ariel Dorfman, Amit Çaudhuri, Petina Qappah, Ali Smit, Keyt Atkinson, Banana Yoşimoto, Helen Dunmor, Paulo Koelyo və Çimanda Nqozi Adičinin yazdığı kiçik hekayələrində cəmlənmişdi.

"Xarakter inkişafı" adlı hekayədə isə Serjant Baks və Toslənd həkim Şaribaya işgəncələr verirlər. Çünki Şariba bir gün polisin öldürüldüyünün şahidi olur. Şariba qanlı vəziyyətdə gətirilən polisi xilas edə bilmir. Yaralı polis son anda onu öldürən, öz qatili Devid Bekhamın adını çəkir. Baş verən hadisəni isə zabit nəql edir. Zabit sonda bu qanunsuzluqları ictimaiyyətə çatdırmaq istəyir. Polislər törətdikləri

cinayət, etdikləri qanunsuzluqlar açılmasın deyər, Toslənd və Serjant Baks Şaribanı öldürmək fikrinə düşürlər, nəticədə onu qətlə yetirirlər. Guya Şariba qaçan zaman arxadan onu vururlar. Özləri onu sərbəst buraxır və arxadan atəş açaraq öldürürlər. Bu zabitlə həkim Şariba mehriban söhbət edirlər, baxmayaraq ki zabit böyüklərdən, Baks və Toslənddən qorxurdu. Hətta zabit həkimə içməyə su da verir. Müəllif zabitin timsalında insani keyfiyyətləri və Şaribanın qoçaqlığı, mərdliyini göstərərək, Şaribanın ailəsi ilə hədə-qorxu gəlmələrinə rəğmən öz sözündən dönmədiyini vurğulayır. Şaribanın cəsarətli addımına görə müəllif onu alqışlayır. Burada müəllif Serjant Baks və Tosləndin timsalında güc qüvvələrinin qanunsuzluqları, qanuna itaət etməmələri, insanlara hədə-qorxu gələrək, onları qorxudaraq hücrəyə salmaları, öldürmələri və s. qanunsuzluqları əks etdirir.

Xüsusi ordunun həll olunmayan əxlaqi, mənəvi dilemması haqqında qısa hekayə olan “Xarakter inkişafı” (“Character development”, 2009) David Mitçelin İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsinin 60 ilini qeyd edən Beynəlxalq Amnistiya antologiyasına, Azadlığa töhfəsidir.

“Dinomənt” (“Denouement”, 2007) adlı hekayədə Qraham Niksondan söhbət gedir. Nikson öz ailəsi ilə, yoldaşı Ceni və oğlu Tom ilə birlikdə aeroporta gələrək Dinomənt adlanan təyyarəyə miniblər. Amma burada Qraham Niksonun təxəyyülü təsvir edilir. O təxəyyülündə canlandırtdığını real həyata tətbiq etmək istəyir. Guya burada fundamentalist terrorçu var və o, təyyarəni partlatmaq istəyir. Yazıçı burada sadə insan təxəyyülünü, insanın fikrində olanları necə real həyata tətbiq etməyini və sanki bunun bir xəstəlik olmasını göstərir.

“Yer kürəsi Teyloru çağırır” (“Earth calling Taylor”, 2010) adlı qısa hekayənin qəhrəmanı, protaqonist Ryan Teylorun maliyyə sektorunda çalışması təəccüblü deyil. Hekayə Ryanın ümidlə portfel meneceri vəzifəsinə yüksəliş edib-etmədiyini eşitmək üçün gözləməsi ilə başlayır.

Səhnə daha sonra xəstəxanada cərəyan edir, burada Ryan anası və bacı, qardaşı ilə birlikdə zökəmdən sağalan atasını ziyarət edir. Xoşbəxt və bir-birinə dayaq bir ailə təsiri bağışlayır, onlar yataq ətrafında oturub, açıq-aşkar “sağalan” ata ilə Söz oyunu üstündə dalaşırlar. Qardaşı Ceyson, (“yeganə” Ryan deyir) bir nitq terapisti və bacısı insan hüquqları sahəsində müvəffəqiyyətli, uğurlu bir vəkildir, Ryan isə bildiyimiz kimi, daha çox mənfəətpərəst, özünə xidmət edən sənət spektrində işləyir.

Və o, əsəbidir, buna görə də onları Bləkberi telefonundakı mesajları yoxlamaq üçün boş bir bəhanə ilə tərək edir. Çox cəlbədicisi bir xarakter deyil - liftdəki bir tibb bacısı haqqında açıqca və tövbə etmədən xəyallar qurur, sakitləşməsi üçün bir az sərt içki içərkən bir az kokain qəbul etməyi arzulayır, insanlar haqqında səhv, mənfə düşüncələrə sahib olur, gözlənilən mesaj gəlmədiyi zaman hirsələnir və s.

Əsas narrativ arasında müdiri Kalvin Hasavey tərəfindən “kasad” (sözün über-kapitalist mənasında) adlandırılır və Ryanın özünün ulduz olduğu, hardasa bir

az istehzaçı, bir az üçüncü şəxs kimi mövzulara dair intonasiyalarına rast gəlmək olur:

Camaat vəhşiləşdi. Kral Ryan məsh olunmuşdur. Olduqca qəhvəyi, eh? BləkBeri mesajlarını oxuduqda və yalnız tamamlanmamış biri qalıb, hələ də ümid etdiyi mesajını almamışdır, "birdən son xoş məqsədim üçün ölə bilərəm " deyə düşünür. Qeyd edək ki, Ryanımız heç də pis deyil. Nisbətən kiçik narahatlıqlarına qarşı qoyulan personajdır, həyatlarında əsl səfalətə düşər olan isə bəzi personajlardır. Əslində xəstəxanadakı yaşlı, xəstə bir qadına, digərlərinə qarşı empati, canyananlıq canlandırma biləcəyini göstərir. "Mən bir gün onun olacağam" deyə düşünür və ona mehribanlıqla cavab verir. Lakin, ona "çox mehriban bir gənc" dedikdə, bunun iş yerində eşitdiyi "ittiham" olmadığını düşünür.

Qərar rəsmi olaraq açıq olsa da, bir qədər proqnozlaşdırıla bilər və buna baxmayaraq, Mitçelin hekayəyə yeritdiyi müxtəlif gizli sətiraltı meyllər səbəbindən, oxuduqdan sonra düşünməyə davam etmək istəyirsən. Onun dəyərlərinin çox əyri olduğunu düşünsək belə Mitçel Ryanı biraz tamamlayaraq, sonunda ona bir az rəğbət hiss etməyə təşviq edir. İroniya ondadır ki, müəllif hekayənin Yeni il ərəfəsində baş verməsini göstərməklə görəsən Ryan nə olursa olsun yeni başlanğıc edərək, yeni həyata qədəm qoyub qoymamasını sual altına salaraq cavabı bizim ixtiyarımıza buraxır.

Hekayə Ryan Teylorun müdiri Kalvin Hasavey ilə əlaqədar planlarının alt-üst olması, Yeni il ərəfəsində ümitsiz şəkildə istədiyi reklamı təsdiqləyən bütün vacib e-poçtları gözlədiyi üçün yaşadığı məyusluqlar üzərində cəmlənir.

Təsadüfən bir Milad ağacı ilə atasının başına gələnərdən sonra özünü bir xəstəxanada tapır və maraqlı Yeni ili qeyd etmək üçün şampan tapmağa çalışarkən, fərqli insanlarla və ona təsir göstərən xəstələrlə qarşılaşır.

Əsərdə təsvir edilən səhnələr arasında Teylorun xəstəxana damında metal protez əli olan kapüşonlu bir adamla qarşılaşması və Teylorun gözləri ilə gəzdirdiyi liftdəki iki tibb bacısından həqiqət olduğunu sübut etmək üçün araşdırdığı səhnələr yer alır.

Müəllif həmçinin əsərdə Ryanın palatada yaşlı qadınla söhbət səhnəsini təsvir etməklə yaşlı valideynləri unutmamağı, hər zaman qeydinə qalması gənc nəsle məsləhət görür.

"Nəyi bilmirsənsə onu istəyirsən" ("What you do not know you want", 2004) adlı hekayədə qətl hadisəsi üzrə aparılan tətqiqat məsələsindən söhbət gedir.

Hekayə, görkəmli yapon aktyoru, şair, dramaturq və kinorejissor Yukio Mişimanın seppuku (hara-kiri adlanan bağırsağ, içəliyi çıxarma ritual mərasimi ilə sui-qəsd) tərəfindən ölümü, qeyri-real hadisələrdən götürülmüş hadisə ətrafında cərəyan edir. Adını heç vaxt bilmədiyimiz hekayənin narratoru, izahatçısı ezoterik və ekzotik antik əşyaların satıcısıdır və Mişimanın özünü öldürmək üçün istifadə etdiyi xəncərin izindədir. Haqlı olaraq düzgün müştəriyə çox baha başa gələcəyini hesab edir. Ancaq hekayə açıldıqdan sonra narrator Havayda bir oteldə olur və otelin

damından atlayaraq özünü öldürən iş ortağının ölümü ilə bağlı ipuçları axtarır. Satın alınan xəncər də itkin düşür. Onun xəncəri axtarması və bu axtarışın nəticəsi hekayənin qalan hissəsidir.

Narratorun hər kəs üçün ləqəbləri var: iş ortağı "Vultur"(quzğun), nişanlısı (əvvəlcə puluna görə evlənməyi planlaşdırdığı) "Bülbül", Vulturun (quzğunun) öldüyü otelin sahibi isə "Canavar adam" dır. Başqa bir obraz, sahibinin qardaşı qızı olduğu iddia edilən gənc bir Çinli qız Vey adlanır və bu, onun əsl adıdır. Narratorun Vey ilə bir neçə münaqişəli görüşü olur və bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqələrində təhlükə altında olduğunu hiss edirik, amma bunun nə olduğunu tam olaraq başa düşməyəcəyik - çox gec olana qədər.

Bütün hekayə boyunca sanki zorakı, həssaslıqdan məhrum, tərbiyəedici hiss var, hansı ki, narrator xəncəri çox kasıb, çirkli və təhlükəli yerdə tapır. Burada narratorun otağından bir neçə otaq aşağıda birinin hər gecə qışqırığı əks olunur və son dərəcə atmosferli və narahat bir hekayə üçün əlamətlər var. Yeri gəlmişkən, hekayənin başlığı narratorun vizit kartlarındakı ifadədən gəlir.[28]

Nəticə. Tədqiqat işinin "Devid Mitçelin qısa hekayələrinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri" adlı birinci fəslin ikinci paragrafında yazarın yaradıcılığında əsas yer tutan hekayələrinə toxunulub, bu hekayələrin məzmun, ideya-mövzu xüsusiyyətləri nöqtəyi nəzərdən təhlili aparılıb. Gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, bu hekayələrdə çağdaş dövrün əsas sosial-mənəvi məsələlərinə toxunulub.

Ədəbiyyat

1. Black Swan Green, random house trade paperbacks, New York 296 pages
2. <http://dominicmylroie.blogspot.com/2011/01/financial-times-editorial-earth-calling.html>
3. <http://dominicmylroie.blogspot.com/2011/01/financial-times-editorial-earth-calling.html>
4. <https://granta.com/the-january-man/>

АЙТЕН БАХШАЛИЕВА АХАД

АНАЛИЗ РАССКАЗОВ ДЭВИДА МИТЧЕЛЛА

РЕЗЮМЕ

Тезис посвящена рассказов Дэвида Митчелла. Первый роман Митчелла «Литературный призрак» получила премию Джона Луэллина-Риса. Две его следующие работы «Сон № 9» (2001 год) и «Облачный атлас» (2004 год) были включены в шортлист Букеровской премии. В 2003 году Митчелл вошёл в список лучших молодых британских писателей, по версии журнала «Granta». Его следующий роман «Лужок черного лебедя» был опубликован в 2006 году и вошёл в лонглист Букеровской премии. Дэвид Митчелл, как автор коротких рассказов, сумел поразить сердца читателей. Дэвид Митчелл написал

интересные рассказы, такие как «Благодарности», «Развитие персонажа», «Январь», «Массивная крыса», «Маггинс здесь», «Садовник» и другие. Краткое содержание сюжета рассказов Дэвида Митчелла довольно интересно. Дэвид Митчелл настолько искусен в создании историй, что объединяет содержание и форму всей работы. Автор Дэвид Митчелл - один из тех писателей, который способен рассказать о проблеме и умело обратиться к читателю. Темы, которые Дэвид Митчелл освещает в своих рассказах, касаются реалий нашего времени. Истории, которые он создал своей собственной волшебной ручкой, являются лишь зеркалом нашего времени. Это ясно раскрывает реалии нашего века. По этой причине его работы имеют большое значение.

Ключевые слова: *Литература, роман, Дэвид Митчелл, Облачный атлас, Литературный призрак, рассказ*

AYTAN BAKHSHALIYEVA AHAD
ANALYSIS OF DAVID MITCHELL'S SHORT STORIES
SUMMARY

The thesis deals with the stories of David Mitchell. David Mitchell is an English novelist and screenwriter. He has written nine novels, two of which, number9dream and Cloud Atlas, were shortlisted for the Booker Prize. Mitchell's first novel, Ghostwritten won the John Llewellyn Rhys Prize and was shortlisted for the Guardian First Book Award. His two subsequent novels, number9dream and Cloud Atlas, were both shortlisted for the Man Booker Prize. In 2003, he was selected as one of Granta's Best of Young British Novelists. David Mitchell, as a short story writer, has managed to reach the hearts of readers. David Mitchell wrote interesting short stories such as "Acknowledgements," "Character Development," "January Man," "The Massive Rat," "Muggins Here," "The Gardener," and others. The plot summary of David Mitchell's stories is quite interesting. David Mitchell is so adept at making stories that he combines the content and form of the whole work. Author David Mitchell is one of those writers who is able to expose the problem to the story and skillfully address the reader. The topics that David Mitchell covers in his stories is about the realities of our times. The stories he created with his own magic pen are just a mirror of our time. It clearly reveals the realities of our century. For this reason, his works have a great value.

Key words: *Literature, novel, David Mitchell, Cloud Atlas, Ghostwritten*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.22

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor Nailə Sadıqova*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏNSURƏ ABISALAM QIZI NURƏLIYEVA

Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası”
İctimai fənlər “kafedrasının müəllimi
nuraliyevamansura@yahoo.com

**BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “ŞƏBI-HICRAN” POEMASINDA
ONOMASTİK VAHİDLƏR**

X Ü L A S Ə

Məqalə Azərbaycanın xalq şairi, tanınmış dramaturq, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim -Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-hicran” poemasına həsr olunmuş, toponimin növlərinə aid nümunələr toplanmış, onların linqvistik təhlili aparılmışdır. Poemada aşağıdakı - Bağdad, Kərbəla, Kəbə, Nəcəf, İraq, Türkiyə, Azərbaycan, Muğan, Muğan düzü, Türkmənistan çölləri, Samux meşəsi, Qırxbulaq, Şeyx düzü, Hindistan, İran, Özbək mahalı, Göygöl, Qoşqar və s. kimi, toponimlərdən, Məhəmməd, Əbdülkərim, Leyla, Əbül-üla, Nizami Gəncəvi, Zülfüqar, Xacə, Məcnun, Şah Təhmasib, Zeyd, Nofəl, Qeys, Füzuli, Fateh Sultan Süleyman - Səlim oğlu Süleyman, Babək, Bamsı, Loğman, Fəzli, Əntiqfuruş, İbrahim xan kimi antroponimlərdən, yasəmən, gül, ulduz, dan ulduzu, günəş, bulud, nur, dünya, külək, fələk, ildırım, dəniz, çay, dərə, dağ, quş, aslan, at, göy, ahu, bülbül, kəklik, reyhan, yarpız, yovşan və s. kimi fitonim, kosmonim, oronim, hidronim, zoonimlərdən şair dilin qayda-qanunlarına xələl gəlmədən böyük ustalıqla istifadə etmişdir.

Azərbaycan dilində xüsusi adlar, onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dilçilikdə diqqəti cəlb edən vacib elmi-tədqiqat sahələrindəndir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərinədən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiala elmi mövqedən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə,” Şəbi-hicran”, onomastik vahidlər, xüsusi adlar, müasir dilçilik, poetik onomastika

Dilçilikdə onomoloji vahidlərin ədəbiyyat nümunələri əsasında öyrənilməsi yeni bir sahə olub, poetik onomastika adlanır. Onomastik sistemin bədii əsərlər əsasında araşdırılması müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Bu artıq bir meyl kimi dilçilikdə özünə daha çox yer tapmaqdadır. Çünki hər bir sənətkarın yaradıcılığında dil qanunauyğunluqları, onomastik sistemin hansı səviyyədə mövcudluğunu izləmək mümkündür.

Onomastik vahidlərin mənzərəsini konkret bir sənətkarın yaradıcılığında izləmək mühüm məsələdir.

Digər bir istiqamət - onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətlərinin hər hansı bir dövrün bir neçə bədii material əsasında izlənməsidir. Burada eyni zamanda iki istiqamətə nəzər yetirmək olar; klassik ədəbiyyatda onomastik vahidlər və müasir ədəbiyyatda onomastik vahidlər. “Poetik” onomastika – onomastikanın üslubiyyəti dilçiliyin ən yeni və çox az tədqiq olunmuş sahələrindəndir (1, 56). Hal-hazırda onomastik tədqiqatlara maraq xeyli artmış, sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Məqalədə - müstəqillik, milli mədəniyyətimiz, ana dilinin saflığı uğrunda yorulmaz mübariz, filosof, Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-hicran” poemasına müraciət edilmiş, toponimlərin növlərinə aid misallar toplanmış, linqvistik təhlil edilmişdir.

Ç.Aytmatov yazır: “Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri fəvqə qalxır. Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir.

Lirizm və vətəndaşlıq Bəxtiyarın yaradıcılığında ayrılmaz qoşa simlərdir və bu simlər onun şəxsi və ictimai dünyagörüşünün qüdrətliyinə bir daha şəhadət verir. O, vətənpərvərdir, o aqildir, sözün yaxşı mənasında nəsihət verən, yol göstərən sənətkardır. Vahabzadənin başqa kamil cəhətlərindən biri də odur ki, şair öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir, Keçmişə görə əzab çəkmək, ona bu günün gözüylə baxmaq - Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən mürəkkəbliyindən və zənginliyindən xəbər verir “ (2,28).

M.İbrahimov göstərirdi ki, Bəxtiyar Vahabzadə serimizin Füzuli, Vaqif, Sabir, Səməd Vurğun, Aşiq Ələsgər, Şəhriyar bulağından su içmişdir (2, 30) .

Bəxtiyar Vahabzadə, M.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi poemanın proloqunda Füzulini ustadı adlandırır və “Şəbi-Hicran “poemasını Azərbaycanın görkəmli şairi - Məhəmməd Füzuliyə həsr etmişdir.

Şairin gözünə görünür Muğan
Xəzərin sinəsi qalxıb enirdi.
Qonaq cani-dildən danışdığı an
Araz hayqırırdı, Kür səslənirdi.
Vətən duyğu kimi könüldən keçir,
O, Muğandan keçir, o, Mildən keçir.
Gəlir qulağına bayaqdan bəri
Ceyranın, cüyürün ayaq səsləri.
Samux meşəsində alaçıq qurur
(3, 295).

Şeir parçasında Muğan, Mil, oykonimindən, Xəzər, Araz, Kür hidronimindən, Samux meşəsi - Samux oykonim, meşə drimonimindən, Ceyran, cüyür zoonimindən istifadə etmişdir. Muğan, Mil, Xəzər, Araz, Kür sadə sözlərdir. Muğan, Xəzər, Araz, Ceyran antroponim kimi də apelyativləri - oykonim, hidronim, zoonim kimi işlənirlər. Samux meşəsi - ikinci növ təyini söz birləşməsidir.

Babəkdən danışır, Bamsıdan deyir,
Zurna haray çəkir, tütək inləyir.
Arzular haray çəkir, tütək inləyir.
Qoltuğunda “ Xəmsə” Şeyx düzündə
Nizami qəbrinə o, baş endirir,
On ikinci əsrə o, salam verir (3, 295).

Şeir parçasında tarixi şəxsiyyət adlarından (antroponimlərdən) Babək, Bamsı, Nizami Gəncəvi, zurna, tütək ktematonimlərinə, Xəmsə ideonimindən, Şeyx düzü oronimindən istifadə etmişdir. Şeyx düzü - ikinci növ təyini söz birləşməsidir.

Bülbüllü meşələr, sonalı göllər
Kəklikli qayalar, yoncalı çöllər,
Reyhanlı, yarpızlı şır-şır bulaqlar
Başı ağ çalmalı bu qəlbi dağlar
Çiçəkli güneylər, qarlı quzeylər
Gördüm gəl-gəl deyə mənə əl eylər (3, 297).

Bülbül, kəklik - zoonimdir, meşə - drimonim, göl, bulaq – hidronim, qaya, çöl, dağ, oronim, reyhan, yarpız, çiçək – fitonim kimi işlənmişdir. Reyhan-antroponim kimi də işlənir.

Aşağıdakı birləşmələr kök+şəkilçi (- lı, li, -lu, lü , lar, -lər) modelində verilmişdir :

Bülbül+lü meşə+lər, sona + lı göl+lər, kəklik+ li- qaya+lar , yonça+lı çöl+lər, reyhan+lı, yarpız+lı şır-şır bulaq+lar, baş+ ı ağ - çalma+lı - bu qəlbi i dağ+lar, çiçək+ li güney+lər, qar+ lı-quzey+lər

Poemada işlənmiş toponimlər aşağıdakılardır: - Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, İraq, Türkiyə, Azərbaycan, Muğan, Muğan düzü, Türkmənistan çölləri, Samux meşəsi, Qırxbulaq, Şeyx düzü, Hindistan, İran, Özbək mahalı, Göygöl, Qoşqar və s. Şair burada Füzulinin yaşadığı və olduğu məkanları göstərmişdir.

Verilmiş toponimlər - Muğan düzü, Türkmənistan çölləri, Samux meşəsi, Şeyx düzü, Özbək mahalı, ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində verilmiş, ikinci komponentləri “düz”, “çöl”, “meşə” oronimdir, Qırxbulaq hidronimdir. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi “bulaq” komponentilə düzəlmişdir.

Toponimlərin bir neçəsinin etimoloji təhlilini verək:

Bağdad – 1) Ərəbcə iki çay arasındakı yer (Dəclə ilə Fərat arası); 2) Farsca: Allahverdi, Allahverən; bağ-bağatlı yer. Dada (rəvayətə görə müqəddəs bir adamdır) bağı (4, 134).

Kərbəla - İraqda, Bağdaddan 102 km. cənub - qərbə, Fərat çayından uzaqda olmayan səhra kənarında, əsasən şiələrin ziyarət yeri olan şəhər.

Məqbərəni müxtəlif vaxtlarda orta əsr tarixçiləri və coğrafiyaşünasları əl-İstəxri, İbn Xəldun, İbn Bətutə görmüş və onun təsvirini vermişlər.

Müasir müqəddəs məqbərə böyük meydanda yerləşir və üstüörtülü dəhlizlə əhatə olunmuşdur, (məsciddir), zəvvarlar orada (təvaf) - mərasim dövrləri edirlər,

binanın divarları zəngin ornamentlərlə bəzədilmişdir. Əl-Hüseynin məqbərəsi məscidin mərkəzində yerləşir.

Kərbəla - bu gün təkcə şiə müsəlmanlarının əsas müqəddəs yerlərindən biri deyil, həm də ilahiyyat təhsili və ilahiyyat elmləri mərkəzidir (5, 300-301).

Məhəmməd, Əbdülkərim, Əbül-Yla, Nizami Gəncəvi, İbrahim xan, Zülfüqar xan, Məcnun, Zeyd, Nofəl, Fateh Sultan Süleyman, Səlim oğlu Süleyman, şah Təhmasib, Sultan, Loğman, Əntiqfuruş, Fəzl və s. antroponimlərindən istifadə etmişdir.

Tarixi şəxsiyyət, şair adlarından Əbül-Yla, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, fateh, xaqan, şah, sultan, xan kimi titullardan, İbrahim xan, Zülfüqar xan, Fateh Sultan və s. adlarından, antroponimlərdən istifadə etmişdir.

Məhəmməd – XVI əsr Azərbaycan şairi - Məhəmməd Füzulinin obrazını yaratmışdır. Ərəb dilində Muhəmməd “ çox təriflənmiş, çox öyülmüş” deməkdir. İslam dininin ilk müsəlman icmasının banisi, Allahın Peyğəmbəri və elçisi, onun vasitəsi ilə Quranın mətni insanlara ötürülüb (5, s. 369). Bu ad təkcə müsəlman aləmində deyil, bütün dünyada ən geniş yayılmış adlardandır. Qərbdə də məşhur olan və müxtəlif ölkələrdə çox istifadə olunan bu adın bəziləri belədir: Moxammed, Moxammad, Muxammad, Muxammed, Maxamed, Muxammit, Moxammad, Muxammad, Maqomed, Mahama, Mahuma və s. (5, s.110).

Nizami- Azərbaycan fars dilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, fars dilli epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışıq dili və realistik stili gətirmiş sənətkardır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı tarixi salnamələrin ənənəvi mövzularından istifadə edən Nizami, islamdan əvvəlki və islam dövrü İranını birləşdirmişdir. Nizaminin qəhrəmanlıq-romantik poeziyası sonrakı əsrlər boyunca, fars dilinin istifadə olunduğu bütün ərazilərdə özünü ona oxşatmağa çalışan sənətkarların yaradıcılığına Azərbaycan, Əfqanıstan, Gürcüstan, Hindistan, İran, Tacikistan, Türkiyə və Özbəkistan kimi müasir ölkələrin mədəniyyətinin formalaşmasında rol oynamışdır.

Nizaminin yaradıcılığı, Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun, müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran beş məsnəvisi bütü şərq ölkələrində böyük məşhurluğa malik olmuşdur ki, bunu da, şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzdə çatması sübut edir. Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" və "İsgəndərnamə" kimi əsərlərinin qəhrəmanları, indi də, bütün islam ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır (6).

Möhtəşəm Süleyman - şərqdə isə ədalətli idarəçiliyinə görə **Qanuni Sultan Süleyman** olaraq da tanınır. (1520-1566) ölümünə qədər təqribən 46 il sultanlıq etmiş və 13 dəfə səfərə çıxmış, səltənətinin ümumilikdə 10 il 1 ayını səfərlərdə keçirmişdir. Osmanlı tarixinin ən uzun müddət taxtda oturan, uzun müddət səfərdə qalan və ən çox səfərə çıxan sultanıdır.

I Süleyman 1520 tarixində atası I Səlimin vəfatı ilə taxta çıxdı. Qərbdə Belqrad, Rodos, Boğdan (indiki Moldova) və Macarıstanın böyük hissəsini imperiya torpaqlarına birləşdirdi. 1529 tarixində Vyananı mühasirəyə alsada, müxtəlif səbəblərdən bu mühasirə uğursuz oldu. Şərqdə Səfəvilərlə gedən döyüşlərdən sonra Orta Şərqi böyük bir qismini işğal etmişdi (7).

B.Vahabzadə dilimizin onomastik sisteminə dərinlən bələd olduğu üçün ondan bol-bol, yerinə və məqamlarına görə istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Qurbanov . Poetik onomastika. Bakı, 1988.
2. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri - Bəxtiyar Vahabzadə - Biblioqrafiya. Bakı, 2015.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri.II cildə, Bakı, 1983.
4. Aydın Abi Aydın. Şəxs adlarının ensiklopedik lüğəti.Bakı, 2016.
5. İslam. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2013.
6. (https://az.wikipedia.org/wiki/Nizami_G%C9%99nc%C9%99vi)
7. (https://az.wikipedia.org/wiki/Sultan_S%C3%BCleyman_Qanuni)

МАНСУРА НУРАЛИЕВА

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПОЭМЕ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ "ШАБИ-ХИДЖРАН" РЕЗЮМЕ

Статья посвящена поэме «Шаби-хиджран» народного поэта Азербайджана, известного драматурга, литературоведа и общественного деятеля Бахтияра Вагабзаде. В поэму вошли следующие топонимы: - Багдад, Кербела, Кааба, Наджаф, Ирак, Турция, Азербайджан, Мугань, Муганская равнина, Туркменские степи, Самухский лес, Кирхбулаг, Шейхская равнина, Индия, Иран, Узбекский округ, Гейгель, Гошгар и другие, антропонимы - Мухаммад, Абдулкарим, Лейла, Абу-ль-ула, Низами Гянджеви, Зульфугар, Хаджа, Меджнун, Шах Тахмасиб, Зайд, Нофал, Кайс, Физули, Фатих Султан Сулейман, Салим оглы Сулейман, Бабек, Бамси, Логман, Фазли, Ибрагим-хан, фитонимы - жасмин, роза, чабрец, базилик, полынь; космонимы - звезда, утренняя звезда, солнце, облако, свет, мир, ветер, молния; гидронимы - море, река; оронимы-долина, гора; зоонимы - птица, лев, лошадь и др. Поэт умело использовал фитонимы, космонимы, оронимы, гидронимы и зоонимы, не нарушая правил языка.

Ключевые слова: Бахтияр Вахабзаде, «Шаби-Хиджран», ономастические единицы, собственные имена, современное языкознание, поэтическая ономастика.

MANSURA NURALIYEVA
ONOMASTIC UNITS IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POEM
"SHABI-HIJRAN"

SUMMARY

The article is dedicated to the poem "Shabi-Hijran" by the People's Poet of Azerbaijan, well-known playwright, literary critic and public figure Bakhtiyar Vahabzade. The poem includes the following toponyms – Baghdad, Karbala, Kaaba, Najaf, Iraq, Turkey, Azerbaijan, Mugan, Mugan plain, Turkmen steppes, Samukh forest, Kirkhbulag, Sheikh plain, India, Iran, Uzbek district, Goygol, Goshgar and others. Anthroponyms such as Muhammad, Abdulkarim, Leyla, Abul-ula, Nizami Ganjavi, Zulfugar, Khaja, Majnun, Shah Tahmasib, Zayd, Nofal, Qays, Fuzuli, Fatih Sultan Suleyman - Salim oglu Suleyman, Babek, Bamsi, Logman, Fazli, Ibrahim khan; phytonyms such as jasmine, rose; cosmonyms such as star, morning star, sun, cloud, light, world, wind, fortune, lightning; hydronyms such as sea, river, oronyms such as valley, mountain; zoonyms such as bird, lion, horse etc. The poet skillfully used phytonyms, cosmonyms, oronyms, hydronyms and zoonyms without violating the rules of language.

Key words: Bakhtiyar Vahabzade, "Shabi-Hijran", onomastic units, special names, modern linguistics, poetic onomastics

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.22

Rəyçi: *fil.ü.f.d. dossent, G. Verdiyeva*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ BƏDƏLOVA ELMAN QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

ZEYNALOVA ZÜLEYXA HAFİZ QIZI

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

“Xarici dillər kafedrasının müəllimi

H.Cavid pr.25.Z.Əliyeva 18.

iradazuleykha@com.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN LİNGVİSTİK, TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Son illərdə Azərbaycan dili xalqımızın əbədi lideri H.Əliyevin səyi nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycan dilinin nüfuzlu təşkilatlarda işlənməsinə böyük səlahiyyət verilməsi görkəmli dövlət başçısının çoxillik gərgin fəaliyyətinin təzahürüdür.

Hazırda ana dilimiz digər rəsmi və tanınmış dövlət dilləri ilə yanaşı işlənir, dünya xalqları arasında tanınır. Bu cəhət Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tədqiqi üçün müəyyən stimulyar yaradır, müxtəlif sistemli dillər arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Araşdırma göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəxssiz formaları sisteminin tipoloji təhlili zamanı struktur – semantik variant və invariantlarını müqayisə etməklə düzgün nəticələr əldə etmək olar. Struktur, semantik, sintaktik əlamətləri özündə birləşdirən invariant sintaksem ilgilis və Azərbaycan dili kimi müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur.

Məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli lingvistik təhlilinə həsr olunub. Məqalədə həmçinin məsdər tərkiblərdə sözlərin semantik – sintaktik əlaqələri izah olunur.

Onların struktur – semantik təhlili aparılır, məsdər tərkiblərin şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə işlənmə xüsusiyyətləri və işlənmə dairəsi araşdırılır. Məsdər tərkibləri arasındakı münasibətlər modelləşdirmə və dilçilik eksperimenti metodlarına əsaslanaraq tədqiq olunur. Belə halda müqayisə edilən qohum olmayan dillərdə eksperiment metodu struktur – semantik əlamətlərin mövcudluğunu aşkara çıxarmaq məqsədini güdür. Bu hal müxtəlif növ transformasiyalarda özünü göstərə bilər. Məsdər tərkibləri, onların struktur – semantik əlamətləri distributiv aparılan tədqiqat göstərir ki, məsdər cəhətləri və eksperiment metodları ingilis və Azərbaycan dilləri üçün universal xarakter daşıyır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli təhlil zamanı ingilis dili ilə yanaşı rus dili də aparıcı tədqiqat obyektini kimi araşdırıldıqda səmərəli nəticə əldə etməyə imkan verir.

AÇAR SÖZLƏR: *ingilis dili, məsdər, lingvistik, cümlə, tipologiya*

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi, elmi – mədəni əlaqələrini genişləndirir. Hər bir əshədə xüsusən ordu quruculuğumuzun inkişafında xarici dillərə, ələ xüsus, ingilis dilinə böyük ehtiyac duyulur.

Xarici dillərin tədrisi vətənimiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələsidir. Azərbaycan dövləti müstəqil siyasəti yeridən beynəlxalq təşkilatlarla təmsil olunur. Beynəlxalq səviyyədə siyasət yeritmək, ideoloji mübarizəyə hazır olmaq, respublikamız ətrafında yaradıla bilən informasiya blokadasını aradan qaldırmaq baxımından xarici dilləri yüksək səviyyədə bilən milli kadrlərin hazırlığı, vətən uğrunda döyüşlərdə silaha sarılmaq qədər vacibdir. Hər bir dildə, o cümlədən xarici dillərdə lazımı səviyyədə danışmaqdan ötrü dillərin müxtəlif aspektlərini mükəmməl bilmək lazımdır.

İngilis dili uzun illərdir ki, Azərbaycanın ali və orta məktəblərində tədris olunur. Bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılmaqla yanaşı, müxtəlif səpgili monoqrafiyalar və vəəsitlər çap olunur. Son zamanlar ingilis dilinə respublikamızda ehtiyac və maraq güclənmişdir. Bu da Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədardır.

Müstəqil dövlət kimi, onun qarşısında xarici dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, onlarla müxtəlif xarakterli ticarət, iqtisadi və diplomatik əlaqə saxlamaq və xalq mənafeyinə uyğun işlər görmək vəzifələri durur.

Belə bir dövrdə respublikamızda xarici dilləri, xüsusilə ingilis, rus, alman, fransız və.s. dillərini mükəmməl bilən, ingilisdilli hər hansı bir ölkə və ya ölkə ölkə daxilindəki əyalətlərdə dilin işlənmə özünəməxsusluğundan incəliklər ilə baş çıxarmağı bacaran mütəxəssislərə, diplomatlara və digər adamlarına, informasiya işçiləri və jurnalistlərə böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Bu baxımdan ingilis dili ölkəmizdə yalnız xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqədar dili kimi öyrənilməlidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün müxtəlif sistemli dilləri məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli linqvistik təhlilini aparmaq vacibdir. Həmin tərkiblərin milli dildə verilmə prinsiplərini tədqiq etmək, öyrənmək lazımdır.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin yaranması prosesinin araşdırılması, dillərin həmin istiqamətdə qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə tərkiblərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçiliyin nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur.

Məsdər və məsdər tərkiblərin strukturunun, onların ayrı – ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili hə nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir. Məqalədə

əsasən müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formalarından biri olan , məsdər və məsdərtərkibləri araşdırılır.Əsas məqsədi isə , müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin xüsusiyyətlərinin linqvistik ,tipoloji istiqamətdə müqyisəsidir.Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.Həmin məqsədlə bağlı aparılan iş prosesində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblər formalaşma yollarını şərh etmək ;

Məsdər və məsdər tərkiblərin strukturu və əlamətlərini araşdırmaq onların əlaqələrini müəyyənləşdirmək;

Nitq prosesində məsdər və məsdər tərkiblərin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlil etmək;

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərdəki məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək;

Məsdər və məsdər tərkiblərin işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;

- Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin tərcümə olunma imkanlarını öyrənmək.

Beləliklə ,20 - ci əsrin sonu ,21 - ci əsrin əvvəllərində dünyanın dil mənzərəsinə nəzər salsaq , görürük ki,müasir dillər arasında ən geniş yayılan dil ingilis dilidir .İngilis dili ,eyni zamanda . dünyanın bir çox ölkələrinin (Böyük Britaniya ,Amerika Birləşmiş Ştatları ,Kanada ,Avstraliya ,Yeni Zelandiya ,Puerto Rika və başqalarının dövlət dilidir .Yaponiya ,Filippin ,Çin ,Hindistan,Cənubi Afrika və.s. ölkələr də öz dilləri ilə yanaşı ,ingilis dilindən də istifadə edir. İngilis dili Amerika qitəsində yaşayan üç yüz milyondan artıq əhalinin əsas dili İngiltərə , Kanada Avstraliya və Yeni Zelandiya ana dili səviyyəsindədir.

İngilis dili ,eyni zamanda,beynəlxalq miqyasda keçirilən konfrans,simpozium, seminarlar dili olmaqla ,həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında işlədilən rəsmi dildir.Dünyanın elə ölkəsi tapılmaz ki,orada ingilis dilini öyrənməsinlər .Bu ölkələri bir – birindən yüzlərlə kilometrlik məsafə , hətta qitələr , okeanlar ayırır .

İngilis dilində danışan ölkələrin vətəndaşları başqa –başqa millətlərə,irqlərə mənsub olduğundan onlar dildən istifadə edərkən fonetik qrafik cəhətdən sözləri müxtəlif cür tələffüz edir və müxtəlif şəkildə yazırlar,hətta cümlələrə,ifadələrə də müdaxilə edirlər.

Hər bir ölkənin, millətin və irqin tarixi inkişafından ,sosial iqtisadi vəziyyətindən,milli adət - ənənəsindən,fizioloji keyfiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər dildə bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir .Bütün bunlar dilin çevikliyi, mütəhərriqliyi və.s.ingilis dilində müxtəlif ifadə və birləşmələrin yaranmasına səbəb olur.Bu cür məcazi ifadə və birləşmələrin yaranmasının yol və üsulları hazırda ingilis dilşünanslarının da məşğul olduğu vacib məsələlərdəndir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin bir tərəfdən daxili əlamətləri, bir dil sistemində onların milli keyfiyyətləri

araşdırılır, digər tərəfdən isə , müxtəlif sistem dillərdəki vəziyyəti və dillərarası əlaqələrdə mövqeyi işıqlandırılır.

Belə bir cəhət isə onların hər bir dildə spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret faktların aşkara çıxarılmasına kömək edir. Məqalədə müxtəlif sistemli dillərə məxsus məsdər və məsdər tərkibli tipoloji cəhətdən təhlil edilmiş , ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdı. Bu baxımdan həmin tədqiqat işini məsdər və məsdər tərkiblər tipologiyasının yaradılmasında ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirmək olar.

Tədqiqatda qarşılaşdırılan dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar cəhətlərinin tipologiyası üzrə çıxarılmışdır .O,elmi yeniliklər dil sistemində məsdər və məsdər tərkiblərin yeri,mövqeyi,məsdər və məsdər tərkiblərdə komponentlərin sabitliyi komponentlərarası sintaktik əlaqələr və s.məsələlərin şərhilə bağlı meydana çıxır .Bu məsələlərin təhlili prosesində bir sıra mühüm nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür:

1)müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri formalaşması prosesi öyrənilmiş;

2)məsdər və məsdər tərkiblərin nitqdə işlədilməsi və mətindəki mövqeyinin elmi – nəzəri əsaları müəyyənləşdirilmiş;

3)məsdər və məsdər tərkiblərin cümlədə yeri və konturla dəqiqləşdirilmiş;

4)məsdər və məsdər tərkiblərin özünəməxsus işlənmə və müxtəlif dillərə tərcümə vasitələri təhlil edilmiş,perspektiv inkişaf yolları və imkanları şərh olunmuşdur.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,müasir iungilis dili Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblər təsvir edilmiş ,bir – birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus belə tərkibli tipoloji – linqvistik cəhətdən araşdırılmış və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır.

Çox zaman müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri tərcümə və təhlil zamanı müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır .Bu cəhətdən hazırda xarici dil öyrənmə tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktiki əhəmiyyəti vardır .Məqalənin ayrı –ayrı bölmələrindən , təhlil olunmuş materiallardan və əldə edilmiş elmi nəticələrdən həm xüsusi ,həm də ümumi dilçilikdə eləcə də müqayisəli (qarşılaşdırma)istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan istifadə edə bilər.

Tədqiqatımızın nəticələri müvafiq praktik və nəzəri seminarlarda ,leksikanın xüsusi kurslarında ,tərcümə nəzəriyyəsində ,müqayisəli tipologiya fənnində , azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisində ,tələbələrlə və dilçi aspirantlarla auditoriyadan kənarında təlim prosesində gərəkli material rolunu oynaya bilər .

Bundan əlavə ,bu məqalə məsdər və məsdər tərkiblərin tərcüməsi ilə bağlı irəli sürülən nəzəri müddəalar tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün də faydalı ola bilər. Bu məqalə həmçinin, işi ingilis dilini öyrənənlərə, filoloq. diplomatçılara,

tərcüməçilərə, jurnalist və iş adamlarına çətinlik törədə bilən məsdər və məsdər tərkiblərini elmi – praktik şəkildə müəyyənləşdirmək məqsədilə yazılmışdır.

Məqalədə istifadə olunan mənbələrə əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İngilis dilində məsdər və məsdər tərkiblərinin izahına aid ingilis dilçiləri tərəfindən yazılan dilçilik əsərləri (nəzəri və praktik qrammatikaları);

2. Azərbaycan dilində məsdər və məsdər tərkiblərinin izahına aid Azərbaycan dilçiləri tərəfindən yazılan dilçilik əsərləri (nəzəri və praktik qrammatikaları);

3. İngilis dilini tədqiq edən rus dilçilərinin əsərlərində məsdər və məsdər tərkiblərinə münasibət;

Məsdər və məsdər tərkiblərə aid materialın öyrənilməsi üçün müşahidəyə, təsnifə və tədqiq olunan dil faktlarının sintezinə əsaslanan linqvistik – təsviri metoda əsaslanmışdır. Bu tərkiblərin hər iki dildəki oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməklə müqayisəli – tarixi və müqayisəli – qarşılaşdırma, müqayisəli – tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Müqayisəli metodun birinci növü olan müqayisəli – tarixi metodu yalnız qohum dillərə aid olduğu halda müqayisəli – tutuşdurma metodu həm qohum, həm də qohum olmayan dillərə tətbiq edilir. Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi qohum dillərin həmin yolla öyrənilməsindən bir neçə cəhətdən fərqlənir. Həmin fərqlərdən ən mühümü qohum olmayan dillərin müqayisəli – tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyətidir.

Qohum olmayan dillərin bu üsul ilə öyrənilməsinin tipoloji dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Müasir ingilis dili və Azərbaycan dillərin müqayisəli – tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti özünü bunda göstərir ki, qohum olmayan bir dillə müqayisə ana dilində çox müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verir.

Məsdər felin və ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Əlaməti "to" hissəciyidir : to play - Oynamaq. İnkâr forması "not" ilə düzəlir : not to play - oynamamaq

To help felindən sonra "to" həm işlənə, həm də işlənməyə bilər : He helped me do the exercise / He helped me to do the exercise

Bir cümlə daxilində "and" və ya "or" bağlayıcıları ilə bağlanmış iki məsdər olduqda "to" birinci məsdərin qarşısında işlədilir : I want to come and help you

Bəzən təkrara yol verməmək üçün cümlənin sonunda "to"- dan sonra məsdər buraxılır : He wants me to go there but I don't want to. (go)

Məsdər cümlədə : (ismə aid)

Mübtədə: To sleep in the open air is useful ; To read much is necessary.

Vasitəsiz tamamlıq (kimi ? nə ? ,nəyi ?) : He likes to write letters

Mürəkkəb xəbərin ad hissəsi kimi (prediaktiv) : Her duty is to deliver letters - Onun vəzifəsi məktubları çatdırmaqdır.

Felə aid :

Təsirli fellərin məsdərindən sonra vasitəsiz tamamlıq gələ bilər : I like to watch interesting films

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Y.M.Seyidov: “Dilçilikdə Məsdər və məsdər tərkibli cümlələr”.ADU nəşriyyatı.Humanitar Seriya.1959.
- 2.Abdullayev S.Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkibləri, Bakı , 1998.s.123.
- 3.Musayev O.İ . İngilis dilinin qrammatikası , Bakı , 2007.s.94

**I.Badalova,
З.Зейналова**

MESSAGE SENTENCES IN ENGLISH LINGUISTIC, TYPOLOGICAL FEATURES

Summary

The article is mainly devoted to the comparative linguistic analysis of masdar and masdar components in English and Azerbaijani languages. The article also explains the semantic-syntactic relations of words in the infinitive structure.

The relations between the components of the infinitive are studied on the basis of modeling and linguistic experimental methods. In this case, the experimental method in non-relative languages aims to reveal the existence of structural-semantic features.

The first type of comparative method, the comparative-historical method, applies only to related languages, while the comparative-comparative method applies to both related and non-related languages.

The most important is the great theoretical importance of comparative-comparative learning of unrelated languages. The study of non-related languages in this way is of great importance for typological linguistics.

The great theoretical importance of the comparative-comparative study of modern English and Azerbaijani languages is reflected in the fact that the comparison with a non-related language allows to reveal a number of features that are often observed in the native language.

KEY WORDS: *anglais,infinitive,linguistics,phrase,tipolojic*

И.Бадалова,З.Зейналова

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ, ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

Статья в основном посвящена сравнительному лингвистическому анализу масдара и компонентов масдара в английском и азербайджанском языках.

В статье также разъясняются семантико-синтаксические отношения слов в инфинитивной структуре. Отношения между компонентами инфинитива изучаются на основе методов моделирования и лингвистического эксперимента.

В этом случае экспериментальный метод в неродственных языках направлен на выявление наличия структурно-семантических особенностей.

Результаты нашего исследования могут сыграть полезную роль в соответствующих практических и теоретических семинарах, курсах специальной лексики, теории перевода, сравнительной типологии, преподавании английского языка в азербайджаноязычной аудитории, внеаудиторных занятиях со студентами и аспирантами-лингвистами.

Сравнительное изучение инфинитивов и инфинитивов в современном английском и азербайджанском языках важно в нескольких отношениях, помогает составить правильное представление, что всегда интересно с точки зрения теории языкознания.

Ключевые слова: английский язык, инфинитив, лингвистика, предложение, типологи

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.22

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Kəmalə Mehdixanlı**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA YUSİFOVA FƏRRUX QIZI
Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti
“Humanitar fənnlər” kafedrasının baş müəllimi
Azadlıq pr.4.
sevda.yusifova@mail.com

TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİ-MƏNƏVİ İRSİ

Xülasə

Türk xalqları — Etnolingvistik qrup; Avrasiya ərazisində yaşayan türkdilli xalqlar. Dünyada türk xalqlarının sayı 280 milyondan çoxdur. "Türk" sözüne ilk dəfə Bizans mənbələrində və VII əsrin "Orhon-Yenisey" abidələrində rast gəlinir. Qədim Çin mənbələri türk tayfalarının b.e.ə II mTürk xalqlarının dinləri fərqlidir.

Böyük bir hissə İslam dininə onun adət və ənənələrinə səmavi qanunlarına, təkallahlığa etiqad edərəkən, çuvaşlar və qaqauzlar Xristian, yakutlar, dolqanlar və xakaslar Şamanizm, karaimlər və qırımçaklar - İudaizm dininə inanır. Türk xalqlarının hazırda 7 müstəqil dövləti vardır. (Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan Şimali Kipr). Türk dünyası ölkələrinin hamısı, demək olar ki, çoxmillətlidir. Türklər Asiya qitəsində Əfqanıstanda (əfşarlar, qızılbaşlar və s.), İraqda (türkmənlər), Suriyada (əsasən Türkiyə ilə sərhəddə), Gürcüstan və İranda (Azərbaycan türkləri) yaşayırlar. Avropa qitəsində isə türklər Bolqarıstanda (bolqar türkləri), Rumıniyada (qaqauz- qırçaq), Yunanıstanda, Ukraynada (Krim tatarları), Litvada (karaimlər) və Rusiyada yaşayırlar. Müstəqil türk dövlətlərindən başqa, Rusiya Federasiyasının tərkibində Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıstan, Saxa (Yakutiya), Tıva, Kabard-Balkariya, Qaraçay-Çərkəz, Altay Respublikaları və T aymır (Dolqan-Nenmilli mahalı, Çin Xalq Respublikasının tərkibində Sintzyan-Uyğur Muxtar Rayonu, Moldovanın tərkibində Qaqauziya Muxtar Respublikası vardır.

Açar sözlər: türk xalqı, mədəniyyət, etnik qrup, adət-ənənə, inkişaf, müstəqillik.

Türk Xalqları və onların yeraltı sərvətləri

Geoloji baxımdan türk xalqları Alp qırışıqlığı zonasında (Türkiyə, Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, Türkmənistanın bir hissəsi, Şimali Qafqaz, türk qurumları), Mərkəzi Asiya və Cənubi Sibirin fəal seysmik zonasında (Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstanın bir hissəsi, Xakasiya, Altay, Tıva), Şərqi Asiya mezozoy qırışıqlığı zonasında (Saxa-Yakutiya), Şərqi Avropa (Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıya), Turan (Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan), Sibir və Çin platformalarında yerləşir. Neft-qaz yataqlarına görə Azərbaycan, Özbəkistan (Fərqanə-qaz), Qazaxıstan (Tengiz və Turqay-neft), Türkmənistan, Özbəkistan (Qazlı və Mübarəkqaz), Tatarıstan (Elxon) və Başqırdıstan s Türk dünyasının əsas daş

kömür yataqları Türkiyədə (Zonquldağ-Ereğli), Özbəkistanda (boz kömür-Anqren və Sarqun), Qazaxıstanda (Qaraqanda, Ekibastuz), Tıvada (Ulufim), Sintzyan-Uyğurda (Bay kömür) və Saxadadır (Lena). Dəmir filizi Türkiyədə, Qazaxıstanda (Kustunay), Saxada, Altayda, Azərbaycanda (Daşkəsən) və Xakasiyadadır. *Mis filizi Qazaxıstanda* (Balxaş, Cezqazan), *sink* Qazaxıstan (Ust Kamenqorsk), Özbəkistanda, Azərbaycanda, *xrom* yataqları isə Türkiyədədir. *Polimetal filizləri* Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Özbəkistanda, Türkiyədə, Altayda, *qızıl* yataqları Özbəkistanda (Muruntau), Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Altayda və Saxadadır.

Türk mədəniyyəti

Dil ümumiliyi, el sənətləri, tarixi-coğrafi məkan, şifahi xalq ədəbiyyatı ("Kitabi Dədə Qorqud", "Koroğlu dastanı", "Alpamış", "Manas"), adət-ənənələr, oxşar toponimlər türk xalqlarını birləşdirən ümumi oxşar xüsusiyyətlərdir. Türklərin ana vətəni Mərkəzi Asiya hesab olunur. Tarixən türklər miqrasiya edən xalqlar olmuşlar. VII əsrdən başlayaraq üç istiqamətdə — Şimali-Şərqi Asiya, Ural dağları və Qərbi tərəfə köç etmişlər. Əhalinin sürətli artımı, heyvandarlıq üçün əlverişli yerlərin axtarılması, varisliklə bağlı hakimiyyətdə olmayanların boş ərazilərdə yeni dövlətlər qurması (Şato, Tavqas və s.), iqlim dəyişiklikləri (Böyük hun köçü), daha güclü dövlətlərin təzyiqi altında köçüb getmə (Çin dövlətinin güclənməsi ilə "Tyuku" (türk) dövlətinin iki yerə parçalanması və köç etməsi), yeni ölkələrin zəbt edilməsi türk xalqlarının geniş ərazilərdə yayılmasına səbəb olmuşdur. XX əsrdə də məcburi miqrasiyalar (krım tatarları, axıska türkləri, azərbaycanlılar) olmuş və son vaxtlar yüksək həyat səviyyəsi axtarmaq məqsədilə Avropaya və Şimali Amerikaya miqrasiyalar da mövcuddur.

Türk Dilləri

Türk xalqları Altay dil qrupuna məxsusdular. Dil və mənşə fərqi görə dörd qola bölünürlər:

1. **Oğuzlar** – Azərbaycan türkləri (türkmanlar, Xorasan türkləri, Qaşqaylar və s. kimi qolları vardır), Anadolu türkləri, qaqauzlar, türkmənlər, axısqa türkləri, krım tatarları, türkmanlar, Xorasan türkləri və s.

2. **Uyğurlar** – özbəklər, həzaralar, salarlar, uyğurlartuvalarşorlarkomasintobollarbaraba tatarları **Qıpçaqlar** – qaxaxlar, qaraqalpaqlar, qumıqlar, qırğızlar, altaylar, noqaylar və s.

3. **Bulqarlar** – tatarlar, başqırdlar, qaraçaylılar, qaraimlər və s.

Türklərdə Din anlayışı

Türk xalqlarının inanclarında tanrı əsas yer tutur. VII əsrdən etibarən İslam dininə inanc daha çoxdur (hazırda təxminən 80%). İndiki dövrdə qeyri müsəlman yakutlar (şaman və xristian), cuvaş və qaqauzlar (xristian), karaim və krımçaklardır (yəhudi dini). Tarixin müxtəlif mərhələlərində bəzi türk dövlətləri Avrasiyada geniş ərazilər tutmuş, Afrikanın şimal hissəsini fəth etmişlər.

Türk xalqlarının bəziləri müstəqil dövlət qurmuş, bəziləri müəyyən dövlət daxilində muxtar qurumlar yaratmış, bəziləri isə heç bir özünüidarə hüququna malik

deyil və müxtəlif dövlətlərin ərazilərində, Asiyada Əfqanıstan, İran, İraq, Suriya, Avropada Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Ukrayna, Moldova, Gürcüstan, Rusiya və sairə ölkələrdə yaşayırlar. Belə türk xalqlarına qumuqlar, kırım tatarları, qaraçaylar, şahsevənlər, türkmənlər, sibir tatarları, bolqar türkləri, əfşarlar və sairə aiddir. Bu xalqların çoxu gəlmə xalqlar içərisində assimilyasiya olunmaqdadırlar. Bunlardan başqa aşağıdakı xalqları da əlavə edərsək durumun nə yerdə olduğu açıq şəkildə gözlər önünə sərilir.

RF-nin Şərqi Avropa düzənliyində ruslaşmış Türk xalqları (sayanlar, çukanlar, kara muşlar, və s)

Türk Dilli Dövlətlər

Türkdilli dövlətlər – Əsasən Asiyada və Şərqi Avropada yerləşirlər. Bu gün dünyada rəsmən 6 müstəqil türk dövləti mövcuddur (Şimali Kipr Türk Respublikasının müstəqilliyi dünya dövlətləri tərəfindən hələ, tanınmayıb).

Həmçinin onlardan

beşi Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan SSRİ dağı land sonra (1991-ci ildə), Osmanlı İmperiyasının varisi olan Türkiyə isə 1923-cü ildə öz müstəqilliyini elan edib. 2005-ci ilin məlumatlarına görə dünyada türk dillərində danışan əhəlinin ümumi sayı 157 milyondan çoxdur.

RF-da, Sibirdə yaşayan və ruslaşmış türklər

b) Ob (qədim adı Ümer) tatarları (tağabıtlər, kalmaklar, şağarlar, oroslar, çaldonlar, kulundinlər, kumuçlar, tuğullar, itiberlər və s)

c) Tur tatarları (kurlaklar, qumruqlar və s)

d) Verxoyon tatarları (çuvanlar, anadurlar və s)

RF-nin Şərqi Avropa düzənliyində ruslaşmış Türk xalqları (sayanlar, çukanlar, kara muşlar, və s)

Əhalisi

Türklərin ümumi sayı müstəqil türk dövlətlərində 170 milyondan çoxdur. 50 milyon nəfərə yaxını isə Rusiya və Çin ərazisində yaşayır. 80 milyondan çox türk isə dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmışdır.

Türk dünyasında təbii artımın orta göstəricisi 2%-ə yaxındır. Müstəqil dövlət qurumuna malik olanlar

Bayraq	Ölkə	Quruluş	Əhali	Ərazi	Paytaxt	Rəsmi dil	Pul vahidi	Türklərin faiz göstəricisi	Yaşayan türklər (mln)
 Azərbaycan	Azərbaycan	1991	10.100.000	86.600	Bakı	Azərbaycan dili	Azərbaycan manatı	92.3%	9.3
 Qazaxıstan	Qazaxıstan	1991	18.014.200	2.274.900	Astana	Qazax dili	Qazaxıstan tengəsi	73.8%	13.1
 Qırğızıstan	Qırğızıstan	1991	6.586.600	199.900	Bişkek	Qırğız dili	Qırğızıstan somu	80.6%	4.4
 ŞKTR	Şimali Kipr türk respublikası	1983	286.257	3.355	Lefkoşa	Türk dili	Türk lirası	99%	0.3
 Özbəkistan	Özbəkistan	1991	33.570.609	447.400	Daşkənd	Özbək dili	Özbəkistan somu	87%	25.7
 Türkiyə	Türkiyə	1923	83,154,997	783.562	Ankara	Türk dili	Türk lirası	89.5%	67.5
 Türkmənistan	Türkmənistan	1991	5.450.000	491.210	Aşqabad	Türkmən dili	Türkmənistan manatı	90%	4.9

Birinci Dünya müharibəsi ərzində Osmanlı İmperiyası İttifaq dövlətlərinə qoşulmağa qərar verdi. Müharibənin başa çatmasından sonra məğlub olan Osmanlı İmperiyası süquta uğradı. İşğalçı qüvvələrə qarşı başlayan və Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə davam edən Türkiyə İstiqlaliyyət müharibəsi 1922-ci ildə monarxiyanın ləğv edilməsi və 1923-cü ildə Türkiyə Respublikasının əsasının qoyulması ilə nəticələndi. Atatürk ölkənin ilk prezidenti təyin olundu. Atatürk ölkə başçısı seçildikdən qısa müddət sonra tarixə Atatürk islahatları adı altında tarixə daxil olan bir çox mühüm islahatlar həyata keçirildi.

Türk dili

Türk dili və ya **Türkcə** (türk. Türkçe, Türk dili, Türkiyə Türkçesi, Anadolu Türkçesi) — Türkiyə Respublikasının, Kipr Respublikasının və Şimali Kipr Türk Respublikasının rəsmi dili. Elmdə Altay dilləri qrupunun türk dilləri qoluna aid edilir. Alternativ adlandırma kimi türkologiyada Türkiyə türkcəsi (Anadolu türkcəsi) adı işlədilir. Azərbaycan türkcəsi türkmən və qaqauz dillərinə çox yaxındır. Bu dillər ümumi türk dilinin oğuz qrupuna aiddir. Təqribən 438 söz və şəkilçilərdə fərq vardır.

Türk dili İraq, Suriya, Almaniya, Bolqarıstan və Yunanıstanda azlıqların dili qəbul edilir. Bolqarıstan və Yunanıstanda isə türkcə televiziya kanalları fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, türk dilinin (Anadolu türkcəsi) yayılma arealı Osmanlı imperiyasının idarə etdiyi ərazilər ilə üst-üstə düşür.

Türk dilində ingilis, alman, fransız, ərəb və s. kimi dillərdən fərqli olaraq varlıqlar cinsiyyətinə görə fərqləndirilmir. Cümlə quruluşu əksər hallarda belədir: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda işlənir. Təyin təyin etdiyi sözün əvvəlində işlənir.

Hal-hazırda 1928-ci ildəki hərflər inqilabından sonra latın hərflərindən istifadə olunan Türkçə ya da Türk dili qərbdə balkanlardan başlayıb şərqdə Xəzər dənizi sahəsinə qədər danışılan Türk dilləri dil ailəsinə aid daim güncəllənən dildir.

Özbəkistan

Özbəkistan (özb. O‘zbekiston) və ya rəsmi adı ilə **Özbəkistan Respublikası** (özb. O‘zbekiston Respublikasi) — Mərkəzi Asiyada dövlət. Özbəkistan Mərkəzi Asiyanın mərkəzi və şimal-qərb hissəsində yerləşir. Şimal və şimal-qərbdə Qazaxıstan, şimal-şərqdə Qırğızıstan, cənub və cənub-qərbdə Türkmənistan və Əfqanıstan, cənub-şərqdə isə Tacikistanla həmsərhəddir.

Paytaxtı və ən böyük şəhəri Daşkənd şəhəri, ümumi sahəsi 448,978 kvadrat kilometrdir.

Özbəkistan böyük bir tarixi olan qədim ölkədir. Burada sanki zaman öz "imzasını" qoyub. Ən mühüm şəhərləri Daşkənd, Nukus, Fərqanə, Səmərqənd, Buxara, Xivə, Kokand, Termez, Muynak, Şəhrisəbzdir. Ölkədə müxtəlif tarixi abidə, məscid və muzeylər var. Onların sırasında Bibixanım məscidi, Uluqbəy rəsədxanası və mədrəsəsi, Şahi Zində məqbərəsi, Əmir Teymur və onun nəslinin uyuduğu Gur-Əmir mavzoleyi ilə məşhurdur.

Qırğızıstan

Республика Qırğızıstan – Mərkəzi Asiyada dövlət. Qırğızıstanın dənizə çıxışı yoxdur və ərazisinin əksər hissəsi Tyan-Şan, Talas, Qırğız, Türküstan dağları ilə əhatə olunmuşdur. Şimalda Qazaxıstan, qərb və cənub-qərbdə Özbəkistan,

cənubda Tacikistan, şərqdə isə Çin Xalq Respublikası ilə həmsərhəddir. Paytaxtı və ən böyük şəhəri Bişkek şəhəri, ümumi sahəsi 199,951 kvadrat kilometrdir. Qırğızıstan 31 avqust 1991-ci ildə SSRİ-dən müstəqilliyini əldə etmişdir.

Türkmənistan

Türkmənistan (türkməncə: Türkmenistan) — Mərkəzi Asiyada dövlət. Türkmənistan Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Şimal-qərbdə Qazaxıstan, şimal və şərqdə Özbəkistan, cənub-şərqdə Əfqanıstan, cənub və cənub-qərbdə İranla həmsərhəddir. Ölkənin qərbində isə Xəzər dənizi yerləşir və bu dəniz vasitəsilə Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və İranla sərhədə malikdir. Paytaxtı və ən böyük şəhəri Aşqabad şəhəridir.

Azərbaycan

Azərbaycan və ya rəsmi adı ilə **Azərbaycan Respublikası** — Cənubi Qafqazda yerləşən dövlət. Azərbaycan Xəzər dənizi hövzəsinin qərbində yerləşir. Şimaldan Rusiya (Dağıstan), şimal-qərbdən Gürcüstan, qərbdən Ermənistan, cənub-qərbdən Türkiyə və cənubdan İran ilə həmsərhəddir. Azərbaycanın anklavı olan Naxçıvan

Muxtar Respublikası Ermənistanla şimal-şərqdə, İranla qərbdə və Türkiyə ilə şimal-qərbdən həmsərhəddir.

Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi (Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ona bitişik 7 inzibati rayon) 1988–1994-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş və burda heç bir ölkə tərəfindən tanınmayan qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası yaradılmışdır.

Uzunsürən sülh danışıqları nəticəsiz qalmış və 2020-ci il 27 sentyabrda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən əks-hücum əməliyyatı ilə torpaqların bir hissəsi azad edilmiş və 10 noyabr Bakı vaxtı ilə 01:00 — da imzalanan üçtərəfli bəyanat ilə başa çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi – 86,6 min km² təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S. “Müasir Türk dilində bədii mətnin təhlili”, Bakı, 1998.s.123.
2. Musayev O. İ. (Türksevər). Türk dilinin qrammatikası, Bakı, 2007.s.94
3. Nuriyeva S. T. “Bədii mətn və poetika”, Bakı, 2011.s.62

S.Yusifova

ABOUT TURKISH PEOPLE'S CULTURAL HERITAGE, LIFESTYLE, UNDERGROUND TREASURES, ETHNIC GROUPS, NATIONAL TRADITIONS AND TURKISH LANGUAGE

Summary

Turkic peoples - ethnolinguistic group; Turkic-speaking peoples living in Eurasia. There are more than 280 million Turkic peoples in the world. The word "Turk" is first found in Byzantine sources and in the Orkhon-Yenisey monuments of the 7th century. Ancient Chinese sources

The religions of the Turkic tribes and the Turkic peoples of the 2nd century BC are different. While a large number believe in Islam, the Chuvash and Gagauz - Christians, Yakuts, Dolgans and Khakass - believe in Shamanism, the Karaims and the Krymchaks - in Judaism. The Turkic peoples currently have 7 independent states (Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan).

Northern Cyprus). Almost all countries of the Turkic world are multinational.

Turks live on the Asian continent in Afghanistan (Afshars, Qizilbash, etc.), Iraq (Turkmen), Syria (mainly on the border with Turkey), Georgia and Iran (Azerbaijani Turks). On the European continent, Turks live in Bulgaria (Bulgarian Turks), Romania (Gagauz-Kipchak), Greece, Ukraine (Crimean Tatars), Lithuania (Karaims) and Russia.

Key words: Turkish people, culture, ethnic group, traditions, development, independence

С.Юсифова

**О КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ, ОБРАЗЕ ЖИЗНИ, ПОДЗЕМНЫХ
СОКРОВИЩАХ, ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП, НАЦИОНАЛЬНЫХ
ТРАДИЦИЯХ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ ТУРЕЦКОГО НАРОДА**

Резюме

Тюркские народы - этнолингвистическая группа; Тюркоязычные народы, проживающие в Евразии. Тюркских народов в мире насчитывается более 280 млн. Слово «тюрк» впервые встречается в византийских источниках и в орхоно-енисейских памятниках VII века. Древнекитайские источники Религии тюркских племен и тюркских народов 2 века до н.э. различны. В то время как большое количество верят в ислам, чуваша и гагаузы - христиане, якуты, долганы и хакасы - верят в шаманизм, караимы и крымчаки - в иудаизм. Тюркские народы в настоящее время имеют 7 независимых

Тюрки живут на азиатском континенте в Афганистане (афшары, гызылбаши и др.), Ираке (туркмены), Сирии (в основном на границе с Турцией), Грузии и Иране (азербайджанские тюрки).

На европейском континенте тюрки проживают в Болгарии (болгарские тюрки), Румынии (гагаузско-кипчакские), Греции, Украине (крымские татары), Литве (караимы) и России. Кроме того, в состав РФ не входят Татарстан, Башкортостан, Чувашия, Саха (Якутия), Тува, Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкесия, Республики Алтай и Т) (Долгано-Нэнмилльский район, Синьцзян-Уйгурский автономный район в составе КНР). Китая, Молдавии) Есть Автономная Республика Гагаузия.

Ключевые слова: *тюркский народ, культура, этнос, традиции, развитие, независимость.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.22

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə dokztoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNALOVA XALİDƏ YAŞAR QIZI
MƏMMƏDOVA GÜNAY RAFİQ QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Xarici dillər” kafedrasının əməkdaşları

H.Cavid 25.

E-mail:gunay r 82 @mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ AVSTRALIYA MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə:

Avstraliya variantındakı aborijen mənşəli leksika həm lüğət tərkibindəki işlək sözləri, həm də Avstraliyanın aborijen mənşəli toponimlərini əhatə edir.

a) Aborijenlərin ingilislərlə sıx əlaqələrini nəticəsində ingilis dilinə xeyli Avstraliya sözləri daxil olmuşdur. Avstraliya ingiliscəsinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmiş bu sözlər mənaca rəngarəngdir. Onlar Avstraliyanın reallığının müxtəlif sahələrinə aiddir.

b) Bu sözlərin bir qrupu aborijenlərin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bunların sayı o qədər çoxdur ki, onları mənaca qruplara bölüb hər biri haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir. Onlar arasında heyvanlar aləmini bildiren sözlər xüsusilə çoxdur.

c) Bunun səbəbi Avstraliyanı fərqləndirən, onun zəngin edən çoxnövlü heyvanlarıdır. İngilis dilinin Avstraliya variantında işlənən aborijen mənşəli sözlərin bir qrupu ayrılıqda gözdən keçirək: Billy-qalay qab, içərisində çay qaynatmaq və yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Ona **billy-can** və **billy-pot** tərkibində rast gəlinir.

Açar sözlər: alınma sözlər, Avstraliya aborijenləri, tələffüz etmək, dəyişiklik, qrammatik və fonetik qurulu

Bunya-bunya aborijenlərin dilində bitki adıdır. Bu bitkinin toxumlarını ölkənin yerli xalqı yemək bişirərkən istifadə edirlər.

Jespersen, Otto. *Growth and Structure of the English Language*. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, “Avstraliyanın bitki adlarının bir qrupu ölkənin yerli xalqlarının dillərindədir; **brigalow, gidgee, mulga, myall, yarrah və s. Avropalı gəlmələrin 200 ildən artıq bir müddətdə yerlilərlə əlaqəsi onların dilində əks olunmaya bilməzdi. Bu alınma sözlərin böyük əksəriyyəti məhz Avstraliya realiyaları ilə, o cümlədən də ölkənin zəngin bitki aləmi ilə bağlıdır”.(1.p.72-75)**

Boomerang-bu, Avstraliyanın yerli əhalisinin qədimdən bəri işlətdiyi məşhur silahın adıdır. Bu silahın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o atıldıqdan sonra

yenidən atıldığı nöqtəyə qayıdır. Həmin sözün aborigenlərin dilindəki **woomera** sözündən olduğu göstərilir.

Cooue (coo-ee) (kui). Aborigenlərin meşənin dərinliklərində bir-birini axtararkən çıxardıqları səs. Bu səs onlar arasında öz xalqdan almış ingilislər də işlətdikləri üçün onların dilinə daxil olmuşdur

Corrobree-aborigenlərin səs-küylü bayramlarından biri. Bu bayram zamanı dini ayinlər icra olunur və rəqs edirlər. Bu bayramın adı hətta frazeologiyaya daxil olmuşdur: **corroboree water** Avstraliya ingiliscəsində “ucuz şərab” mənasını ifadə edir.

Didgeridoo (didgeridu)- “musiqi borusu”. Aborigenlərin işlətdiyi əsas musiqi aləti .

Kangaroo-kenquru Avstraliya qitəsində yayılmış çantalı heyvan növü olub, eyni zamanda bir çox məcazi mənalarda da işlənmişdir. Məsələn, yerləşən kenquru yerinə oxşayan qadınlara aid **kangaroo droop** ifadəsi işlənir. **Kangaroo hop, kangaroo dog**-

Avstraliyada oyun adı kimi işlənir. **Kangaroo** çox məşhur heyvan olduğundan onun adı “insafsızlıq etmək”, “haqsız olmaq” **to have kangaroos in one’s top paddock-o** adamlara aid edilir ki, ailə üzvlərinin heç də hamısı evdə olmur, müxtəlif yerlərə səpələnir; **to kangaroo a car**-maşını çoxsaylı tormozlarla, sirkələnə-sirkələnə sürmək; **kangaroo court**-düzgün işləməyən haqsız qərarlar qəbul edən məhkəmələr haqqında işlədilir və s. **Koala**-çantalı ayı. Bu Avstraliyanın nadir heyvanlarından biridir. Kenquru kimi bu ölkənin rəmzlərindən biridir. **Warrigal**-ingilis dilinin Avstraliya variantında həm də dingo adlanan heyvanı bildirir. Məcəzi mənası “vəhşi”dir

Yakka-aborigen mənşəli bu söz ağır iş mənasında işlənir.

Yarrah-aborigenlərin dilində evkaliptin növlərindən birinin adıdır. Məcəzi mənada da işlənir. **Yarrah bankers** Melburun stilyaqları mənasındadır.

Yowi-aborigenlərin dilində bəli hə nidası mənasındadır.

b) Aborigen mənşəli toponimlərin iki qrupa bölmək olar. Onlardan bir qrupu hələ avropalılar Avstraliyanı işğal etməmişdən əvvəl bir qrup isə ingilis mənşəli avstraliyalıların aborigen dilləri əsasında yaratdıqları adlardır.

Müasir Avstraliyada aborigen adları əsasən təbii obyektlərə və kiçik yaşayış məskənlərinə aiddir. 1961-ci il qeydiyyatına əsasən aşkar olunmuş aborigen adların xeyli hissəsi şəhər statusu almış yaşayış məskənlərinə aiddir.

Torranora-çay Belangar-çay qolu

Bəzən adları əmələ gətirən isimlər yerlik halda olur və bu halı bildirən şəkilçi qəbul edir. **Gabaragon**-qayıqda **Tuckurimbo** - iki axının birləşdiyi yerdə.

Bir sıra hallarda yer bildirən şəkilçilər şəxs adlarına birləşərək yer adı əmələ gətirir, lakin buna çox az hallarda rast gəlinir.

Bəzən mürəkkəb yer adlarına rast gəlinir. Onların bir komponenti təyin rolunu oynayan sifət yaxud feili sifətdən ibarət olur. **Bundarry**-axar su, **Binda**-dərin su, **Doombal Beany**- ilan zəhərindən ölmüş adam.

Yer adlarının bir qrupu feilin qeyri-müəyyən formasında ifadə olunur. **Kungala**-çığırmaq və eşitmək, **Berevaltha**-enmək, **Genenagua**-irəli getmək, **Urandangie**-görüşmək və oturmaq, **Yoogali**-şənlənmək.

Bu feili toponimlər ifadə etdikləri hərəkətin bəyan verdiyi yeri ifadə edir. Yəni görüşmək və oturaq adamların görüşdüyü və oturduğu, şənlənmək adamların adətən görüşüb bayram keçirdikləri, vaxtlarını şənləndirdikləri yeri bildirir və s.

Belə adlarda şəkilçilərin ifadə etdikləri müxtəlif mənalar başqa dillərdə sözlərdən ibarət böyük birləşmə ilə tərcümə olunur.

Gargelligo- onda su üçün fincan vardı.

Bir sıra aborigen adlarda saylardan işlənir. Çox zaman say və isim birlikdə işlənir.

Bir sıra adlarda qeyri-müəyyən say bildirən çoxlu sözü işlənir.

Murrundi—beş barmaq, **bulli**—iki dağ. Bir sıra hallarda çoxluğun ifadəsi üçün adların təkrarlanması müşahidə olunur.

Wangi—çox böyük su hövzəsi, **Woy woy**—çox dərin göl. Bir sıra adlarda isə yalnız sifətlərlə ifadə olunur. Toponimlərin böyük əksəriyyəti **su** məfhumu ilə bağlıdır. **Cooma**, **wyala**, **wyong**. **SU** məfhumu bəzi adlarda mənaca daha da konkretlik əldə edir, yəni suyun müxtəlif növü və xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

Greenough, James Bradstreet, and George Lyman Kittredge. Words and Their Ways in English Speech. Boston: Beacon Press,” Adlarda bəzən balıq tutmaq üçün yararlı olmaq mənası ifadə olunur. **Giard**—balıq tutmaq üçün yer, **Wirrabilla**—çoxlu balıq olan su. Maraqlıdır ki, aborigen adlarında ov etməklə bağlı yer adları yoxdur.

Çünki ovçuluq avstraliyalı aborigenlərin əsas peşəsi olduğundan və bu peşə bütün ərazilərdə geniş yayıldığından həmin saysız ov yerləri adı ilə ifadə etməyə ehtiyac meydana çıxmamışdır.

Lakin balıqçılıq avstraliyalılar üçün səciyyəvi olmadığından və bu peşə az istifadə olunduğundan müəyyən ərazilərdə balıqçılıqla bağlı yer adlarının meydana çıxması zəruri olmuşdur. Yəni az-az yerlərdə balıq tutulduğundan həmin yerlərin balıq tutmaqla əlaqədar ad ilə ifadəsinə şərait yaranmışdır.”(2.p.134-143).

Coğrafi adların yaranmasında aborigenlərə məxsus din, totemizm də müəyyən rol oynamışdır. Aborigen tayfaları özlərini totemlərə aid edirlər, odur ki, tayfanın yaşadığı ərazi onun totemi ilə adlana bilir. Ən çox yayılmış totemlər heyvan və quşlar, bəzən bitkilər, az hallarda isə cansız əşyalar idi.

Bəzən isə astronomik və meteoroloji hadisələr totem kimi qəbul olunurdu. ulduz, ay, günəş, ildırım, şimşək. Göründüyü kimi, ingilis dilinin müxtəlif variantlarının yaranmasında, həmin variantların lüğət tərkibinin formalaşmasında, yerli dillərin təsiri olduqca böyükdür. Bu baxımdan, İngilis dilinin Avstraliya variantının meydana

çıxmasında yerli əhalinin həyat tərzini, adət və ənənələrini, onların mifoloji, dini baxışlarını əks etdirən leksik təbəqənin rolu olduqca böyük olmuşdur.

Avstraliya ingiliscəsinin tarixi kapitan Ceym Kukun tərtib etdiyi lüğət kitabı ilə başlayır. Bu lüğət o, yerli aborijenlərin bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün istifadə etdikləri sözləri daxil etmişdir. Avstraliya aborijenlərinin dillərindən götürülmüş bir çox elementlər Avstraliya ingiliscəsinin əsasını təşkil edir.

Bura əsasən yer adları, təbiətin bitki və heyvanlar aləmini əks etdirən sözlər daxildir. Avstraliya ingiliscəsində olan bəzi sözlər, məsələn, kenquru (kangaroo), bumeranq (boomerang) və s. sözlər başqa dillərdə də istifadə edilməkdədir. Avstraliyada bir çox şəhər adları da yerli aborijenlərin işlətdikləri sözlərin təsiri altında yaradılmışdır.

Məsələn, Avstraliyanın paytaxt şəhəri olan Kanberra sözü yerli aborijenlərin dilində “görüş yeri” mənasını ifadə edir. Avstraliya ingiliscəsinin yazılışı orfoqrafik cəhətdən Britaniya ingiliscəsi ilə üst-üstə düşür, yəni Amerika ingiliscəsindən fərqli olaraq Avstraliya ingiliscəsi – re (centre-mərkəz), -our (harbor-liman), -ize (recognize-tanımaq) somluqlu sözlərdən istifadə edilir.

Eyni zamanda sözə şəkilçi əlavə edilərkən sondakı “l” qoşalaşması –II- (travelling-səyahət) qaydasına əməl edilir. Avstraliya ingiliscəsində bəzi sözlərin sonuna – o və ya –ie (-y) sonluqları əlavə edilir. Bu şəkilçilər əsasən addrevasiya edilmiş sözlərə artırılır.

Avstraliya ingiliscəsi	Britaniya ingiliscəsi
Agro	aggressive
Avro	afternoon
Ambo	ambulance office
Doco	documentary

Lynch, Jack. The Lexicographer's Dilemma: Walker Publishing “Bəzən sözlərin sonunda –za sonluğuna da rast gəlmək olur. Bu əsasən insan adlarında özünü göstərir, yəni bəzi ingilis şəxs adları Avstraliya ingilicəsində dəyişikliyə uğrayır. Məsələn: Barry-Bazza, Karen-Kazza, Sharon-Shazza və s.

Avstraliya ingiliscəsinin tələffüzü ayrı-ayrı regionlara görə deyil, insanların social təbəqələrinə əsasən fərqlənir. Bu baxımdan dil şəhər əhalisinin dili və əyalət (kənd) əhalisinin dili olmaqla iki yerə ayrılır.”(3.p.123) Apardığımız araşdırma zamanı məlum oldu ki, Avstraliya ingiliscəsində üç aksent növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Cultivated Australian (təhsilli, yüksək səviyyəyə xas)-əhalinin 10% bu tələffüz formasına üstünlük verirlər. Bu tendensiya daha çox qadınlar və qızlar arasında geniş vüsət almışdır.

2. Broad Australian (geniş yayılmış) –Avstraliya əhalisinin 30% bu tələffüz formasında ünsiyyət qururlar.

3. General Australian (standart, hamı tərəfindən qəbul edilmiş)- ölkə əhalisinin demək olar ki, yarıdan çoxu ünsiyyət zamanı bu aksentdən istifadə edir.

Göstərdiyimiz bu nümunədən aydın olur ki, Avstraliya ingiliscəsi Britaniya ingiliscəsindən fərqlənir.

Baxmayaraq Avstraliya ingiliscəsində danışan ilk insanlar Britaniya koloniyalarında yaşayan insanlar olmuşlar. Avstraliya ingiliscəsinin kökləri qədim ingilis dilinə əsaslanırsa da onlar arasındakı fərq özünü biruzə verməkdədir, yəni elə sözlər vardır ki, onlar Britaniya ingiliscəsində və Avstraliya ingiliscəsində fərqli yazılışlara malikdirlər.

Avstraliya ingiliscəsində işlənən bəzi sözlər isə Britaniya ingiliscəsinə alınma söz kimi daxil olmuşdur və indi də işlənəkdədir. Bura *billabong*, *boomerang*, *kangaroo*, *koala*, *wallaby*, *corroboree* və s. aiddir. **I got up and put on my black daks** – I got up and put on my black *trousers*. They are the most exy piece of my *clobber*. – They are the most *expensive* piece of my *clothes*.

In the *evo* I dropped in to the shop buy some *tucker* and *grog* for the *barbie* we'll have ob Sunday.- In the *evening* I dropped in to the shop to buy some *food* and *liquor* for the *barbecue* we'll have on Sunday.

Ədəbiyyat:

1.Jespersen, Otto. *Growth and Structure of the English Language*. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1982.p.72-75

2.Greenough, James Bradstreet, and George Lyman Kittredge. *Words and Their Ways in English Speech*. Boston: Beacon Press, 1962.p.134-143.

3.Lynch, Jack. *The Lexicographer's Dilemma*: Walker Publishing.p.123.

KH.Zeynalova,G.Mammadova

LINGUISTIC ANALYSIS OF PHONETIC PHENOMENA IN MODERN WORDS ENGLISH ORIGINAL DRAWING

Summary

The article deals with Australian English. Australian English incorporates several uniquely Australian terms. Some elements of Aboriginal languages have been incorporated into Australian English? Mainly as names for the indigenous flora and fauna (e.g. *dingo*, *kangaroo*), as well as extensive borrowings for place names.

As we have noted, although Australian English is based on Old English, it has been more influenced by the Australian aborigines and has changed dramatically under the influence of the words used by the aborigines. In contrast to the accepted English language, some words in Australian English have changed their spelling, some have been abbreviated and abbreviated, and some have completely lost their lexical meaning. Aboriginal religion and totemism also played a role in the formation of geographical names. Aboriginal tribes consider themselves totems, so the area where the tribe lives can be called its totem. The most common totems were animals and birds, sometimes plants, and rarely inanimate objects.

Sometimes astronomical and meteorological events were considered as totems of stars, moon, sun, lightning, and lightning. The role of the lexical layer, which reflects the way of life, customs and traditions of the local population, their mythological and religious views, was very large.

Key words: borrowings (loanwords), Australian aborigines, to pronounce, changes, grammatical and phonetic structure.

Х.Зейналова, Г.Маммадова

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В
СЛОВАХ СОВРЕМЕННОГО
АНГЛИЙСКОГО ОРИГИНАЛЬНОГО РИСУНКА**

Резюме

В статье рассматривается австралийский вариант английского языка. Австралийский английский включает в себя несколько уникальных австралийских терминов. Некоторые элементы языков аборигенов были включены в австралийский английский? В основном как названия местной флоры и фауны (например, динго, кенгуру), а также обширные заимствования топонимов. Как мы уже отмечали, хотя австралийский английский язык основан на древнеанглийском языке, он испытал большее влияние австралийских аборигенов и сильно изменился под влиянием слов, используемых аборигенами. В отличие от принятого английского языка, некоторые слова в австралийском английском языке изменили свое написание, некоторые подверглись сокращению и сокращению, а некоторые полностью утратили свое лексическое значение. Религия аборигенов и тотемизм также сыграли роль в формировании географических названий. Аборигенные племена считают себя тотемами, поэтому местность, где проживает племя, можно назвать его тотемом. Наиболее распространенными тотемами были животные и птицы, иногда растения, и реже неодушевленные предметы. Иногда астрономические и метеорологические явления рассматривались как тотемы звезд, луны, солнца, молнии, молнии. Роль лексического пласта, отражающего быт, обычаи и традиции местного населения, их мифологические и религиозные воззрения, была очень большой.

Ключевые слова: производные слова, австралийские аборигены, произношение, изменение, грамматический и фонетический строй.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HACIYEVA AYTƏN FİKRƏT QIZI
Azərbaycan Texniki Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
H.Cavid pr.25
aytengadjieva@com.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KƏMIYYƏT KATEQORİYASININ SİNTAKTİK-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Son illər respublikamızda xarici dillərlə, xüsusən ingilis dili ilə Azərbaycan dilini müqayisəli tipoloji surətdə öyrənilməsinə bir çox monoqrafiyalar, dərslər vəsaitləri və dissertasiya işləri həsr edilmişdir. Xüsusən, dissertasiya işlərində xarici dillərlə Azərbaycan dilinin fonetika, qrammatika, leksika səviyyələrində müqayisəsi aparılmış, müəyyən elmi nəticələr əldə edilmişdir. Lakin göstərilən tədqiqat işlərində praktik məqsəd ön planda olduğundan onlar daha çox metodik xarakterdədir və ahınan tipoloji mahiyyətdə olan nəticələr, bəzi əsərlər nəzərə alınmazsa, bir növ təsadüfi səciyyə daşıyır. Şübhə yoxdur ki, qohum olmayan dillərin müqayisəli surətdə öyrənilməsinin eyni zamanda, ciddi nəzəri əhəmiyyəti vardır; xüsusi dil universalizmaları nəzəriyyəsi baxımından tipoloji dilçilik üçün faydalıdır.

Bu məqamda ingilis və Azərbaycan dillərində isim nitq hissəsinin hər iki dilə məxsus tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

İ. Rəhimov, T. Hidayətzadə. “İngilis dilinin praktiki qrammatikası” kitabında müəlliflər yazırlar: “Əlbəttə, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində isim əşya bildirən, hallanan, cəmlənə bilən, cümlədə daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifəsində çıxış edən nitq hissəsi kimi səciyyələndirilə bilər. Nitq hissəsinin leksik və sintaktik prinsipləri baxımından hər iki dildəki isimlər arasında elə bir fərq yoxdur. Bu prinsiplər üzrə hər iki dildə, demək olar ki, tipoloji eynilik mövcuddur. (1.s.14)

Morfoloji cəhətdən, yəni onların malik olduqları qrammatik kateqoriyaların həcmi, ifadə forması, semantik momentləri cəhətdən isə hər iki dilə aid bəzi özünəməxsusluqlar vardır. Ümumi universal qrammatik kateqoriyaların ingilis və Azərbaycan dillərində isim nitq hissəsinə münasibətini belə ümumiləşdirmək olar:

1. Qrammatik kateqoriya hər iki dilə aiddir;
2. Qrammatik kateqoriya yalnız ingilis dilinə aiddir;
3. Qrammatik kateqoriya yalnız Azərbaycan dilinə aiddir;
4. Qrammatik kateqoriya hər iki dilə aid deyil.

İngilis və Azərbaycan dillərində hər iki dilə aid olan qrammatik kateqoriyalar bunlardır: kəmiyyət kateqoriyası, hal kateqoriyası.

Açar sözlər: kəmiyyət kateqoriyası, İngilis dili, tipologiya, inkişaf, isim.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik semantikasi birdən artıq olan kəmiyyətin oppozisiyası kimi səciyyələndirilə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyasının bununla əlaqədar olaraq, daha bir tipoloji eyniliyi vardır. O da bundan ibarətdir ki, hər dildə kəmiyyət üzrə mövcud oppozisiya binar səciyyəlidir və bu səbəbdən, məsələn, ərəb dili kimi üç üzvlü kəmiyyət kateqoriyası olan dillərdən fərqlənir. Məlum olduğu üzrə ərəb dilində göstərilən qrammatik kateqoriya üzrə mövcud oppozisiya belədir: tək təcniyə və ya cəm. Belə oppozisiyalı qrammatik kəmiyyət kateqoriyası, məlum olduğu üzrə, qədim yunan, sanskrit və latın dillərinə də aiddir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də təcniyənin (cüt kəmiyyətinin) olduğunu və bunun **z** (məsələn, *göz, diş* və s.) və **q** (məsələn, *qulaq, yanaq, dodaq, ayaq* və s.) vasitəsilə ifadə edildiyini göstərirlər. Lakin bu müasir Azərbaycan dili üçün məhsuldar deyil, qrammatik mahiyyətdən ziyadə, tarixi cəhətdən söz yaradıcılığı səciyyəsinə aiddir; həmin sözlərin üzərində morfoloji əməliyyat keçirmək üçün əslində etimoloji tədqiqat aparmaq lazımdır.

M.Hüsenyadə. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazır: “İngilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyaları arasında bir sıra tipoloji fərqlər də vardır. Bu fərqlər özünü istər semantik, istərsə də qrammatik (morfoloji və sintaktik) planda aydın surətdə göstərir. Bizə qalırsa, ingilis və Azərbaycan dillərindəki mövcud kəmiyyət kateqoriyaları arasındakı əsas semantik fərq sözlərin qrammatik kəmiyyət baxımından leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunması sahəsində özünü göstərir.” (2.s.44)

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yalnız təkde və yaxud yalnız cəmdə işlənə bilən isim qrupu yoxdur. Başqa sözlə, hər hansı bir isim müxtəlif qrammatik və üslubi şəraitdə təkde və yaxud cəmdə işlənməsi mümkündür. Bu hal, Azərbaycan dilindəki kəmiyyət kateqoriyasının leksik-qrammatik əlaməti kimi qeyd edilə bilər. İngilis dilində isə,

kəmiyyət kateqoriyası baxımından leksik-qrammatik cəhətdən təcrid olunmuş sözlər qrupu mövcuddur. Daha doğrusu, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində heç bir qrammatik və üslubi mühitdən asılı olmayaraq, yalnız təkde və yaxud yalnız cəmdə işlənən sözlər qrupu vardır. İngilis dilində leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş təklik kəmiyyətində işlənən isimlərin müxtəlif qruplarını göstərirlər. Yalnız təkde işlənə bilən isimləri, bizcə, ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Sadalana bilməyən isimlər. Buraya həm müəyyən əşya, həm də mücərrəd anlayışlar *suqar - qənd; iron - dəmir; love — məhəbbət; friendship — dostluq; advice — məsləhət; information — məlumat, xəbər; progress — uğur* bildirən kimi isimlər daxildir. Qeyd edək ki, bu qrupa daxil olan isimlər Azərbaycan dilində də daha çox işlənilir. Hətta onların bəzilərini mətndən kənar cəmdə təsəvvür etmək belə çətinidir. Bu cəhətdən, məsələn, *məlumat* sözü diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məlum olduğu üzrə, həmin söz mənşəcə ərəb dilinə mənsubdur və həmin dildə qrammatik cəhətdən cəm

formasındadır. Maraqlıdır ki, eyni bir anlayışı ifadə edən *information* və *məlumat* sözləri arasında ingilis-ərəb dilləri binarlığı üzrə necə deyərlər, ziddiyyət vardır. Bizə belə gəlir ki, *məlumat* sözü Azərbaycan dilində öz ilkin qrammatik mənasını müəyyən dərəcədə mühafizə etdiyindən onun cəmdə işlənməsinə ordinar linqvistik situasiyalarda ehtiyac olmur. Lakin əlverişli sintaktik mövqələrdə həmin sözün cəmdə işlənməsi tələb olunur: bəzi məlumatlar birləşmə-sində olduğu kimi eyni sözləri birinci qrupa daxil olan bütün isimlər bəzində bu və ya digər dərəcədə demək olar.

2. *Money -pul; hair - saç* isimləri ingilis dilində yalnız təkdə işlənir. Birinci söz Azərbaycan dilində də çox vaxt təkdə işlənir. Görünür ki, işlənmə sahəsindəki məhdudiyət «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabının müəlliflərini dəqiq olmayan belə bir fikir irəli sürmələrinə səbəb olmuşdur ki, guya «ingilis dilində *money* sözü dilimizdə olduğu kimi həmişə təkdə işlənir».

Н. Гаджиев. «Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков»автор пишет: “Şübhəsiz, Azərbaycan dili üçün belə hökm vermək olmazdı. Bəzi pullar, qızıl pullar, oğurlanmış pullar və s. birləşmələr Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir və onlara həm ədəbi dildə, həm də danışq dilində rast gəlinir. Müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə xas deyildir O.Yespersen «A Modern English Grammar on historical principles» kitabında qeyd edirdi ki, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzlilərdə və feillərdə fərqləndirilir. (3.c.210).

Belə ki, şəxs, yiyəlik, qayıdış, işarə əvəzliliklərində, habelə indiki qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş zamanlarda üçüncü şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyası öz əksini tapır. Kəmiyyət kateqoriyası ismin morfoloji əlamətlərindən biridir. Bu əlamət ismi digər nitq hissələrindən asanlıqla ayırır, çünki kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərdə müntəzəm olaraq morfoloji yolla ifadə olunur.

Müasir ingilis dilində işlənən *people* sözü *adamlar, camaat* mənasında işlənərkən tək formada həmişə cəmlilik, *xalq* mənasında işlənərkən isə ifadə etdiyi kəmiyyətdən asılı olaraq həm tək, həm də cəmlilik bildirir, məsələn:

The weather was warm and the people were sitting at their doors.

Hava isti olduğuna görə adamlar qapılartının ağzında oturmuşdular.

The Azerbaijani are a turkic people. Long live the friendship of all the peoples.

Azərbaycan türkdilli xalqdır. Yaşasın xalqlar dostluğu. Cəmlilik ifadə edən toplu isimlərdən sonra cəm fel işlənir və qrup *they* və *who* əvəzlilikləri ilə ifadə edilir, məsələn: Her family are very kind. They do all they can for her.

Onun ailəsi çox mərhəmətlidir. Onlar ona bacardıqları hər şeyi edirlər.

I don't know any other family who would do so much.

Ailənin malik olduğu gücə heç bir başqa qüvvə malik deyil.

Təklilik ifadə edən toplu isimlər tək fel və əvəzliliklə işlənir. Əgər bu sözlərin qarşısında *a(an), each, every, this* və ya *that* işlənersə adətən onlar cəm fellərlə işlənmirlər, məs: Almost every family in the country owns a television.

Demək olar ki, ölkədə hər ailənin televiziyası var; A team which is full of enthusiasm is more likely to win. Yaxşı ruhlu komandanı qazanmaq ehtimalı daha çoxdur.

İngilis dilinin amerikan variantında təklif ifadə edən toplu isimlərdən sonra həm tək, həm də cəm fəl işlədilir, məs: The jury *has/have* returned a verdict of guilty-Hakim günahkarın hökmünü qaytardı; The team *is/are* not playing very well this season. Komanda bu mövsümdə çox da yaxşı oynamadı.

Majority - tək işləndikdə həmişə xəbər təkdə, cəm isimlə işləndikdə xəbər cəmdə işlənir, məs: The *majority believes* that we are in no danger.

Əksəriyyət bizim təhlükəsiz olduğumuza inanır.

Məsələn: The **majority** of the students believe him to be innocent.

Tələbələrin çoxu onun günahsız olduğuna inanır.

Vacation - sözünün qarşısında say olduqda cəmdə işlənir, məs: Our summer vacation lasts 2 months-Bizim yay tətlimiz iki ay davam edir.

We have 2 vacations a year-İldə bizim iki tətlimiz olur.

Heyvanlar: *sürü, dəstə*, insanlar isə *qrup, izdiham* və s. mənasını ifadə etdikdə tək isim kimi işlənir, məs: The flock of birds *is circling* overhead.

Bir dəstə quş başımızın üzərində dövrə vurur-The herd of cattle is breaking away.

Mal-qara sürüsü ayrılır-A small crowd **is lined** up to see the guests arrive.

Qonaqların gəldiyini görəndə kiçik izdiham düzüldü-A group of people who play, act, or work together is a team; Birlikdə oynayan, fəaliyyət göstərən və işləyən insan

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası fleksiya şəklində ikili oppozisiya təşkil edir. Bu oppozisiyanın güclü tərəfi ismin cəmidir, çünki ismin tək formasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

V.V. Vinogradov ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən qeyd edirdi ki, ismin cəm kateqoriyası çox mənalı kateqoriyadır, onunla müqayisədə ismin tək neqativ və bəzən də sıfır kimi təsir bağışlayır. Bir sıra struktur dilçilər ismin təklində heç bir şəkilçinin olmamasını «sıfır» suffiks kimi dəyərləndirirlər. Lakin bildiyimiz kimi **o** suffiks morfem deyil, yəni o, sözdən səslə formada ayrılan hissə təşkil etmir. Yaxşı olardı ki, o, «sıfır» eksponent adlandırılınsın. Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində ismin cəm formasının formal əlaməti məhsuldar **s** suffiksdir. Bu suffiks ona görə məhsuldar adlanır ki, əksər isimlərin cəmi bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir. «s»-in üç allomorfu var {s; z; iz}. Lakin müasir ingilis dilində ismin cəmini düzəltmək üçün digər qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) -en şəkilçisi. Bu arxaik şəkilçidir və onun köməyi ilə iki sözün cəmi düzəldilir. Məsələn: *Children and tools tell the truth – Sözü düzünü uşaqdan xəbər al.*

2) latın dilindən alınma sözlərin sonuna artırılan cəm şəkilçiləri.

-i (nucleus – nucleii)-a (atratum – strata)-ae (antenna – antennae).

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar latın dilindən alınma sözlərin cəmi onların sonuna (e(s)) şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: *formula – formulae, formulas*. Deskriptiv dilçilər Harris, Hokket və başqaları qeyd etmişlər ki, «en» şəkilçisi «s»-in allomorfudur. Əgər bu belədirsə, demək latın dilindəki «i, ae, a»

cəm şəkilçiləri də «s»in allomorfidur. Lakin biz, bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki funksional cəhətdən eyni bir funksiyaya xidmət etsələr də, onlar müxtəlif cür səslənirlər. Onların funksional sinonim adlandırılması daha məqsəduyğun olardı.

Rus dilçilərindən B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya «İngilis dilinin nəzəri qrammatikası» kitabında qeyd edirlər ki, bəzi isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası iki (boy-boys, boy's - boys), bəzilərdə bir (table-tables), bəzilərdə isə heç bir oppozisiya təşkil etmir (news information).

Adətən təkdə olan isimlər bir, cəmdə olan isimlər isə birdən çox obyektini bildirir. Bu qayda normal sayılan isimlərə aiddir. Məsələn, table-tables. Lakin təkdə olan isim eyni zamanda həmin obyektin konkret bir sinfə daxil olduğunu göstərir və o, maddə, mücərrəd məfhum, ölçü vahidi və s.d bildirə bilər.

М. Я. Нешировский. “Способы обозначения пола в языках мира” автор пишет: “Yalnız təkdə işlənən isimlərin bir qrupunu da formaca cəmdə, məzmunca həmişə təkdə olan *news*, habelə müxtəlif elm sahələrinin adlarını bildirən *mathematics* - riyaziyyat, *phonetics* - fonetika və s. kimi sözlər təşkil edir. Belə isimlər qrupunu yalnız semantik cəhətdən təcrid olunmuş təklik kəmiyyəti kimi izah etmək daha doğru olardı.”(4.c.20) Məhz buna görə də, biz ingilis dilində təklik kəmiyyətinin iki növünü qeyd etməyi lazım bilirik:

1. leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş təklik;
2. semantik-sintaktik cəhətdən təcrid olunmuş təklik.

Belə isimlər Azərbaycan dilində adətən təkdə işlənir. Lakin onların potensial şəkildə cəmdə işlənmə imkanı olduqlarını qeyd etməmək olmaz.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində isimlərin bir qismi də yalnız cəmdə işlənir. **Plural Tantum** adlandırılan həmin isimlərin iki qrupunu göstərmək olar:

1. Tərkibi iki bir-birinin eyni olan hissədən ibarət əşya bildirən isimlər rus dilində olduğu kimi, ingilis dilində də həmişə cəmdə işlənir. *Spectacles* - *eynək*, *scales* - *tərəzi*, *scissors* - *qayçı*.

2. *Contents* - *məzmun*, *mündəricat*; *goods* - *mal*, *əmtəə*; *clothes* - *paltar* və s. kimi isimlər ingilis dilində yalnız cəmdə işlənir. İ.Rəhimov və T.Hüseynzadə yalnız cəmdə işlənən isimlərin siyahısında *stairs* - *pilləkən* sözünü də vermişlər. Lakin həmin söz ingilis dilində *pilləkən* mənasında təkdə də işləyə bilər. Görünür həmin sözü yalnız təkdə yox, daha çox cəmdə işlənən isim hesab etmək daha doğru olardı.

İstər birinci, istərsə də ikinci qrupa daxil olan sözlərin tərcüməsindən görüldüyü kimi, onlar Azərbaycan dilində təkdə işlənir. Ümumiyyətlə, dilimizdə leksik vahid kimi yalnız cəmdə işlənən bir dənə də olsun isim yoxdur və bu, Azərbaycan dili üçün müəyyən semantik-qrammatik xüsusiyyət hesab edilə bilər.

Morfoloji cəhətdən kəmiyyət kateqoriyası Azərbaycan dilində yalnız şəkilçi vasitəsilə ifadə olunur. Cəmlik mənasının qrammatik əlaməti **-lar/lər** şəkilçisidir. Azərbaycan dilçiliyində cəmlik mənasını ifadə edən digər şəkilçilərin də olduğunu göstərirlər. Məsələn, professor M. Hüseynzadə **-lıq/lik**, **luq/lük**, **lı/li**, **lu/lü**, **q/k** və s. şəkilçiləri cəm şəkilçisi kimi qeyd etdikdən sonra yazır: «Deməli, **lar**, **lər**, **lıq**, **lik**,

luq, lük, lı, li, lı, lü şəkilçiləri əşyadakı keyfiyyət və xasiyyətin, yaxud əlamətin (ya qrammatik cəhətdən, ya da məntiqə) çoxluğunu bildirdiyi halda **ıq, ik, uq, ük** şəkilçiləri şəxsə görə çoxluğunu göstərə bilir. Bu şəkilçilər fellərdə də birinci şəxsin cəmini ifadə edir. *Məsələn: yazırıq, gəlirik, qururuq, görürük* və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. İ. Rəhimov, T. Hidayətzadə. İngilis dilinin praktiki qrammatikası. B, 1966, s. 14.
2. M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s. 44.
3. Н. Гаджиев. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, с. 210.
4. М. Я. Нешировский. Способы обозначения пола в языках мира. В кн.: “Памятник акад. Марра”. М.-Л. 1938, с.20.

A.Gadjieva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ SİNTAKTİK-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ SUMMARY

The article deals with the some aspects of contrastive morphology, practical course of the English language, the category of quantity in ENGLISH, their mutual peculiarities in the Azerbaijani language, also their semantics in various turns and wordexpressions.

There are also a number of typological differences between the quantitative categories in English and Azerbaijani. These differences are evident both semantically and grammatically (morphologically and syntactically).

In both English and Azerbaijani, the grammatical semantics of a quantity category can be characterized as an opposition to more than one quantity. In this regard, the quantitative category in English and Azerbaijani languages has another typological similarity.

This is because the existing opposition to quantity in each language is binary, and therefore differs from languages with a three-member quantitative category, such as Arabic. As is well known, the existing opposition to the grammatical category in Arabic is as follows: singular or plural. Such an opposing grammatical category of quantities, as is well known, also applies to ancient Greek, Sanskrit, and Latin.

There is a group of lexically and grammatically isolated words in terms of quantitative category. In fact, unlike Azerbaijani, English has a group of words that can be used alone or in the plural, regardless of any grammatical or stylistic context. In English, they represent different groups of nouns used in lexically and morphologically isolated singular quantities. Names that can only be used alone, in our opinion, can be grouped as follows.

Key words: quantitative category, English, typology, development, noun.

А.Гаджиева

**СИНТАКТИЧЕСКО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
КАТЕГОРИИ КОЛИЧЕСТВА В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты контрастивной морфологии, практический курс английского языка, категория количества в английском языке, их взаимные особенности в азербайджанском языке, а также их семантика в различных оборотах и словосочетаниях. Существует также ряд типологических различий между количественными категориями в английском и азербайджанском языках. Эти различия очевидны как семантически, так и грамматически (морфологически и синтаксически).

Как в английском, так и в азербайджанском языках грамматическая семантика категории количества может быть охарактеризована как противопоставление более чем одному количеству. В связи с этим количественная категория в английском и азербайджанском языках имеет еще одно типологическое сходство. Это связано с тем, что существующая оппозиция количеству в каждом языке бинарна, а потому отличается от языков с трехчленной количественной категорией, таких как арабский. Как известно, существующее противопоставление грамматической категории в арабском языке. Имеется группа лексически и грамматически обособленных слов по количественной категории. На самом деле, в отличие от азербайджанского, в английском есть группа слов, которые могут употребляться поодиночке или во множественном числе, независимо от грамматического или стилистического контекста. В английском языке они представляют разные группы существительных, употребляемых в лексически и морфологически обособленных количествах единственного числа. Имена, которые могут употребляться только поодиночке, на наш взгляд, можно сгруппировать следующим образом.

Ключевые слова: количественная категория, английский язык, типология, развитие, существительное.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

RƏYÇİ:pedağoji elmlər namizədi,dosent Elmira Ağahüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏBİYEVA SEHRAYƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Istiqlaliyyət küç, 6
Xarici dillər kafedrasının müəllimi
sehrayenebiyeva@gmail.com

İNGİLİS FRASEOLOGİYASINDA İSTİFADƏ EDİLƏN XÜSUSİ ADLAR

Açar sözlər: frazeologiya, ifadə, xüsusi adlar, isim

Keywords: phraseology, expression, proper names, nouns

Ключевые слова: фразеология, выражение, имена собственные, имена существительные

Giriş

Xüsusi adlar ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma üçün son dərəcə vacibdir. Xüsusi adlar (onim) – (yunan dilində “ad, başlıq” mənasını bildirir) kütlə tərəfindən adlandırılan, obyektı fərdiləşdirən və onun kimliyini bilirmək üçün istifadə olunan söz, söz birləşməsi və ya cümlə hesab olunur [1,53]. Xüsusi adlar əsasən anlayışın özü ilə deyil, anlayışların adlandırılması ilə birbaşa əlaqədə olub və tərcüməsi tələb olunmayan lüğət təbəqəsinə aid edilir. Xüsusi adların linqvistik mənasında “fərdi əhəmiyyət” işarəsi obyektivlik kateqoriyasına daxil edilir, çünki dil sistemində xüsusi ad, eləcə də ümumi isim fərdiliyi əks etdirən obyektlər sinfi ilə əlaqələndirilir. bu sinfin hər bir elementi.

İnsan, yer, ev heyvanları, qasırğa, rok qrupları, obyekt və ticarət məhsulları, sənət əsərləri, mağazalar və s. adlandırılır [2,25]. Adlandırma insanların gündəlik həyatında rol oynayan varlıqları ifadə etmək, cəmiyyətdə onların fərdiliyini yaradıb qorumağa xidmət edir.

Onomastikanın təhlil obyektı olan xüsusi adlar (XA) filosoflar, məntiqçilər, antropoloqlar və psixoloqlar tərəfindən araşdırılmış, lakin nadir hallarda dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. “İngilis dilində xüsusi adlar” [3,178] “Dildəki xüsusi adlar” (Le nom propre dans la langue) [4,222], “Xüsusi adların linqvistik və sosial-linqvistik statusu” [5,154], “Ünsiyyətdə xüsusi adlar” [6,365], “Xüsusi adlar linqvistik kateqoriyanı təşkil edirmi?” (Le nom propre constitue-t-il une categorie linguistique?) [7,36], “Kişi və qadın adlarında fonetik fərqləndirmənin izahı haqqında” [8], “Müasir ingilis dilində Xüsusi adların qrammatik tədqiqi. Müəyyənlik artiklinin istifadəsinə istinadən” [9,17], “Adların qrammatikası” [10] və digər tədqiqat işlərində xüsusi adlara müxtəlif yanaşmalar təqdim edilmiş və bu sahədə bəzi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

Dilçiliyin bu sahəsinə dair ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu istiqamətdə əsasən nəzəri məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir, ayrı-

ayrı dillərdə konkret aspektlər üzrə isə araşdırmalar nisbətən az aparılmışdır. Təqdim edilmiş məqalədə ingilis frazeologiyasındakı XA-lar nəzərdən keçirilmişdir. Frazeoloji vahidlərin istifadəsi ilə meydana çıxmış deyimlər tədqiq edilmiş və onların tərkibindəki müxtəlif səbəblərdən aktual hesab edilən elementlər təhlil edilmişdir. Bu elementlərə gündəlik həyatın əsas hissəsini təşkil edən obyektlər, heyvanlar, rənglər, geyimlər və yeməklər; Anglo-Sakson cəmiyyətində mədəni baxımdan aktual hesab edilən müqəddəs kitablara istinadlar aid edilə bilər. Beləliklə, mədəni, linqvistik, coğrafi, etnik və sosial identikliyin əlamətləri olan insan ünsiyyətində bir sıra xüsusi adlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların frazeologiya sahəsində istifadəsinin təhlili dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında təsəvvür yarada bilər.

Dildə xüsusi adlar

Ümumiyyətlə, bir sıra dilçi alimlər xüsusi adları universal linqvistik kateqoriyaya aid edirlər [11]. Onların statusu və funksiyası son zamanlar bir çox alimlərin müzakirə obyektinə çevrilmişdir [12, 13, 14].

XA-lar mədəniyyətlər arasında dəyişən meyarlara əsasən böyük bir sistemi təşkil edir və ifadəsi olduqları cəmiyyət tərəfindən şərh edilir. Onlar istinad funksiyasını yerinə yetirən linqvistik elementlər hesab olunur. Yəni, real dünyada mövcud olan tək varlıqlara istinad etməklə, ilkin olaraq onları müəyyənləşdirməyə imkan verir, lakin bilavasitə situasiya kontekstindən asılı olurlar [15]. İsimlər kimi, xüsusi adlar da açıq sözlər sinfini təşkil edir və beləliklə də, qrammatik deyil, leksik xüsusiyyətə malik olur.

Dil səviyyəsində də xüsusi adların mənası bir sıra spesifik xüsusiyyətləri əks etdirir, məsələn:

- müvafiq leksik-qrammatik kateqoriya ilə əlaqəli xüsusiyyətlər: “insan”, “heyvan”, “şəhər”, “çay” və s.
- şəxslərin cinsinə görə fərqləndirilməsi;
- milliyət, və s.

Xüsusi adlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- insan adları,
- toponimlər (coğrafi obyekt adları),
- teonomiyalar (tanrı adları),
- zoonimlər (ev heyvanlarının adları),
- astronomiyalar (səma cisimlərinin adları),
- kosmonitlər (kosmik sahə və bürc adları),
- fitonimlər (bitki adları),
- xoronimlər (tarixi hadisələrlə bağlı zaman dövrlərinin xüsusi adları) və s.

İstənilən dilin frazeoloji fonduna xüsusi adların istifadə edildiyi müəyyən sayda frazeoloji vahidlər daxildir. Alimlərin fikrincə, frazeoloji vahidlərin ümumi tərkibinin təxminən 2%-ini xüsusi adlar təşkil edir [16].

Frazeoloji vahidlərə adətən antroponimlər, toponimlər, zoonimlər, mifonimlər daxildir.

Frazeoloji vahidləri komponentlərlə səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri antroponimlərdir. Beləliklə, maddiliyi ifadə edən frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu fərqlidir [17].

Mifonimlər onomastikanın özünəməxsus bir qolu hesab edilir. Buraya əslində heç bir zaman mövcud olmayan insanların, heyvanların, bitkilərin, xalqların, coğrafi və kosmik obyektlərin, o cümlədən digər müxtəlif obyektlərin və s. adları daxildir. Burada əsasən teonimlər (tanrı adları) və demonimlər (müxtəlif ruh adları) xüsusi yer tutur. Onlar dini baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir və aydın şəkildə təmsil olunurlar. Qəhrəman və titanların adları antroponomiya ilə çox oxşardır.

Bu qrupa incilə daxil edilən əfsanələr və qədim miflər daxildir. Məsələn, *The Apple of Sodom* – qədim yazıçılar tərəfindən zahirən gözəl görünən, lakin qoparılan zaman tüstü və külə çevrilən meyvə kimi təsvir edilmişdir; *A doubting Thomas* – heç bir şeyə inanmayan və ya şübhəli insan, skeptik; *The old Adam* – insanın bərpa olunmayan təbiəti; *Alpha and Omega* – başlanğıc və son; *A Juda's kiss* – xəyanət əlaməti, xüsusən də dost adı altında gizlənən biri [Merriam-Webster Unabridged Dictionary].

Incil mənşəli frazeoloji vahidlərin özəlliyi ondadır ki, onların bir çoxunun orijinal formaları müqəddəs kitabın mətnində təsbit edilmişdir [1].

Din ilə əlaqəli anlayışlardan meydana çıxan ifadələr müsbət və ya mənfi qiymətləndirməni ifadə edə bilər, məsələn, *as beautiful as Lucifer - Lusifer (mələk) kimi gözəl*.

Onlar istinad funksiyasını yerinə yetirən elementlər olduğundan, xüsusi adlar ilə istinad obyektini arasındakı əlaqənin necə qurulduğunu pragmatik olaraq izah etmək olar. XA müəyyən bir cəmiyyət tərəfindən verilmiş obyektə verilir və onunla əlaqəli ensiklopedik məlumat isə həmin cəmiyyətin uzunmüddətli yaddaşında həkk olunur [6]. XA-lar, xüsusilə də şəxs adları, birdən çox obyektə aid edilə bilər.

Ümumiyyətlə, XA-lar həm isim, həm də linqvistik elementlər sinfini təşkil edir. Formal olaraq XA-lar ümumi isimlərlə bəzi eyni qrammatik xüsusiyyətlərə malik olur, lakin müxtəlif cəhətlərinə görə onlardan fərqlənirlər. XA-lar leksik mənə daşımır və istinad funksiyasına malik olub, istifadəsi zamanı istinad obyektinin həmin anlayış haqqında hər hansı məlumata malik olub olmamasından asılıdır.

XA-lar, xüsusən də şəxs adları, daha nadir hallarda yer adları məcazi mənada metafora, bənzətmə, hiperbola və antonomaziya kimi ya yaradıcı şəkildə (məsələn, *He is a new Hemingway* - o, yeni Heminqueydir), ya da leksikləşdirilmiş elementlər qismində istifadə olunur. Bu ifadələrdə XA-lar təsviri funksiya daşıyır, yəni onlar istinad obyektinin bəzi görkəmli atributunu və ya xassəsini göstərirlər. Onlar istinad obyektini haqqında ensiklopedik biliklərdən bəhrələnməklə isim kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan bəzi nümunələri nəzərdən keçirək:

a) She is playing Pollyanna.

b) The war is becoming a Vietnam.

Birinci nümunədə (a) Pollyanna E.Porterin “Pollyanna” (1913) romanının baş personajına istinad edərək, daima və ya həddindən artıq optimist olan insanı ifadə edir. İkinci nümunədə (b) isə ABŞ qoşunlarının müdaxilə etdiyi ölkə olan Vyetnama istinad edərək, “fəlakətli hərbi müdaxilə” mənasını alır.

XA-ların metaforik istifadəsi tərcümə prosesində problemlərə səbəb ola biləcək mədəni xüsusiyyətləri özsündə əks etdirir [18, 19]. Xüsusi adlar frazeologiyada daha mürəkkəb xüsusiyyətlərini, yəni sırf hansısa mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətlərini göstərir. Mədəni məlumatlarla zəngin olduğundan, rus alimləri dilçiliyin qeyd edilən sahəsi üçün linqvo-mədəni təhlilin ən uyğun olduğunu iddia edirlər.

Frazeoloji ifadələrdəki adları nəzərdən keçirəndə onlar arasında şəxs adları və yer adlarının üstünlüyünü qeyd etmək vacibdir (hipokorizmlər). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadələr arasında kişi adları qadın adlarından daha çox istifadə olunmuşdur. Adlara da öz növbəsində soyadlarından daha çox təsadüf edilir. Qadın adlarının çox az olması da sosial-mədəni amillərdən qaynaqlanır, yəni, tarixən cəmiyyətdə kişilər qadınlardan daha fəal rol oynamışlar (və hələ də oynayırlar). Buna baxmayaraq, bu adlar arasında xeyli sayda qadın adlarına rast gəlirik. Məsələn, *Alice in Wonderland* (Alisa möcüzələr ölkəsində), *Florence Nightingale*, *Mrs. Grundy* (Missis Qrundi), *Aunt Sally* (Sally xala), *Pandora* (Pandora) və s. Lakin onlar adətən mənfəət və ya çox da müsbət olmayan qiymətləndirməni təmsil etmək məqsədilə istifadə olunur.

İngilis dilində çox geniş yayılmış ilk adlardan (*Bob, Dick, Harry, - Joe, Jack, Larry, Mike, Mickey, Tom*) əmələ gələn hipokorizmlərə gəlincə, onlar, məhz ingilis frazeologiyasının mədəniyyətə xas xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məsələn, italyan frazeologiyasında hipokorizmlərə çox az rast gəlinir. Xüsusilə, *Mike* və *Mickey* hazırda istənilən irlandiyalı üçün adi addır. *Jack* adı isə hər hansı şəxsi ifadə etmək məqsədilə deyimlərdə istifadə edilir. Məsələn, şəxsləri - *Jack-in-office, jack-the-lad*, obyektləri - *Jack-in-the-box, Jack-a-Lent, Jack-o-lantern*, bitkiləri - *Jack-in-the-pulpit*, heyvanları - *jackdaw* ifadə edən birləşmələrdə istifadə edilir.

İngilis ifadələrində istifadə edilən şəxs adlarının təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, onların əsan mənbəyi aşağıdakılardır:

- İncil: *doubting Thomas; Judas kiss; the mark of Cain; David and Goliath; like Daniel in the lion's den; old as Adam;*
- Ədəbi-bədii mətnlər: beynəlxalq səviyyədə tanınan əsərlər (*Aladdin's cave* from *The Arabian Nights* – 1001 gecə əsərindən Ələddinin mağarası); Şekspirin məşhur əsərləri (*be like Hamlet without the prince* - Şahzadə titulu olmadan Hamlet kimi olmaq), Karrolun məşhur əsərləri (*Alice in Wonderland* - Alisa möcüzələr diyarında), Meri Şellinin məşhur əsərləri (*Frankenstein's monster* - Frankenşteyn);
- klassik irs, yəni, Yunan və Roma antik dövrünün mifologiyası: *Pandora's box* - Pandora qutusu; *Achilles' heel* - Axilles dabanı, *Midas touch* - Midas toxunuşu, *rich as Croesus* - Krez kimi zəngin; *appeal to Caesar* - Sezara müraciət;

- məşhur mədəniyyətlər: *Darby and Joan* - Darby və Joan (18-ci əsr balladasında qeyd olunan cütlük); *pleased as Punch* - Punch kimi məmnun olmaq (ənənəvi uşaq kukla tamaşası olan “Punch and Judy” tamaşasındakı Mister Punch); *Colonel Blimp* - Polkovnik Blimp (1930-cu illərin sonunda David Lou tərəfindən yaradılmış qəzet karikaturasının personajı); *Aunt Sally* - Salli xala (hədəf kimi istifadə olunan yaşlı qadın başı nəzərdə tutulur);

- real insanlar, nadir hallarda əfsanəvi şəxsiyyətlər: *Florens Nightingale* (Kırım müharibəsi zamanı hərbi xəstəxanalarda xidmət edən məşhur tibb bacısı (1820–1910-cu illər)); *Morton's fork* - Morton çəngəli (Kenterberi arxiyepiskopu və VII Henri dövründə baş nazir olmuş Con Mortondan (1420-1500-cü illər), ifadə Mortonun borc götürmək üçün istifadə etdiyi arqumentə aiddir); *sweet Fanny Adams* - şirin Fanni Adams (1867-ci ildə baş vermiş qətl hadisəsi nəticəsində qətlə yetirilmiş 8 yaşlı qurban); *happy as Larry* - Larri kimi xoşbəxt (məşhur avstraliyalı boksçu Larri Foli (1847–1917-ci illər)); *a Potemkin village* - Potemkin kəndi (qraf Potemkin (1739-1791-ci illər). O, imperatriça II Yekaterinanın Kırma səfərindən əvvəl bir sıra saxta kəndlərin salınması əmrini vermişdir).

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillə nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində müəyyən sayda xüsusi adların istifadəsi ilə frazeoloji vahidlər mövcuddur. Məqalədə onların bəzi nümunələri verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis adları dilə milli xüsusiyyətlərinin parlaqlığını verən, onun yeni ifadə vasitələri və imkanları ilə zənginləşməsinə təmin edən tükənməz mənbədir. Təhlil nəticəsində bəzi məqamlar ortaya çıxmışdır. Birincisi, ən böyük ifadələr qrupu isim birləşmələrinin strukturuna malik idiomlardan təşkil olunmuşdur. İkincisi, ingilis frazeologiyasında istifadə olunan şəxs və yer adları Britaniya mədəniyyətində tarixi, sosial və ya mədəni baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar arasında yer adları ilə müqayisədə şəxs adlarının, qadın adları ilə müqayisədə kişi adlarının, adlarla müqayisədə ilə soyadlarına üstünlük verilməsi müşahidə olunur. Ümumilikdə isə qeyd edilən ifadələrin əksəriyyəti qiymətləndirmə və ya tənqidi xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Эльжуркаева М. Я. Проблемы перевода фразеологических единиц: материалы II Междунар. науч. конф. г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г. Санкт-Петербург: Реноме, 2013. 106 с
2. Lehrer, Adrienne (1994): “Proper Names. Linguistic Aspects”. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 6. Oxford. pp. 3372–3374
3. Sloat, Clarence (1969): “Proper Nouns in English”. *Language* 45. pp. 26–30

4. Molino, Jean (1982): "Le nom propre dans la langue". *Langages* 66. pp. 5–20
5. Allerton, Derek J. (1987): "The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names". *Journal of Pragmatics* 11. pp. 61–92
6. Marmaridou, A. Sophia S. (1989): "Proper Names in Communication". *Journal of Linguistics* 25. pp. 355–372
7. Gary-Prieur, Marie-Noëlle (1991): "Le nom propre constitue-t-il une categorie linguistique?" *Langue Française* 92. pp. 4–25
8. Hough, Carole (2000): "Towards an Explanation of Phonetic Differentiation in Masculine and Feminine Personal Names". *Journal of Linguistics* 36. pp. 1–11
9. Tse, Grace Y. W. (2004): "A Grammatical Study of Personal Names in Present-day English. With Special Reference to the Usage of the Definite Article". *English Studies* 3. pp. 241–259
10. Anderson, John M. (2007): *The Grammar of Names*. Oxford
11. Hockett, Charles F. (1958): *A Course in Modern Linguistics*. New York
12. Carroll, John M. (1983): "Toward a Functional Theory of Names and Naming". *Linguistics* 21. pp. 341–71
13. Coates, Richard (2006): "Properhood". *Language* 82. pp. 356–82
14. Van Langendonck, Willy (2007): *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin. pp. 6–118
15. Molino, Jean (1982): "Le nom propre dans la langue". *Langages* 66. pp. 5–20
16. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1978. с. 65
17. Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. Москва: Высшая школа, 1970. 169 с
18. Wee, Lionel (2006): "Proper Names and the Theory of Metaphor". *Journal of Linguistics* 42/2. pp. 355–371
19. Pierini, Patrizia (2006): "Antroponimi inglesi e traduzione". *Lessicografia e onomastica. Quaderni Internazionali di RION (Rivista Italiana di Onomastica)* 2. pp. 225–240

NABIYEVA SEHRAYA

PROPER NAMES IN ENGLISH FRASEOLOGY

Summary

Proper names are not directly related to the concept itself, but to the naming of the concepts. They refer to the dictionary layer that does not require translation. In the linguistic sense of proper names, the sign "individual significance" is included in the category of objectivity. Thus, in the language system, a proper name, as well as a noun, is associated with a class of objects that reflect individuality.

The article discusses the relationship between cultural and phraseological units, as well as the specific names used in English phraseology. The analysis reveals the purposes of using a number of proper names, personal names and surnames, as well as place names in English phraseology, their functions and sources. The etymology of a number of collective expressions is also given in order to show the manifestation of history and culture in the language. The article highlights the general relationship between language and thinking, language and personality, language and culture and provides examples.

НАБИЕВА СЕХРАЯ

**ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ
В АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ**

Резюме

Имена собственные связаны не непосредственно с самим понятием, а с наименованием понятий. Они относятся к уровню словаря, который не требует перевода. В лингвистическом смысле признак «индивидуальная значимость» имен собственных входит в категорию объективности. Таким образом, в языковой системе имя собственное, так же как и имя существительное, связано с классом предметов, отражающих индивидуальность.

В статье рассматривается соотношение между культурными и фразеологическими единицами, а также имена собственные, используемые в английской фразеологии. Анализ раскрывает цели употребления ряда имен собственных, личных имен и фамилий, а также топонимов в английской фразеологии, их функции и источники. Дана этимология ряда выражений, чтобы показать проявление истории и культуры в языке. В статье освещаются общие отношения между языком и мышлением, языком и личностью, языком и культурой и приводятся примеры.

NƏBİYEVA SEHRA YƏ

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİYASINDA XÜSUSİ ADLAR

Xülasə

Xüsusi adlar əsasən anlayışın özü ilə deyil, anlayışların adlandırılması ilə birbaşa əlaqədə olur. Onlar tərcüməsi tələb olunmayan lüğət təbəqəsinə aid edilir. Xüsusi adların linqvistik mənasında “fərdi əhəmiyyət” işarəsi obyektivlik kateqoriyasına daxil edilir. Belə ki, dil sistemində xüsusi ad, eləcə də ümumi isim fərdiliyi əks etdirən obyektlər sinfi ilə əlaqələndirilir.

Məqalədə ingilis frazeologiyasında istifadə olunan mədəni və frazeoloji vahidlər, eləcə də xüsusi adlar arasındakı əlaqədən bəhs edilir. Təhlil ingilis

frazеologiyasında bir sıra xüsusi adların , şəxs adlarının , eləcə də yer adlarının işlədilməsinin məqsədini , onların funksiyalarını və mənbələrini üzə çıxarır . Tarix və mədəniyyətin dildə təzahürünü göstərmək üçün bir sıra toplu ifadələrin etimologiyası da verilmişdir . Məqalədə dil və təfəkkür , dil və şəxsiyyət , dil və mədəniyyət arasındakı ümumi əlaqə önə çəkilir və nümunələr verilir .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru , dosent Kərimova Şəhla
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ
BDU-nun Azərbaycan dili
nitq mədəniyyəti kafedrasının, dosenti

ADLIQ HALLI FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, feili birləşmələr, sintaksis, sintaksem, adlıq hal

Ключевые слова: азербайджанский язык, глагольные сочетания, синтаксис, синтаксема, именительный падеж существительного.

Key words: Azerbaijani language, verb combinations, syntax, syntaxeme, nominative case of a noun

Məlumdur ki, dil sistemlər sistemi kimi, ayrı-ayrı yarım sistemlərdən, yəni dil yarusları və ya dil səviyyələrindən ibarətdir. Məhz, bu cəhət dil sisteminin homogen deyil (yəni, eynicinsli vahidlərin məcmusundan ibarət olan sistem kimi deyil), hetoregen sistem kimi təzahür tapmasını mümkün etmişdir. Hər bir dil yarusunun öz vahidlərindən təşkil olunmuş və daxili nizamlanma sisteminə malik olan strukturda təzahür tapması dil sisteminin mürəkkəb iyerarxiyasını ərsəyə gətirmişdir (bu barədə daha ətraflı bax: [1; 127-128]).

Bu səviyyələr arasında dil sisteminin sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi ilə təşkilatlanmış daxili konvensional əsaslı münasibətlər sistemi mövcuddur: səslər (fonemlər) morfemləri, morfemlər avtosemantik (özlüyündə müstəqil məna daşıyıcılığına malik olan morfemləri, yəni leksemləri) və ya sinsemantik morfemləri (özlüyündə müstəqil məna daşıyıcılığına malik olmayan morfemləri, yəni şəkilçiləri, artıklar, bağlayıcı və ədatlar və s.) törədir. Sinsemantik morfemlər qrammatik mənanın ifadəsini reallaşdırmağa xidmət edir, avtosemantik morfemlər isə müəyyən əlaqə növlərini təşkil etməklə sintaksemləri ərsəyə gətirə bilirlər. **Sintaksemlər** isə öz növbəsində yekcins təbiətli olmayıb **söz birləşmələri, sintaqm və cümlələrdən** ibarət olurlar. Bu blending mahiyyətli terminin tərkib hissələrindən də göründüyü kimi, bu növ dil elementləri sintaktik yarusun vahidi olmaqla (**syntax**) müstəqil (az və ya çox dərəcəli) məna (**sema**) daşıyıcılığını ifadə edirlər (bax: [2]).

İyerarxiyanın təşkilatlanma prinsipindən çıxış etsək, heç şübhəsiz ki, sintaktik yarusun dil sistemini “taclandıran”, dil elementlərinin sadədən mürəkkəb doğru inkişafının son mərhələsi olduğunu ortaya qoyan qənaətlə qarşılaşacağıq. Bir qədər haşiyəyə çıxış onu da qeyd edək ki, doğrudur, funksional qrammatikanın yaranması və mətn dilçiliyinin inkişafı nəticəsində sintaktik yarusun dil iyerarxiyasının son təkamül “həlqəsini” təşkil etməsi fikri ilə razılaşmayan və haqlı olaraq, bu statusda mətni nəzərdən keçirməyi daha məqsədmüvafiq hesab edən dilçilər ordusu meydana gəldi (bununla bağlı daha ətraflı bax: [3]; [4]).

Bu yanaşmaya müəyyən dərəcədə haqq tanısaq da, ümumilikdə, sintaktik yarusun dil təkamülünün sonunda dayanan mərhələ olduğunu, mətnin məhz,

sintaktik konstruksiyalar üzərində nəşət tapdığını etiraf etməliyik. Yəni, “*sintaksis uzun müddət söz birləşməsi və cümlə anlayışlarından kənara çıxma bilməməsindən*” [5; 3] yaranan haqlı narazılıqla razılaşaqsaq da, biz, sintaktik yarusun vahidlərinin, o cümlədən söz birləşmələrinin tədqiqi işinin də (yeni yaranan dilçilik tendensiyalarının dominant təsiri ilə), bir növ arxa plana atılmasını doğru hesab etmirik. Yaranmış vəzəyyətdə ən optimal yol – mətn dilçiliyinin açdığı tədqiqat imkanları “üfiqindəki” perspektivlərdən yararlanmaqla, sintaktik vahidlərin, o cümlədən söz birləşmələrinin mətn çərçivəsində, mətnin “içindən”, yəni kontekstə nəzərən öyrənilməsi tendensiyalarının kütləviləşməsi olardı. Bu mənada, zənnimizcə, Azərbaycan dilindəki söz birləşmələrinin, o cümlədən feili birləşmələrin araşdırılması işində də yeni perspektivlərin açıldığını görməmək düzgün olmazdı.

Azərbaycan dilindəki feili söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə hətta ən ötəri nəzər saldıqda, burada ilk olaraq, Y.Seyidov araşdırmalarının müstəsna əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, dilçi, Ü.Aslanovanın da haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin sintaksisi ilə bağlı elə bir əhəmiyyətli məsələ, öz təhlil həllini gözləyən elə problem yoxdur ki, onunla bağlı öz nəzəri araşdırmalarını ortaya qoymasın, öz münasibətini bildirməsin [6; 10-12].

“*Söz birləşməsi dilçiliyin əsas kateqoriyası*” statusunda nəzərdən keçirən, onların araşdırılmasının dilçilik tarixində mühüm yer və rol oynadığını vurğulayan Y.Seyidov söz birləşmələrinin əlaqələndirici funksiyasına xüsusilə diqqət çəkmişdir. Belə ki, dilçi söz birləşmələrini sözlərlə cümlə arasında keçid forma, aralıq mərhələ olduğunu vurğulamaqla onların həm leksik-semantik, həm də struktur-sintaktik özəlliklərinin tədqiqinə müştərək şəkildə ciddi əhəmiyyət verilməsinin vacibliyi vurğulamışdır. [7; 49].

Onu da qeyd edək ki, söz birləşmələri ilə cümlələrin struktur-iyerarxik planda yaxınlığını (yəni, keçid məqamını) mütləqləşdirmədən, bir məqamı da xatırlatmaq lazımdır ki, məhz, predikativlik amiliinin mövcudluğu cümlədə olduğu kimi (təbii ki, qətiyyəən eyni səviyyədə deyil), özünü söz birləşmələrində də biruzə verir. Belə ki, dilçilik tarixində predikativ və qeyri-predikativ söz birləşmələri bölgüsü aktualdır.

Z.Abdullayevanın da vurğuladığı kimi, söz birləşmələrinin bu cür, yəni predikativ və qeyri-predikativ deyər iki yerə bölünməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti olması barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur [8; 10].

Onu da qeyd edək ki, Y.Seyidov, konkret olaraq, adlıq hallı feili birləşmələrin tədqiqinə geniş diqqət ayıraraq onların struktur-tipoloji şərtləndirməsi məqamına toxunmuşdur. Belə ki, Y.Seyidov hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, adlıq hallı feili birləşmələrin yüksək inkişafını, geniş struktur-semantik şaxələnməsini, məhz, türk dillərinin tipoloji özəllikləri ilə bağlı olduğunu önə sürür. Konkret olaraq, dilçi özünün “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı fundamental tədqiqatında yazır: “*Türk sistemli dillərin feili birləşmələrini başqa dillərdəki feili birləşmələrdən ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edər bilməməsidir.*” [9; 254]. Elə məhz. bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan

dilindəki feili birləşmələrin, o cümlədən adlıq hallı feili birləşmələrin hind-Avropa dillərinə tərcüməsi prosesində müəyyən çətinliklər yaşanır ki (bu barədə daha ətraflı bax: [10]), bu da ilk növbədə Azərbaycan dilinin aqqlütinativ-sintetik, ingilis dilinin isə analitik-flektiv quruluş özəllikləri ilə şərtləndirilə bilər.

Bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, digər türk dilləri kimi, Azərbaycan dilinin sintetik aqqlütinativ quruluşa malik olması dilimizdə müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsi üçün reallaşma çevikliyi yaradır. İlk baxışdan bəlkə də paradoksal görünə də, bu məqam, yəni sintetizm əmsalının yüksək olması, hətta adlıq hallı feili birləşmələrin digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində daha yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsinə yol açmışdır. Belə ki, tipoloji quruluşdakı sintetizm əmsalının yüksəkliyi sintaqmatikada reallaşan mənənin cümlə daxilində daha çevik həll qazanmasına, yəni sabitləşmiş söz sırasına pərçimlənmədən ifadə tapa bilməsinə kömək edir. Bu zaman hətta formal əlaməti olmayan, yəni faktiki olaraq, sintetizm göstəricisinə malik olmayan söz, onu əhatə edən konsituasiyaya (yəni, kontekstual situasiyaya) nəzərən ifadə imkanlarını genişləndirmiş olur. Yəni, adlıq halın ifadə “qısıtlılığı” feili birləşmənin, habelə bu birləşmənin yer aldığı mətn vahidlərinin sintetikliyi sayəsində formal-qrammatik mənə ifadəçiliyi planında balans əldə etmiş olur.

Nümunələrə diqqət edək: *Biz rayondan gəlib Bakıda adam olunca, özümüzü tanıdana, sübut edənə qədər bizimki bizə dəyirdi.* [11; 182]; *Ana olunca əlbəttə dünya uşağımızın ətrafında dönməyə başlayır.* [12]. Göründüyü kimi, konsituasiya formal-qrammatik mənə göstəricisinin yetərsizliyini aradan qadırır və həmin ifadələrin işlədiyi cümlənin ümumi mənasından adlıq hallı feili birləşmənin semantik yükü dolğun şəkildə açıqlanmış olur.

Bununla belə, onu da qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmələrin işlənmə tezliyi öz dilimizin materaillərinə nəzərən o səviyyədə üstünlük nümayiş etdirmir. Belə ki, özünün “Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr” mövzulu dissertasiyası çərçivəsində problemin bir çox aspektlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasına müvəffəq olmuş Z.P.Nəbiyevanın da qeyd etdiyi kimi, dilimizdəki ümumən, feili birləşmələrin Azərbaycan danışq dilində və eləcə də Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə tezliyi yetərincə yüksəkdir. Yəni, istər normativləşmiş variantda, istərsə də, sərbəst uzual formatda (yəni, gündəlik danışq dilində) feili birləşmələrdən çox istifadə olunur. Lakin dilçi bu yüksək işlənmə tezliyi fonunda, məhz, adlıq hallı feili birləşmələrin eyni kütləvilik nümayiş etdirmədiyini qeyd edir və bunun səbəblərini göstərir. Belə ki, dilçi adlıq hallı feili birləşmələrin ikinci tərəfində (digər qrup feili birləşmələrdə olduğu qədər) sərbəstliyin olmadığına diqqət çəkir. [13; 11-12]. Yəni, adlıq hal özünün ifadə resurslarının məhdudluğu səbəbiylə ümumən adlıq hallı feili söz birləşmələrinin də işlənmə mövqelərinə, istər-istəməz müəyyən çərçivəlilik, bu və ya digər dərəcəli limitlilik qazandırır.

Bununla belə, qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmə yaradan komponentlərin özləri yekcins olmayıb fərqli morfem markerli feili bağlamalara istinad edə bilərlər.

Bu sırada: - **anda/əndə**, -**alı/əli**, -**ar/maz**, -**ər/məz**, -**dıqda/dıkdə/duqda/dükdə** və s. bu kimi şəkilçiləri qeyd edə bilərik. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, adlıq hal özlüyündə əlavə məna reallaşması, kontekstual “izah” tələb etdiyindən, bəzi növ adlıq hallı feili birləşmələr situasiyadan yüksək səviyyədə asılıq nümayiş etdirirlər. Belə ki, Y.Seyidovun da diqqət çəkdiyi kimi, -**alı/əli**, -**ar/maz**, -**ər/məz**, - **(ma)-mış/(mə)miş** formalı feili bağlama komponentli adlıq hallı feili birləşmələrdə semantik bağlılıq baxımından asılı əlaqəlilik nümayiş etdirirlər və əsasən cümlə daxilində reallaşma qazana bilirlər. Bundan fərqli olaraq, -**anda/əndə**, -**dıqda/dıkdə**, -**kən** şəkilçili feili bağlama komponentli adlıq hallı feili bağlamalar isə nisbətə daha müstəqil semantik anlam daşıyıcılığı ilə seçilir və kontekstdən kənar da müəyyən mənanı əks etdirmək imkanına malik olur. [9 ; 256].

Y.Seyidovun nəzəri planda izahını verdiyi bu fərqliliyin dolğun izahı və təsdiqi üçün danışığ dilinə nəzərə salmaq kifayətdir. Belə ki, danışığ dili dilin inkişafının aparıcı daxili qanunauyğunluqlarından biri sayılan qənaət prinsipinə uyğun şəkildə lakoniklik, çeviklik nümayiş etdirir. Lakin bu çeviklik və lakoniklik mütləq şəkildə anlam daşıyıcılığı prinsipinin pozulmaması ilə müşayiət olunmalıdır. Əks halda ünsiyyət baş tutmaya və tərəflər bir-birini anlamaya bilər. Yəni, şifahi nitqdəki dialoji formatlı kommunikasiya şəraitində mümkün anlamlı qısaltmalardan istifadə olunur. Belə olan hallarda Y.Seyidovun kontekstdən çox asılı feili bağlama komponentli feili birləşmələri kimi təqdim etdiyi formalar müstəqil şəkildə, yəni dialoji şifahi nitq çərçivəsində ellipsisə uğramış vəziyyətdə istifadə oluna bilmir və demək olar ki, əksər hallarda tam cümlə kontekstində işlənməsini labüd edir.

Onu da qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmələrin formalaşmasında feili sifətlərdən də aktiv şəkildə istifadə olunur. Nümunələrə diqqət edək:

*Yox, **mən dediyim** insan*

xəbəslərdən uzaqdır. (R.Rza) [14; 134];

Öz eşqini, öz zövqünü duyan xalqın

*Bir rəsmidir **mən dediyim** o gözəllər! (S.Vurğun) [15;220].*

*Şimdi sənə **mən deyən** mətləb əyan oldumu? (Ö.F.Nemanzadə) [16].*

Nümunələrdən də göründüyü kimi, adlıq hallı feili birləşmələr feili sifət komponentinə istinad etdiyində -**an/ən**, -**dığım/diyim** şəkilçilərinə aktiv şəkildə istinad edir. Maraqlıdır ki, feili sifət komponentli adlıq hallı feili birləşmələr şifahi nitqdə ellipsisə uğramış vəziyyətdə, yəni, cümlə kontekstindən kənar kifayət qədər daha rahat işlənilə bilirlər. Bu ikimi halların araşdırılması isə, öz növbəsində adlıq hallı feili birləşmələrin funksional-kommunikativ planlı təhlilinin zərurətini ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 280 s.
2. Smirnov L.V. Producing rules for ascertaining meanings of minimal semantic-syntactic text units // Automatic Documentation and Mathematical

- Linguistics volume 41, pages108–113 (2007),
<https://link.springer.com/article/10.3103/S0005105507030065?noAccess=true>
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif. 1998, 281 s.
 4. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi.,Bakı: Elm, 2001, 144 s.
 5. Məmmədli N.B. Nitqdə mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyü // Filologiya məsələləri, 2018, №5, s.3-10
 6. Aslanova Ü.H. Yusif Seyidovun dilçilik fəaliyyətində sintaksis, Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: 2022, 32 s.
 7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri // Seçilmiş əsərləri. I cild, B., 2006.
 8. Abdullayeva Z.N. Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materailları əsasında), Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: Bakı, 2017, 27 s.
 9. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.
 10. Musayeva Ş.A. Azərbaycan dilində feili bağlama və onun ingilis dilində ifadə üsulları: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. .. avtoreferatı, Bakı: Azərb. Dillər Un-ti.-B., 2015, 28 s.
 11. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild; Bakı, 2014, 608 s.
<http://kitabxana.net/files/books/file/1484027339.pdf>
 12. <https://big.az/212526-heyatdaki-en-boyuk-ugurunuz-nedir.html>
 13. Nəbiyeva Z.P. Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr: Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: Bakı, 2005, 22 s.
 14. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 320 s.
 15. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 s.
 16. <http://etikxeber.az/om%C9%99r-faiqin-andi-akademik-yazir/>

Adlıq hallı feili birləşmələr

Məqalədə Azərbaycan dilindəki adlıq hallı feili birləşmələr araşdırılır. Məlum olur ki, Azərbaycan dilçiliyində bu qrup sintaktik vahidlərlə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bu sırada Y.Seyidov, Z.Nəbiyeva, Z.Abdullayeva və bir çox başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bununla belə, Azərbaycan dilçiliyində bu növ söz birləşmələrinin mətn çərçivəsində ortaya qoyduğu mənə yükünün tədqiqi işinin keçikdiyini sözləyə bilərik. Belə ki, müasir tədqiqatlar

sintaksisin funksional-kommunikativ aspektdən tədqiqi işinə üstünlük verir və bu aspekt sintaktik vahidlərin araşdırmasının yeni perspektivlərini ortaya qoyur.

ЗОХРА НАБИЕВА

**ИМЕННЫЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ
СЛОВСОЧЕТАНИЯ**

В статье исследуются именные глагольные словосочетания в азербайджанском языке. Оказывается, в азербайджанском языкознании проведен ряд исследований этой группы синтаксических единиц. Особо следует отметить имена Ю.Сеидова, З.Набиевой, З.Абдуллаевой и многих других. Однако можно сказать, что в азербайджанском языкознании изучение значения таких словосочетаний в тексте немного запаздывает.

Так как, современные исследования отдают предпочтение изучению синтаксиса с функционально-коммуникативного ракурса, а этот аспект открывает новые перспективы изучения синтаксических единиц.

ZOHRA NABIEVA

**VERBAL WORD COMBINATIONS
WITH NOMINATIVE CASE**

The article examines verbal word combinations with nominative case in the Azerbaijani language. It turns out that a number of studies of this group of syntactic units have been carried out in Azerbaijani linguistics.

The names of Y. Seidov, Z. Nabiyeva, Z. Abdullayeva and many others should be especially noted. However, it can be said that in Azerbaijani linguistics, the study of the meaning of such phrases in the text is a little late. Since, modern studies prefer the study of syntax from a functional-communicative perspective, and this aspect opens up new perspectives for the study of syntactic units.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Şirəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAHNUR BAYANDUR QIZI ŞİRİNOVA

ADU,R.Behbudov 134

mahnur.shirinova

@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRƏ DAİR

XÜLASƏ

İngilis dilində frazeologiya ən geniş tədqiq olunan dilçilik sahələrindən biridir. Frazeoloji birləşmələr rəngarəng dil vahidləri olub milli xüsusiyyətləri özündə daşıyır. Hər bir dilin özünəməxsus frazeoloji birləşmələri vardır. Frazeoloji birləşmələri ayrı-ayrı komponentlərin mənalarından başa düşmək mümkün deyil. Müxtəlif yanaşma əlaqələri ilə bir araya gəlmiş bu vahidləri kompleks şəkildə analiz etmək lazımdır. Təqdim olunan məqalədə “Frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasında əlaqə” araşdırılır.

Frazeoloji birləşmələrin mənaları ayrılıqda deyil kontekstdə daha aydın şəkildə anlaşılır. Kontekstdə anlaşılın bu mənaları başa düşmək üçün mütləq frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlərin arasında olan əlaqəni bilmək lazımdır. Bu əlaqə iki qrupa bölünür: sintaqmatik və paradiqmatik əlaqə. Bu əlaqələr fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqə isintaqmatik, sözlər arasında yaranan semantik əlaqə isə paradiqmatik əlaqə adlandırılır. Bu əlaqələr, onların tədqiqi ilə məşğul olan dilçilərin müxtəlif aspektdən yanaşmalarının izahı verilir. Bu sahədə elmi araşdırmalar aparmış ayrı-ayrı alimlərin fikirlərinə istinad olunur. C.Trier frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında paradiqmatik əlaqənin, V.Porziq isə sintaqmatik əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Onlardan bir qədər fərqli tərzdə isə C.Förs fikir söyləyirdi. Araşdırma aparılarkən frazeoloji vahidlərə aid xeyli sayda nümunələr verilmişdi.

Açar sözlər: sintaqmatika, paradiqmatika, söz, morfem, vahid, konsept

Frazeoloji birləşmələr dildə qədim zamanlardan işlənməyə başlansa da, dilçiliyin ən gənc obyektlərindəndir. Frazeologiya üslubi bir kateqoriya olub, dildə obrazlılıq, ifadəlilik, ekspressivlik yaradır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay kimi dəyərləndirilən frazeoloji vahidlər hər bir xalqın həyatını, məişətini, adət-ənənələrini əks etdirir. Frazeologiya terminin kökündə "fraz" anlayışı durur. "Fraz" anlayışı özü əzəldən dilçilikdə mübahisə yaratmışdır. "Fraz" dedikdə, bir tərəfdən, ünsiyyət vahidi kimi çıxış edən ən kiçik nitq vahidi nəzərdə tutulur. Bu mənada "fraz" termini cümlə termini ilə üst-üstə düşür. Digər tərəfdən isə "fraz" ən böyük leksik vahid, xüsusi intonasiya vasitəsi ilə birləşən və başqa eyni cür vahidlərin pauza ilə ayrılan anlamca bitkin hökm deməkdir. Ona görə də frazeologiya anlayışını zənnimcə sabit söz

birləşməsi deyil, sabit birləşmə kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Ümumi dilçilikdə frazeologiyaya müxtəlif terminlərlə ifadə edilmişdir. Frazeologiyaya bir elm kimi formalaşmasında məşhur rus dilçisi akad. V.V.Vinoqradovun əsərləri mühüm rol oynamışdır. V.V.Vinoqradova görə frazeologiyaya frazeoloji vahid termini ilə ifadə etmək daha düzgündür. M.V.Lomonosov "frazis", F.Fortunatov "sabit söz və sabit söyləm", A.A.Şaxmatov "ayrılmayan söz birləşməsi", İ.İ.Abakumov "sabit söz birləşməsi", R.A.Budaqov, Z.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski "idiom", İ.İ.Meşşaninov "leksik söz birləşmələri" termini işlətmişdir. Azərbaycan dilçilərində də müxtəlif fikir ayrılıqları olmuşdur. S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə "idiom", H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayev, H.Mirzəliyev "frazeoloji vahid", R.Məhərrəmov "frazeoloji ifadə", M.İslamov "frazeoloji birləşmə" terminlərini işlətmişdir.

Bir məfhumu, bir nişanı ifadə etməlidir. O, frazeoloji birləşmələri atalar sözləri ilə müqayisə edərək belə qərara gəlir ki, frazeoloji birləşmələrin məntiqi konteksti olmadığı halda, atalar sözlərinin məntiqi mətni olmalıdır.

Bütün bu tədqiqat və araşdırmalar frazeoloji vahidlərin dərinədən öyrənilməsini sübut edir.

Dilin ən rəngarəng elementi olan frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlər arasında müxtəlif yanaşma əlaqələri mövcuddur. Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr məhz frazeoloji vahiddə mövcud olan sözlər arasında yaranır. Düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqəni sintaqmatik əlaqə, sözlər arasında yaranan semantik əlaqəni isə paradiqmatik əlaqə adlandırırlar. C.Trier frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında paradiqmatik əlaqənin, V.Porziq isə sintaqmatik əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Onlardan bir qədər fərqli tərzdə isə C.Förs fikir söyləyirdi. O yazırdı: "Frazoloji vahidin semantik və pragmatik mənası onu təşkil edən sözlərin birgə vəhdəti ilə təhlildə müəyyən oluna bilər". O belə biz izah verir. Ass (uzunqulaq) sözü fərqli idiomatik birləşmələrin tərkibində fərqli anlamlar yarada bilər. Məsələn, to be a silly ass "ağılsız olmaq", to cry as an ass "bərkdən qışqırmaq" və s. E.Nida frazeoloji birləşmələrin linqvistik birləşmə daxilində ifadə etdikləri mənalara aid aşağıdakı nümunəni verir: (1) sat in a chair (2) the baby's high chair (3) the chair of philosophy (4) has accepted a University chair (5) the chairman of the meeting (6) will chair the meeting (7) the electric chair (8) condemned to the chair. Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışan zaman ilk xatırladığımız məfhum F.de Sössürün Dəyər ("Value") termini olur. Müəllif yazır ki, şahmat oyununda işlədilən fiqurların nədən hazırlanmasının önəmi yoxdur, əsas məsələ oyun zamanı fiqurların lövhə üzərində mövqeyidir. Həmin mövqeyə müvafiq olaraq "şah"ın və digər fiqurların dəyəri ortaya çıxır. F.de Sössür iddia edirdi ki, sözlər arasındakı əlaqəlilik təkə sinonimlik və omonimliklə sübut olunmur. Məsələn, ingilis dilində sheep "qoyun" sözünün ship "gəmi" sözündən fərqli dəyəri var. F.de Sössür eyni mənanı ifadə edən sözlərin paradiqmatik və sintaqmatik mənalarına görə fərqli siniflərə bölünməsi fikrini belə əsaslandırır: ingilis dilində fear, dread, terrified və

s. kimi qorxu bildirən sinonim sözlər mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli anlamlar ifadə edə bilər. Sözlər arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqəlilik barədə V.fon Humboldtun da fikirləri vardır. V.fon Humboldt və onun ardıcılıarı iddia edirdilər ki, müxtəlif dillərdə müəyyən semantik sahələr tam fərqli şəkildə kateqoriyalaşa bilər. Məsələn, “əmi” sözü substansional olaraq dünyanın bütün xalqlarında atanın qardaşı mənasını ifadə etsə də, müxtəlif dillərdə o, müxtəlif cür adlandırılır. Sözlər arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqəlilik frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərdən arasında daha çox hiss edilir. Məlumdur ki, söz aydın şəkildə müəyyənləşmiş linqvistik birləşmə deyil, o, həmçinin yazılı mətdə işlədilən konsept də deyildir. Xüsusilə frazeoloji vahidin tərkibində işlədilən sözlər mənə ifadə edən məfhumlar hesab edilir. Danışiq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnallardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər. Məsələn, blackbird tək bir söz kimi, black bird isə iki söz kimi deyilir, digər mürəkkəb sözlər shóeblack, shóe-horn və shóe polish sözlərində olduğu kimi. L.Blumfeld sözlərin minimum sərbəst formalar olduğunu yazırdı. Əsas məsələ müəyyən etməkdir ki, söz fraza daxilində və ayrılıqda hansı mənaları ifadə edir. Məsələn, the, is, by və s. kimi sözləri normalda ayrılıqda işlətmirik. Bu sözləri mütləq digər söz, yaxud söz birləşmələri ilə bərabər istifadə edirik. L.Blumfeld təklif edir ki, birləşmə daxilində sözdən daha kiçik vahid, mənalı vahid olan morfemə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, blackberry sözündə -berry, yaxud Johnny sözündə -y morfemləri. Daha sonra loved sözü kimi sözlərdə love və --d morfemlərinin müəyyənləşməsinə diqqəti yönəldilmişdir. Bu yerdə leksem ifadəsini əhəmiyyətini də vurğulamaq lazımdır. Sözü texniki termin kimi digər adı “leksem” adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, love və loved sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. Love söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Frazeoloji birləşmələri hissələrə bölmədən belə, onun daxilindəki elementləri müəyyən etmək olar. Lakin elementlərin ifadə etdikləri mənaları aydın anlamaqda problemlə üzlənmək olur. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər. Müşahidələrimizə əsasən bu qənaətə gəlirik ki, eyni sözü mənəsi fərqli elementlərlə əks oluna bilər. Bu fərqliliyi S.Ullmann şəffaf sözlər və şəffaf olmayan (aydın olmayan) kimi ayırır. Şəffaf sözlər dilimizdə aydın ifadə olunur, yəni sözü təşkil edən hissələrdən, yaxud elementlərdən onun mənasını müəyyən etmək olur; şəffaf olmayan sözlər isə o sözlər hesab edilir ki, onların hissələrindən, onları təşkil edən elementlərdən onların mənalarını anlamaq olmur. Yəni də nümunə verək: killer (qatil) və deadman (ölü) kimi sözlər şəffaf sözlərə; deadpan (solğun, ifadəsiz) və diehard (mühafizəkar), dead-work (hazırda görülən iş), dead-wind (qarşıdan əsən külək) kimi sözlər isə aydın olmayan sözlər qrupuna aid edilə bilər. Diqqət yetirsək görərik ki, bəzi sözləri birləşdirməklə də mənə yaratmaq olar. Bu sözlər təbii ki, frazeoloji birləşmələr, idiomlar və s. hesab olunur. Məsələn idiomların üzərində dayanmaq. Belə ki, bir çox idiomların tərcüməsini və ya mənasını onları təşkil edən sözlərdən aydın müəyyən etmək olmaz. Nümunəyə baxaq: Kick the bucket “ölmək”,

die in the last ditch “müharibənin, döyüşün ən sonunda ölmək”, die in harness “iş başında ölmək”, die is cast” dönülməz qərar, qəti alınmış qərar” və s. Gördüyümüz kimi, hər bir idiom onu təşkil edən sözlərdən daha fərqli mənada işlədilir. Semantik olaraq idiomlar tək birləşmələr hesab olunur, amma onlar sözlər kimi tək qrammatik birləşmələr hesab olunmur. Belə ki, kick the bucket birləşməsində bucket sözünə keçmiş zaman şəkilçisi artırma bilmərik. Bundan əlavə, dillər yalnız qrammatik quruluşuna görə deyil, eyni zamanda semantik quruluşuna görə də fərqlənir. [Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986 ,123]

Bəzən hər iki dildə eyni mənə verdiyi düşünülmən söz mətn daxilində fərqli mənə verə bilər. Müxtəlif dil qrupuna daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində idiomların işlədilməsi zamanı yaranan sematik fərqi aydın görmək üçün bir qrup idiomu müqayisə edək: Bored to death “darıxmaq, cana doymaq; bezmək”; Sick to death “əldən düşmək, bezmək, cana doymaq”; Dice with death “həyatını təhlükəyə atmaq; ölümlə çilingaöac oynamaq; ölümlə üz-üzə gəlmək”; Be at death’s door “ölüm ayağında olmaq; ağır vəziyyətdə olmaq; bir ayağı qəbirdə olmaq”; The kiss of death “təhlükəli, riskli məsələ”; Life and soul of the party “həyat eşqi ilə dolu olan; diqqət mərkəzində olan; başqalarından fərqlənən”. İstənilən konteksti qurub bu idiomları işlədə bilərik. Amma bəzən elə də olur ki, mənbə dildə olan sözün qarşılığını hədəf dildə tapmaq çətin olur, yaxud heç tapmaq olmur. İstənilən kontekstdə əsas mənbə söz hesab edilir və həmin kontekstdə işlədilən sözün hansı mənada işlədilməsini bilmək üçün həmin kontekstin mənasını tam anlamaq lazımdır. Məsələn, I wonder why he is bored to death. “Görəsən, o nə üçün cana doyub, bezib”. Bu cümlədə işlədilən idiomun mənasını bilməyən şəxs “ death” sözünün burada hansı mənanı ifadə etməsi barədə çox düşünə bilər. Mənanı anlamaq üçün mütləq digər cümlələri, yaxud abzası, yaxud mətni oxumaq lazımdır. Frazeoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, lüğət tərkibinə, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna daxil olur.[Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966. səh.121]

Tərcümə olunmayan, yalnız yenidən mənalandırılaraq qavranılan frazeoloji birləşmələrin köməyiylə dilin estetik aspekti qüvvətləndirilir. “İdiomların köməyiylə, güllərin müxtəlif rəng çalarları ilə olduğu kimi, dilin informasiya cəhəti dünyamızın hissi-intuitiv təsvirilə dolğunluq qazanır”. N.İ.Tolstoyun dəqiq ifadəsinə görə, “Bu və ya digər frazeologizmlərin etimoloji tərəfinin öyrənilməsi mənimsənilməsi xalqların mədəniyyətini və məişətini başa düşməyə kömək edir”.

Dildə olan frazeoloji birləşmələrinəksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yaranmışdır. Dildə fellərin müxtəlif mənə növlərinə daxil olan qruplarının hamısı frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir. Felin bütün növləri frazeoloji vahidin tərkibində iştirak edərək, özlərinin ilkin məzmunundan mənə-məzmun planında fərqlənir,

onlarda ifadə olunan situasiyanı adlandırma xüsusiyyəti yeni keyfiyyətdə təzahür edir. Məsələn, *ask for it, call smb. 's bluff, not know one 's eyes from one 's elbow*.

N.Ç.Vəliyeva bütün frazeoloji birləşmələri feli və qeyri-feli birləşmələrə bölür. Feli frazeoloji vahidlər iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir.[Vəliyeva N.Ç.Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər . Bakı 1999 s.52-56]

Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə vahidlərin daxilindəki sözlər onların əsas komponentləri olur. Frazeoloji vahidlərdə çox vaxt fel özək komponent rolunu oynayır.

Qeyrifeli frazeoloji vahidlər müxtəlif mənalara malik olub, əksəriyyəti iki, bəziləri isə, üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu qəbildən olanların müəyyən qismini komponentlərin hansı sintaktik əlaqədə birləşməsinə, başqa sözlə desək, qrammatik əlamətinə görə bir neçə növə ayırmaq mümkündür. Bir qismi isə belə əlamətlər üzrə qrup təşkil etmədiyinə görə bunları təsnif etmək mümkün deyil. Frazeoloji vahidlər qrammatik cəhətdən fellərə aid əlamətlərin bir qismini özündə əks etdirməklə onlara yaxınlaşır. Cümlə daxilində feli frazeoloji vahidləri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər onların şəxsi fellər kimi cərənd, feli sifət və məsdər şəkildələri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında müvafiq tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir.

Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, *“Her manners speak well for her upbringing”*; *“wish smb. God speed”* – *“Need I say more, Lord Essex, and need I wish you God speed and good luck in this vital mission you are undertaking?”* (J.Aldridge, *“The Diplomat”*).

Belə ifadələr cümlədə emosionallığı artırır, etirafın intensivliyini təmin edir. Bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən. Məcəz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözün məzmunu onun əsas nominativ əşyavi mənası ilə məhdudlaşmır. Söz nominativ mənasından başqa bir sıra əlavə mənalarda da işlənir ki, buna məcəz deyilir. Sözün məcəzlaşması mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə baş verir. Söz o zaman məcəzlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. [Кунин А.В. Английская фразеология, теоретический курс. М.: Высшая школа, 1970]

Obrazlılıq, ümumiyyətlə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də obrazlılıq bədiiilikdən daha geniş anlayışdır. Vokabulyar, lüğəti vəziyyətdə yalnız struktur cəhətdən qapanmış, aktuallaşmış cümlə şəklində qurulmuş frazeoloji vahidlər nitqdə işləndiyi mürəkkəb cümlə qurulmasını tələb edir və bununla frazeoloji vahis özünün təyində yerini tapmış olur. Qalan hallarda feli frazeoloji vahidlərin mürəkkəb konstruksiya tələb etməsi müşahidə olunmur. *“Feli frazeoloji vahidlər iş, hal-vəziyyət mənasındaolub, əsasən, cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir”*. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri onların cümlə şəklində qurulması, hansısa bir cümlənin deyil, bütövlükdə mətnin və ya mətn parçasının daxilində obrazlılığı və emosionallıq çalarını artırmaq üçün işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, aşağıdakı atalar sözləri

cümlə üzvü ola bilmir, ayrıca tam cümlə kimi mətnin təşkilində iştirak edir. • Many hands make light work. (El gücü sel gücü) • No fence against a fail. (Olacağa çarə yoxdur və ya Yazıya pozu yoxdur). • Wealth is nothing without health. (Neynərəm qızıl teştı ki, içinə qan qusum). Atalar sözləri və məsəllərin hamısı mənə, struktur və funksiyaca eyni deyildir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər. 2) Kommunikativ funksiyalı atalar sözləri və məsəllər. Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər cümlənin bütün tələblərini ödəyir. Bunlar xalis sintaktik vahidlərdir. Cümlənin quruluşundan asılı olaraq sadə cümlədən və mürəkkəb cümlədən ibarət atalar sözləri və zərb məsəllər müəyyən edilmişdir. “Cut your coat according to your cloth” – “Ayağını yorğanına görə uzat”. “Don’t touch your grandmother, to suck eggs” – “Dünənki cücə toyuğa civildəməyə öyrədir”. “Look not a gift horse in the mouth” – “Hədiyyənin böyüyü, kiçiyi olmaz və s. kimi sadə cümlədən ibarət atalar sözlərini və məsəlləri göstərmək olar.

Mürəkkəb quruluşlu atalar sözləri və məsəllər də ingilis dilində az deyilir. Məsələn: “Make hay while the sun shines” – “Dəmiri isti – isti döyərlər”, “Dont count your chickens before they are hatched” – “Cücəni payızda sayarlar”, “Dont haloo till you are out of the food” – “Çayı keçmədən hop demə”, “If you run after two horses we will catch neither” – “Bir əldə iki qarpız tutmazlar” və s. [Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.səh.58]

Frazeoloji vahidlərin leksik və qrammatik mənaları onların mənə məzmununu təşkil edir. Frazeoloji vahidləri mənasız və məzmunuz təsəvvür etmək olmaz. Bu ifadələrdə forma və məzmun vəhdət yaradır. Frazeoloji vahidlərin qrammatik tərkibi müxtəlifdir. Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bunlarda biri qrammatik cəhətdən aparıcı olur. Həmin əsas söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirir. Ancaq frazeoloji vahidlərin adlandırılması yalnız əsas tərkib hissəsinə hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması ilə əlaqədar deyil. Bu zaman bütünlüklə frazeoloji birləşmənin hansı nitq hissəsinə uyğun gəlməsi, onu təşkil edən nominal inventarın sırasını artırması, onlara müvafiq gələn funksional cəhətlər də öz əksini tapmış olur. Nəticədə, ingilis dilində əsas sözün qrammatik xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: İsmi və ya substantiv frazeoloji vahidlər. Sifəti və ya adektiv frazeoloji vahidlər. Zərf və ya adverbial frazeoloji vahidlər. Nida və ya bağlayıcılardan ibarət, hiss və ya həyəcan bildirən frazeoloji vahidlər. İsmi və ya substantiv frazeoloji vahidlər: Bu tip birləşmələrin əsas təşkilədiciləri istinasız olaraq adlar, isimlərdir. İfadənin əsas aparıcı sözü – birləşmənin semantik mərkəzi isimdir. İsmi frazeoloji birləşmələrə tam və ya qismən əsaslandırılmış yenidən mənalandırılmış söz birləşməsi, strukturlu və əsaslandırılmış predikativlik bildirən isimi frazeologizmlər daxildir. İsmi frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti metoforik və metonimik mənalandırılmış olur. Metoforik mənalandırma bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də zənginləşməsində əsas rola malikdir. Belə frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “ sound peg in a

square hole” – “öz yerində olmayan insan”, “a tower of strength” – “dayaq, ümid yeri arxa”: “a big gun” – “hörmətli, vacib insan”: “a stab in the back” – “arxadan vurulan zərbə, namərdcəsinə”, “the last straw” – “son damla”, “a buck in the louds” – “buludların arxasından görünən işıq, ümid yeri işığı”, “the breath of smbs hostrils” – “həyatı vacib, hava lazım və s. Təyinedici sözlərlə işlənməyən ismi frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakı birləşmələri göstərmək olar: “ducks and drukes” – oyun “(oyunun şərtlərinə görə yüksəklikdə dayanaraq suya daş atmaq lazımdır)” “fox and haunds” – “siçan pişik oyunu”, “lord and master” – həyat yoldaşı (ər)”: “ways and means” – “çətinliklərə sinə gərmək (üstələnmək) yolları” və s.[Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.səh.72]

Beləliklə İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox geniş və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeoloji vahidlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir.

МАХНУР ШИРИНОВА

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ
РЕЗЮМЕ**

Фразеология в английском языке является одной из наиболее широко изученных областей языкознания. Фразеологические сочетания являются яркими языковыми единицами и несут в себе национальные особенности. В каждом языке существуют специфические фразеологические сочетания. Невозможно понять фразеологические сочетания по значениям отдельных компонентов. Необходимо комплексно анализировать данные единицы, объединенные разными связями. В данной статье рассматриваются взаимоотношения между компонентами фразеологических соединений.

Значения фразеологических сочетаний более отчетливо понимаются в контексте, чем по отдельности. Для того чтобы понять это значение в контексте, необходимо знать отношения между компонентами, входящими в состав фразеологических единиц. Эти отношения делятся на две группы: синтагматические и парадигматические. Эти отношения обладают разными свойствами. Прямолинейная связь между словами называется синтагматической, а смысловая связь между словами — парадигматической связью. Эти отношения объясняются разными подходами изучающих их лингвистов. Приводятся мнения отдельных ученых, проводивших научные

исследования в этой области. Дж.Триер подчеркивал важность парадигматической связи между словами, входящими в состав фразеологических сочетаний, а В.Порциг подчеркивал важность синтагматической связи. Несколько иначе выражал свое мнение Дж.Форс. В ходе исследования было приведено большое количество примеров фразеологизмов.

Ключевые слова: синтагматика, парадигматика, слово, морфема, единица, понятие

MAHNUR SHIRINOVA

**CONNECTIONS AMONG THE COMPONENTS
OF THE PHRAZEOLOGICAL UNITS
SUMMARY**

The article deals with the syntagmatic and paradigmatic connections among the components of the phraseological units. Phraseology is one of the widely researched linguistics fields in English. Being the colourful linguistics units the phraseological units reflect the national peculiarities. Each language has its own phraseological units. It's impossible to understand phraseological units from the meaning of each component separately. It's important to analyze these units as a complex. The meaning of the phraseological units is better understood in the context. To realize the contextual meaning it's necessary to know the meaning of the connections among the components of the phraseological units. This connection is divided into two groups: syntagmatic and paradigmatic connections. These connections have different features. The connections among the words, on a straight line is called syntagmatic, but the semantic connection among the words is called paradigmatic connection. The explanation of these connections, the approaches of different scientists are highlighted in the article. The quotes from a number of scientists are referred in the article. J. Tryer stresses the role of a paradigmatic connection among the words of the phraseological units. But V. Porzig proves the importance of the syntagmatic connection. J. Fors has his own approach to the issue.

A lot of samples are given to the phraseological units in the researched article .

Key words: syntagmatics, paradigmatics, word, morpheme, unit, concept

Ədəbiyyat :

1. Амосова Н. Основы английской фразеологии. М., 1963
2. Arnold I. V. The english word. M-L., 1966.
3. Nəsiyeva Ə. H., Nəsiyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.
4. Кунин А.В. Английская фразеология, теоретический курс. М.: Высшая школа, 1970
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986.
6. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: dosent A.K.Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QASIMOVA NURLU XƏQANI QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim
nurluqasimova0@gmail.com

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏSİ

Xülasə

Müasir türk dili qrammatikasının aktual məsələlərindən biri də sifətin müqayisə dərəcələrinin tədqiqidir. Belə ki, həm türk dilçiliyində, həm də türkologiyada sifətin müqayisə dərəcələrinin miqdarı, onların adlandırılması, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilmə qaydaları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, türk dilinə aid türk, sovet və Avropa türkoloqlarının yazdıqları əsərlərdə türk dilində sifətin birdən yeddiyə qədər dərəcəsi olduğu göstərilir.

Sifətin üstünlük dərəcəsinin *en* ədatının yardımı ilə ifadə formaları türk dilində *pek, fevralade, harikulade* kimi qüvvətləndirici ədat və sözlər vasitəsilə də düzəldilir. Lakin bunların yardımı ilə daha çox əşya və ya şəxsin müqayisəsiz olaraq əlamət və ya keyfiyyətinin ən yüksək dərəcəsi ifadə edilir.

Müasir türk dilində sifətin üstünlük dərəcəsinin sintaktik yolla düzəldilməsi üsullarından biri də sifət və isimlərin təkrar edilməsi yolu ilə düzəldilməsidir. Bu forma ilə müəyyən bir əşya eyni cinsdən olan əşyalardan üstün tutulur.

1) Eyni sifətin iki dəfə təkrar edilməsi ilə: *güzellerin güzeli*.

2) Eyni ismin iki dəfə təkrar edilməsi ilə: *dağların/dağlar dağı*.

Ümumiyyətlə, söz birəşmələrinin həmin formaların müasir türk ədəbi dilində o qədər də məhsuldar deyildir.

Açar sözlər: türk dilləri, sifət, müqayisə dərəcəsi

Sifətlər cümlədə , başlıca olaraq, isimləri təyin etməyə xidmət edir. Eyni keyfiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər əşyaları eyni dərəcədə təyin etmir, onların təyinlik dərəcəsi bəzən adi halda, bəzən az, bəzən də çox ola bilər. [2, 78.]

Müasir türk dili qrammatikasının aktual məsələlərindən biri də sifətin müqayisə dərəcələrinin tədqiqidir. Çünki sifətin həmin kateqoriyası, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə türk dilçiliyində elmi cəhətdən kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Belə ki, həm türk dilçiliyində, həm də türkologiyada sifətin müqayisə dərəcələrinin miqdarı, onların adlandırılması, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilmə qaydaları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, türk dilinə aid türk, sovet və Avropa türkoloqlarının yazdıqları əsərlərdə türk dilində sifətin birdən yeddiyə qədər dərəcəsi olduğu göstərilir.

Bundan başqa, türk dilçiləri tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılmış qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri bir çox islahatlarla adlandırılmışdır. Məs.: *adi, müsavat, beraberlik, eşitlik, mübalağa, rüchan, üstünlük, enüstünlük, tafdil, tafzil, tekit, müekkere, pekişme, küçültme, azaltma, eksiklik, tasgir, taklil, duniyet, fazlalik* və s.

Türk dilçilərindən Təhsin Banqyoğlu sifət dərəcələrini müəyyən qədər düzgün şərh etmişdir. Müəllif «*Ana xətləri ilə türk qramerini*» [1, 20] adlı əsərində sifətlərdən bir neçə formada dərəcələnmə xüsusiyyətinə malik olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, türk dilində müqayisə dərəcələrindən başqa, sifətin qayisə bildirməyən tekit (qüvvətləndirmə) və küçültmə kimi dərəcə formaları da vardır.

Sifətin müqayisə dərəcələri məsələsində morfoloji kateqoriya prinsiplərindən uzaqlaşma nə ümumən türkologiya üçün, nə də Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni deyil. [3, 273]

Üstünlük dərəcəsində bir əşya və ya şəxs məlum əlamət və ya keyfiyyətə görə müqayisə yolu ilə müəyyən kateqoriya, yaxud bir qrup əşya və ya şəxslərdən seçilərək üstün tutulur; yaxud da heç bir obyektə müqayisə olunmadan əlamət və ya keyfiyyətin ən üstün dərəcəsini göstərir.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, müasir türk ədəbi dilində də üstünlük dərəcəsi yalnız sintaktik yolla, yəni bir neçə xüsusi qüvvətləndirici ədat və ya sözlərin sifətlərlə birləşməsi nəticəsində düzəldilir.

Bununla yanaşı, sifətin üstünlük dərəcəsi müxtəlif eyni sifət birləşmələrinin yardımı ilə də yaradılır. Sifətin üstünlük dərəcəsinin mənalarını misallarla aydınlaşdırmaq.

1. Türk dilində sifətin üstünlük dərəcəsi ən ədatının (rus dilindəki «*samıy*», «*nai*») sifətdən əvvəl işlədilməsi ilə düzəldilir.

Həmin ədatın yardımı ilə bir əşya və ya şəxs məlum əlamət və ya keyfiyyətə görə müqayisə yolu ilə müəyyən kateqoriya yaxud bir qrup əşya və ya şəxslərdən seçilərək üstün tutulur. Misallar: O, gazetecilerin *en zekisi*, *en kabası*, *en terbiyesizi* olduğu halde... (S.Faik. Kayıp Aranıyor); - [Forsa] Otuz sene içinde hiçbir an ümidini kesmedi. *En şanlı*, *en meşhur* Türk gemicilerindendi (O.Seyfettin. Forsa «K.Demiray. Güzel Türkçemiz»). - Durmuş Ali, tam altmışında. Köyün *en iri* adamı (Y.Kemal. İnce Memed). - Küçükken halaların sorardı sana, büyüürce *ne* olacan derlerdi desen derdin ki, Türkiyenin *en* büyük doktoru olacam derdin... (O. Kemal. Avare Yıllar). - Varvar dudunun evi, ...mahallenin *en* aristokrat binalarından biriydi (R.N. Güntekin. Ateş Gecesi).

En ədatının yardımı ilə düzələn sifətin üstünlük dərəcəsinin mənası bir də bundan ibarətdir ki, müəyyən bir əşya və ya şəxs malik olduğu əlamət və ya keyfiyyətə görə başqa heç bir əşya və ya şəxslə müqayisə olunmadan sifətin ən yüksək dərəcə olduğunu göstərir. Misallar: [Memed] Keçilərini *en* iyi otlağa, *en* iyi yarpaklı ormana götürürdü; - En yüksek kayanın altındakı çinar ağacına vardı

(Y.Kemal. İnce Memed). - Sizin *en* yakın dostunuz, *en* candan arkadaşınız biziz; - Size *en* doğru yolu göstermeğe çalışacağız! [4, «Son Posta» gazetesi, 18.8.1959].

Misallardan görüldüyü kimi, üstünlük dərəcəsinin düzəldilməsindəki bu sonuncu forma öz spesifikasına görə o biri formalardan fərqlənir. Burada əşyaların qarşılıqlı əlaqəsi, iştirakı yoxdur. Daha doğrusu, əlamət və ya keyfiyyətə üstün olan əşya və ya şəxsin hansı obyektlərin əlaməti və ya keyfiyyətinə nisbətən üstün olduğu bürüzə verilmir.

Sifətin *en* ədatı ilə düzələn üstünlük dərəcəsinə müqayisə formasında əşya və ya şəxsə xas olan əlamət və ya keyfiyyəti bir daha şüvvətləndirmək məqsədi ilə *daha* ədatı da işlədilir; Məsələn, İraz *en* namlı eşkiyadan *daha* atik, *daha* nişançı, *daha* cesurdu (Y. Kemal. İnce Memed).

Bəzən də həmin mənada sifətin üstünlük dərəcəsinə düzəldən qüvvətləndirici ədat və sözlər birləşdirilir. Misallar: Pazısı *en* kuvvetli, gözü *en pek* gemicinin bile Rafet Reise kafa tuttuğu nadir görülmüşdü (S.Faik. Bir Takım İnsanlar). – Cevriye onu insanların *en harikuladesi* olaraq tanıyırdı (S. Derviş. Fosforlu Cevriye).

Sifətin üstünlük dərəcəsinin *en* ədatının yardımı ilə ifadə formaları türk dilində *pek*, *fevralade*, *harikulade* kimi qüvvətləndirici ədat və sözlər vasitəsilə də düzəldilir. Lakin bunların yardımı ilə daha çox əşya və ya şəxsin müqayisəsiz olaraq əlamət və ya keyfiyyətinin ən yüksək dərəcəsi ifadə edilir.

2. *Pek* ədatının yardımı ilə. Misallar: *Pek* kısa süren yaz ayları okul hazırlıkları için *pek* lüzumlu olan aylardır («Dünya» gazetesi). Ben size kendi entarilerimden bir tane vereyim... Bu gecelik *pekala*/ [*pekala*] olur... (R.N. Güntekin. Ateş Gecesi). – Orada kendisini çok yakından tanıdım, dedi, *pek* temiz, *pek* uysal bir genç... (B. Sıtkı. Hancı Fettah Efendi «Memleket Hikayeleri»).

3. *Fevralade* sözünün yardımı ilə. Misallar: dimitronun kızı müthiş şık, dekolte idi... Dimitro hepsinden *fevralade* idi (S.Faik. Bir Takım İnsanlar). – Ben de kendimi tutmamış, ağlamaya başlamıştım; bu ancak *fevralade* büyük ve sehici kederlerde görülen, sessiz, hıçkırıksız ağlayışlardan biri idi (S. Ali. Kürk Mantolu madonna).

4. *Harikulade* sözünün yardımı ilə. Misallar: Kürektekiler, çalışan terlemiş insanların *harikulade* güzelliğini almıştılar (S.Faik. Bir Takım İnsanlar). – Bir gün, akşamüstü, istasyonla Sergievi arasındaki tenha yolda ağır ağır yürüyor, Ankaranın *harikulade* sonbaharını doya doya içime çekerek (S. Ali. Kürk Mantolu Madonna). – Rakı içtikçe *harikulade* güzel bir adam olduyordu (S. Faik. Bir Takım İnsanlar). - ...*harikulade* güzel ağız ve burnundan gözlerimi ayırmadığım halde... (R.N. Gintekin. Ateş Gecesi).

Fevralade, *harikulade* sözləri haqqında belə bir xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır ki, sifətin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsində həmin sözlərdən sonra sifət işlədilər və ya işlədilməyə də bilər. Bundan başqa, həmin sözlər bəzi müasir türk dillərinin lüğət fondunda qalmışdırsa da, lakin sifətin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsində artıq işlədilmir.

5. Müasir türk dilində sifətin üstünlük dərəcəsinin sintaktik yolla düzəldilməsi üsullarından biri də sifət və isimlərin təkrar edilməsi yolu ilə düzəldilməsidir. Bu forma ilə müəyyən bir əşya eyni cinsdən olan əşyalardan üstün tutulur.

a) eyni sifətin iki dəfə təkrar edilməsi ilə, məsələn, *güzellerin güzeli*. Bu formada birinci tərəf cəm halında olmaqla ismin yiyəlik halı, ikinci tərəf isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət formasında işlədilmişdir. Beləliklə, sifət birləşməsi üçüncü növ söz birləşməsi halını almışdır. Bundan başqa, həmin formada birinci tərəf zahirən sifət olsa da, məntiqi cəhətdən isim rolunda çıxış edir, daha doğrusu, isimləşmiş sifətdir. Bunu «gözəl adamların gözəli və ya ən gözəli» kimi anlamaq lazımdır. Çünki bununla müəyyən bir şəxsin məlum əlamətcə başqa gözəl adamlardan üstünlüyü göstərilir. Bunu başqa şəkildə desək, müəyyən bir şəxsin əlamətinin kəmiyyətinin həmin əlamətdən olan bir qrup adamların əlamətinin kəmiyyətindən çox olduğu meydana çıxır ki, bu da bizim əvvəllərdə izah etdiyimiz sifətin müqayisə dərəcələrinin spesifikasına uyğun gəlir. Bizcə, sifətin üstünlük dərəcəsinin düzəldilməsinin bu və bunun kimi başqa formaları müasir türk ədəbi dilində çox məhsuldar olmasa da, sifətin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsinin bir forması hesab olunmalıdır. Məs.: *Güzel kızım, güzellerin güzeli kızım*, delikanlıyı istədiyinə gibi yaptın ama, ona can veremedin, der (Ş.Yamaç ve S.Martinof. Türk Masalları).

Həmin forma müasir türk ədəbi dilində başqa şəkildə də işlədilir: *Güzeller güzeli; güzelin güzeli*. Məsələn, başucunda... *güzeller güzeli* bir kız duruyor.

Qeyd etmək lazımdır ki, sifət birləşmələrinin həmin formaları morfoloji cəhətdən bəzi dəyişikliyə uğrayırsa da, semantik cəhətdən eyni olur, daha doğrusu, əlamətin dərəcəsinə bildirmək nöqtəyi-nəzərindən eyni mənanı verir.

Müasir türk dilində sifətin üstünlük dərəcəsi başqa sifət birləşmələri ilə də ifadə edilir. Məsələn, Mustafa Memedin kızdığını sandı. ...Kolay kolay kızmazdı. Bir kere de kızarsa... *beterin beteri* olurdu; -Cabbar: «Asım Çavuş neysen ne ya, arkamızdaki köylüler *beterin beteri*...» (Y.Kemal. İnce Memed). «*Yeşilin yeşili*, «en yeşil, çok yeşil»; *kabanın kabası* «en kaba, çok kaba».

Həmin sifət birləşmələrinin şəklinə əsasən burada müqayisənin yalnız iki eyni əşya arasında getdiyini mülahizə etmək olar. Lakin belə ifadələrdə birinci tərəf həmişə çoxluğu bildirir. Məsələn, *güzeller/güzellerin güzeli* formasında olduğu kimi.

b) eyni ismin iki dəfə təkrar edilməsi ilə: *dağların/dağlar dağı*. Göründüyü kimi, hər iki forma arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, birinci tərəflər cəm halında işlədilmiş, yalnız birinci forma (*dağların*) cəm ilə yanaşı, ismin yiyəlik hal şəkilçisini də qəbul etmişdir. Həmçinin hər iki formadakı ikinci tərəflər, yəni təyin olunanlar da birinci tərəf ə müvafiq olaraq üçüncü şəxsin mənsubiyyət formasında işlədilmişdir. Daha doğrusu, müasir türk, həmçinin Azərbaycan dillərində həmin ismi birləşmələr arasında qrammatik cəhətdən böyük bir fərq olmadığı kimi, keyfiyyət və ya əlamətin dərəcəsinə bildirmək cəhətindən də elə bir fərq yoxdur.

Dağların/dağlar dağı ismi birləşmələrindəki morfoloji fərqi danışanın, söyləyənin yalnız ifadə etmək tərzindən başqa bir şey hesab etmirik. Eyni ismin iki

dəfə təkrarı birləşməsində ikinci tərəf formal olaraq sifəti əvəz edir. Misallar: Değirmenolukluların gözü Alidağının boranlı doruğuna dikilmişti. *Alidağı dağların dağı. ...Alidağı gayetle heybetli* (Y.Kemal. İnce Memed). – *Çiçəklərin çiçəgi, elmaların elması*.

Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin həmin formaların müasir türk ədəbi dilində o qədər də məhsuldar deyildir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, həmin formalarla başqa türk dillərində də sifətin üstünlük dərəcəsi düzəldilir. Belə ki, müasir qırğız və xakas dillərində eyni sifət ismin yiyəlik halında tək də işlədilir.

Qırğız dilində, məs.: *mıktının mıktısı* - «yaxşının yaxşısı»; *suluunun sulusu* - «gözəlin gözəli».

Müasir xakas ədəbi dilində: *çaxsının çaxsısı* - «yaxşının yaxşısı»; həmçinin ismin çıxışlıq hal formasında, məs.: *axtan ax-* «ağdan ağ».

Azərbaycan ədəbi dilində müqayisə olunan iki eyni sifətin birinci tərəfi ismin çıxışlıq hal formasında, ikinci tərəfi isə adlıq halda olur. Məs.: *ucadan uca* (2) və s.

Qazax ədəbi dilində birinci tərəf isim, ikinci tərəf sifət olarkən tək formada yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlədilir. Məs.: *bül at – attın, jaksısı* və s.

Uyğur ədəbi dilində sifətin üstünlük dərəcəsinin düzəldilməsinin həmin forması iki cür olur: yəni birinci tərəf isim olarkən o, həm tək, həm də cəm halında ola bilər. Bununla yanaşı, hər iki forma eyni zamanda ismin yiyəlik halında işlədilir. Məs.: *atnin, yaxşısı; atların ən, yaxşısı*.

c) birinci tərəf isim, ikinci tərəf sifətin işlədilməsindən ibarət olur. Burada birinci tərəf eyni xins əşyaların çoxluğundan ibarət olmaqla, yiyəlik hal şəkilçisi ilə genişlənir, ikinci tərəf isə üçüncü şəxs mənsubiyyət formasında işlədilir. Sifətin üstünlük dərəcəsinin bu forması qüvvətləndirici en ədatı ilə də işlədilə bilər. Məs.: Ahmet çocukların *en* çalışkanıdır/Çocukların *en* çalışkanı Ahmettir. -Çöl kızlarının *en* gizel ve *en* dilberi Ema... -şairlərin meşhuru; karpuzların iyisi.

Qeyd etməliyik ki, həmin tip söz birləşmələrinin türk ədəbi dilində sifətin üstünlük dərəcəsi bildirməsini vaxtı ilə məşhur türkoloqlardan Vl. Qordlevski, A.Samoyloviç, Q.Vayl, M.Ryasyanen və başqlararı öz əsərlərində göstərmişlər.

Söz birləşmələrinin göstərdiyimiz həmin formaları ilə başqa müasir türk ədəbi dillərində də sifətin üstünlük dərəcəsi bildirilir.

Müasir Azərbaycan, özbək, başqırd və bəzi başqa türk dillərində həmin tip söz birləşmələrinin birinci tərəfi adlıq və yiyəlik hal ilə yanaşı, ismin çıxışlıq hal formasında da işlədilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində: məs.: İri, mətin addımlarla irəli; *Ey gözəllər gözəli*; Nəzərimdə lap cavansan, *ucadan ucasan* (S.Rüstəm).

Müasir özbək dilində; məs.: *kovunlarning/kovunlardan yaxşısı; soirlarning/soirlardan uluğu; odamlarning/odamlardan akllisi* və s.; başqırd dilində: *maturzarın maturı* – gözəllərdən gözəli və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Banguoğlu T. Ana hatları ilə Türk qrameri. İstanbul, 1940
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, "Şərq Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2007
3. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2011
4. «Son Posta» gazetesi, 18.8.1959

Gasimova Nurlu Khagani gizi

COMPARATIVE DEGREE OF ADJECTIVE IN TURKISH

Summary

Keywords: Turkish languages, adjectives, degree of comparison

One of the current issues of modern Turkish grammar is the study of adjectives. Thus, in both Turkish linguistics and Turkology, there are different opinions about the number of degrees of comparison of adjectives, their naming, rules of morphological and syntactic correction. Suffice it to say that the works of Turkish, Soviet and European Turkologists on the Turkic language show that the Turkish language has one to seven degrees of adjectives.

With the help of the superlative adjective "most" grammatical particle, the forms of expression in Turkish are also formed by reinforcing grammatical particle and words such as "pek", "fevkalade", "harikulade". However, with the help of them, the highest degree of incomparable sign or quality of an object or person is expressed.

One of the ways to syntactically correct the superlative degree of an adjective in modern Turkish is to correct it by repeating adjectives and nouns. In this form, a certain object is preferred to objects of the same form.

- 1) By repeating the same adjective twice: "güzellerin güzeli" (the most attractive)
- 2) By repeating the same noun twice: dağlar dağı (great mountain)

In general, these forms of word combinations are not so productive in the modern Turkish literary language.

Гасымова Нурлу Хагани гызы

СРАВНИТЕЛЬНАЯ СТЕПЕНЬ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Ключевые слова: тюркские языки, прилагательные, степень сравнения.

Одной из актуальных проблем современной турецкой грамматики является изучение прилагательных. Таким образом, и в тюркоязычии, и в тюркологии существуют разные мнения о количестве степеней сравнения

прилагательных, их наименовании, правилах морфологической и синтаксической коррекции. Достаточно сказать, что работы турецких, советских и европейских тюркологов по тюркскому языку показывают, что турецкий язык имеет от одной до семи степеней прилагательных.

С помощью прилагательного в превосходной степени «самая» грамматическая частица формы выражения в турецком языке также образуются за счет усиливающей Грамматической частицы и таких слов, как «пек», «февкаладе», «харикуладе». Однако с помощью них выражается высшая степень несравненного признака или качества предмета или человека.

Один из способов синтаксически исправить превосходную степень прилагательного в современном турецком языке - это исправить ее, повторяя прилагательные и существительные. В этой форме определенный объект предпочтительнее объектов того же пола.

1) Дважды повторив одно и то же прилагательное: «güzellerin güzeli» (красавица)

2) Дважды повторив одно и то же существительное: dağlar dağı (великая гора)

В целом эти формы словосочетаний не столь продуктивны в современном турецком литературном языке.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Aytən Arzulla qızı Əhmədova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

САЛИМЗАДЕ АЙДАН АЗАД К
Университет Одлар Юрду
AydanSalimzade@inbox.ru

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БРИТАНСКОГО И АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: Müqayisəli, tarixi xüsusiyyətlər, variantlar, dialektlər

Key words: Comparative, historical characteristics, variations, dialects

Ключевые слова: Сравнительная, историческая характеристика, варианты, диалекты

В Английском языке вопрос формирования британского и американского вариантов играет особую роль и обладает большой актуальностью. Данная тема изучается и обсуждается всеми, изучающими английский язык.

Английский язык в настоящее время является мировым языком. Например, это язык международных авиадиспетчеров, и на нем передается не менее 80 процентов информации, хранящейся в компьютерах по всему миру. Более того, ученые из каждой страны публикуются на английском языке, чтобы охватить как можно более широкую аудиторию.

Кроме того, английский язык широко используется в качестве первого языка на всех континентах, а также широко используется в качестве второго языка в испаноязычных странах Центральной и Южной Америки. Он считается первым языком для большей части Соединенных Штатов, на Британские острова (включая Ирландию), а также в другие страны мира, такие как Канада, Австралия, Новая Зеландия... и так далее.

Тем не менее, английский — это один язык, на котором говорят на многих диалектах.

Соответственно, британский английский и американский английский считаются двумя основными родными диалектами английского языка.

Как нам известно, на американском английском говорят как на родном языке в Соединенных Штатах и Канаде. На британском английском говорят как родной язык, на Британских островах, в Вест-Индии, Австралии, Новой Зеландии, Родезии и Южной Африке.

Поскольку весьма сложно рассмотреть все варианты и диалекты английского языка, следует упомянуть только самые известные виды. Существуют такие виды как, американский, британский, австралийский, индийский, новозеландский, в которых есть свои собственные диалекты. К примеру: ирландский, шотландский и уэльский языки, на которых говорят жители Великобритании. Чтобы понять всё детально следует заглянуть вглубь истории.

Известен тот факт, что в 800 году до нашей эры кельты поселились на территории Британских островов, тем самым внося немало кельтских выражений, таких как «Whiskey-uisce beathadh», что означает «живая вода» и «Slogan-sluagh-ghairm», что означает боевой клич.

Однако следует также подчеркнуть немаловажность развития английского языка под влиянием других наречий, народностей и культур. После кельтов, римская империя также внесла свой вклад, так как общение с римлянами повлияло на язык. Попытки захвата Британии римским императором Юлием Цезарем привели к началу воссоединения кельтских и римских культур. После Клавдия римляне примерно на 40 лет обосновались там, выстроив города, дороги научив местных жителей говорить на латыни. Исходя из этого, можно смело говорить, что эти языки тесно переплелись и поэтому в английском языке ныне существуют такие латинские выражения, как «wall», «mile», «street». После падения Римской империи и прихода эпохи «Древней Англии» возник новый вклад в английский язык. С приходом германских племён-англов, фризов, саксов и ютов, кельтский, латинский и язык германских племён слились воедино. Именно так и появился Old English. Следует отметить некоторые сохранившиеся до наших времён слова: wine (лат.vinum)вино, pear(pirum) груша, pepper(piper)перец, cheese(caseus)сыр, mile(mille)миля, school(schola)школа,ishop(episcopus)присматривающий, mount(montis)гора, pea(pisum)горох

С приходом викингов (скандинавских народов), таких как шведы, норвежцы, датчане и финны английский язык всё дополнялся и дополнялся. После того, как Англия вошла в состав Дании, английский язык пополнился новыми скандинавскими словами, такими, как: rake-грабли, crave-требовать, scare-пугать, weak-слабый, ugly-уродливый, happy-счастливый, knife-нож, awkward-неудобный, drown-тонуть, life-жизнь, land-земля, ground-земля, почва, bloom-цветение. И так, скандинавское наречие внесло огромный вклад на произношение, звучание британской речи. К примеру «get» звучало как «yēt», give- как «yīve». Но эволюция английского языка этим не кончилась. Французский язык стал играть важную роль в пополнении английского языка, поэтому не только грамматика, но и фонетика подверглась глобальному изменению. Исходя из всего, становится ясным тот факт, откуда произошёл английский язык, насколько он был смешан. Простые люди говорили на языке англосаксов, наука использовала латынь, а знать говорила на французском. Новоанглийское развитие началось в 15 столетии. Уильям Шекспир оказал огромное влияние на становление английского языка, выведя британский на новый уровень.

Учитывая всё ранее сказанное, возможно ясно разглядеть разные вариации языка и диалектов-из них американский вариант считается наиболее востребованным вариантом языка. Рассмотрев происхождение и развитие

английского языка, можно чётко увидеть, что он имеет свою историю, характер и культуру.

В отличие от британского английского (которая началась 15 веков назад), история американского английского насчитывает всего 4 столетия и по праву считается вариантом английского. Американский стал развиваться уже после изобретения книгопечатания. Но, тем не менее, американский английский всё же пошёл по другому пути и приобрёл множество отличий от британского диалекта. Лингвисты выделяют два периода в развитии американского языка:

- 1) Ранний период-становление разговорного американского языка, но расхождение от британского варианта. Где то, между прибытием первых британских поселенцев в Америку в начале 17 века и началом Гражданской войны в США в 19 веке.
- 2) Поздний период-закрепление сложившихся норм американского диалекта, формирования литературного языка. Примерно со временем Гражданской войны и до наших дней. Нам представляется необходимым отметить различие британского английского и американского английского.

Вообще говоря, английский язык является одним из мировых языков с двумя основными национальными диалектами: британским английским и американским английским. Однако это не отменяет того факта, что между британским английским и американским английским есть некоторые различия, независимо от того, являются ли они значительными или незначительными.

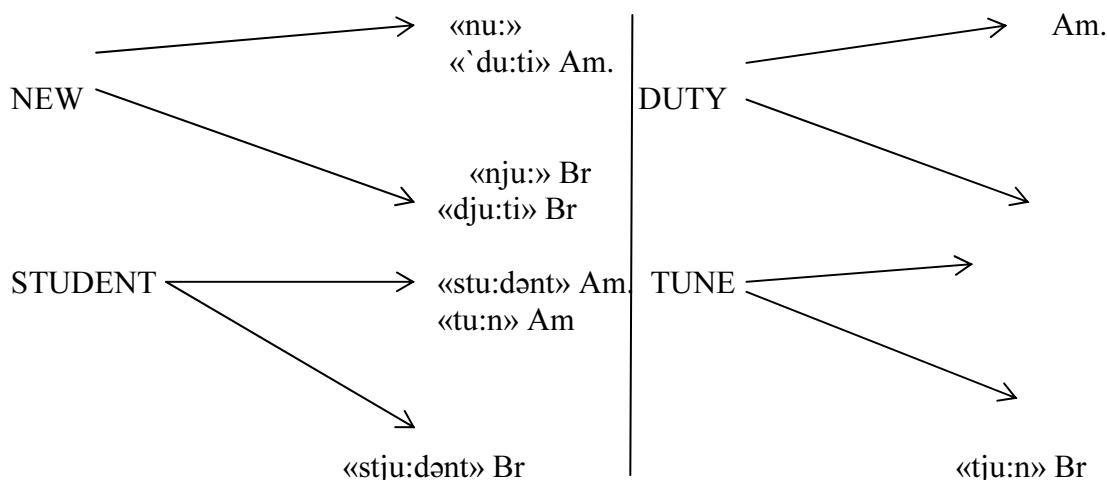
Сравнительная характеристика британского и американского английского в основном в том, что у них существует значимая разница в правописании, произношении, грамматике и лексике. Т.е. тут следует обратить особое внимание на фонетику, грамматику и лексику британского и американского английского. Кроме того, есть еще различия в морфологии и синтаксисе, но их на самом деле меньше, чем остальных отличий.

Начнём с того, что американский английский в отличие от британского английского считается грубым и простым, поскольку ещё в те времена среди переселенцев в Америку преобладали члены низшего и среднего сословий, а аристократы не особо желали перейти на новое место. И по этой же причине фонетика, грамматика и орфография считается проще, чем британский английский. В исследовании делается несколько интересных выводов. Среди этих находок существует тот факт, что американский английский в основном является результатом елизаветинского английского языка, который принесли с собой английские поселенцы, прибывшие на Североамериканский континент в шестнадцатом веке. Тем не менее, несмотря на то, что основное влияние на американский английский в то время оказал британский английский, было много других ресурсов, которые повлияли на него на протяжении всего времени. Это в основном такие языки как: американский индейский пиджин-

английский, французский и испанский языки, а также недавняя иммиграция других различных народов, таких как итальянцы, китайцы и немцы в Соединенные Штаты. Более того, с течением времени американский английский повлиял на британский английский и обогатил его словарный запас, особенно в случае «американизма».

Очевидно, что американский английский за 4 века подвергся меньшему изменению, чем британский английский. Это наглядно можно заметить из примера «either», «neither»- американцы до сих пор произносят с «I:», тогда как англичане давно произносятся как «Ai». И это не единственный пример, хотя и в лексике можно заметить немаловажную разницу между британским и американским английским. К примеру, слова «mad-злиться» и «sick-больной» американцы до сих пор используют тогда, как эти слова считаются устаревшими у англичан. Эти примеры считаются наглядным показателем того, что история британского английского прошла века, тогда как американский английский длился всего 4 века. Хотя не следует забывать тот факт, что многие слова были введены в британский английский из американского английского, в основном, начиная с девятнадцатого века, в то время как до этого именно английский язык в Великобритании дал много слов американскому английскому. Огромная разница между американским и британским английским в основном в произношении и интонации. Различия в произношении между американским и британским вариантами можно наглядно рассмотреть с помощью следующих примеров. И так сравним:

- 1) Отличие британского английского от американского можно заметить присутствием одного добавочного гласного звука «ə» в британском английском, которое встречается в словах «dog», «gone», «got» и т.д, а так как этого гласного звука нет у американцев они могут заменить либо звуком «a:» либо со звуком «ə:»
- 2) Существует множество слов с сочетанием «a+ согласная» в примерах «fast» «after» «grass» «dance» с различием в произношении. Англичане произносят эти слова со звуком «a:», а американцы со звуком «æ»
- 3) Слова «go» «home» «open» англичане произносят как «əu», тогда как американцы произносят как «ou»
- 4) Звук «r» произносится по-разному в американском и британском английском. Это наглядно можно увидеть в словах «car» «turn» «cover» и т.д
- 5) К примеру, слова «writer» и «rider» у американцев звучит одинаково, тогда как у англичан это произносится по-разному как «`raɪtə» «`raɪdə»
- 6) Многие слова в американском английском произносятся с «u:», тогда как в британском английском с «ju:». К примеру, слова:

- 7) Слова, которые оканчиваются на безударное «ile»: «fertile», «missile», «reptile», «senile» произносятся с «ail» в британском, тогда как некоторые произносятся как «l» в американском. К примеру: fertile («`fə:tl» Am) («`fə: tail» Br)
- 8) Слова, которые оканчиваются на «ery», «ary», «ogy» в британском и американском английском произносятся по-разному. К примеру:

British	American	Слова
«invəntri»	«invəntəri»	inventory
«mənəstri»	«mənəsteri»	monastery

- 9) В американском английском гласные звуки в основном назальные, тогда как у англичан это не особо распространено.
- 10) Слова «aunt» и «ant» звучат одинаково у американцев как «эе» не смотря на то что это совершенно разные по лексике семантике слова тогда как у британцев эти слова имеют разные произношения.

Все эти характеристики придают языку сложность. Из-за этого даже британцы порой не понимают американцев. Как и всем диалектам, американскому и британскому вариантам английского характерны свои отличия в произношении, лексике и грамматике. Лексикон или словарный запас - это центральная лингвистическая область, в которой есть заметные различия между британским английским и американским английским языком. Рассмотрим некоторые отличия в лексике между этими вариантами:

British	American	Перевод
crisps	chips	чипсы
chips	French fries	Картофель фри
lorry	truck	грузовик

queue	line	очередь
tin	can	Консервная банка
trainers	sneakers	кроссовки
shop	store	Магазин
Underground(tube)	subway	метро
rubbish	garbage	мусор
flat	apartment	квартира
holiday	vacation	отпуск
Ground floor	First floor	Первый этаж
rubber	eraser	ластик
petrol	gas	бензин
wardrobe	closet	гардероб
cab	taxi	такси
biscuit	cookie	печенье
sweets	candy	конфеты
Jacket potato	Baked potato	Печёный картофель
maize	corn	кукуруза
It`s a quarter past five	Five fifteen	15 минут шестого
autumn	fall	осень
barrister	lawyer	адвокат
bill	check	чек
film	movie	фильм
fortnight	Two weeks	Две недели
garden	yard	двор

Разница в правописании так же чувствуется. К примеру, слова: Colour, humour, neighbour, behaviour, labour, favourite, honour и слова, оканчивающиеся на «tre»: centre, litre, theatre, spectre, metre, pretence, defence, offence, а так же слова: enrol, skilful, fulfil, instalment, appal относятся к британскому английскому. А слова: color, humor, neighbor, behavior, labor, favorite, honor и слова, оканчивающиеся на «ter»: center, liter, theater, specter, meter, а так же слова: pretense, defense, offense, skillful, fulfill, installment, appall, enroll относятся к американскому английскому.

По словам Ричарда Венски (2001), этот контраст в правописании между британским английским и американским английским языком восходит к американской революции и, в частности, к реформе правописания, проведенной американским лингвистом Ноем Вебстером.

Однако существует гораздо больше различий в правописании между британским английским и американским английским языком, особенно с учетом того факта, что правописание в американском английском имеет

тенденцию быть неурегулированным, в то время как британское правописание имеет тенденцию быть более консервативным.

Но сейчас более важно разобраться с некоторыми историческими факторами, которые проложили путь к таким различиям в правописании.

Во-первых, Стревенс (1972) утверждает, что не все различия в правописании между британским английским и американским английским языком являются результатом американских инноваций или политики, хотя некоторые из них таковыми и являются.

Можно также рассмотреть разницу между британским и американским правописанием таких слов как:

BRITISH	AMERICAN
aluminium	aluminum
analyse	analyze
catalogue	catalog
cheque	check
jewellery	jewelry
pyjamas	pajamas
programme	program
tyre	tire
traveller	traveler
whisky	whiskey

В современном британском английском некоторые сокращения такие как «mister» «doctor» и т.д. пишется без точки на конце, тогда как в американском английском точка ставится на конце. Например:

Mister----Mr (Br) Mr. (Am)

Doctor----Doc (Br) Doc. (Am)

Различие не только в правописании и произношении, а так же в грамматике. К примеру: «shall», хоть и устарело, но всё ещё можно услышать в британском английском, тогда как «will» используется в американском английском. Но это не всё: Present Perfect используется в основном в британском английском, а в американском можно услышать как предложения с Present Perfect, так и предложения с Past Simple. В британском английском принято использовать «Have got/has got», тогда как американцы используют «have/has» при разговоре. Другая разница в модальном глаголе «need», который имеет две формы (needn't и don't need to) в британском и одну форму(don't need to) в американском английском.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1)Л.В Сумская Институт международных отношений. Науч. рук. доц. ЛБ. Эзбекова
- 2)Владимирова Лилия Александровна. Лексические единицы британского и американского вариантов английского языка. Кубанский государственный Университет в г Армавире
- 3)American English for everyday and academic use by Yuri P. Tretyakov 2005
- 4)Томахин Г.Д. Америка через американизмы. - М.: ВШ, 1982.
- 5)Томахин Г.Д. Реалии - американизмы. - М.: ВШ, 1988,
- 6)Аракин В.Д. История английского языка: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1985
- 7)Ann Cock. American Accent Training. Barron's 2000.
- 8)Hoad T.F. The Concise Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford University Press, 1993
- 9)Allan Metcalf. How We Talk, American Regional English Today. Houghton Mifflin Company, 2000.
- 10)https://www.researchgate.net/publication/346648317_British_English_and_American_English_History_and_Differences
- 11)<https://puzzle-english.com/directory/british-american-english>
- 12)<https://myenglishworld.pro/istoriya-proishozdeniya-angliiskogo-yazyka/>
- 13)<https://lingua-airlines.ru/articles/istoriya-amerikanskogo-varianta-anglijskogo-yazyka/>
- 14) <https://lingua-airlines.ru/articles/istoriya-amerikanskogo-varianta-anglijskogo-yazyka/>

Айдан Салимзаде Азад к

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БРИТАНСКОГО И АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Основной предмет данного исследования заключается в том, что в статье затрагивается вопрос формирования американского и британского английского как варианты языка. Так же обширное место занимает анализ истории происхождения вариантов языка и самого языка.

Цель данной статьи рассмотреть варианты английского языка, сравнить языки и варианты, которые имеют свои характеристики. Несмотря на наличие многочисленных вариантов и диалектов английского языка, весьма уместно рассмотреть всего лишь два варианта языка, так как тема данной статьи заключается именно в этом.

В исследовании также обсуждается история как британского, так и американского английского. Основная цель - выяснить, насколько история

американского английского языка берет свое начало в британском английском. Исследование также проливает свет на исторические факторы, помимо лингвистических различий между британским английским и американским английским языком. Однако эти различия ограничены словарным запасом и орфографией, чтобы придать им более глубокий анализ. Цель здесь состоит в том, чтобы увидеть, как две основные национальные разновидности английского языка, британский и американский, различаются в этих лингвистических аспектах.

Основная цель тут также выявить исторические факторы, выходящие за рамки этого различия. Как указывалось выше, общая цель этой статьи состоит в том, чтобы предоставить исторический анализ как британского английского, так и американского английского языка и объяснить различия между ними в лексике и правописании.

Задача данной статьи выявить все наши известные характеристики языка, сравнить и преподнести различие, как в грамматике, правописании и произношении, так и в лексике.

Данный вопрос не теряет свою актуальность, так как постоянно рассматривается и считается интересным, и по сей день.

Главная задача - изучить историю американского английского, чтобы выяснить, насколько он исторически укоренен в британском английском или отличается от него. Кроме того, проводится анализ различий между британским английским и американским английским языком с точки зрения лексики и правописания.

Aydan Salimzada Azad

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE BRITISH AND AMERICAN VERSIONS OF ENGLISH

SUMMARY

The main subject of this study is that the article addresses the issue of the formation of American and British English as language variants. The analysis of the history of the origin of the variants of the language and the language itself also occupies an extensive place.

The goal of this article is to consider the variants of the English language, to compare languages and variants that have their own characteristics. In spite of the fact that there are lots of variants and dialects of English, it's really appropriate only to study two variants of English, as the theme of the article is like this. The study also discusses the history of both British and American English. The main goal is to find out how much the history of American English originates in British English.

The study also sheds light on historical factors beyond linguistic differences between British English and American English. However, these differences are limited to vocabulary and spelling to give them a deeper analysis.

Also the purpose of this article is to identify all of our known characteristics of the language, compare and present the difference, both in grammar, spelling and pronunciation, and in vocabulary.

This issue does not lose its relevance, as it is constantly considered and considered interesting, to this day.

The main task is to study the history of American English in order to find out how historically it is rooted in British English or different from it. In addition, an analysis is made of the differences between British English and American English in terms of vocabulary and spelling.

The aim here is to see how the two main national varieties of English, British and American, differ in these linguistic aspects.

The main aim is also to identify historical factors that go beyond this difference. As stated above, the overall purpose of this article is to provide a historical analysis of both British English and American English, and to explain the differences in vocabulary and spelling between the two.

Aydan Səlimzadə Azad q

**İNGİLİS DİLİNİN BRİTAN VƏ AMERİKAN VERSİYALARININ
MÜQAYISƏLİ XARAKTERİSTİKASI
XÜLASƏ**

Bu araşdırmanın əsas mövzusu məqalədə Amerika və Britaniya ingilis dillərinin dil variantları kimi formalaşması məsələsinə toxunmasıdır. Dil variantlarının yaranma tarixinə və dilin özünün təhlilinə də geniş yer ayrılır.

Bu məqalənin məqsədi ingilis dilinin variantlarını nəzərdən keçirmək, öz xüsusiyyətlərinə malik dilləri və variantları müqayisə etməkdir. Baxmayaraq ki, İngilis dili çoxlu sayda variant və dialektlərə malikdir, dilin yalnız iki variantını araşdırmaq məqsəduyğundur, çünki məqalənin mövzusu məhz bu iki dil variantlarıdır.

Bu məqalənin hədəfi dilin bütün məlum xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm qrammatika, həm orfoqrafiya və tələffüz, həm də lüğətdəki fərqi müqayisə etmək və təqdim etməkdir.

Bu məsələ daima nəzərdən keçirildiyi və maraqlı sayıldığı üçün bu günə kimi aktuallığını itirmir.

Tədqiqat həm Britaniya, həm də Amerika İngilis dilinin tarixini müzakirə edir. Əsas məqsəd amerikan ingilis dilinin tarixinin nə dərəcədə Britaniya ingiliscəsindən qaynaqlandığını öyrənməkdir. Tədqiqat həmçinin Britaniya İngilis və Amerika

İngilis dili arasındakı linqvistik fərqlərdən başqa tarixi faktorlara da işıq salır. Lakin bu fərqlər daha dərindən təhlil etmək üçün lüğət və orfoqrafiya ilə məhdudlaşır.

Burada əsas vəzifə Amerika İngilis dilinin tarixən Britaniya ingiliscəsinə nə qədər kökləndiyini araşdırmaqdır. Həm də başlıca vəzifəsi dil variantlarının nə dərəcədə fərqli olduğunu öyrənmək üçün məs dilin tarixini öyrənməkdir. Bundan əlavə, İngilis İngilis dili ilə Amerika İngilis dili arasında lüğət və orfoqrafiya baxımından fərqlər təhlil edilir.

Burada məqsəd ingilis, Britaniya və Amerikanın iki əsas milli növünün bu linqvistik aspektlərdə necə fərqləndiyini görmək və bu fərqlərdən kənara çıxan tarixi amilləri müəyyən etməkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu məqalənin ümumi məqsədi həm Britaniya İngilis, həm də Amerika İngilis dilinin tarixi təhlilini vermək və ikisi arasında lüğət və orfoqrafiya fərqlərini izah etməkdir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: F.f.d.dos. Abdurəhmanova Səadət
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFƏT QƏDİROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı

Muzeyinin böyük elmi işçisi

afetkadirova@gmail.com

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN DRAMATURGİYASININ DİL-ÜSLUB SEMANTİKASI

Xülasə

Məqalədə M.F.Axundzadənin Azərbaycan milli dramaturgiyasının banisi olaraq altı komediyası və onların ədəbiyyatımızda, eləcə də səhnə sənətimizdəki əhəmiyyət dərəcəsi haqqında mülahizələr bildirilir. Burada nəzərdən keçirilən məsələlər mövzunun tərkib elementlərini təşkil etməklə sözügedən pyeslərin janr və ana dilin zəngin leksik xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Əsas etibarilə janr, konflikt, ədəbi-bədii hadisə və s. kimi dramaturji kateqoriyaların dəyərləndirilməsi ilə bərabər dramaturji vəziyyət, xarakter, üslub xüsusiyyətləri, eləcə də M.F.Axundzadə komizminin müdrik təbiəti elmi-nəzəri müstəvidə dəyərləndirilir.

M.F.Axundzadənin özündən sonrakı dramaturq nəslinə örnək olacaq ideya-bədii üslub, ədəbi dilin semantikasi, estetik enerji xüsusiyyətlərinin istedad və ustalığı əlaməti olduğu şübhəsizdir. Yəni C.Cabbarlı, N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə kimi dramaturqların istər mövzu, istər konflikt, istər xarakter yaratmaq söylərinin, bütövlükdə isə dramaturji struktur mükəmməliyində fitri istedadla bərabər yaradıcılıq varisliyi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, bəhs etdiyimiz məqalədə bilavasitə altı cızılmasa da, assosiativ olaraq Parisə gedə bilməyən Şahbaz və təhsil alıb geri dönmən İskəndərlə virtual əlaqə yaratmaq, ədəbi-faktoloji paralellər aparmaq mümkündür. Eyni müqayisəni N.B.Vəzirovun, Ə.B.Haqverdiyevin və C.Cabbarlının dramaturji yaradıcılıqları nümunəsində də qeyd etmək olar.

M.F.Axundzadənin dramaturji palitrasının bədii rəng harmoniyası, onun vətəndaşlığı və milli təəssübkeşliyi əsas etibarilə ədəbi surətlərində açıq-aşkar təzahür edir. Və bu zaman milli koloritin zənginliyi obrazlarının düşüncə tərzində, dil semantikasında, eləcə də əməl xəttində aydın müşahidə edilir.

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, dramaturgiya, bədiilik, semantika, ədəbi üslub, teatr

Azərbaycan ədəbiyyatında ən mürəkkəb sahənin – dramaturgiyanın banisi olan Mirzə Fətəli Axundzadənin bütövlükdə yaradıcılığı, ayrı-ayrı pyesləri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Həmin tədqiqatların nəticəsi olaraq ədəbiyyatşünaslığımızda elmi-nəzəri fikri zənginləşdirən bir sıra dəyərli fikirlər, biri digərini tamamlayan elmi mülahizələr yer almışdır.

Professor Y.Qarayevin qənaətinə görə, “Axundzadə “Təmsilatı”nın fəlsəfi irsinin timsalında artıq dünya miqyasında bədii-estetik tərəqqinin Şərq və Qərb qanunauyğunluqları bir-biri ilə kəşifir və qovuşur”[1; s.166]. Yəni çoxcəhətli dünya mədəniyyətinin mozaikasında Azərbaycan ədəbiyyatının müstəsna əhəmiyyətli mövqe sahibi olan M.F.Axundzadə irsinin öyrənilməsi işi davam etməkdədir.

Milli ədəbiyyatşünaslıq elmimizin görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən M.Arifin, M.Cəfərin, M.İbrahimovun, M.Rəfilinin tədqiqatlarında mövcud sovet senzurasının təsiri ilə məhdudlaşdırılan baxışlar və mülahizələr sonrakı dövrdə, yəni dövlət müstəqilliyi illərində elmi-nəzəri firki zənginləşdirən araşdırmaların ərsəyə gəlməsi üçün minnətdarlıqla qeyd etdiyimiz zəmin olmuşdur. Məhz son dövrün elmi məhsulu olan professorlar R.Yusifovun “M.F.Axundovun elmi-nəzəri görüşləri”, Z.Əsgərlinin “Mirzə Fətəli və Füzuli”, A.Paşayevin “M.F.Axundov yaradıcılığına müasir yanaşma”, S.İbrahimlinin “Qasım bəy Zakir və Mirzə Fətəli Axundov” kimi tədqiqatlarında M.F.Axundzadənin fəlsəfi-estetik baxışları, yaradıcılığının poetika özəllikləri, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı dəyərli fikirlər bildirilmişdir.

Bəlli bir həqiqəti xatırlamalığı ki, bir zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında poetikanın daha çox forma problemləri öyrənilmiş, bu zaman başlıca olaraq poeziya və poetik dil xüsusiyyətləri önə çəkilmişdir. Bu sayaq yanaşmada maraqlıdır ki, rus ədəbiyyatşünaslığının açıq-aşkar təsiri olmuş və daha dərin qatlara nüfuz etməyi bacaran M.Baxtinin tədqiqatlarında da müşahidə edilmişdir. Beləliklə, bir məqalədə qeyd edildiyi kimi “klassiklərə həsr edilmiş monoqrafiyalarda poetika problemləri dil və üslub anlayışları ilə məhdudlaşdırılmış, monoqrafiya və məqalələrdə əsasən bədii dil, təsvir vasitələrinin rolu barədə fraqmentar mülahizələr söylənilmişdir”[2; s.9-10]. Burada xüsusi qeyd etməli oluruq ki, hər hansı görkəmli yazıçının yaradıcılıq özünəməxsusluğunu ifadə edən bədii dil, fikir tutumu, eləcə də üslub kimi ədəbi kateqoriyaların semantika dəyərlərinin elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir də ona görə önəmlidir ki, milli dramaturgiyamızın banisi olan M.F.Axundzadənin yaradıcılığı onun fəlsəfi baxışları, nəsr və s. ilə bərabər Azərbaycan teatrının təşəkkülü, sonrakı inkişaf mərhələsi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, professor C.Cəfərovun yazdığına görə, “Axundzadə əsərlərinin səhnə tarixi Azərbaycan teatr tarixinin mühüm səhifələrini əks etdirən bir güzgüyə çevrildi. Axundzadə komediyalarının səhnə tarixini izləmək müəyyən mənada Azərbaycan teatrının əsas inkişaf mərhələlərini gözdən keçirmək və dərk etmək deməkdir”[3; s.78].

Odur ki, M.F.Axundzadənin dramaturji irsi ilə qidalanan milli səhnə sənətimiz “teatra məktəb, tərbiyə ocağı”[4] qismində baxmaqla “millət üçün, gənclik

üçün, gələcək nəsillər üçün bir ibrət, məktəb olması” təmənnası ilə yanaşmaqla onun məktəb konseptini müəyyən etmiş, canlı “qiraət zalı kimi” təsdiqləmişdir. Həmin məktəbdə səsləndirilən fikirlər, söylənən sözlər müəllifin ədəbi dilinin leksik zənginliyi sayəsində auditoriyaya çatdırılırdı və dinləyicilər, hər şeydən əvvəl, məhz dilin ifadə zənginliyi ilə fikirləri qavrayırdılar. Bu faktı təbii qəbul etmək məsələnin bir tərəfidir, çünki müəllif niyyətini anlaşıqlı bir şəkildə eşitməklə bərabər burada digər önəmli bir cəhət özünü göstərir. Yəni bəlli olur ki, ədəbi dilin bədilik xassəsi, semantik dəyəri mühüm özəlliklərə malikdir. Başqa sözlə desək, M.F.Axundzadənin dramaturji əsərlərində müəllif remarkalarından tutmuş hər bir replika semantik qatlardan, ədəbi-bədii üslub prinsiplərindən hörülmüşdür.

Onun altı əsərinin, istər dramaturji strukturu, istər müəllif məramı, istərsə mövzusu və ideya məzmunu kifayət qədər mükəmməl olduğu üçün burada hər hansı təsadüfi örtük, artıq ədəbi surət, yaxud yardımçı hadisə tapmaq mümkün deyil. Belə ki, M.F.Axundzadənin üslubu yuxarıda qeyd etdiyimiz uyğunsuzluqları istisna edir.

Ədibin sözün tam mənasında onun milli təbiətindən qaynaqlanan dramaturgiyası hansı mövzuda yazılmasından, öz ali məqsədində hansı ideyanı bəyan etməsindən asılı olmayaraq xalq dilinin misilsiz imkanlarını aşkarlayır. Bu zaman dramaturq linqvistik istedadından, başlıca ifadə mənbəyindən, ana dilindən, onun ədəbi ifadə imkanlarından ustalıqla istifadə edir. Belə ki, M.F.Axundzadə öz qəhrəmanlarını doğma xalq dilinin şirin və ibrətamiz ifadələri ilə danışdırdıqca düzlu-məzəli sözlərlə həmvətənlərinin düşüncə məntiqini, yeri gəldikcə, əxlaqi-mənəvi xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Onun dramaturgiyasının ədəbi mətninin tərkibindəki semantik çoxqatlılıq xalq gülüş mədəniyyətinə xas olduğu üçün bədii məzmunun asan qavranılmasını təmin edir.

M.F.Axundzadənin dramaturgiyasını araşdıran ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikrincə, ədibin müxtəlif mövzulara toxunan komediyaları eyni üslub prinsipləri əsasında yazıldığından həmin əsərlərdə müəllif mövqeyi o qədər güclüdür ki, 1873-cü ildən bizim günlərə kimi ötən yüz əlli ilə yaxın zaman içərisində çoxsaylı səhnə quruluşları, həmçinin onlarla rejissorun quruluş yozumları həmin mövqeyə təsir edə bilməmişdir. Yəni M.F.Axundzadənin Hacı Qarası elə Hacı Qaradır, Vəzir Mirzə Həbib həmin vəzirdir, Dərviş Məstəli şah da necə vardısı elə o ədəbi məzmununda qalmaqdadır. Bu, bir tərəfdən ədəbi surətin tip səviyyəsində yaradılmasına, digər tərəfdən özünəməxsusluğun xarakter zənginliyindən qaynaqlanmasına sübut ola bilər. Maraqlıdır ki, eyni müəllifin yaradıcılıq məhsulu olmalarına baxmayaraq həmin surətlər bir-birinə bənzəmir, ədəbi-bədii oxşarlığını ədəbi dəyər səviyyəsində qoruyur, köhnəlmir, ideya-bədii tərəvətini itirmir.

Bəhs etdiyimiz ədəbi surətlərin müəllifin iradəsi ilə işarələnən estetik keyfiyyətləri onların niyyət və əməl fəaliyyətləri ilə mənalansa da, heç şübhəsiz ki, həmin surətlərin nitqində, dil ifadəliliyində xüsusi məzmun kəsb edir. Hər biri fərqli düşüncə və niyyət ehtiyatına malik olan həmin ədəbi surətlər tamamilə təbiidir ki, qeyd etdiyimiz fərqli düşüncəni bəyan edən dil özəlliyinə malikdir. Yəni onları

fərqləndirən düşüncə tərzini, eynilə dil ifadəliliyinin də fərqlənməsini tələb etməsini şərtləndirmiş və məsələnin bu aspektini söz sərrafı olan M.F.Axundzadə nəinki nəzərdən qaçırmamış, hətta ona hər bir surətin xarakterinə uyğun ola biləcək əlvanlıq və kolorit vermişdir. Belə ki, sözügedən məsələ ilə bağlı xatırladığımız obrazların heyramiz özünəməxsusluğunun konkret ifadəsi olaraq onların danışıq tərzinin canlılığı, mətnin semantika dərəcəsini önə çəkən melodikliyi və ritmi yada düşür. Bu zaman istər müxtəlif komediyalardakı hadisələr xətti, istər həmin hadisələr içərisində vurnuxan ədəbi surətlərin özünüqoruma instinktindən irəli gələn əməlləri dramaturji vəziyyəti yaradırsa, həmin məqamlarda gülüş doğuran səhnə ovqatı məhz ədəbi dilin ifadələrində aydın olur.

Odur ki, dilin semantik zənginliyi müəllifin ideya məramını mənalandırdığı kimi onun təbii xüsusiyyətlərini də şərtləndirir. Bu isə özlüyündə o deməkdir ki, dramaturgiyanın ədəbi-bədii məhsulu olan pyes digər ədəbi növlərdən fərqli olaraq ədəbi həyatının davamı olaraq səhnə həyatı yaşayır, nəticə olaraq səhnə sənətində yaradıcılıq stixiyasına qoşulur. Yəni bir yaradıcılıq sahəsindən başqasına keçməsinə mütləqləşdirən bədii prosesdə pyes, təbii olaraq, yeni sahənin mövcud qanunlarına və şərtlərinə müvafiq ahəngdarlığa cəlb edilir. Bu zaman yazılı vərəqlərdəki surətlər, hadisələr, vəziyyətlər estetik maddiləşmə mərhələsi keçib yaradıcılıq prosesinin başlıca elementləri olaraq təcəssümü tamamlayır. Belə ki, məhz həmin təcəssüm prosesində dramaturji material səhnə materialına çevrilir, səhnə oyunu şərtlərinə uyğunlaşdırılır.

Dramaturqun pyesində ədəbi dil prinsiplərinə, orfoqrafik qaydalara riayətə işlənen mətn teatr sənətinin bəlli səhnə ifadəliliyi nəzərə alınmaqla dəyişir, bu zaman ədəbi surətlərin ifadə dili onların xarakterinə, dünyagörüşünə, oyundakı estetik özünəməxsusluğuna müvafiq olaraq səhnə dilinə çevrilir. Bu, təcəssüm prosesində baş verir və müəllif mətninin semantikasi, onun üslub şərtləri qorunmaqla səhnə dilinin semantikasına transformasiya edilir. Əlbəttə, qeyd etdiklərimiz müəllif mətninin dəyişdirilməsi deyil, sadəcə vurğuların oyun tərzinə, ifa üslubuna uyğun olaraq bədii əyaniləşdirmə faktı kimi qəbul edilir.

Pyesin tamaşaya çevrilməsi, səhnə təcəssümündə buradakı monoloqlar və dialoqlar sadəcə estetik təqdimat formalarını ehtiva edir. Odur ki, M.F.Axundzadənin komediya janrında yazdığı pyeslərinin dil-üslub semantikasi qeyd etdiyimiz halda xüsusi estetik ahəngdarlıq əldə edir. Məsələn, məşhur “Hacı Qara” komediyasının eyniadlı qəhrəmanının xarakterini, niyyətini ifadə edən müəllif mətninin semantikasi ilk baxışda sadə, yəni birqatlı təsir oyadır. Amma həmin mətni bir qədər diqqətlə oxuyanda ilk baxışdakı təəssüratlarımızın yanlış olduğu qənaətinə gəlirik. Çünki M.F.Axundzadə öz qəhrmanını gülcə vəziyyətlərə salsada, onun xarakterində naqis cizgiləri qabartsa da, Hacı Qaraya nifrət etmir, ona acıyır. Bundan başqa müəllif əsərin adını “Sərgüşəşti mərdi-xəsis” qoysada, Hacı Qara berrəngli və bəsit xarakterli obraz deyil.

J.B.Molyerin dramaturji yaradıcılığına münasibət bildirən böyük rus şairi A.S.Puşkin onun yaratdığı xəsis obrazının yalnız xəsis olduğunu irad olaraq bildirir. Yəni Molyer yaratdığı xəsis obrazına başqa xarakterik cizgilər verməyi lazım bilmədiyindən o, birhüceyrəli və bəsit məxluq təsiri bağışlayır. Bu yerdə onu qeyd etməyimiz vacibdir ki, bəzi tədqiqatlarda “Şərqi Molyeri” adlandırılan M.F.Axundzadə öz xəsisini – Hacı Qaranı yaradanda bu surəti başqa, qorxaqlıq, hiyləgərlik, tədbirlilik və s. kimi bədii xüsusiyyətlərlə “bəzəmişdir”.

“Hacı Qara” komediyasındakı Sona, Heydər bəy, Tükəz, Kərəməli və b. obrazların xarakterlərinə uyğun müəllif mətni ədəbi məzmun, eləcə də bədii ifadə vasitəsi olan dil etibarilə kifayət qədər mükəmməl işlənmişdir.

Hacı Qaranın Ağcabədi bazarındakı səhnəsi ilə evindəki, yaxud sərhəddəki səhnəsi müəllif tərəfindən fərqli məkanlarla təsvir edilir və onların hər birində müxtəlif vəziyyətlərə düşən Hacı Qaranın düşüncə tərzini, əməl məntiqi və ədəbi obraz olaraq dil ifadəliliyi əsaslı şəkildə dəyişir. Onun işlətdiyi sözlər, istifadə etdiyi ədalar müəllifin təqdimat üslubu ilə eynilik təşkil edir, obrazın ifşası üçün əlverişli imkan yaranır.

Mirzə Həbib (“Hekayəti vəzir-xani-Lənkəran”), Hatəm-xan ağa, Şəhrəbanu, Məstəli şah (“Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur”), Tanrıverdi, Zalxa (“Hekayəti-xırs quldurbasan”) və b. surətlər haqqında eyni fikirləri söyləmək olar. Bu surətlər də öz ədəbi təbiətləri, müəllifin hədiyyəsi olaraq daşdıqları xarakterik keyfiyyətləri etibarilə bir-birlərindən fərqlənsələr də məzmun zənginliyinə, estetik koloritlərinə görə M.F.Axundzadənin sənətkar qələminin mükəmməl yetirmələridir.

Milli dramaturgiyamızın ilk qaranquşları olan altı əsər səhnə sənətimizi uzun onilliklər boyu qidalandırmış, onun repertuar donoru olaraq neçə-neçə aktyor nəslinin ifaçılıq sınağından keçmiş ədəbi mənbə olduğu kimi, eyni zamanda teatr sənətinin forma və məzmun, həmçinin dil-üslub axtarışlarında həlledici əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan ayrı-ayrı yaradıcılıq məharətinə, səhnə oyunu tərzinə malik olan aktyorların, eləcə də fərdi üsluba və dəst-xəttə, quruluş estetikasına əsaslanan rejissorların diqqətindən kənar qalmayan həmin əsərlər zaman irəlilədikcə sənətçilərin yaradıcılığı sayəsində cilalanmış əsl milli klassika səlahiyyəti qazanmışdır.

Azərbaycan səhnəsinin müqtədir sənətkarları olan C.Zeynalov, H.Ərəblinski, M.A.Əliyev, H.A.Abbasov, Ə.Məmmədova, M.Vəlixanlı, A.Gəraybəyli, M.Dadaşov və b. M.F.Axundzadənin sözügedən əsərlərində səhnə ustalıqlarını təkmilləşdirmişlər. Bu da təsadüfi deyil ki, dramaturgiyamızın ilk nümunələri komediya janrında həyata vəsiqə əldə etmişdir. Çünki məhz komediyanın ən mürəkkəb janr olaraq mükəmməl səhnə oyunu tələb etdiyi yeni məsələ deyil. Bundan başqa, komediyanın ədəbi dil sistemində “Ezop dili”nə, ifaçılığında alleqorik oyun tərzinə tez-tez təsadüf edilir. Bura onu da əlavə edək ki, Spinozanın təbirincə desək,

bəşəriyyət öz keçmişindən məhz komediyanın qüdrətilə, gülə-gülə ayrılırsa cəmiyyətdə nikbinlik ovqatı yaranır.

M.F.Axundzadənin dramaturgiyasında ədəbi dilin, müəllif üslubunun semantikasını bu dramaturgiyanın ideya-fəlsəfi bətnində yaşayan, bir əsrdən artıq zaman içərisində bədii keyfiyyətini itirməməsinin, hətta illər ötdükcə daha böyük aktuallıq kəsb etməsinin başlıca səbəbidir. Həmin məna qatının həmişəyaşar mahiyyəti sayəsində bəhs etdiyimiz dramaturgiya XIX əsrdə ərsəyə gəlsə də XX əsrdə daha da zənginləşmiş, öz təsir qüdrəti ilə yaşadığımız XXI əsrin öndəki onilliklərinə doğru istiqamət götürmüşdür.

Ədəbiyyatın, dramaturgiyanın, səhnə sənətinin öz yaradıcılıq səylərini həll etməyə çalışdığı bədii prinsiplər, yeni estetik məqsədlər M.F.Axundzadə irsinin fəvqəladə dəyərini hər yeni nəsə təkrar-təkrar xatırladır. Sözsüz ki, bu irs əxlaqimənəvi sərvət, ruhsal-mənəvi əmanət kimi xalqımızın yetirdiyi istedadların yaradıcılıq sabahının təminatçısı olacaq.

Zəmanə dəyişmiş, onunla bərabər ədəbi-bədii meyarlar, eləcə də mənəvi dəyərlər və ideya-estetik prioritetlər də dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu gerçəklikdə təəssüflənməli və fərəhlənməli məqamlar az deyil. Belə ki, bəzi meyar və dəyərlərin aşınması faktı təəssüf doğursa da nikbin olmağa əsas tapmaq olur. Xüsusilə, dramaturgiyamızın və səhnə sənətimizin irəliyə, M.F.Axundzadəyə doğru yönələn addımları nikbinliyimizi artırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı, Elm, 2002
2. Alışanov Ş. Tarixi poetika toplusu. I kitab. Bakı, 1989
3. Azərbaycan teatr antologiyası. I cild. Bakı, EL, 2013
4. Allahverdiyev M. Aktyor və obraz. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1968, 24 fevral

Афет Гадирова

ЯЗЫКОВАЯ И СТИЛИСТИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ДРАМАТУРГИИ

М.Ф.АХУНДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Как основоположник азербайджанской национальной драматургии, в статье рассматриваются шесть комедий М.Ф.Ахундзаде и их значение в нашей литературе и сценическом искусстве.

Рассматриваемые здесь вопросы содержат в себе богатые лексические особенности жанра и родного языка, образуя составные элементы темы. В

основном, жанр, конфликт, литературно-художественное событие, наряду с оценкой драматургических категорий, таких как драматическая ситуация, характер, стилистические особенности, а также мудрая природа комедии М.Ф.Ахундзаде оцениваются на научно-теоретическом уровне. Несомненно, что идейно-художественный стиль, семантика литературного языка, черты эстетической энергии М.Ф.Ахундзаде, которые станут образцом для следующего поколения драматургов, являются признаком таланта и мастерства. Иными словами, в творчестве таких драматургов, как Н.Б.Везиров, А.Б.Ахвердиев, Дж.Мамедкулизаде, Дж.Джаббарлы помимо усилий по созданию тематики, конфликта, характера важны также совершенство драматического таланта наравне с унаследованием творчества великого драматурга.

Правда, в статье, о которой идет речь, можно провести виртуальную связь и литературные параллели с Шахбазом, которой не смог поехать в Париж и Искандером, который вернулся после учебы. Те же сравнения можно отметить и на примере драматических произведений Н.Б.Везирова, А.Б.Ахвердиева и Дж.Джаббарлы.

Художественная цветовая гармония драматической палитры М.Ф.Ахундзаде, его гражданственность и национальные предубеждения в основном проявляются в его литературных произведениях. И в то же время богатство национального колорита отчетливо прослеживается в образном мышлении, в семантике языка, а также в творческой линии.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундзаде, драматургия, искусство, семантика, литературный стиль, театр

Afat Gadirova

Linguistic and stylistic semantics of M.F.Akhundzade's dramaturgy

SUMMARY

The article discusses M.F.Akhundzade's six comedies as the founder of the Azerbaijani national drama and their importance in our literature, as well as in our performing arts. The issues considered here contain the rich lexical features of the genre and the native language of the plays in question, forming the constituent elements of the theme. Basically, along with the assessment of dramatic categories such as genre, conflict, literary-artistic event, etc., the dramatic situation, character, stylistic features, as well as the wise nature of M.F.Akhundzade's comedy are evaluated on a scientific-theoretical level.

There is no doubt that M.F.Akhundzade's idea-artistic style, semantics of literary language, aesthetic energy features, which will be an example for the next

generation of playwrights, are a sign of talent and mastery. In other words, the efforts of playwrights such as J.Jabbarli, N.B.Vazirov, A.B.Hagverdiyev, J.Mammadguluzade to create a theme, a conflict or a character, and in general, the inheritance of creativity along with innate talent are important in the perfection of dramatic structure.

It is true that in the article we are talking about, it is possible to make a virtual connection with Shahbaz, who could not go to Paris and Iskander, who return after studying, but to draw literary and factual parallels. The same comparison can be noted in the example of dramatic works of N.B. Vazirov, A.B. Hagverdiyev and J. Jabbarli.

The artistic colour harmony of M.F.Akhundzade's dramatic palette, his citizenship and national prejudice are mainly manifested in his literary characters. And at the same time, the richness of the national colour is clearly observed in the way of thinking of characters, in the semantics of language, as well as in the line of action.

Keywords: M.F.Akhundzade, dramaturgy, art, semantics, literary style, theatre

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Aida Qasımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATMA. M. ƏMİROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Novruzova.fira@mail.ru
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İSİM-FEİL BİRLƏŞMƏLƏRİ

İsim-feil birləşmələri isim və feildən düzələn sabit ifadələrdir. Bu ifadələri çox vaxt sadə feillərlə əvəz etmək olar. Məsələn “eine Frage stellen”- “fragen”- soruşmaq feili ilə, “Vorbereitungen treffen”- ifadəsini –“etwas vorbereiten”- nəisə hazırlamaq feili ilə əvəz etmək olar və s. Bu isim –feil birləşmələri rəsmi dil üçün kifayət qədər xarakterikdir. İsim- feil birləşmələrindən elmdə, rəsmi dildə, siyasətdə istifadə olunur. İş həyatında, siyasətdə və ya ofislərdə tez-tez isim və feilin sabit birləşmələrindən istifadə olunur, bu da dilə rəsmi xarakter verir. Danışiq dilində istifadə etdiyimiz isim-feil birləşmələri də var və bu terminlər əsasən dilin “yüksək” istifadəsinə, yəni formal vəziyyətlər üçün və ya daha yüksək səviyyədə yazılı alman dili üçün xarakterikdir. Məsələn: “etwas zur Sprache bringen“- ein Thema ansprechen/erwähnen- bir şey haqqında danışmaq mənasını verir.

Cladua hat ein wichtiges Thema zur Sprache gebracht.- Cladua mühüm mövzu haqqında danışır. Ich spreche etwas an/ ich erwähne etwas- Mən bir şey haqqında danışırım və s. (6). Bir şeyi dəqiq ifadə etmək üçün funksiya feil strukturlarından istifadə olunur. Mən bu yazıda bir çox isim-feil birləşmələri və onlara alternativ olan sadə feillərdən ibarət cümlələr göstərmişəm.

Verb Nomen-Verb-Verbindung

1) abschließen- (etwas zum Abschluß bringen)- qurtarmaq, yekunlaşdırmaq

Die Verhandlungen wurden erfolgreich abgeschlossen.

Die Verhandlungen wurden erfolgreich zum Abschluß gebracht. Danışıqlar uğurla qurtardı.

2) lösen- eine Lösung finden.- həll etmək

Haben Sie das Problem gelöst?

Haben Sie für das Problem eine Lösung gefunden?- Siz problemi həll etdiniz?

3) sprechen- Gespräche führen- danışmaq, danışıqlar aparmaq

Wann haben Sie mit den Mitarbeitern gesprochen?

Wann haben Sie mit den Mitarbeitern Gespräche geführt? - İşçilərlə nə vaxt danışıqlar apardınız?

4) helfen- Hilfe leisten-kömək etmək

Das Rote Kreuz hilft in Katastrophengebieten.

Das Rote Kreuz leistet in Katastrophengebieten Hilfe-Qırmızı Xaç fəlakət bölgələrində kömək edir.

5) hoffen- die Hoffnung haben-ümid etmək

- Wir hoffen, dass sich die Lage verbessert
Wir haben Hoffnung, dass sich die Lage verbessert- Vəziyyətin yaxşılaşacağına ümidimiz var.
- 6) sich entscheiden- eine Entscheidung treffen- qərara gəlmək. Der Direktor muss sich jetzt entscheiden.
Der Direktor muss jetzt Entscheidung treffen.- Direktor indi qərara gəlməlidir.
- 7) etwas tun- Maßnahmen ergreifen-tədbir görmək
Die Regierung muss endlich etwas tun.
Die Regierung muss endlich Maßnahmen ergreifen.- Hökumət, nəhayət, tədbir görməlidir.
- 8) beantragen-einen Antrag stellen- müraciət etmək, ərizə vermək
Sie müssen den Urlaub rechtzeitig beantragen
Sie müssen rechtzeitig einen Urlaubsantrag stellen- Siz məzuniyyət üçün vaxtında müraciət etməlisiniz.
- 9) wichtig sein- eine wichtige Rolle spielen – vacib rol oynamaq
Bei der Globalisierung sind Fremdsprachen wichtig.
Bei der Globalisierung spielen Fremdsprachen eine wichtige Rolle – Xarici dillər qloballaşma dövründə mühüm rol oynayır.
- 10) Verantwortlich sein- Verantwortung übernehmen- məsuliyyəti öz üzərinə götürmək.
Der Chef muß verantwortlich sein.
Der Chef muß Verantwortung übernehmen- Rəhbər məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir. (1.səh 141)
- 11) beenden- etwas zu Ende bringen/führen- bir şeyi sona çatdırmaq
Ich muß meine Diplomarbeit in dieser Woche beenden.
Ich muß meine Diplomarbeit in dieser Woche zu Ende bringen.- Mən diplom işimi bu həftə qurtarmalıyam.
- 12) sich interessieren für Akk.-Interesse zeigen an Dat.-maraqlanmaq
Wofür interessieren sich die Jugendliche heute?
Wofür zeigen die Jugendlichen heute Interesse? - Gənclər bu gün nə ilə maraqlanırlar?
- 13) kritisieren- Kritik üben an+ Dat- tənqid etmək
Der Direktor übte Kritik am Verhalten der Mitarbeiter.
Der Direktor kritisierte das Verhalten der Mitarbeiter- Direktor işçilərin davranışını tənqid etdi.
- 14) meinen- eine Meinung vertreten- fikir yürütmək
Der Vorstand meint, dass der Betrieb eine Million Euro einsparen.
Der Vorstand vertritt die Meinung, dass der Betrieb eine Million Euro einsparen muß- İdarə heyyyəti bu fikirdədir ki, şirkət bir milyon avroya qənaət etməlidir.
- 15) sich verabschieden von+Dat- Abschied nehmen von+ Dat –vidalaşmaq, sağollaşmaq.

Er hat sich von seiner Mutter verabschiedet.

Er hat von seiner Mutter Abschied genommen- O, anası ilə sağollaşdı.

16) beabsichtigen- Absicht haben- niyyəti olmaq

Wir beabsichtigen im Sommer nach Deutschland zu fliegen.

Wir haben Absicht im Sommer nach Deutschland zu fliegen.- Yayda Almaniyaya uçmaq niyyətindəyik.

17) wünschen –Wunsch haben- arzulamaq

Ich wünsche eine große Villa kaufen.

Ich habe Wunsch, eine große Villa zu kaufen- Böyük Villa almaq arzusundayam.

(1.səh 155)

18) gestresst sein= unter Druck stehen- təzyiq altında olmaq,

Die Pflegefachfrau ist heute gestresst= Die Pflegefachfrau steht heute unter Druck- Tibb bacısı bu gün təzyiq altındadır.

19) entscheiden= die Entscheidung treffen- qərara gəlmək, qərar qəbul etmək

Während der Coronavirus-Pandemie Zeiten müssen Ärzte schwere Entscheidungen treffen- Koronavirus pandemiyası dövründə həkimlər çətin qərarlar qəbul etməli olurlar.

20) nachdenken= sich Gedanken machen- narahat olmaq

Die Krankenschwester hat nicht alles im Pflegebericht aufgeschrieben und macht sich jetzt sehr viele Gedanken darüber- Tibb bacısı hesabatında hər şeyi yazmadı və indi buna görə çox narahatdır.

21) besorgt sein= sich Sorgen machen- qeydinə qalmaq (kiminsə, nəyinsə), nigaran olmaq, narahat qalmaq (nədən ötrüsə, kimdən ötrüsə)

Die Patientin wird morgen operiert und macht sich jetzt große Sorgen darüber- Xəstə əməliyyat olunur və indi buna görə çox nigarandır.

22) zweifeln- in Frage stellen – şübhələnmək, şübhə etmək

Sie sollten das Wissen Ihres Arztes nicht in Frage stellen.-Həkiminizin biliyini şübhə altına almamalısınız.

23) antworten-eine Antwort geben- cavab vermək

Können Sie mir eine Antwort auf meine Frage geben?- Sualıma cavab verə bilərsiniz?

24) aufmuntern= Hoffnung machen- ümidləndirmək, ruhlandırmaq

Die Ärztin machte Frau Meier Hoffnung, dass ihr Mann wieder gesund wird.- Həkim xanım Mayeri ümidləndirir ki, onun əri yenidən sağalacaq.

25) für jemanden da sein= zur Verfügung stehen- ixtiyarında olmaq, sərəncamında olmaq

Wenn Sie Fragen haben, stehe ich Ihnen gerne zur Verfügung- Hər hansı bir sualınız varsa, mən sizin ixtiyarınızdayam.

26) etwas sagen dürfen-zu Wort kommen- danışmaq, danışmaq imkanı əldə etmək

Er hat mich ständig unterbrochen, so dass ich nicht zu Wort gekommen bin- O, daima sözümlü kəsirdi ki, danışmağa imkanım olmasın. (3)

27) wichtig sein- Wert legen auf- dəyər vermək, qiymət vermək

Ich lege große Werte auf die menschliche Beziehungen- Mən insan münasibətlərinə böyük dəyər verirəm.

28) geben-zur Verfügung stellen- vermək, təqdim etmək

Ich stelle Ihnen gern alle Patientenakte zur Verfügung- Bütün xəstə qeydlərini sizə təqdim etməkdən məmnun olaram.

29) nicht zu nahe kommen= Abstand halten- ara məsafə saxlamaq

Bei der Arbeit müssen wir zwei Meter Abstand zwischen den Kollegen halten- İşdə həmkarlarımız arasında iki metr məsafə saxlamalıyıq.

30) kritisiert werden- auf Kritik stoßen- tənqid olunmaq, tənqidlə qarşılaşmaq

Die Entscheidung des Arztes wurde von der Familie der Patientin auf Kritik gestoßen- Həkiminin qərarı xəstənin ailəsi tərəfindən tənqidlə qarşılanıb.

31) akzeptieren= in Kauf nehmen- qəbul etmək, nəzərə almaq

Sie müssen eine längere Wartezeit für den Impfstoff in Kauf nehmen- Peyvənd üçün daha uzun gözləmə vaxtını qəbul etməlisiniz.

32) fragen-eine Frage stellen- soruşmaq, sual vermək.

Ich würde gerne einige Fragen an den behandelnden Arzt stellen- Müalicə edən həkimə bir neçə sual vermək istərdim.

33) sterben-ums Leben kommen- ölmək, həlak olmaq

Herr Mustermann ist bei einem Autounfall ums Leben gekommen- Cənab Mustermann avtomobil qəzasında öldü.

34) abhängig sein- in Abhängigkeit geraten-asılı olmaq, aludə olmaq

Es ist leicht, in die Abhängigkeit von Drogen zu geraten- Narkomaniyadan asılı olmaq asandır- Narkomoniya aludə olmaq asandır.

35) beeinflussen- Einfluss nehmen auf Akk- təsir etmək

Die Mitarbeiter möchten auf die Entscheidung über die Firma Einfluss nehmen- İşçilər şirkətin qərarlarına təsir etmək istəyirlər. (3)

36) etwas riskieren- etw. aufs Spiel setzen- riskə atmaq, təhlükəyə atmaq

Ich möchte meine gute Abi-Note jetzt nicht aufs Spiel setzen- Orta məktəb qiymətlərimi indi təhlükəyə atmaq istəmirəm.

37) etw. annehmen/ etw. verlangen- etw. in Anspruch nehmen -qəbul etmək, yararlanmaq

Ich würde gerne dieses Angebot in Anspruch nehmen- Bu təklifdən yararlanmaq istərdim. (4)

38) raten- einen Ratschlag geben- məsləhət vermək

Darf ich dir einen guten Ratschlag geben?- Sənə yaxşı bir məsləhət verə bilərəm?

39) sich fürchten, befürchten, Angst haben+ vor Dat- qorxmaq

Marie hat Angst vor Hunden- Mario itlərdən qorxur.

Er hat Angst (er befürchtet), dass alles entdeckt wird- O, hər şeyin üzə çıxacağından qorxur.

40) beauftragen-einen Auftrag bekommen-sifariş almaq

Wir haben dieses Jahr leider keinen neuen Auftrag bekommen- Təssüf ki, bu il heç bir yeni sifariş almamışıq.

41) reden, sprechen – eine Rede halten- çıxış etmək, nitq söyləmək

Ich muss bei dem Eröffnungsfest eine Rede halten- Açıliş mərasimində çıxış etməliyəm.

42) sich bemühen- sich Mühe geben – səy göstərmək

Er hat sich bei seinen Aufgaben viel Mühe gegeben- Vəzifələrini yerinə yetirməkdə o, çox səy göstərdi.

43)sich erfüllen= in Erfüllung gehen- gerçəkləşmək, yerinə yetirmək.

Endlich sind meine Träume in Erfüllung gegangen. Nəhayət, arzularım gerçəkləşdi.

44) ahnen- (k)eine Ahnung haben- xəbəri olmaq, məlumatı olmaq

Von Biologie hat er keine Ahnung- Onun bilologiyadan xəbəri yoxdur.

45) mitteilen- beanrichtigen- Bescheid sagen/geben- cavab vermək, xəbər vermək

Ich gebe dir Bescheid, sobald ich fertig bin- Hazır olan kimi sizə deyəcəyəm.

46) etwas vorschlagen- einen Vorschlag machen- təklif etmək

Während der Diskussion haben wir viele Vorschläge gemacht- Müzakirə vaxtı çoxlu təkliflər verdik.

47) jemanden beeindrucken- einen Eindruck machen auf jmdn- təsir etmək

Gestern habe ich einen deutschen Film gesehen und der Film hat auf mich einen großen Eindruck gemacht- Dünən bir alman filminə baxdım və bu film mənə böyük təsir bağışladı. (5)

Die neue Kollegin hat auf den Chef einen guten Eindruck gemacht- Təzə həmkar müdirə yaxşı təsir bağışladı.

48) jmd. Gesellschaft leisten- mit jmd zusammen Zeit verbringen- qoşulmaq, birgə vaxt keçirmək

Sara, ich würde morgen ins Kino gehen. Magst du mir Gesellschaft leisten- Sara, sabah mən kinoya gedəcəkdim. Mənə qoşulmaq istərdin?

49) Etwas zum Ausdruck bringen- etw. ausdrücken- ifadə etmək, fikir söyləmək

Gestern hat Thomas eine ganz tolle Idee zum Ausdruck gebracht- Dünən Tomas çox gözəl bir fikir söylədi.

50) jmdn auf die Palme bringen- jmdn wütend machen, jmdn verärgern- kimisə qəzəbləndirmək

Ungehorsame Kinder bringen ihre Eltern manchmal auf die Palme- İtaətsiz uşaqlar bəzən valideynlərini dəli edirlər (qəzəbləndirirlər). (6)

Ədəbiyyat

1. Anne Buscha və Szilvia Szita- Begegnungen B1, Leipzig 2013
2. C.Mehdiyev: Deutsch-Aserbaidzhanisches Wörterbuch, Baku-1963
3. <https://www.youtube.com/watch?v=qFB3FlaMUU8>
4. https://www.youtube.com/watch?v=qr6Z_VhFYG8
5. <https://www.youtube.com/watch?v=LnUyFCPCDwg>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=Tbg9nG8cuEk>

F.M.ƏMİROVA

İSİM-FEİL BİRLƏŞMƏLƏRİ XÜLASƏ

İsim-feil birləşməsi nədir? Bu məqalədə mən bu sualın cavabını özüməməxsus şəkildə vermək istədim. Düzdür, dərslərdə o dərəcədə də olmasa da, internetdə bu mövzu haqqında materiallar çoxdur. İsim-feil birləşmələri isim və feildən düzələn sabit ifadələrdir. Bu ifadələri çox vaxt sadə feillərlə əvəz etmək olar. Mən bu məqalədə 50 isim-feil birləşməsi və onları əvəz edən feillərdən istifadə edərək cümlələr vasitəsilə nümunələr göstərmişəm. İsim-feil birləşmələri rəsmi dil üçün kifayət qədər xarakterikdir. Bu birləşmələrdən elmdə, rəsmi dildə, siyasətdə istifadə olunur. Bir şeyi dəqiq ifadə etmək üçün isim-feil birləşmələrindən istifadə olunur. Danışiq dilində də istifadə etdiyimiz isim-feil birləşmələri var və bu terminlər əsasən dilin “yüksək” istifadəsinə, yəni formal vəziyyətlər üçün və ya daha yüksək səviyyədə yazılı alman dili üçün xarakterikdir. Məsələn, “etwas zur Sprache bringen”-ein Thema ansprechen/erwähnen- bir şey haqqında danışmaq mənasını verir və s. Mən bu yazıda göstərdiyim isim-feil birləşmələrini və onların alternativini oxucularla bölüşmək istədim.

Açar sözlər: isim, feil, birləşmə, rəsmi dil, danışiq dili, sabit birləşmə, əvəzetmə

Ф.М.АМИРОВА

СОЧЕТАНИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ-ГЛАГОЛ РЕЗЮМЕ

Что такое сочетание существительное-глагол? В этой статье я хотел ответить на этот вопрос по-своему. Правда, материалов на эту тему в интернете много, правда, не в учебниках. Комбинации существительное-глагол - это фиксированные выражения, состоящие из существительных и глаголов. Эти выражения часто можно заменить простыми глаголами. В этой статье я показал примеры предложений, в которых используется 50 комбинаций

существительное-глагол и глаголы, которые их заменяют. Сочетания существительное-глагол весьма характерны для официального языка. Эти соединения используются в науке, официальном языке и политике. Комбинации существительных и глаголов используются для ясного выражения чего-либо. Существуют также комбинации существительное-глагол, которые мы используем в разговорной речи, и эти термины в основном характерны для «высокого» использования языка, то есть для формальных ситуаций или для более высокого уровня письменного немецкого языка. Например, «etwas zur Sprache Bringen» -ein Thema ansprechen/erwähnen- означает говорить о чем-то и так далее. Я хотел поделиться с читателями комбинациями существительное-глагол, которые я показал в этой статье, и их альтернативами.

Ключевые слова: *существительное, глагол, сочетание, официальный язык, разговорный язык, устойчивое сочетание, замена*

F.M.AMIROVA

NOUN-VERB COMBINATION

Summary

What is a noun-verb combination? In this article, I wanted to answer this question in my own way. It is true that there are a lot of materials on this topic on the Internet, though not in textbooks. Noun-verb combinations are fixed expressions made up of nouns and verbs. These expressions can often be replaced by simple verbs. In this article, I have shown examples of sentences using 50 noun-verb combinations and verbs that replace them. Noun-verb combinations are quite characteristic of the official language. These compounds are used in science, official language and politics. Noun-verb combinations are used to express something clearly. There are also noun-verb combinations that we use in spoken language, and these terms are mainly characteristic of the "high" use of the language, that is for formal situations or for a higher level of written German. For example, “etwas zur Sprache bringen” -ein Thema ansprechen/erwähnen- means to talk about something, and so on. I wanted to share with readers the noun-verb combinations I have shown in this article and their alternatives.

Keywords: *noun, verb, combination, official language, colloquial language, fixed combination, replacement*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: *filol.f.d., dos. N.E.Camalzada*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSGƏROVA ELMİRA NADİR QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Baş müəllim
elmira-nadir@yahoo.com
Rəşid Behbudov 134

ŞƏXSİ FEİLLƏRİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Xülasə

İlk olaraq kateqoriya sözünün mənasının nə demək olduğuna nəzər yetirək. Bu haqda oxuyuruq ki: “kateqoriya – “ittiham”, “işarə”, “deyilmə”, “əlamət” mənalərini verən yunan sözüdür”.

Dahi Aristotel kateqoriyanı obyektiv gerçəkliyin əks olunması adlandırmışdır.

İndi isə feil və onun kateqoriyaları, xüsusilə də şəxs kateqoriyası ilə bağlı məlumatları diqqətdən keçirdək.

Feil ən çox tədqiq edilən struktur vahididir. Feil dil sisteminin ən qəliz elementi olmaqla bərabər, çox maraqlı, sözyaratma, semantik və qrammatik imkanlarının müxtəlifliyinə görə zəngindir.

Feil ifadə etdiyi mənalərinə, qrammatik kateqoriyalarının üsul və vasitələrinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir [1, s. 11].

Müasir ingilis dilində feil şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma kateqoriyalarına sahibdir. Bu kateqoriyalar həm şəkilçilər, həm də köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə edilir.

Müasir ingilis dilində feillər morfoloji quruluşuna, sintaktik roluna, obyektə, subyektə olan münasibətinə, keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının və keçmiş zaman feili sifət formasının düzəldilməsinə və şəxs kateqoriyasına görə müəyyən qruplara bölünür ki, buna da feillərin təsnifi deyilir [2, s. 56].

İngilis dili feilləri şəxs kateqoriyasına olan münasibətinə əsasən iki qrupa ayrılır. Həmin şəxs kateqoriyaları aşağıdakılardır:

- 1. Şəxslə feillər (finite verbs);*
- 2. Şəxssiz feillər (non - finite verbs).*

Açar sözlər: feil, kateqoriya, təsnifat, quruluş, qrammatika, vəzifə

Bu feillər qrammatik kateqoriyalarına və sintaktik funksiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, şəxslə formada olan feillər şəxs, şəkil və kəmiyyət kateqoriyalarına sahib olurlar. Ancaq şəxssiz feillər bu kateqoriyaya sahib deyillər. Bunlardan əlavə, feillər şəxslə formada cümlədə müstəqil xəbər vəzifəsində çıxış edə bilər və mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn:

I speak German - Mən almanca danışırım.

I speak Russian - Mən rusca danışırım və s.

Şəxssiz formada isə onlar yalnız xəbərin bir hissəsi ola bilər. Təkbəşinə onlar xəbər vəzifəsində işləyə bilmir. Şəxslilə və şəxssiz feillər arasında bu kimi başqa fərqliliklər də mövcuddur.

Müasir İngilis dilində şəxslilə feillərin qrammatik kateqoriyaları bunlardır:

1. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası;
2. Tərz kateqoriyası;
3. Zaman kateqoriyası;
4. Növ kateqoriyası;
5. Şəkil kateqoriyası.

Bu kateqoriyalardan ilk olaraq üçü haqqında: şəxs-kəmiyyət, zaman və tərz kateqoriyaları haqqındakı məlumatlara baxaq:

1. Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası. (The category of number and person)

Müasir ingilis dilinin ən zəif inkişaf etmiş bir kateqoriyasıdır. İngilis dilində feilin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil morfoloji vasitə, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Lakin indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında III şəxsin təkində şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək təkə bir suffiks işləyir. Həmin suffiks - s (es)-dir.

Digər hallarda ingilis dilindəki feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, müstəqil hesab olunan şəxs əvəzlilikləri vasitəsi ilə işləyilir, yəni ki, feilin hansı şəxsə aid olduğunu, təkə və ya cəmdə işlədilməsi şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyən edilir.

Müasir ingilis dilində təkə “to be” feilinin I şəxsin tək forması, yəni “am” və indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında işlədilən - s (es) şəkilçisi və “does” köməkçi feili şəxs əvəzliyi olmadan şəxs və kəmiyyəti göstərir. Digər hallarda köməkçi feillər olan to be, shall, will, to do - da bu kateqoriyaları təkbəşinə ifadə etməyi bacarmır. Ona görə ki, onlardan hər biri eyni formada, iki və daha çox şəxsdə işləyə bilər.

Belə ki, shall köməkçi feili eyni halda I şəxsin tək və cəmində, will köməkçi feili digər bütün şəxslərin tək və cəmində eyni şəkildə işləyilir. Bu səbəbdən də şəxs əvəzliyini diqqətə almadan sözlərin hansı kəmiyyətdə və neçənci şəxsdə işləndiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Buna görə də müasir ingilis dilində feilin qarşısında şəxs əvəzliyi işləyilir və cümlənin mübtədası hər zaman müstəqil leksemə ifadə olunur.

2. Tərz kateqoriyası. (The category of aspect)

Feillərin ifadə etdiyi hərəkətlərin baş vermə, yerinə yetirdiyi hərəkətlərin mahiyyətini, səciyyəsinə göstərir; feilin bildirdiyi hərəkət davam edir, bitib, adətən təkrar edilir və ya müəyyən bir müddət ərzində davam edib, bitib və s.

Buna müvafiq olaraq da müasir ingilis dilində bu kateqoriyada feilin dörd tərzli vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Ümumi tərz (Common aspect);
2. Bitmiş tərz (Perfect aspect);

3. Davam tərz (Continuous aspect);

4. Davam edib bitmiş tərz (Perfect continuous aspect)

Qeyd etmək gərəkdir ki, müasir ingilis dilində feilin tərz kateqoriyası üçün ayrıca ifadə vasitələri yoxdur.

3. Zaman kateqoriyası (The category of tense)

Zaman dildə xüsusi bir semantik kateqoriya yaradır. Zaman, semantik bir kateqoriya olaraq, bir insan tərəfindən zamanın qavranılmasını və başa düşülməsini əks etdirir.

Zaman kateqoriyasının fərqli aspektlərdən təhlili və tədqiqi elmdə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Çoxcəhətli olması ilə zaman problemi həmişə tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Elmdə artıq ənənə halına gələn bu problem heç vaxt aktuallığını itirməyib. Bunun səbəbi, bir tərəfdən zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə yanaşı, bilik nəzəriyyəsidəki ən əhəmiyyətli kateqoriyalardan biri olması, digər tərəfdən zamanın ən çox istifadə edilərək öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Bu həqiqət zamanın özünü fərqli tərəflərdən öyrənməyə marağı artırır.

Şəxsi feillərin bu qrammatik kateqoriyası – feilin ifadə etdiyi zamanla əlaqəsini ifadə edir; hərəkət hazırda davam edir, keçmişdə baş vermişdir və ya gələcəkdə həyata keçiriləcəkdir.

Buna görə, digər dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də əsasən 3 zaman mövcuddur: keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman.

Zaman formaları ilə bağlı tərcümə, yaxud çalışma edərkən aşağıdakı ardıcılığa nəzarət etmək yaxşı olar [3, s. 17]:

1. Zaman formasının, yəni feillərin tərz kateqoriyasının istifadəsinə;

2. Müəyyən bir zamanın formasını düzəldərkən əsas feilin hansı formada işlədiləcəyinə və ya hansı köməkçi feilin işlənəcəyinə;

3. Zaman forması ilə tələb olunan qeyri-müəyyən zaman zərflərinin mövcudluğu və onların düzgün istifadəsinə. İngilis dilində hərəkət tərzini göstərən və hansı zaman formasından istifadə olunacağını təyin edən zərflər var.

4. Həmin zamanda olan təsdiq cümlənin sual və inkarının yaradılmasına. Sual və inkar cümlələri xəbər şəkilçisi vəzifəsində olan köməkçi bir feil ilə düzəlir. Cümlədə köməkçi feil yoxdursa, həmin cümlənin sual və inkar formaları ancaq “to do” köməkçi feili vasitəsilə düzəlir. İngilis dilində köməkçi feilin olmadığı təkcə iki zaman forması mövcuddur. Həmin zaman formaları indiki və keçmiş qeyri-müəyyən zamanlardır. (Cümlənin xəbəri əsas feil ilə ifadə olunursa).

Tərz kateqoriyasında olduğu kimi, ingilis dili feillərinə xas olan zaman kateqoriyası da ayrıca bir morfoloji ifadəyə sahib deyil. Müasir ingilis dilində feilin tərz və zaman kateqoriyaları bir-birinə qarışmış kimi görünür. Onların hər ikisi eyni vasitə ilə, eyni forma ilə ifadə edilir.

İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dilinin qrammatikasındakı zaman sisteminə nəzərən daha genişdir. İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası aşağıdakı formaları əhatə edir:

- 1) Qeyri-müəyyən zaman formaları (Indefinite Tense forms);
- 2) Davamedici zaman formaları (Continuous Tense Forms);
- 3) Bitmiş zaman formaları (Perfect Tense Forms);
- 4) Davam edib bitmiş zaman formaları (Perfect Continuous Forms).

Azərbaycan dilinin qrammatikasında isə bu adlarda və bu sistemdə zaman kateqoriyaları işlənmişdir.

İngilis dilində qeyd etdiyimiz zaman kateqoriyasının zaman formaları indiki, keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlarda xüsusi qruplar yaradır. Nəticə olaraq da, müasir ingilis dilinin qrammatik sistemində on altı zaman forması mövcuddur. Buna görə də həmin dilin zaman kateqoriyası Azərbaycan dilinin zaman sistemindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Bir çox dilçi müstəqil dil zamanlarını qəbul etmir. İ.M.Teslenko və F.İ.Mauler qrammatik zaman formasını nisbi forma olaraq adlandırdılar. F.İ.Mauler bu barədə qeyd edir ki: “Zaman kateqoriyasını təkə danışmaq anı ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil, çünki feilin zaman kateqoriyasının mənası danışmaq anı deyil, danışmaq zamanı ilə bağlıdır. Bu da qrammatik zamanların nisbiliyini göstərir. Zaman kateqoriyası məntiqi kateqoriya olmaqla bərabər, həmçinin qrammatik kateqoriyadır. Məntiqi bir kateqoriya kimi o, 3 zaman, yəni keçmiş, indiki, gələcək zamanı əhatə edən obyektiv bir həqiqi varlıq şəklidir”.

B.Qolovin qrammatik kateqoriyanı – qrammatik mənanın və onun ifadə vasitəsinin məcmusu olaraq göstərir.

İngilis dilində zamanlar sistemi aşağıda qeyd olunanlardır:

1. Indefinite zaman kateqoriyaları: Present Indefinite, Past Indefinite, Future Indefinite, Future Indefinite in the Past;
2. Continuous zaman kateqoriyaları: Present Continuous, Past Continuous, Future Continuous, Future Continuous in the Past.
3. Perfect zaman kateqoriyaları: Present Perfect, Past Perfect, Future Perfect, Future Perfect in the Past;
4. Perfect Continuous zaman kateqoriyaları: Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Perfect Continuous, Future Perfect Continuous in the past.

İngilis dilində feilin zaman kateqoriyalarının bir qədər çox olması ilə bağlı bəzi fikirlər vardır. Belə fikirlərdən biri də bu cürdür ki, ingilis dilinin daşıyıcısı olan xalqlarda zaman bərsində xüsusi təsəvvürlərin olmasına görə həmin dilin zaman kateqoriyaları çoxdur. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. İngilis dilində, həmçinin başqa german, habelə roman dillərində zaman kateqoriyasının kifayət qədər çox olması hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı qrammatik formalarda müşahidə olunan tərz mənalının detallaşması ilə əlaqəli ola bilər [4, s. 12].

Zaman probleminə maraqlı ilk növbədə, bu kateqoriyanın insan dünyagörüşündə vacib rolu ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, “zaman anlayışı” sayəsində insanın şüurunda təbii və sosial proseslərin istiqaməti dərk edilir, bu günə,

keçmişə və gələcəyə münasibət insan varlığının mənasını müəyyən edir. Bu səbəbdən də uzun əsrlər boyunca zaman insan varlığının subyektiv-obyektiv bir həqiqəti olaraq, insan şüurunun təməl kateqoriyası olaraq filosof, təbiətşünasların, ədəbiyyatşünasların, dilşünasların və başqa elm adamlarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dilçilikdə mütəxəssislərin feilin zaman kateqoriyası ilə bağlı nəzəriyyələrinə diqqət yetirək:

1971-ci ildə nəşr edilən “Meaning and the English Verb” kitabında Cefri Liç indiki bitmiş zamana aid fikirlərini belə dilə gətirmişdir: “İndiki bitmiş zaman keçmiş qeyri-müəyyən zamanla müqayisədə “indiki zamanla əlaqəli keçmiş” kimi xarakterizə olunur. İndiki bitmiş zamanın hansı vaxtda işlənilib-ışlənməməsi barəsində danışmaq mümkün deyil. Keçmiş hadisənin bitmiş zaman vasitəsilə indiki zamanla əlaqələnməsinin 2 fərqli yolu mövcuddur:

- 1) indiki vaxta kimi davam edən vaxt dövrünü əhatə edə bilər;
- 2) indiki vaxtda davam edən nəticələri ola bilər” [6, s. 20].

İndiki zamanın bitmiş forması “to have” köməkçi feilinin indiki zaman qeyri-müəyyən forması (have, has) və əsas feilin keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) yolu ilə düzəldilir.

1969-cu ildə “A Handbook of English Grammar” kitabında U.Raynard Zandvurd yazır ki: “Bitmiş zaman adətən indiki zamanda baş verən hərəkətlərə aiddir. Əsasən 3 növ bitmiş zaman var:

- 1) davamedici bitmiş zaman;
- 2) nəticəli bitmiş zaman;
- 3) təcrübəyə əsaslanan bitmiş zaman.

Məsələn:

- 1) They have known each other for years.
- 2) We have bought a new house.
- 3) When she has asked a London policeman the way, she has received a polite answer.

Cefri Liç və Jan Svartvikin müəllifləri olduqları “A Communicative Grammar of English” kitabında yazılır ki: “İstər indiki bitmiş zaman, istərsə də keçmiş qeyri-müəyyən zaman keçmişdə olan hadisələri ifadə etmək üçün işlədilir. Bu ikisinin əsas fərqi: indiki bitmiş zaman hazırki zamana kimi davam edən hadisələri təsvir edərsə, keçmiş qeyri-müəyyən zaman keçmişdə müəyyən bir vaxtda olan hadisələri təsvir edir”.

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması “to be” köməkçi feilinin indiki zamanın bitmiş forması (have / has been) və əsas feilin indiki zaman feili sifəti (Participle I) ilə formalaşır. Bu zaman forması aşağıdakı vəziyyətlərdə işlədilir:

1. Keçmişdə görülməyə başlanmış və söhbət zamanı davam edən hərəkətləri göstərmək üçün. Bu vəziyyətdə bir qayda olaraq hərəkətin başladığı anı ifadə etmək üçün “since”, onun davam etmə müddətini ifadə etmək üçün isə “for” sözü istifadə

olunur. Məsələn: We have been expecting you to allude to it for some time past. We have been walking since sunrise.

2. Keçmişdə başlanan, müəyyən bir müddət davam edən, ancaq indiki vaxtda davam etməyən hərəkətləri göstərmək üçün. Məsələn: “Yes, I have been traipsing about all day, Tess” So, you have been doing very nicely at Tara, have you? I've been waiting for you to look after the children while I fetch him.

Dilçilər arasında ingilis dilində gələcək zamanın müstəqil bir qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu haqqında fikir birliyi yoxdur. Dilçilərin hərəsinin fərqli fikirləri vardır. Bir-biriləri ilə yaxın fikirdə olanlar da olub.

ƏDƏBİYYAT

1. Chafe L.W. Structure and meaning of Language. Cambridge: Cambridge University Press, first edition 1970, 360 p.
2. Смирнитски А.И. Морфология английского языка. М.: Из-во литературы на иностранных языках. 1959, 440 с.
3. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
4. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leninqrاد: Prosveshenie, 1973, 320 p.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 385 s.
6. Palmer F.R. A linguistic study of the English verb. London: Miami, 1965, 211 p.
7. Palmer F.R. Grammar. UK: Penguin books, 1975, 200 p.
8. Rəhimov İ., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587 s.

Askerova Elmira

THE GRAMMATICAL CATEGORIES OF FINITE VERBS AND THEIR CLASSIFICATION

Summary

The article deals with the grammatical categories of finite verbs and their classification.

The article firstly gives some information about the notion of the category. We read that "category" is a Greek word meaning "accusation", "sign", "not to say", "sign". The verb is the most studied structural unit. The verb is the most complex element of the language system, but it is also very interesting, rich in word formation, semantic and grammatical possibilities. The verb differs from other parts of speech in its meanings, methods and means of grammatical categories.

In modern English, the verb has the categories of person, quantity, time, type, style, and form. These categories are expressed by both suffixes and auxiliary words.

The finite forms of the verb change according to the grammatical categories of person and number. The article states that the non-finite forms of the verb do not have the grammatical categories of number, mood, and person. The tense distinctions

of the non-finite forms of the verb are not considered to be absolute but relative. The article states that the non-finite forms of the verb have double nature. They are the nominal and the verbal nature. The infinitive and the gerund have the nature of the noun and the verb though the participle has the nature of the adjective and adverbial modifier. The examples used in the article can illustrate the peculiarities of the non-finite forms of the verb.

Key words: verb, category, classification, structure, grammar, function

Эльмира Аскерова

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ КОНЕЧНЫХ ГЛАГОЛОВ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Резюме

В статье рассматриваются грамматические категории точных глаголов и их классификация. В статье сначала даются некоторые сведения о понятии категории. Мы читаем, что «категория» — это греческое слово, означающее «обвинение», «знак», «не говорить», «знак». Глагол является наиболее изученной структурной единицей. Глагол является самым сложным элементом языковой системы, но при этом очень интересным, богатым словообразовательными, семантическими и грамматическими возможностями. Глагол отличается от других частей речи своими значениями, способами и средствами грамматических категорий. В современном английском глагол имеет категории лица, количества, времени, типа, стиля и формы. Эти категории выражаются как суффиксами, так и вспомогательными словами.

Конечные формы глагола изменяются в соответствии с грамматическими категориями лица и числа. В статье указано, что неличные формы глагола не имеют грамматических категорий числа, наклонения и лица. Временные различия неличных форм глагола считаются не абсолютными, а относительными. В статье указывается, что неличные формы глагола имеют двойную природу. Они бывают именной и словесной природы. Инфинитив и герундий имеют природу существительного и глагола, тогда как причастие имеет природу прилагательного и обстоятельства. Приведенные в статье примеры могут проиллюстрировать особенности неличных форм глагола.

Ключевые слова: глагол, категория, классификация, структура, грамматика, функция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firəngiz Furman qızı Qurbanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

С.Д. АЙДЫНОВА
БГУ, диссертант Бакинского Славянского
Университета

**ОНОМАСТИКОН КОНЦЕПТА «БЕЖЕНЕЦ/QAÇQIN/REFUGEE»
(В СВЕТЕ ТЕОРИИ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ)**

Известно, что, лексическо-фразеологический инвентарь семантического поля «Беженец» отличается своей крайней неоднородностью. В силу того, что, семантическое ядро самого концепта и отражаемая ею действительность сама по себе отражает мультиспектральную, мультидисциплинарную проблему, то вполне закономерно что, (условно говоря) дефиниционный вокабуляр данного концепта вбирает в себя понятия из различных отраслей науки и жизни. В этом плане не вызывает удивления тот факт, что концепт «Беженец» крайне изобилует ономастическими единицами. И это группа лексических, фразеологических и синтаксических единиц не представляет собой однородную массу имен собственных (или же словосочетаний с ономастическим компонентом). С этой точки зрения, в первую очередь было бы уместно подразделить их на мотивированные и немотивированные ономастические единицы или ономастические компоненты словосочетаний.

Мотивированные и немотивированные ономастические единицы различаются по принципу прецедентности, точнее сказать по факту интертекстуальной мотивированности того или иного онима.

Напомним, что, «когда говорят о мотивированных знаках, о мотивированности слова, в сущности, речь идет о выводимости его значения. Именно эта цель — выведение значения слова, мотивация обозначаемого в том *«непрерывном деривационно-мотивационном процессе» .., который характеризует «жизненный цикл слова» .., — преследуется при семасиологическом подходе: и тогда, когда выясняют деривационные связи между производным словом и производящим(и), и тогда, когда в ходе анализа мотивационных отношений между лексическими единицами вскрывается внутренняя форма слова, его морфосемантическая структура и на основе соотносительности с однокоренными и одноструктурными лексическими единицами устанавливается лексическая и структурная мотивированность слова». [1].*

Иными словами, мотивированность языкового знака, это приобретение им своего «добавочного» конвенционально обусловленного значения, то есть когда слово или же словосочетание помимо своего первичного словарного значения, в состоянии обозначать «добавочное» значение, выводимое на основе его релевантности к тому или иному контексту. Известно, что, проблема

мотивированности языкового знака очень долгое время представляла собой некий камень преткновения для семасиологов, которые по-разному интерпретировали сосюрковский принцип производности, мотивированности языкового знака (см. [2; 90-96]). «*“Вторичная” иконическая сущность мотивированного знака заключается в уподоблении его звуковой оболочки (означающего) признаку, заложенному в основу его номинации, хотя сам признак не имеет ничего общего с означаемым и лишь условно (символически) связан с ним*» [3; 10]. Иногда эта «связанность» достигается за счет «диалога между текстами», иными словами, за счет интертекстуальных отсылок.

Известно, что, благодаря работам известного лингвиста, литературоведа, психоаналитика Юлии Кристевой понятие «интертекстуальность» прочно вошло в терминологический инвентарь лингвистики и тем самым, также обогатило исследовательский арсенал концептологии. (например, см.: [4; 146-156] ; [5]).

Напомним, что сама Ю.Кристева характеризуя понятие «интертекстуальность» писала: *«Мы называем интертекстуальностью ... текстуальную интеракцию, которая происходит внутри отдельного текста. Для познающего субъекта интертекстуальность - это признак того способа, каким текст прочитывает историю и вписывается в нее»* [6; 48]. Иными словами, происходит некий диалог между текстами.

Если вспомним известные изречения философа деконструктивиста, предвестника постмодернизма Ж. Дерриды, о том что весь *«мир – это текст»* и *«текст – единственно возможная модель реальности»* [7; 28], то можно прийти к логическому выводу о том что, не только весь мир, но также человеческий язык олицетворяет собой некий сложный пазл, некую многокомпонентную, многоуровневую матрицу отдельных текстов, которые по мере требований интенции говорящего (речь излагающего) органично переплетаются между собой, и комбинируются согласно дискурсивно-когнитивным установкам, так как, связность одного текста с другим или же другими происходит через релевантные, мотивированные интертекстуальные вкрапления, которые могут быть представлены не только в формате целого текста, но также и слова, онима, «загруженного» прецедентностью.

Напомним, что после 1967-го года, а именно после оглашения научному миру о теории интертекстуальности, на ее благодатной почве зародились многие новые теории, устанавливающие формат и принципы взаимодействия между различными текстами. Здесь термин «текст» используется и с узколингвистическим и широко-философским подтекстом: так, интертекст отражает в себе и конкретную отсылку на конкретный филологический материал, и на небезызвестные историко-социальные факты, происшествия, процессы. Именно на основании неоднородности такого рода интертекстов зародилась «Теория вертикального контекста», авторами которой являются

О.А.Ахманова и И.В. Гюббенет. Именно они, спустя десять лет после «открытия» теории интертекстуальности Ю.Кристевой, предложили различать 1) историко-филологический вертикальный контекст от 2) историко-социального вертикального контекста.

Согласно О.А.Ахмановой и И.В.Гюббенет: «*Каждое высказывание (и не только высказывание, а также и слово – С.А.), будь оно обусловлено ситуативно или той или иной филологической традицией, всегда реализуется в «контексте». При этом, наряду с горизонтальным контекстом, т. е. лингвистическим окружением данной языковой единицы, условиями или особенностями употребления данного элемента в речи и вообще законченным в смысловом отношении отрезком письменной речи, позволяющим установить значение входящего в него слова или фразы, можно выделить и контекст иного рода, а именно «вертикальный контекст» [8; 47]. Если сопоставить теорию интертекстуальности и теорию вертикального контекста, можно с уверенностью сказать, что именно Ю.Кристева впервые заговорила о важности вертикального контекста, которую дальше успешно развивали О.А.Ахманова и И.В. Гюббенет.*

Напомним, что Ю.Кристева, еще в 1967-ом году упорно настаивала на важности «*определения специфического статуса слова в различных жанрах (или текстах) в качестве означающего...»*. Она писала: «*Понять статус слова — значит понять способы сочленения этого слова (как семного комплекса) с другими словами предложения, а затем выявить те же самые функции (отношения) на уровне более крупных синтагматических единиц. ... В этом случае статус слова определяется а) горизонтально (слово в тексте одновременно принадлежит и субъекту письма, и его получателю) и б) вертикально (слово в тексте ориентировано по отношению к совокупности других литературных текстов — более ранних или современных).* [9 ; 428-429].

Именно вертикальный контекст дает возможность декодированию всего текста, “скрывающегося” за тем или иным словом (в том числе и онимом), словосочетанием или же высказыванием. Например, прецедентным онимом является слово Ходжалы (Xocalı) в словосочетаниях **Xocalı qaçqını**, **Xocalı müsibəti**, **Xocalı qətlıamı**, **Xocalı soyqırımı**, **Xocalı əsiri** / **Xocalıdan əsir**, **Xocalı şahidləri** (**Khojaly refugee**, **Khojaly tragedy**, **Khojaly massacre**, **Khojaly genocide**, **Khojaly captive** / **Captive from Khojaly**, **Khojaly witnesses**) и т.д.

Xocalı şahidləri: "İlk hücumda bütün evlər yandırıldı" 27 il keçməsinə baxmayaraq Xocalı soyqırımı böyükdən kiçiyə hər kəsin qan yaddaşındadır. ... Xocalı sakinlərinin bir qismi hazırda Goranboy rayonunda hüdüür mərtəbəli binalardan ibarət köçkün şəhərciyində məskunlaşmışlar. [10]; Bura gələndə gördüm ki, Xocalı sakinlərinin demək olar ki, böyük bir hissəsini əsir götürüblər....[11].

Как наглядно видно из представленных примеров, топоним **Ходжалы** в силу череды трагических событий, связанных с оккупацией 20% территории

Азербайджана армянскими вооруженными силами, стал прецедентным онимом. И вместе с тем, топоним-прецедентный оним Ходжалы, в силу упомянутых кровавых событий, не только образовал свой микроконцепт в рамках исследуемого нами концепта «Беженец», но также приобрел статус отдельного концепта в «семантической вселенной» азербайджанского языка, в его концептосфере.

Социально-административные особенности (численность населения, месторасположение, экономическое и финансовое значение города в масштабах страны и т.д.) города Ходжалы (без учета фактора этнической чистки, устроенного в 1992-ом году и приведшей к полному изгнанию азербайджанского населения) не позволило бы ему занять столь значимое ключевое место в ментальном лексиконе азербайджанского народа. Именно трагедия: массовая резня и этническая чистка устроенная армянскими фашистами, «возложила» на название города дополнительную мотивированность.

The refugees scarcely had time to dress before fleeing from Khodjali into the night.[12] ; ...He also expressed hope that perpetrators of the Khojaly massacre would face the full force of the law. The book "Khojaly Witness of a war crime Armenia in the Dock" is the first independent book published in English in the West about the Khojaly Genocide [13].

После трагической ночи с 25-го на 26-го февраля, когда только за одну ночь было убито 613 жителей города и тысячи взяты в плен и еще сотни в одночасье потеряв все превратились в беженцев, название азербайджанского города Ходжалы стало контекстуальным синонимом таких прецедентных онимов как Хатынь, Сребреница. *«По свидетельству журналистов «Le Monde», среди убитых были люди с выколотыми глазами и снятыми скальпами, тела с отрезанными головами, беременные женщины со вспоротыми животами. Часть ходжалинцев, покинувших город, избежала смерти от пуль, но замерзла, пытаясь пробраться к Агдаму через горы»* (курсив наш. – С.А.). [14].

Как наглядно видно, топоним Ходжалы (к сожалению, вполне закономерно) занимает одну из центральных мест в концепте “Qaçqın” азербайджанского языка. И соответственно, в этом плане вполне очевидно, что, в азербайджанской концептосфере (при всей трагичности самого факта оккупации и изгнания из родных земель) семантическая емкость словосочетания **Xocalı qaçqınları** и семантическая емкость словосочетания **Şuşa qaçqınları** ни в коей мере не будет равнозначной, так как после трагедии случившейся в Ходжалы, гражданское население города Шуша было отчасти заранее эвакуировано, и поэтому не произошли факты массового убийства мирного населения в том масштабе, которое наблюдалось в Ходжалы или же в Агдабане (последняя тоже произошла до оккупации города Шуша, точнее сказать в ночь с 7 на 8 апреля 1992 года. [15]).

Для полного анализа вертикального (историко-социального) контекста прецедентного онима Ходжалы, уместно было бы напомнить о том, что, бывший президент Серж Саргсян напрямую указал на корреляцию между зверствами, учинёнными армянскими вооружёнными силами в Ходжалах с государственной стратегией Армении, так как именно эта стратегия стала причиной массовости проблемы беженцев во время Первой Карабахской Войны.

Известно, что С. Саргсян спустя десятилетия в одном из своих интервью признался в том, что именно трагедия в Ходжалы, помогла сломать стереотип о том, что армянские вооружённые силы не станут убивать безоружных людей. Именно этот стереотип, а на самом же деле, один из основных международнопринятых законов честного ведения войны¹, мешал армянским фашистам увеличить поток беженцев-азербайджанцев, тем самым воспрепятствовал быстрому претворению в жизнь геополитической утопии «Великая Армения: от моря до моря». В частности, в известной книге Томааса де Валя «Чёрный сад» отмечается что, автор в декабре 2000-го года, для сбора фактов и материалов для вышеуказанной книги, брал интервью у непосредственных участников Карабахского конфликта, одним из которых являлся С. Саргсян. *«По словам Ваала, когда он задал Саргсяну вопрос о Ходжалинских событиях, тот ответил, что здесь "много преувеличено", но не отрицал самого факта убийства армянами мирных азербайджанцев. Автор пишет, что в ходе интервью Саргсян отметил: "До Ходжалы азербайджанцы думали, что с нами можно шутки шутить. Они думали, что армяне не смогут поднять руку на мирное население. Нам нужно было сломать этот стереотип. Так и получилось. Еще нужно учесть, что среди тех ребят были те, кто бежали из Баку и Сумгаита"»*. (курсив наш – С.А.) [16]. Как видно из контекста мы можем констатировать факт наличия нескольких прецедентных онимов, связанных с историко-социальным вертикальным контекстом Ходжалы и непосредственно связанных с концептом «Беженец». Так, например, С.Саргсян придерживаясь коммуникативной стратегии перевинчивания (переименования) фактов, уводит разговор из концепта «Ходжалы» в семантическое поле «Беженцев Сумгаита и Баку», полностью игнорируя факт наличия более двухсоттысячной армии самых первых беженцев Карабахского конфликта – беженцев из Кафана и других районов Армении, где до событий 1987-1988-ых годов компактно проживали сотни тысяч азербайджанцев (см. [18]).

¹ Согласно Международной Конвенции о защите гражданского населения во время войны (1949), воюющие стороны обязаны соблюдать требования конвенции по защите права на жизнь *«гражданских лиц, не участвующих в военных действиях и не выполняющих никакой работы военного характера во время их пребывания в этих зонах»*, а также делать все возможное для того чтобы, *«раненые и больные, а также инвалиды и беременные женщины ... пользовались бы особым покровительством и защитой»*. [17]

Использованная литература:

1. Зубкова Л.Г. Принцип знака в системе языка. М.: Языки славянской культуры, 2010. — 752 с. <http://philologos.narod.ru/ling/zubkova-sign.htm>
2. Бенвенист Э. Природа языкового знака // Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М., 1974. - С. 90-96)
<http://www.philology.ru/linguistics1/benvenist-74e.htm>
3. Бабушкин А.П. Типы языковых знаков в семиотическом аспекте // Вопросы когнитивной лингвистики. 2005. № 2. С. 5-11.
4. Барашева Д.Е. Семенова Е.В. Интертекстуальность концепта женщина в романах С. Моэма // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты 2016, с.146-156,
<https://cyberleninka.ru/article/n/intertekstualnost-kontsept-a-zhenschina-v-romanax-s-moema>
5. Артемихина Е.Л., Грузберг Л.А. Концепт и интертекст
<https://www.winstein.org/publ/25-1-0-1584>
6. Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу / Пер. с фр. Э.А. Орловой. — М.: Академический Проект, 2013. — 285 с.
7. Кутырева И.В. Эстетика постмодернизма, Саратов, 2016, 56 с.
http://elibrary.sgu.ru/uch_lit/1606.pdf
8. Ахманова, О.С., Гюббенет, И.В. Вертикальный контекст как филологическая проблема. // Вопросы языкознания. 1977. № 3, с.47-55.
9. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. - М., Прогресс 2000. - С. 427-457 https://zar-literature.ucoz.ru/magistratura/kristeva_ju-bakhtin-slovo-dialog_i_roman.pdf
10. <https://report.az/hadise/xocali-sahidleri-i-lk-hucumda-butun-evler-yandirildi/>
11. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/16896>
12. <https://story.karabakh.center/en/khojaly-genocide-a-horrific-page-in-the-history-of-humanity>
13. https://azertag.az/en/xeber/Book_quotKhojaly_Witness_of_a_war_crime_Armenia_in_the_Dock_quot_launches_in_London-868642
14. Российское издание о словах Саргсяна про Ходжалы: «Азербайджанцы думали, что с нами можно шутки шутить», 26 / 02 / 2019,
<https://1news.az/news/20190226125838194-Rossiiskoe-izdanie-o-slovakh-Sargsyana-pro-KHodzhal-y-Azerbaidzhantsy-dumali-chto-s-nami-mozhno-shutki-shutit>
15. Багирова Ф. Агдабан. Трагедия, раскрывшая уродливое лицо армянского фашизма // 1news.az, Новости, 07 / 04 / 2022
<https://1news.az/news/20220406050311523-Agdaban-Tragediya-raskryvshaya-urodlivoe-litso-armyanskogo-fashizma>

16. До Ходжалы азербайджанцы думали, что с нами можно шутки шутить – Серж Саргсян, 28 февраля 2021
<https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3388036.html>
17. Конвенция (IV) о защите гражданского населения во время войны. Женева, 12 августа 1949 года. 12-08-1949
<https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm>
18. Кусов О. Первые беженцы гибнущего СССР // <https://vestikavkaza.ru/analytics/pervye-bezency-gibnusego-sssr.html>
- 19.

**ONOMASTICON OF “REFUGEE” (QAÇQIN /БЕЖЕНЕЦ)
CONCEPT (IN THE LIGHT OF INTERXTUAL THEORY)**

The article examines the onomasticon of the concept of “Refugee” (Qaçqın). It becomes obvious that this concept is gaining importance for the Azerbaijani language as a result of a series of tragic events that have eternally been engraved in the memory of the Azerbaijani people. It also has been stated that the situation with refugees, unfortunately, has always existed as a consequence of political cataclysms, economic collapses, religious and racial segregation that have interfered in the lives of mankind since the beginning of history. In this sense, the concept “Refugee” is inevitably very topical for the English language at this period of time as it has currently gained the status of the “global language”. The accentuation of onomastic units with a sufficiently high frequency of usage among the language units that constitutes the lexico-phraseological vocabulary of such an actual concept is plausible and understandable. Thus, the organizations dealing with the refugee problems, as well as leaders of these organizations alongside with the volunteers involved in solving refugee problems at one level or another (goodwill ambassadors elected at the level of international organizations etc.) are constantly enriching the “Refugee” concept with onomastic units. It becomes evident that within this concept it is possible to distinguish between motivated and non-motivated onomastic units. By motivated onomastic units, the author means words and word combinations that have gained additional meaning in a certain context, i.e. in another text. In this case, motivation becomes possible on the basis of a kind of “dialogue” with another text. i.e through intertextual riverting. The author refers to the “Theory of Intertextuality” developed by Y. Kristeva in 1967 and later in her philological research, which created an almost “revolutionary” effect, and examines motivated onomastic units within the given concept. In the given article the toponym “Khojaly” is considered to be as such a motivated onomastic unit. It turns out that due to the tragic events of 1992, this toponym gained additional intertextual motivation and was formed as a central microconcept within the concept of “Refugee”.

Key words: "Refugee" concept, onomastics, intertextuality, intertextuality, motivation of language sign

**ОНОМАСТИКОН КОНЦЕПТА «БЕЖЕНЕЦ»
(QAÇQIN/REFUGEE)(В СВЕТЕ ТЕОРИИ
ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ)**

В статье исследуется ономастикон концепта «Беженец/Qaçqın/Refugee». Становится очевидным, что данный концепт обретает актуальность для Азербайджанского языка в результате череды трагических событий, пережитых Азербайджанским народом и навечно запечатлевшихся в его памяти. Оговаривается также тот факт, что на протяжении всей истории человечества ситуация с беженцами, к сожалению, всегда имела место как следствие политических катаклизмов, экономических коллапсов, религиозной и расовой сегрегации, влияющих на жизнедеятельность людей. В этом смысле концепт «Беженец» неизбежно очень актуален и для английского языка, который на сегодняшний день приобрел статус «глобального». Появление ономастических единиц с достаточно высокой частотностью употребления среди языковых единиц, составляющих лексико-фразеологический вокабуляр столь актуального концепта вполне оправданно и логично. Так, названия организаций, занимающихся проблемами беженцев, а также имена руководителей этих организаций наряду с волонтерами, вовлеченными в решение проблем беженцев на том или ином уровне (послы доброй воли, избранные на уровне международных организаций и т.п.) постоянно обогащают концепт «Беженец» ономастическими единицами.

В ходе исследования обнаруживается, что в рамках данного концепта следует различать мотивированные и немотивированные ономастические единицы. Говоря о мотивированных ономастических единицах, автор имеет в виду слова и словосочетания, которые приобрели дополнительное значение посредством определенного контекста, т.е. другого текста. В этом случае мотивированность происходит на основе «диалога» с другим текстом, то есть через интертекстуальную клепку. Автор обращается к создавшей почти «революционный» эффект «Теории интертекстуальности», разработанной Ю. Кристевой в 1967 г. и позднее в ее филологических исследованиях и рассматривает мотивированные ономастические единицы в пределах данного контекста. В качестве такой мотивированной интертекстуальной ономастической единицы в статье рассматривается топоним «Ходжалы». Выясняется, что в связи с трагическими событиями 1992 года, данный топоним получил дополнительную интертекстуальную мотивированность и сформировался как центральный микроконцепт в составе концепта «Беженец».

Ключевые слова: концепт «Беженец», ономастикон, интертекстуальность, интертекстем, мотивированность языкового знака

“QAÇQIN” (REFUGEE BEЖЕНЕЦ) KONSEPTININ ONOMASTIKONU (INTERTEKSTUALLIQ NƏZƏRIYYƏSİ ASPEKTİNDƏ)

Məqalədə “Qaçqın / Refugee” konseptinin onomastikonu araşdırılır. Məlum olur ki, bu konsept yaşanmış bir çox faciəvi və Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olmuş hadisələr silsiləsi nəticəsində Azərbaycan dili üçün mühüm aktuallıq kəsb etməkdədir. Eləcə də o da məlum olur ki, qaçqınlıq situasiyası, təəssüf ki, tarix yaranandan insan övladının yaşamına müdaxilə edən siyasi kataklizm, iqtisadi cöküş, dini-irqi seqreqasiyaların fəsadı kimi həmişə mövcud olmuşdur. Bu mənada tarixin hal-hazırkı zaman kəsimində “qlobal dil” statusu qazanmış ingilis dili üçün də “Qaçqın / Refugee” konseptinin olduqca aktual olması qaçınılmazdır. Belə bir aktual konseptin leksik-frazeoloji vokabulyarını təşkil edən dil vahidləri arasında onomastik vahidlərin yetərincə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsi də tam məntiqəməvafiq və anlaşılandır. Belə ki, qaçqın problemi ilə məşğul olan təşkilatların, habelə bu təşkilatlara rəhbərlik edən şəxslər, eləcə də qaçqınların bu və ya digər səviyyəli problemlərinin həlli məsələsinə cəlb olunmuş könüllülər (Beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində seçilən xoşməramlı səfirlər və s.) müvafiq onomastik adları ilə “Qaçqın/Refugee” konseptini zənginləşdirməkdədirlər. Məqələdən habelə o da məlum olur ki, “Qaçqın/Refugee” konsepti çərçivəsində motivləndirilmiş və motivləndirilməmiş onomastik vahidləri fərqləndirmək mümkündür. Müəllif motivləndirilmiş onomastik vahidlər dedikdə, müəyyən kontekstlə, yəni başqa bir mətnlə əlavə məna yükü qazanmış söz və söz birləşmələrini nəzərdə tutur. Bu zaman motivləndirilmə digər mətnlə “dialoq” əsasında baş verir, yəni intertekstem pərçimlənməsi hesabına reallaşır. Müəllif Y.Kristevanın 1967-ci ildə ərsiyə gətirmiş olduğu və sonralar filoloji araşdırmalarda, demək olar ki, “inqilab” effekti yaratmış “İntertekstuallıq nəzəriyyəsi”nə müraciət edir və motivləndirilmiş onomastik vahidləri həmin kontekstdə araşdırır. Məqalə çərçivəsində belə bir motivləndirilmiş onomastik vahid qismində “Xocalı” toponimi nəzərdən keçirilir. Məlum olur ki, 1992-ci ildə baş vermiş faciəvi hadisələr sayəsində bu toponim əlavə intertekstem motivləndirilməsi qazanmış və “Qaçqın” konsepti çərçivəsində mərkəz mövqedə qərarlaşmış mikrokonsept kimi formalaşmışdır.

Açar sözlər: "Qaçqın" konsepti, onomastikon, intertekstuallıq, intertekstem, dil işarəsinin motivləndirilməsi

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: Türkologiya kafedrasının professoru, f.e.d. Eldar Rizvan oğlu Piriye
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏLİKOVA ŞƏKƏR İLQAR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti. Doktorant
Sheker_xelilova@mail.ru

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ FEİLİN KEÇMİŞ VƏ İNDİKİ ZAMANLARININ MÜXTƏLİF İFADƏ FORMALARI

XÜLASƏ

Əsas nitq hissələrindən biri olan feil insanların davranışlarını, hərəkətlərini ifadə edir. Həyatın dinamikliyi şəraitində feillər dayanmadan artmış, zaman, çəxs, xəkil kateqoriyalarına ayrılmış və geniş əhatə dairəsi kəsb etmişdir. Feillərin zaman kateqoriyası digər dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Ərəb dilində zaman dedikdə danışmaq zamanına nisbətən feilin icrası zamanı nəzərdə tutulur. Feilin icrası müddətini təyin etmək üçün onun başlanması, bitməsi nəzərdə tutulmalıdır. Ola bilər ki, feilin icrası danışmaqdan əvvəl başlansın, danışmaq zamanı da davam etsin. Məhz buna görə ərəb dilçilərinin arasında zaman məsələsinin qəti təyini və fərqləndirilməsi mübahisəli məsələlərdən olmuş, bu məsələyə də bir sıra digər qrammatik məsələlər kimi fəlsəfi baxımdan yanaşılmışdır. [5, s.19]

Ərəb dilində zaman formalarının əsasını feil təşkil edir, yəni feil, zamanı ən qısa yolla göstərmək üçün bir vasitədir. Hər hansı bir hadisənin zamanını bildirmək lazım gəldikdə, keçmiş və ya indiki zaman formalarında birilə asanlıqla zamanı göstərmək mümkündür. Ərəb dilində feil zamanları digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər sadədir. Zaman baxımından yalnız iki feil forması var: keçmiş və indiki zaman. Yəni indiki və keçmiş zaman feilin sadə zaman formaları hesab edilir. Digər zaman formaları isə bu iki zamanın əsasında düzəlir və analitik formalar adlanır.

Məqalədə feilin keçmiş keçmiş zamanı əsasında düzələn mütləq keçmiş zaman, yaxın və uzaq keçmiş zaman, müəyyən və qeyri-müəyyən keçmiş zaman, bitməmiş və bitmiş (davamedici) keçmiş zaman, həmçinin indiki zamanın əsasında düzələn müəyyən və qeyri-müəyyən gələcək zaman, əmr forması da öz əksini tapmış və nümunələrlə göstərilmişdir. Həmçinin bəzi məqamlarda Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin nümayəndələrinin feil zamanları ilə bağlı fərqli müddəaları da öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: zaman, feil zamanları, keçmiş zaman, indiki zaman

GİRİŞ

Zamandan asılı olaraq işi, hadisəni, hərəkəti bildirən sözlərə feil deyilir. Feilləri isimlərdən ayıran ən böyük xüsusiyyət feillərin zaman xüsusiyyətinə malik olmasıdır.

Feillərin zamanının vəznərlə müəyyən edilməsi "الزمن الصرفي" - "Sərfi zaman", cümlənin gedişatına əsasən müəyyən edilməsi isə "الزمن النحوي" – "Nəhvi zaman" adlanır. Bu məqalədə daha çox "Sərfi zamandan" bəhs ediləcək.

Ərəb dilində feillər zaman baxımından iki yerə ayrılır:

1. Keçmiş zaman (الفعل الماضي)
2. İndiki-gələcək zaman (الفعل المضارع)

Əz-Zəccaci özünün "الايضاح في علل النحو" əsərində feili keçmiş və gələcək zamanlarla məhdudlaşdıraraq belə hesab edir ki, indiki zaman danışıq vaxtı baş verən işi, hadisəni bildirir. Bu iş və ya hadisə danışıq vaxtından əvvəl başlamış, haqqında məlumat verilən vaxtda isə hələ bitməmişdir, demək onun nəticəsi gələcəyə aiddir. Əz-Zəccaci məhz buna görə də indiki və gələcək zamanları bildirən feilin eyni bir sözlə ifadə olunduğunu qeyd edir.

O, özünün digər bir əsəri olan "الجمال" kitabında feili adi qayda üzrə keçmiş, indiki və gələcək zamanlara bölür və indiki zamanı kufəliyə başqa mənada işlədilər "daim" istilahi ilə adlandırır. Belə ki, kufəliyə feili keçmiş, gələcək və daimi zamanlara bölmüşlər. Onlar "فعل دائم" istilahi altında başqa sözü idarə edərək keçmiş və gələcək zamanlara aid olan ismi-faili (ضارب –vuran, vuracaq) nəzərdə tuturlar. Bəsrəliyə isə ismi-faildə zaman mənası olduğunu inkar etməyib göstərir ki, o, tənvin qəbul etdiyi və hallandığı üçün əslində isimdir. [1, s.17-18]

Ərəb dilində keçmiş zaman forması feillərin ilkin formasıdır və hadisənin keçmişdə baş verdiyini bildirmək üçün istifadə olunur. Həm üçsamitli, həm də dördsamitli feillərin keçmiş zaman forması şərti məsdərin axırına şəxs sonluqları artırmaqla düzəlir (الماضي المطلق). Məsələn:

Oxudu – قرأت

Oturdular - جلسوا

Yazdıq – كتبتنا

Tərcümə etdim - ترجمت

Sərf baxımından əsas vəzifəsi keçmiş zamanda baş verən bir hadisəni ifadə etmək olan mazi (keçmiş) feil istifadə edildiği yerə, önündə və ya sonunda gələn bəzi əlamətlərə görə keçmiş zamandan əlavə, digər zamanları da ifadə edə bilər. Məsələn: Oxusan, anlayarsan / anlayacaqsan – إن قرأت فهمت

Allah ona rəhmət etsin - رحمه الله

Bundan əlavə, mazi feilin keçmiş zamanı ifadə etməsi baxımından bir neçə forması vardır və bunlar müxtəlif terminlərlə adlandırılmaqla hərəkətin, hadisənin yaxın və ya uzaq keçmişdə, müəyyən və ya qeyri-müəyyən və s. zamanlarda baş verməsinə görə də təsnif olunur. Bu terminlərin keçmiş zamanın müxtəlif çalarlarını ifadə etməsini aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görə bilərik:

Qonaq gəldi – جاء الضيف

Göstərilən nümunəyə əsasən, qonağın gəlməsinin "Mütləq keçmiş zamanda" baş verdiyi aydındır. Lakin hadisənin uzaq və ya yaxın keçmişdə baş verdiyi bilinmədiyi üçün "Qeyri-müəyyən keçmiş zaman"da baş verdiyini deyə bilərik. Bu

nümunədə feilin qarşısına قد ədatını əlavə etsək (قد جاء الضيف), hadisənin yaxın keçmişdə baş verdiyini bildirmiş olarıq. Yaxın keçmiş zaman ərəb dilində الماضي " الماضي القريب " termini ilə ifadə edilir.

Qeyri-müəyyən keçmiş zamanda olan cümləni müəyyən keçmiş zamanda (الماضي المعين الوقوع) ifadə etmək üçün zaman ifadə edən sözlərdən istifadə edilir. Buna misal olaraq aşağıdakı cümlələri göstərə bilərik:

. Kitabı gün çıxarkən oxudum. – قرأت الكتاب مطلع الفجر (طلوع الفجر).

Universitet təhsilimi Amerikaya - إنتهيت من دراستي الجامعية قبل ما سافرت إلى أمريكا. getməzdən əvvəl bitirdim.

– Əli danışarkən Xalid içəri daxil oldu. [6, s.28-29] دخل خالد بينما كان علي يتكلم.

Feilin keçmiş zaman formasının müxtəlif növlərindən bəhs edərkən "Bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman" formasını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman ərəb dilində analitik konstruksiyası vasitəsilə ifadə olunur. Bu baxımdan كان يفعل analitik konstruksiyası öz funksiyası etibarilə fars dilindəki "ماضي استمراري" və tacik dilindəki bitməmiş və davamiyyət bildirən keçmiş zaman formasına müvafiq gəlir. Belə ki, fars və tacik dillərində bu formalar, ərəb dilində olduğu kimi, keçmişdə icra olunub bitməmiş və ya dəfələrlə icra olunmuş işi, hərəkəti bildirir. Bu zaman forması müəyyən bir işin, hərəkətin keçmişdə, danışığ vaxtından əvvəl baş verib davam etməsini, keçmişdə müəyyən bir işin başqa bir işlə paralel surətdə icra olunub davam etməsini, bitməməsini, subyekt tərəfindən keçmişdə daim, dəfələrlə və adət şəklinə icra olunmuş qeyri-müəyyən, mücərrəd xarakterli işi, hərəkəti bildirir, həmçinin, keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisə və əhvalatların təhkiyə vasitəsi kimi istifadə edilir. [1, s.134] Nümunələri nəzərdən keçirək:

– Qız universitetə gedirdi. – كانت الطالبة تذهب إلى الجامعة.

Sən kitab oxuyanda mən futbol oynayırdım. – كنت ألعب كرة القدم حين كنت تقرأ الكتاب.

كان ابني يستيقظ في الساعة الثامنة صباحا و يذهب إلى المدرسة و يرجع من المدرسة في الساعة الثانية عشرة و يتجه إلى المكتبة مباشرة. – Oğlum səhər saat səkkizdə oyanar, məktəbə gedər, saat 12-də məktəbdən çıxar və birbaşa kitabxanaya gedərdi.

Feilin keçmiş zamanının "الماضي المنقطع" – "Bitmiş keçmiş zaman" forması da vardır, كان فعل، قد كان فعل، كان قد فعل، qəliblərində biri ilə düzəlir və burada hadisənin baş vermək səbəbindən daha çox hadisənin nəticəsi daha vacib hesab edilir. Əgər iş, hərəkət və ya hadisəni dəqiq tarixilə bildirmək istəyiriksə bu zaman "الماضي المطلق" -dən, dəqiq vaxtı bilinmirsə və hadisənin indiki zamanla əlaqəsi tamamilə kəsilibsə "الماضي المنقطع" -dən istifadə edilir. İki forma arasındakı fərqi aşağıdakı nümunələrdə daha yaxşı görə bilərik:

– Qardaşıma mart, iyun və sentyabrda məktub yazdım. (الماضي المطلق) كتبت الرسالة إلي أخي في مارس و يونيو و سبتمبر.

– Qardaşıma üç dəfə məktub yazmışdım. – كنت قد كتبت الرسالة إلي أخي ثلاثة مرات.

Mazi feillərin bu formasından bəzi ədəbiyyatlarda قد ədatının yaxınlaşdırma funksiyası nəzərə alınmamaqla "الماضي البعيد" - "Uzaq keçmiş zaman" adı altında bəhs edilmişdir.

Mazi feillərin inkar forması لم، لمّا inkar ədatlarını feilin əvvəlinə artırmaqla düzəlir. İnkar mənası ifadə edən "ما" ədatı "ما النافية" – "inkar mə"si adlanır. "ما" ilə bildirilən inkar forması daha çox yaxın keçmişə aid edilsə də, "لما" ilə ifadə edilən inkar hər hansı bir hadisənin hələ baş vermədiyini və baş verməsi ehtimalı olduğunu bildirir. Məsələn:

Qız öz rəfiqəsi ilə oynamadı. - ما لعبت البنت مع صديقتها.

Dünən aldığım kitabı hələ oxumamışam. - لما أقرأ الكتاب الذي اشتريته امس.

Göründüyü kimi, "ما" ilə bildirilən inkar formasında feil mazi formada, "لما" ilə ifadə edilən inkarda isə müzare formada işlənir.

Müasir ərəb ədəbi dilində mazi formasının ən çox yayılan inkar forması isə "لم" inkar ədatı ilə düzəlir. Yuxarıda göstərilən nümunələrdəki inkar cümlələrini "لم" ilə də ifadə edə bilərik. "لم" ədatından sonra da feil muzare formasında işlənir:

Qız öz rəfiqəsi ilə oynamadı. - لم تلعب البنت مع صديقتها.

Dünən aldığım kitabı hələ oxumamışam. - لم أقرأ الكتاب الذي اشتريته امس.

Ərəb dilində indiki və ya gələcək zamanda baş verən hadisələri ifadə etmək üçün "الفعل المضارع" – "İndiki zaman" formasından istifadə edilir. Müzare feilin (indiki zaman forması) qaydaları bunlardır:

1. Müzare feil mazi feildən düzəlir;
2. Müzare feili düzəltmək üçün mazi feilin əvvəlinə şəxsə görə ن،ي،أ hərflərindən biri əlavə edilir;
3. Bəzi şəxslərdə feilin sonuna şəxsə görə sonluqlar artırılır;
4. Müzare feildə orta hərfin hərəkəsi "tipik sait" adlanır. Bu hərəkə feildən feilə dəyişir.

Bu qaydalar əsasında düzələn müzare feilləri nəzərdən keçirək:

تأكل – Sən yeyirsən

نلعب – Biz oynayırıq

يجلسان – Onlar ikisi oturur

Müzare feil danışıq momentində baş verməkdə olan bir hadisədən bəhs edir. Əgər hadisə başlayıbsa, danışıq momentində davam etməkdədirsə və hələ bitməmişdirsə, bu zaman feilin indiki zaman formasından istifadə olunur. Məsələn:

يتحدث الرجل منذ ساعتين. – Adam iki saatdır ki, danışır.

Müzare feil və ismi-failin ləfz baxımından oxşarlığı bu formadadır: hər iki qəlibdə də ضارب və يضرب , مستخرج və يستخرج nümunələrində olduğu kimi, hərflər, hərəkə və sükunların sayı sırayla eynidir. Bundan əlavə, hər iki qəlibdən indiki və gələcək zamanı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Sibeveyhi müzare feil ilə ismi-failin məna baxımından bir-birinə bənzəməsini bu nümunələrlə izah edib: هذا يضرب زيدا غدا (Bu, Zeydi sabah vuracaq) cümləsi ilə, هذا ضارب زيدا غدا

هذا يضرب عبد الله الساعة (Bu, indi Abdullahı vurur) cümləsi ilə, موافقا زيدا كان عمرو (Əmr Zeydlə razılaşırdı) cümləsilə eynidir. [6, s.93]

İndiki zamanın inkar formasını düzəltmək üçün لا، ليس inkar ədatlarından istifadə edilir.

İnkarı danışıq momentinə aid etmək üçün "ما" inkar ədatı işlədilir. Məsələn:

ما اطبخ. – Mən (indi) bişirmirəm.

ما يترجم. – O (indi) tərcümə etmir.

"ليس" ilə bildirilən inkar forması da mənaca "ما" ədatı ilə bildirilən inkarla eynidir, yəni danışıq momentində inkarı bildirir. Məsələn:

ليس يعلم هذا. – O (indi) bunu bilmir.

لسنا نرجع من المدينة. – Biz (indi) şəhərdən qayıtmırıq.

İndiki zaman formasının inkar ədatları arasında "لا"-dən daha geniş şəkildə istifadə edilir və "لا النافية" - "inkar lə"si adlanır. Məsələn:

لا اذهب إلى السوق. – Mən bazara getmirəm.

لا يشربان الشاي. – Onlar ikisi çay içmirlər.

"لا" və "ليس" inkar ədatları digər zamanları ifadə edən sözlərdən istifadə edilmədikdə indiki zamanın inkarı formasını düzəltmək üçün istifadə edilir. "الست" (Səndən razı deyiləm) nümunəsi buna misaldır. Buna maneə yaradacaq bir vəziyyət yarandıqda isə, məsələn "ليس عبد الله يسافر غدا" (Abdullah sabah səfər etməyəcək) cümləsində "ليس"-nin indiki zamanın inkar formasını bildirməsinə maneə yaradan söz "غدا"-dir. [6, s.98]

Feilin gələcək zaman forması (الفعل المستقبل) müzare feilin əsasında düzəlir. Müzare feilə heç bir hissəcik əlavə etmədən də feilin gələcək zamanını ifadə etmək mümkündür. Sadəcə olaraq, bu halda kontekstə nəzər yetirmək lazımdır. Əgər "أقرأ الكتاب" (Mən kitab oxuyuram) cümləsində həmin an bu hadisə baş vermirsə, deməli gələcək zaman nəzərdə tutulur (Mən kitab oxuyacağam).

Digər üsulda isə gələcək zaman forması müzare feilin əvvəlinə "س" (س) və ya "saufə" (سَوْفَ) artırmaqla düzəlir.

Kufə və Bəsrə məktəbinin nümayəndələrinin gələcək zamanın əlamətləri olan "س" (س) və "saufə" (سَوْفَ) ilə bağlı bəzi müddəaları olmuşdur. Onları nəzərdən keçirək:

Kufəlilər müzare ilə işlənən "sin"i (س) "suafə"nin (سَوْفَ) qısa variantı, bəsrəlilər isə müstəqil söz hesab edirlər. Ənbari kufəlilərin müddəasını aşağıdakı mülahizələrlə təkzib edir: a) "saufə"nin "sav", "səf" kimi işlədilməsini yalnız bəzi Kufə qrammatikləri rəvayət etmişlər. Buna görə də o, dəlil ola bilməz; b) sözün tərkibindən "vav" və "fə"nin birlikdə düşməsi qiyasın əksinədir. Ədat ixtisar olunduqda onun tərkibindən yalnız bir hərf (səs) düşə bilər, Ərəb dilində buna bənzər başqa hadisə yoxdur. [2, s.83-84]

Bəsrə məktəbinin nümayəndələrinin fikrinə əsasən, "سَوْفَ"-nin gələcək zamanı ifadə etməsi "س"-yə nisbətən uzaqdır. Lakin bəzi kitablarda bu ədatların

yaxınlıq və ya uzaqlıq ifadə etməsindən bəhs edilməmiş, sadəcə olaraq, gələcək zamanı bildirməsi irəli sürülmüşdür. Qurani-Kərimdə də bu ədatlardan yaxın və ya uzaqlıq bildirməsi nəzərə alınmadan, məhz gələcək zamanı ifadə etmək üçün istifadə edildiyinin şahidi oluruq. “Təkəsür” surəsi 3-cü ayə - كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (Xeyr, siz sonra biləcəksiniz) və “Nəbə” surəsi 4-cü ayədə - كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (Xeyr, sonra biləcəklər) hər iki ədat eyni mənada işlənib.

Mazi feillərdə olduğu kimi, müzare feillərin də müəyyən və qeyri-müəyyən zaman formaları var. “Qeyri-müəyyən (ehtimal olunan) gələcək zaman” (المستقبل المحتمل) müzare feilin əvvəlinə قد ədatı artırmaqla düzəlir və Azərbaycan dilinə “ola bilsin, bəlkə” kimi tərcümə edilir:

قد ترجع الى البيت. – Bəlkə geri qayıdar.

قد نحضر اليوم. – Ola bilsin ki, bu gün gəldik.

Müzare feil bəzi bağlayıcılar və ifadələrlə birlikdə işləndikdə “Müəyyən gələcək zaman forması”nda (المستقبل المعين الوقوع) ola bilər. Məsələn إذ və إذا bağlayıcılarından istifadə edə bilərik, lakin bu bağlayıcılar, gələcək zaman bildirən cümlədən sonra gəlməlidir. Aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək:

سأسافر الى تركيا إذا أنجح في الامتحانات. – İmtahanlardan keçsəm, Türkiyəyə səfər edəcəyəm.

Həmçinin, müzare feil (الشهر/ العام) بعد، بعيد، قبل، قبيل، غدا، مساء غد، في الاسبوع (المقبل) və s. bu kimi müəyyən zamanı bildirən ifadələrlə də işləndikdə də müəyyən gələcək zamanı bildirir.

Gələcək zamanın inkar formasına nəzər yetirək. Belə ki, heç bir hissəcik olmadan, müzare feilin özünün kontekstdən asılı olaraq gələcək zamanı bildirdiyi feilin inkar formasını düzəltmək üçün feilin əvvəlinə "لا" inkar hissəciyi artırmaq lazımdır.

Müasir ərəb ədəbi dilində gələcək zamanın inkar formasını bildirmək üçün daha çox "لن" inkar ədatından istifadə edilir və o, müzare feilin əvvəlində gəlir. Məsələn:

لن افتح الباب. – Mən qapını açmayacağam.

لن يسافروا الي موسكو. – Onlar Moskvaya səfər etməyəcəklər.

Qəti gələcək zamanın inkar formasını düzəltmək üçün digər bir üsul isə "سوف" ədatından sonra "لا" inkar ədatının artırılmasıdır. Məsələn:

سوف لا أحضر. – Mən gəlməyəcəyəm.

Qeyd etdiyimiz kimi, feilin keçmiş və indiki zaman formaları ilə yanaşı, bu zamanların əsasında düzələn digər zaman formaları da var. Digər formaları nəzərdən keçirdik və son olaraq indiki zamanın əsasında düzələn əmr formasına nəzər yetirək. Əmr forması gələcək zamanı ifadə edir.

Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələri feil zamanlarını keçmiş (mazi), indiki (müzare) və əmr olmaqla üç yerə ayırdıqları halda, Kufə məktəbinin nümayəndələri əmr feillərini müzare feillərin əvvəlinə لا artırılmaqla düzələn, çox

istifadə edildiyi üçün ـsi düşən indiki zaman (müzare) feil forması olaraq götürmüş və ayrıca bir zaman forması olaraq qəbul etməmişlər.

Bildiyimiz kimi, əmr, bir işin olmasını və ya edilməsini istəməkdir. Əgər əmri qarşımızda olan şəxsə veririksə bu, "الامر الحاضر", qarşımızda olmayan şəxsə veririksə, "الامر الغائب" adlanır. Bunlardan əlavə əmr formasının az işlənən növü də var ki, bu, özümüzə verdiyimiz əmrdir və "الامر المتكلم" adlanır. Hər üç forma müzare feillərdən düzəlir, aşağıdakı nümunələrdə hər üç formaya aid nümunələrə nəzər yetirək:

الامر الحاضر:

أكتب (أكتبني) أكتبوا (أكتبوا) – Yaz, siz yazın, siz ikiniz yazın

الامر الغائب:

ليكتب (لتكتب)، ليكتبوا (ليكتبوا) – O yazsın, onlar yazsınlar, onlar ikisi yazsınlar

الامر المتكلم:

لأكتب، لنكتب – Mən yazım, biz yazaq

ƏDƏBİYYAT:

1. V.M. Məmmədəliyev “Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları” – Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992.
2. V.M. Məmmədəliyev “Kufə qrammatika məktəbi” – Bakı, 1988
3. V.M. Məmmədəliyev “Bəsrə qrammatika məktəbi” – Bakı, 1983
4. Ə.C. Məmmədov “Ərəb dili” – Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1998
5. Şəms İ.Q “Klassik ərəb dili morfoloqiyasının əsasları” (birinci hissə), Bakı, 1983
6. Prof. Dr. Mehmet Ali Şimşek “Arapçada zaman kalıpları, kullanım alanları ve türkçedeki zamanlarla karşılaştırılması”, Elektronik kitap 2021
7. https://www.alukah.net/literature_language/0/125009/%D8%A8%D9%86%D8%A7%D8%A1-%D8%A7%D9%84%D9%81%D8%B9%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%A7%D8%B6%D9%8A/

Melikova Sheker

DIFFERENT FORMS OF EXPRESSION OF THE PAST AND PRESENT TENSE OF THE VERB IN ARABIC LITERARY LANGUAGE SUMMARY

The verb, which is one of the main parts of speech, expresses people's behavior and actions. In the conditions of the dynamics of life, verbs constantly increased, were divided into categories of tense, person, image, and acquired a wide

range. The tense category of verbs has its own characteristics in Arabic, as in other languages.

In Arabic, time refers to the execution of a verb relative to the time of speech. In order to determine the period of execution of the action, its beginning and end must be considered. It is possible that the execution of the verb begins before the conversation and continues during the conversation. That is why the definitive definition and differentiation of the question of time has been controversial among Arab linguists, and this issue, like a number of other grammatical issues, has been approached from a philosophical point of view. [5, p.19]

In Arabic, the basis of tense forms is the verb, that is, the verb is a means of expressing time in the shortest possible way. When you need to specify the time of an event, you can easily specify the time with one of the past or present tense forms. Verb tenses in Arabic are quite simple compared to other languages. In terms of time, there are only two verb forms: past and present tense. That is, the present and past tenses are considered to be simple tense forms of the verb. Other time forms are based on these two times and are called analytical forms.

The article also contains the imperative form of the verb based on the past tense, the absolute past tense, the near and far past tense, the definite and indefinite past tense, the past continuous and the past perfect tense, as well as the definite and indefinite future tense and imperatives based on the present tense and and shown with examples. Also, in some parts of the article, different positions of the representatives of the grammar schools of Basra and Kufa about the tenses of verbs are reflected.

Keywords: time, verb tenses, past tense, present tense

Меликова Шекер

**РАЗНЫЕ ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОШЕДШЕГО И НАСТОЯЩЕГО
ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В АРАБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Глагол, являющийся одной из основных частей речи, выражает поведение и действия людей. В условиях динамики жизни глаголы постоянно увеличивались, делились на категории времени, лица, образа и приобретали широкий диапазон. Временная категория глаголов имеет свои особенности в арабском языке, как и в других языках.

В арабском языке время относится к исполнению глагола относительно времени речи. Для определения срока выполнения действия необходимо учитывать его начало и конец. Возможно, что исполнение глагола начинается до разговора и продолжается во время разговора. Вот почему окончательное определение и разграничение вопроса о времени вызывало споры среди арабских лингвистов, и к этому вопросу, как и к ряду других грамматических вопросов, подходили с философской точки зрения. [5, с.19]

В арабском языке основу временных форм составляет глагол, то есть глагол является средством выражения времени кратчайшим образом. Когда вам нужно указать время события, вы можете легко указать время с помощью одной из форм прошедшего или настоящего времени. Времена глаголов в арабском языке довольно просты по сравнению с другими языками. С точки зрения времени существует только две формы глагола: прошедшее и настоящее время. То есть настоящее и прошедшее время считаются формами простого времени глагола. Другие формы времени основаны на этих двух временах и называются аналитическими формами. Другие формы времени основаны на этих двух временах.

Также статья содержит повелительную форму глагола, основанную на прошедшем времени, абсолютное прошедшее время, близкое и далекое прошедшее время, определенное и неопределенное прошедшее время, прошедшее продолженное и прошедшее совершенное время, а также определенное и неопределенное будущее время и императивы, основанные на настоящем времени и показаны с примерами. Также в некоторых частях статьи отражены разные позиции представителей школ Басры и Куфы по поводу времен глаголов.

Ключевые слова: время, времена глаголов, прошедшее время, настоящее время.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor N.N.Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR İDRİS QIZI BAXŞƏLİYEVƏ
Azərbaycan Universiteti
Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu, Ceyhun Hacıbəyli 71.
aynur.hseynova.96@mail.ru

FEİLİ BAĞLAMALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama şəkilçiləri ilə bağlı da mübahisəli fikirlər özünü göstərmişdir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar feili bağlama şəkilçilərini konkret olaraq feili bağlama şəkilçisi olaraq qəbul etmişlər. Lakin bəzi tədqiqatçılar isə bu fikrin tam əksini iddia etmişlər. Bəzi tədqiqatçılar -dığın⁴, -mamış², -a (ya)², -andan² şəkilçilərinin Azərbaycan dilində feili bağlama şəkilçiləri olub-olmamaları ilə bağlı fikir ayrılıqları yaşamışdılar. Heç bir mübahisə yaratmayan, Azərbaycan dilində fəal şəkildə istifadə olunan, ifadə və üslubi imkanların genişliyinə görə diqqəti cəlb edən şəkilçilər isə bunlardır: -ıb⁴, -anda², -araq², -dıqca⁴, -madan².

Demək olar ki, feili bağlama şəkilçiləri yazılı abidələrimizin dilində olan formaları ilə müasir ədəbi dilimizdə olan formaları oxşarlıq təşkil edir. Doğrudur, fonetik tərkibinə görə dəyişən, arxaikləşən feili bağlama şəkilçiləri olsa da, bu qismdə olan şəkilçilər azlıq təşkil edir. Lakin onların mövcudluğunda inkar etmək olmaz. Yazılı abidələrimizin dilində təsadüf olunan feili bağlama şəkilçilərinin bir qismi ədəbi dilimizdə eyni ilə işlənir. Fonetik tərkibinə görə dəyişən və yaxudda arxaikləşən feili bağlama şəkilçilərinə isə az rast gəlinir. Buradan isə bu nəticəyə gəlmək olar ki feili bağlamalar bütün tarixi dövrlərimizdə öz intensivliyi ilə görə fərqlənmişdir. Hətta buraya dialektlərimizdə daxildir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində isə belə bir qənaətə gəlmək olar ki feili bağlamalar uzun tarixi inkişaf yoluna sahibdir. Əsərlərimizin dilində də aktiv şəkildə istifadə olunmuşdur. Dastanlarımızın dilində təsadüf etdiyimiz feili bağlamalar müasir Azərbaycan dilində hal-hazırkı dövrümüzdə öz aktivliyi qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: Feil, feilin təsriflənməyən formaları, feili bağlama

Giriş. Feili bağlamaların leksik-semantik cəhətdən fərqlərinə nəzər salsaq bu sahədə deyə bilərik ki, zərflərin bir çoxu heç bir leksik şəkilçi qəbul etmədən öz tərkibində hərəkəti müəyyən aspektlərdən izah etmək xüsusiyyətinə sahibdirlər, lakin feili bağlamalar haqqında bu fikri deyə bilmirik [2, 195]. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan dilində feili bağlamaların yaranması üçün çoxlu sayda şəkilçilər qeydə alınmışdır ki, bunlar da xüsusi sabitləşmiş əlamətlər adı altında da qarşımıza çıxmışdır. Feili bağlama yaradan şəkilçilər və onların fərqli-fərqli türk dillərində özünü göstərmək variantları feillərin kökünə əlavə olunarkən əmələ gətirdikləri istər

məna, istərsə də sintaktik funksiyalar baxımından bir-birilərindən xeyli dərəcədə fərqliliklər özünü göstərir.

Demək olar ki, feili bağlama şəkilçiləri yazılı abidələrimizin dilində olan formaları ilə müasir ədəbi dilimizdə olan formaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Doğrudur, fonetik tərkibinə görə dəyişən, arxaikləşən feili bağlama şəkilçiləri olsa da, bu qismdə olan şəkilçilər azlıq təşkil edir[1,86]. İndi isə gəlin feili bağlama şəkilçilərinin tarixi inkişaf yoluna nəzər salaraq hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

-ib⁴. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də türk dillərində yazılmış əsərlərə diqqət yetirsək həm işlənmə tezliyində, həm məna çalarlarına, həm də sintaktik vəzifəsinə görə digər şəkilçilərdən fərqlənir. -ib⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn feili bağlamalar məna çaları baxımından -anda², -araq² şəkilçiləri ilə yaranan sözlərə semantikasından cəhətdən sinonim ola bilər və bəzi hallarda bir-birini də mətn daxilində əvəz edə bilərlər. Bundan əlavə -ib⁴ şəkilçisi omonimlik xüsusiyyətinə də malikdir. -ib⁴ şəkilçisi yalnız feili bağlama şəkilçisi deyil, həm də feilin keçmiş zaman şəkilçisi kimi də qarşımıza çıxır. Əsərlərimizin dilində -ib⁴ şəkilçisinin işlənməsinə nəzər salaq:

Bir yumruq vurub qəfamə möhkəm (Xətai)

Eşq ilə yekrəng olub şadanü xəndan gəlmişəm (Nəsimi).

XIX əsrə kimi əsərlərimizin dilində fəal şəkildə istifadə olunan bir digər şəkilçi isə -ibən, -ubən, -übən şəkilçisidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu şəkilçi istifadə olunur. Yalnızca Zaqatala, Quba və Şəki şivələrində hələ də müəyyən şəkildə qorunub saxlanılır. Məsələn: gəlibən, gedivəni

Mirzə Kazım bəy isə bu şəkilçinin modelini bu şəkildə verir: -ib⁴ + an²

Təbii ki bu cür modelləşdirmə mübahisəli məsələlərdən biri idi, çünki digər alimlərin bu şəkilçisi etimologiyası ilə bağlı fikirləri fərqli idi:

I variant. Bu şəkilçinin ilkin olaraq -p şəkilçisi kimi olduğu, daha sonra isə ı, i, u, ü saifləri şəkilçisinin əvvəlinə əlavə olunub.

II variant. -p şəkilçisinin ilkin variant deyil də II variantın tam tərsinə sonra yarandığını bildirmişdirlər.

III variant. Ən qədim forma kimi -ip⁴ şəklində şəkilçinin yaranmasını göstərmişlər.

IV variant. -uban⁴, -ubanu, -übən, -übəni formasının -ib⁴ formasından daha qədim olduğu fikirdir.[5,315]

Bütün bu fikirlərə istinadən isə V. Əliyev deyir: -uban, -übən, -ubanı, -übəni formalarının yazılı abidələrdə qeyd olunması, türk dillərinin dialektlərində bu gün belə işlənməsi – daha çox canlı danışıq dilinə məxsus olması, şəkilçilərdə sabitləşmənin mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafı bu formalarda inkişafın belə bir istiqamətdə getdiyini düşünməyə əsas verir: ipanı, -ipəni, -upanı, -upeni > -panı, -peni, -ıpan, -ipen, -upan, -upen > -pan, -pen// -ip, -ip, -up, -üp > -p. -ip⁴. Həqiqətən də bu fikirlər həqiqətə daha çox uyğun gəldiyinə görə əlavə şərhə ehtiyac duyulmur. [4,190]

-anda². Feili bağlama yaradan və əsasən əsas feilin zaman cəhətdən izah

olunmasına xidmət edir. Bu şəkilçinin yaranmasına nəzər salsaqisə $-an^2+da^2$ şəkilçi modelinə uyğun gəldiyini görürük. Burada an^2 (feili sifət) şəkilçisinin müasir vəziyyətdə feili sifətin heç bir əlamətini özündə daşmadığını görmək mümkündür. İfadə etdiyi məna etibarlı ilə və məzmununa görə $-dıqda^4$, $-arkən^2$ və $kən//ikən$ şəkilçiləri ilə yaranan feili bağlamalar ilə sinonimlik xüsusiyyətinə sahib olduğunu görürük. Bu şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan sözlərin cümlə daxilində bir-birini tam şəkildə əvəz etməsi və heç bir məna fərqlərinin yaranmasına səbəb isə hər birinin feili zamana görə tamamlamaq, izah etmək xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Bəlkə harada onlar arasında üslubi fərqlər yarana bilər ki, bu da çox təbii haldır. Ona görə ki istənilən dildə tamamilə eyni cür morfoloji cəhətdən bir-birini tamamlayan əlamətlərə ehtiyac yaranmır.

Öylə bihələm ki, əhvalım görəndə şad olur

Hər kimin kim, dövr cövründən dili naşadı var. (M. Füzuli)

$-ikən//kən$. $-anda^2$ şəkilçisində olduğu kimi zaman məzmunu daşıyan $-ikən$ şəkilçisi həm də $-anda^2$ və $-dıqda^4$ şəkilçisi ilə oxşar məkalar kəsb edərək sinonimlik yaradır. Lakin bu şəkilçini digər feili bağlama şəkilçilərindən fərqləndirən önəmli məsələlərdən biri $-ikən//kən$ şəkilçisinin işləmə məqamı ilə bağlıdır. Belə ki, digər şəkilçilər bilavasitə söz kökünə əlavə olunarkən $-ikən//kən$ şəkilçisi isə söz kökünə deyil də nəqli keçmiş zaman, qeyri-qəti gələcək zaman, indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillərə qoşulur. Hətta bəzi hallarda olsa belə adları belə əlavə edə bilərik. Bu da onun bir neçə variantının üzə çıxmasına şərait yaradır: $-arkən^2$, $-mişkən^4$, $-irkən^4$ və s. Bu şəkilçilərin bir özəlliyi isə budur ki, nə qədər eyni şəkilçi əsasında formalaşsalar da məna çaları etibarilə bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn: qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi vasitəsilə yaranan $-ikən(kən)$ şəkilçili feili bağlamalar zaman məzmununu ifadə edərək əsas feili bu cəhətdən izah edir. Lakin nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi ($mişkən^4$) feili bağlamalar əsas feilin hal-vəziyyətini səbəb və tərzini bildirir. Təbii ki, burada müxtəlif məna çalarlarının yaranmasına səbəb $-kən(ikən)$ şəkilçisi deyil də, fərqli-fərqli zaman şəkilçilərinin roluna nəzər salınmalıdır.

$-dıqda^4$. Feil köklərinə artırılaraq feili bağlama yaradan bu şəkilçinin də tarixi baxımdan kökləri daha qədimlərə dayanır. $-dıq$ (feili sifət) və $-da$ (yerlik hal) şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi düşünülür. Hadisənin baş vermə anını, yəni zamanını bildirən bu şəkilçi $-anda$, $-arkən$ şəkilçisi ilə sinonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Məhz sırf buna görədir ki, $-dıqda$ şəkilçisi nə qədər qədim köklərə sahib olsa da işlənmə ardıcılığı digər feili bağlama şəkilçiləri kimi geniş olmamışdır, $-anda$ şəkilçisi ilə eyni məzmunu sahib olması və orfoepiyasına görə $-anda$ şəkilçisinin daha rahat olması onun işləkliyini azaltmışdır. Həmçinin bu şəkilçinin $-digində$, $digündə$, $digündə$ variantlarına da yazılı abidələrimizdə təsadüf olunur. Məsələn: Azərbaycanın görkəmli əsərlərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində belə bir cümləyə təsadüf olunur: “Yelisi qara Qazlıq atın bindigində”

$-dıqca$. Bu şəkilçi isə genetika baxımından $-dıqda$ şəkilçisinə oxşayır. Ona görə ki, bu şəkilçilərin hər ikisinin əvvəlində işlənən $-dıq^4$ feili sifət şəkilçisidir. $-ca$

şəkilçisinin mövcudluğu ilə bağlı isə fərqli fikirlərə rast gəlinir. Belə ki, ilkin fikir olaraq –ca² şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisinin fərqli variantı olduğu deyilir, digər bir ideya isə –ca² şəkilçisinin zaman məzmunlu –çağ/çaq sözü əsasında formalaşmışdır. Lakin –dıqca şəkilçisi –dıqda şəkilçisinə nisbətən yazılı abidələrimizin dilində daha fəal şəkildə istifadə olunmuşdur. Nəsiminin dilində belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: “Hüsnünə baxdıqca daim oxuram innaftəh”.

–ar, –maz, –ər, –məz əsas feili zaman cəhətdən izah edən şəkilçisi vasitəsilə yaranmış feili bağlamalardan biri də məhz budur. Burada şəkilçi eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərə əlavə olunaraq əks mənaları ifadə edir. XIX əsrə qədərki yazılı əsərlərimizin dilində bu şəkilçiyə təsadüf olunur. Zaman məzmunu ilə yanaşı həm də hal-vəziyyət məzmunu ifadə edə bilər. Bu şəkilçi –anda², arkən², –alı şəkilçiləri ilə əmələ gələn feili bağlamalara bənzəyir. Lakin bu şəkilçilər ilə yaranmış feili bağlamalardan fərqi isə burada qeyri-qəti zaman anlayışının olmasıdır, yəni zaman konkret olaraq müəyyən oluna bilmir. Burada zamanın qeyri-müəyyən olmasına səbəb isə şəkilçilərin qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi olmasından irəli gəlir. İndiyə kimi təhlil etdiyimiz şəkilçilərə nəzər salsaq, nə qədər sinonimlik olsa da bu şəkilçilərin semantikasını arasında hiss olunacaq dərəcədə fərqlər olduğunu görə bilərik. Buna isə Azərbaycan dilinin istər şifahi, istərsə də yazılı əsərlərində fərqli-fərqli üslublarında b şəkilçilərin hər birinin özünəməxsus şəkildə işlənmə yerləri və situasiyalarının olması isə bilavasitə əlaqəlidir.

–caq². İşlənməyinə görə digər şəkilçilərdən fərqlənən –caq² şəkilçisi nisbətən daha zərif istifadə olunur. –anda², arkən², –ar, –maz şəkilçilərinin sinonimi kimi qarşımıza çıxan –caq² şəkilçisi öz dinamikliyinə görə də fərqlənir. Belə ki, bu şəkilçi ilə yaranmış feili bağlamalar əsas feilin işinin sürətli, təcili icra olunmasını tələb edir və bu şəkilçi haqqında onu deyə bilərik ki, digər şəkilçilərdən bir fərqi də çox az sayda feillərin kökünə əlavə oluna bilər. “–an² + kimi” modeli ilə əvəz oluna bilər və sonu samitlə bitən feillərə əlavə olunur. Məsələn: Əlinin məktəbdən çıxdığını görcək (görən kimi) Rauf dayandı.

–mı⁴. Bu şəkilçi isə inkar şəkilçisi əlavə olunmuş feillərə əlavə olunur. Və bəzi hallarda semantik baxımdan –madan² şəkilçisi ilə yaranmış feili bağlamalara yaxınlaşır. Hərəkətin zamanını, tərzini, hal-vəziyyətini ifadə edir. Məsələn: O, günlərdir onu narahat edən sualları verməmiş (vermədən) getmək istəmirdi. –madan² – bu şəkilçi də feili tərzinə, hal-vəziyyətinə görə ifadə edən şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçinin yaranma yollarının mübahisəli olduğu aparılan tədqiqatlar nəticəsində nəzərə çarpır. İlkin variant olaraq –ma² (inkar) və –dan² (çıxışlıq hal) olduğu bəzi dilçilər tərəfindən irəli sürülmüşdür. İkinci variant olaraq isə –maz (feili sifət) və –dan² (çıxışlıq hal) şəkilçilərinin birləşməsi nəticəsində yarandığı fikri mövcuddur. Yazılı abidələrimizin dilinə nəzər salsaq isə bu şəkilçinin həm də –madan² formasına da rast gələ bilərik. Azərbaycan dilinin müasir ədəbi dilində isə –madan² şəklində sabitləşmişdir. Məsələn: Mən qaraquc atıma binmədin, ol binmiş ola (Kitabi-Dədə Qorqud).

-araq². Bu şəkilçi ilə yaranmış feili bağlamalar indiyə kimi təhlil etdiyimiz şəkilçilərdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, indiyə kimi olan şəkilçilər hamısı ya konkret, ya da müəyyən məqamlarda zaman məzmunlu feili bağlamalar idi və yeri gəldikcə sintaktik vəzifəsinə görə də zaman zərfliyi funksiyasını daşıyırdı. Lakin -araq² şəkilçisi isə sırf əsas feili icra tərzinə görə izah edir və böyük bir qismində cümlənin təzi-hərəkət zərfliyi olaraq çıxış edir. Tarixi kökləri qədimlərə dayanan bu şəkilçinin –a (feili bağlama) və -raq² (müqayisə dərəcəsi) modelinə uyğun əmələ gəldiyi düşünülür. Bu şəkilçinin işlənməsi ilə bağlı görkəmli dilçilərimizdən olan Ə. Dəmirçizadə feil köklərinə əlavə olunmuş –araq² şəkilçili feili bağlamaların “Kitabi-Dədə Qorqud”da az istifadə olunduğunu və hətta bəzən bu şəkilçi ilə zərf belə düzəldiyini söyləmişdir. Bu məqamda onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bu fikirlərin davamı olaraq T.Hacıyev də bir sıra araşdırmalar aparmışdır və onun fikrincə –araq² şəkilçisi ilə yaranmış bəzi sözlərin zərfləşməsi görkəmli dilçimiz tərəfindən əsaslandırılmışdır: “Zərf çox abstrakt nitq hissəsi olduğu üçün yeddi-səkkiz əsrlik təcrid prosesi hiss olunmur”. Buradan bu nəticəyə gəlirik ki, təcrid olunmuş zərflər nə qədər uzun zaman yolu keçib.

-ınca, -incə, -unca, -üncə. Bu şəkilçi ilə yaranmış feili bağlamalar digər şəkilçilər ilə müqayisədə yaranmış feillərdən bir qədər fərqlənir. Belə ki, digər şəkilçilər fərqli məzmunlar ifadə etsələr də, müəyyən cəhətdən mənə çalarlığı etibarlı ilə bir-birinə yaxın olurdu. Lakin –ınca⁴ şəkilçisi isə əsas feilin zamanını, kəmiyyətini, ziddiyyət və müqayisə mənalarını da ifadə edir və ifadə etdiyi hər fərqli mənada bir şəkilçi ilə yaxınlaşıb sinonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Həmçinin bu şəkilçini –an² + kimi, qədər, dək, cən qoşmalarının modeli ilə də əvəz etmək mümkündür. Məsələn: Aynur məktəbə çatınca (çatana kimi, çatana qədər, çatanadək) anasının səsi qulağında idi. Ölüncə (ölənə qədər, ölənə kimi, ölənədək, ölənəcən) gözlərəm səni. [5,315]

Müasir Azərbaycan dilinin fərqli-fərqli üslublarında istifadə olunan və mənə etibarlı ilə öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən feili bağlamaların qeyd etdiyimiz morfoloji xüsusiyyətlərindən başqa semantik və üslubi çalarlarına rast gəlmək mümkündür. Lakin bu şəkilçilər işlənməsinə görə əhatə dairələri dar olmasına görə onların hər biri haqqında əhatəli şəkildə danışmağa ehtiyac duymadıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Gülər Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili”(Morfolojiya) II hissə Bakı 2019
2. Bulutxan Xəlilov “Azərbaycan dilində feil” Bakı 2018
3. Qəzənfər Kazımov “Müasir Azərbaycan dili”(Morfolojiya) Bakı 2010
4. Muxtar Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” IIIcild (Morfolojiya) Bakı 2007
5. Əzizxan Tanrıverdi “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” Bakı 2017

АЙНУР БАХШАЛИЙЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ
РЕЗЮМЕ

Высказывались также противоречивые мнения относительно суффиксов глаголов в современном азербайджанском языке. Таким образом, некоторые исследователи рассматривали суффиксы спряжения глаголов именно как суффиксы спряжения глаголов, однако некоторые исследователи утверждали прямо противоположное. Некоторые исследователи расходятся во мнениях относительно того, являются ли суффиксы -dığan⁴, -mamış², -a(ya)², -andan² суффиксами спряжения глаголов в азербайджанском языке. Суффиксы, не вызывающие споров, активно используемые в азербайджанском языке и привлекающие внимание широтой выражения и стилистическими возможностями: -ib⁴, -anda², -araq², -diqca⁴, -madan².

Можно сказать, что суффиксы спряжения глаголов аналогичны формам в языке наших письменных памятников и формам в нашем современном литературном языке. Это правда, что, хотя существуют архаичные спряжения глаголов, которые изменяются в зависимости от их фонетической структуры, суффиксы в этом разделе находятся в меньшинстве. Однако отрицать их существование нельзя: некоторые суффиксы глагольных спряжений, встречающиеся в языке наших письменных памятников, так же употребляются и в нашем литературном языке. Суффиксы глагольных спряжений, которые изменяются или становятся архаичными в силу своей фонетической структуры, встречаются редко, можно сделать вывод, что глагольные спряжения различались по своей интенсивности во все исторические периоды.

В результате исследования можно сделать вывод, что глаголы имеют длительную историю развития, активно использовались в языке наших произведений, глаголы в языке наших эпосов сохранили свою активность и в современном азербайджанском языке.

Ключевые слова: Глагол, безличные формы глагол деепричастие

AYNUR BAKHSHALIYEVA

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF VERBS
SUMMARY

Controversial views have also been expressed regarding the suffixes of verbs in the modern Azerbaijani language. Thus, some researchers have taken verb conjugation suffixes specifically as verb conjugation suffixes. However, some researchers have claimed the exact opposite. Some researchers have disagreed as to whether the suffixes -dıǵan⁴, -mamış², -a (ya) ², -andan² are verb conjugation suffixes in the Azerbaijani language. The suffixes that do not cause any controversy, are actively used in the Azerbaijani language, and attract attention due to the breadth of expression and stylistic possibilities are: -ib⁴, -anda², -araq², -diqca⁴, -madan².

It can be said that the verb conjugation suffixes are similar to the forms in the language of our written monuments and the forms in our modern literary language. It is true that although there are archaic verb conjugation suffixes that change according to their phonetic structure, the suffixes in this section are in the minority. However, their existence cannot be denied. Some of the verb conjugation suffixes found in the language of our written monuments are used in the same way in our literary language. Suffixes of verb conjugations that change or become archaic due to their phonetic structure are rare. It can be concluded that verb conjugations have differed in their intensity in all historical periods.

As a result of the research, it can be concluded that verbs have a long history of development. They have been actively used in the language of our works. Verbs in the language of our epics have preserved their activity in the modern Azerbaijani language.

Key words: Verb, non-finite form of the verb, cerund

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri namizədi, dosent Lalə Əliquliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NUŞABƏ ƏLİYEVƏ
ATU,
Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
MƏTANƏT HACIYEVA
ATU,
Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

İSİ MƏLİKZADƏNİN «DƏDƏ PALID» ƏSƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İsi Məlikzadə, altmışıncılar, nəsr, dil, üslub, xüsusiyyətlər

İsi Məlikzadə Azərbaycan altmışıncıları ədəbi nəslinə mənsubdur. Bədii yaradıcılığa nisbətən kiçik hekayələrlə başlamışdır. Ancaq yazıçı povest janrında daha çox uğurlara imza atmışdır. Əlbəttə, İsi Məlikzadə yaradıcılığı dövründə roman janrına da müraciət etmiş və geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır.

Bu mənada bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, povest janrı İsi Məlikzadənin nəsrində əbədilik statusu qazanmışdır. İsi Məlikzadənin yaradıcılığının ən parlaq və məhsuldar dövrü XX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir. Yazıçı bir-birinin ardınca «Küçələrə su səpmişəm», «Evin kişisi», «Dədə palıd», «Quyu», «Yaşıl gecə», «Günəşli payız» və digər əsərlərini yazmışdır. Sənətkar əsərlərinə ad seçməkdə xüsusi məharət və istedad nümayiş etdirmişdir. Əsərlərin adları yaxşı mənada qəribəlikləri ilə seçilir. Yazıçı ad seçimi zamanı Azərbaycan dilinin üstünlüklərindən, zənginliyindən lazımı qaydada bəhrələnmişdir. Mübaligəsiz demək olar ki, hekayələrin, povestlərin, romanların adları əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Həm də əsərlərin adlarındakı «qəribəliklər» yazıçının tapdanmamış yolla, cıgırlla getməsi ilə də bağlıdır, əlaqədardır. Başqa sözlə desək, yazıçının öz dəsti-xətti, üslubu vardır. “İsi Məlikzadə yazıçıların “altmışıncılar” nəslinin ən istedadlı nümayəndələrindən biri idi. Əsərlərində həyatımıza, böyüdüyü mühitə, gördüyü dünyaya təkrarsız, qeyri-adi bir münasibət vardı. Onun gördüyünü başqası görə bilməzdi. Bu əsərlərdə nəsrimizə yalnız İsi Məlikzadəyə məxsus olan bir yazı tərzini, açıq, güzəştətsiz bir həyatilik, qeyri-adi bir yumor gəldi.” (3. s.3)

İsi Məlikzadənin «Dədə palıd» povesti üslub, məzmun və ən başlıcası dil xüsusiyyətlərinə görə yazıçının yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Povestin «Dədə palıd» adlandırılması təsadüfi deyildir. Palıdın canlandırılması, canlı insanın xüsusiyyətlərinin ilk baxışdan cansız, dilsiz-ağızsız ağaca verilməsi nadir yazıçı istedadının bariz nümunəsidir. «Dədə palıd» povestində təsvir olunan təbiət mənzərələri sanki nəsrin dili ilə deyil, poeziyanın dili ilə yazılmışdır. «Kürün sağ yaxasında yaşıl zolaq kimi uzanıb gedən meşədə Bağır düz iyirmi il idi ki, gözetçi

işləyirdi. Ən uca, ən qoca palıdın otuz-qırx addımlığında balaca bir koma qaralamışdı və Bağır bu komada olanda ən uca, ən qoca palıdın hənirini eşidirdi. Hərdən Bağıra elə gəlirdi ki, bu meşədə qoca palıddan savayı ağac yoxdur və Bağır iyirmi ildir ki, yalnız bu ağacın keşiyini çəkir.

Bağır bu palıdı hər gün görürdü: səhərdən axşamacan onun yanından bəlkə yüz dəfə ötürdü. Onun kölgəsində süfrə açırdı, dincəlirdi. Bürkülü gecələrdə bəzən elə buradaca – palıdın çətiri altındakı taxta çarpayıda yatırdı. Bu palıd Bağırçün dünyanın özü qədər qədim idi, əbədi idi. Bağır bu palıdın bozumtul, çat-çat gövdəsinə kürəyini bəlkə min dəfə, milyon dəfə söykəmişdi, ancaq elə bil palıdın təpəsinə baxmamışdı, fikir verməmişdi. Yəqin ki, baxmışdı, amma Bağır bu gün, bu yay səhərində gördüyünü əvvəllər görməmişdi» (2,s.146).

Yazıçı kiçik bir mətndə nisbətən az işlənən sözlərə ikinci həyat bəxş etmişdir. Qaralama ən yüksək poetik mənada işlədilmişdir. Qaralama sözünün əvəzində tikilmək sözü işlədilər bilirdi. Ancaq İsi Məlikzadə qaralama sözünü bədii mətndə işlətməklə, ədəbiyyata gətirməklə onu həmişəlik olaraq unudulmaqdan xilas etmişdir. Əgər hər bir sənətkar əsərlərində bir neçə sözü xilas etmiş olsaydı, onda dilin lüğət tərkibi xeyli dərəcədə zənginləşmiş olardı. «Palıdın həniri» ifadəsi də yerli-yerində, dəqiqliklə işlədilmiş ifadələrdən biridir. Həm də yazıçının əsas məqsədi bir daha Dədə palıdın canlı olmasını vurğulamaqdır. «Palıdın çat-çat gövdəsi» ifadəsi hər hansı bir təhlükəli məqamın, hadisənin yaxında olacağından xəbər verirdi. Acı xəbəri çox gözləmək lazım gəlmədi. Bağırın nəzərləri qeyri-ixtiyari olaraq Dədə palıdın ən yüksək nöqtəsinə sataşdı. Bağır təəccübünü və heyrətini gizlədə bilmədi. Dədə palıd gözlənilmədən qurumağa başladı. «Bu nə vaxtdan başlayıb qurumağa? Bu nədi, Dədə palıd, yoxsa can verirsen? Yoxsa ölməyə hazırlaşırın? Amandır, bərk dur, sən də əcələ macal verəndən sonra day bu dünyada güvənməli nə qalır» (2, s.146).

Bağır Dədə palıda canlı insana müraciət edən kimi etdi. Bağır bu bəd xəbəri Nurcabbara bildirməyə tələsdi. Nurcabbar Kürün qırağında dayanıb fikrə getmişdi. Bağır Nurcabbar barəsində danışmaqdan usanmırdı. «Bu kişini niyə belə xəlf eləmişən, fələk? Yaşı altmışı adlayıb, di gəl ki, ağıl uşaq ağılıdı. Nurcabbar o suda nə görür, o suya nə deyir? Nə var axı orada? Suyu da axır. Nurcabbar bu dünyaya gəlməmişdən də Kür belə axırdı. Nurcabbar bu dünyadan köçəndən sonra da beləcə axacaq. Adam suya nə qədər tamaşa eləyər?» (2, s.147).

İsi Məlikzadə bütün obrazları sənətinə, təhsilinə, yaşına, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə uyğun şəkildə danışıdır. Fikrimizcə, yazıçının təsvir etdiyi, yaratdığı obrazların koloritli olmasının əsas səbəblərindən biri məhz budur. İsi Məlikzadə sözləri zərgər dəqiqliyi ilə seçir. Yazıçının hekayə, povest və romanlarında artıq sözlərə, ifadələrə rast gəlmək çətindir. Dədə palıdın törəmələri – nəvə, nəticələri palıdın quruma xəbərini laqeydliklə qarşıladılar. Bağır sözün həqiqi mənasında çox təəccüblənirdi. «Bağır Dədə palıdı bu meşənin ulu əcdadı hesab eləyirdi, fikirləşirdi ki, bu meşənin bütün ağacları Dədə palıdın törəmələridi – balaları, nəvələri, nəticələri, kötücləridi. İndi bu törəmələr lal-dinməz dayanıb Dədə palıdın

qurumağına arın-arxayın necə baxırlar? Niyə saçlarını yolmurlar, niyə haray-şəhir qopartmırlar? Bəs Nurcabbar niyə dayanıb Kürün qırağında? Dədə palıdın dərdindən niyə xəbərsizdi? Bu palıda «Dədə» adını o qoyub axı?» (2, s.150). Onda Nurcabbarın sözləri də, hərəkəti də Bağıra qəribə gəlmişdi, gülməli gəlmişdi. Bağır elə bilmişdi ki, kişi havalanıb, ancaq havalı adam belə eləyə bilərdi, havalı adam belə sözlər deyə bilərdi: «ululardan ulusan, dədə! Bəlkə də dünyayla yaşıdsan. Bu obadakı ağacların başı sənin əllərinin altındadı. Böyüksən, ağsaqqalsan, səxavətlisən! Həm zəhmli, həm mehribansan! Mən, Nurcabbar bu gündən sənin adını «Dədə» qoyuram. Yaşa, Dədə palıd, yaşa! Kölgəni üstümüzdən əskik eləmə! Görəsən, Nurcabbar bilirmi ki, yarım ildən, bir ildən sonra Dədə palıdın kölgəsi olmayacaq» (2, s.150).

İsi Məlikzadə təsvir ustasıdır. Yazıçının təsvirləri təbiidir, koloritlidir, sünilikdən uzaqdır. Ən başlıcası isə həmişə hadisələrin ardıcılığı gözlənilir. Artıq ifadələrə, sözlərə rast gəlinmir. Bağır bir neçə dəqiqədən sonra axtardığı sualların cavabını tapdı. «Palıdın təpəsindəki sapsarı yarpaqlara baxa-baxa Bağır özünü inandırmağa çalışdı ki, nahaq yerə qorxuya düşüb, Dədə palıd ölməyəcək. Bir budaq qurumaqla ağac da ölürmü? Bir budağı, beş budağı, lap yarısı olmasa da yaşayar Dədə palıd. Dədə palıdın canı onun gövdəsindədi, kökündədi... Bağır gözlərini Dədə palıdın cadar-cadar gövdəsinə zilləyib rahat nəfəs aldı. Yaşa, Dədə palıd, yaşa! Kölgəni üstümüzdən əskik eləmə» (2, s.151).

İsi Məlikzadə əsərlərində dialoqdan geniş istifadə etmişdir. Bağır ilə Dədə palıdın dialoqunda bir çox mətləblərə aydınlıq gətirilir. Yuxarıdakı dialoqda yazıçının nəzər-diqqətindən heç nə yayınmamışdır. Keçmiş, bugün və gələcək əlvan, rəngli boyalarla təsvir edilmişdir. Bağır ilə Dədə palıd arasında mehriban, isti münasibətlərin olduğu hiss olunur. Onlar bir-birlərinə qarşı sədaqətliyərlər, etibarlıdırlar. Eyni zamanda Bağır Dədə palıdın özünün «xəbəri olmadan» onun qayğısına qalır, dərdinə şərik olur. Əlbəttə, bütün yuxarıda göstərilənlər yazıçının yerli-yerində, bəzən qənaətlə, «xəsisliklə», bəzən də səxavət göstərərək geninəboluna işlətdiyi sözlərin, ifadələrin sayəsində mümkün olur. Yazıçının əsas silahı, təsir göstərmə vasitəsi dilin imkanlarından çox asılıdır. Bədii əsərlərdə lazımi sözləri tapmaq, düzgün işlətmək sözün həqiqi mənasında yazıçıdan, şairdən böyük məsuliyyət, istedad tələb edir. İsi Məlikzadə Bağır ilə Dədə palıdın dialoqunda bir neçə dəfə «kölgəni üstümüzdən əskik eləmə» sözlərini işlədir. «Kölgəni üstümüzdən əskik eləmə» ifadəsi xeyli sayda mənə çalarlarına malikdir. Dədə palıd ömrü boyu kölgəsini, qayğısını öz soydaşlarından, insanlardan əsirgəməmiş, onların rahatlığını təmin etmiş, qayğısına qalmışdır. Bağır Dədə palıdın təmənnəsiz, minnətsiz qayğısını öz həyatında dəfələrlə hiss etmişdi, görmüşdü. Dədə palıdın qayğısı qışda, yayın qızmar, dözülməz istisində qanadlarını kiçik, körpə ağacların, insanların üzərinə sərməklə, gərməklə bitmirdi. Bağırın söylədiyi ifadəni daha geniş mənada götürmək lazımdır. El arasında hamıya kömək edən, dar günündə onların yanında olan, sinəsini qabağa verən, təhlükələrdən, bəlalardan xilas edən insanları xüsusi minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırlar. Həmişə də onlara müraciət edəndə «allah kölgəni qalın eləsin,

kölgəni üstümüzdən əskik eləməsin» deyirlər. Bu fədakar insanlara verilən ən yüksək qiymətdir. İsi Məlikzadə beş-altı cümlədə verilən kiçik dialoqda böyük mətləblər ifadə etməyi bacarmışdır. Bağırın Dədə palıdla olan dialoqu iki canlı, bir-birini dərinədən sözsüz başa düşən insanların dərdləşməyinə bənzəyir. Dialoqdakı digər “cadar-cadar” olmuş ifadəsi də insanlara müraciətdə işlədilir. Yazıçı Dədə palıdın «cadar-cadar olmuş gövdəsi» ifadəsini işlətməklə onun su həsrəti, yangısı çəkdiyini vurğulayır. Eyni zamanda vaxtında həyəcan təbili çalır, «mürüvvətsiz insanları» qəflət yuxusundan oyatmağa çalışır. Dədə palıdın qəfləti ölümünə işarə edir... Beləliklə, İsi Məlikzadə bədii nəsrə nisbətən az işlənən ifadələri, sözləri tapmaqla, onlardan səmərəli şəkildə istifadə etməklə əsərlərin təsir gücünü, məna tutumunu artırmış olur. Yeri gəldikcə, məqalədə bu qəbildən olan sözlərdən nümunələr gətirməyə çalışacağıq...

İsi Məlikzadə əslən Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Qarabağdandır. Uşaqlıq, gənclik illəri doğma Ağcabədidə keçmişdir. Bu səbəbdən yazıçının nəsrinə doğma torpağın ruhu, ətri hopmuşdur. İsi Məlikzadə Qarabağ bölgəsində işlənən və çoxlarına məlum olmayan sözləri ədəbiyyata gətirmişdir. Həmin sözlərin demək olar ki, hamısı dildə özünə əbədi olaraq məskən salmış, ümumişlək sözlərə çevrilmiş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışlar. Məsələn, dirrik sözü. Yazıçı dirrik sözünün əvəzinə bağ, bostan ifadəsini cümlədə işlədə bilirdi. Bostan sözünün cümlədə işlədilməsini heç kim yazıçıya irad tuta bilməzdi. Bu, həm də yazıçının asan yolu seçdiyinə dəlalət edərdi. İsi Məlikzadə qüdrətli sənətkardır. Milli düşüncə tərzini, koloriti olan yazıçıdır. Eyni zamanda yazıçının dili aydındır, sadədir. Demək olar ki, İsi Məlikzadənin hekayələrində, povestlərində, romanlarında, publisistik yazılarında, müəllifi olduğu ssenarilərdə qəliz, mürəkkəb ifadələr yoxdur. Böyük rus yazıçısı Anton Pavloviç Çexovun sözləri ilə desək, «yığcamlıq istedadın bacasıdır» sözləri İsi Məlikzadə üçün deyilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, yazıçının müasiri olduğu tənqidçilər, sənət adamları İsi Məlikzadənin Azərbaycan dilini zənginləşdirdiyini dəfələrlə vurğulamışlar. «Yığcamlıq və lakoniklik sənətkarlığın elə ayrılmaz tərkib hissəsidir ki, janrıdan, həcmindən, böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir əsərdə gözlənilməlidir. Bu ümdə keyfiyyət reallaşdırılanda, yazıçı qələmi ilə konkret şəkildə əlaqələndiriləndə janrın spesifikasiyası və özünəməxsusluqları, məzmun və quruluş-struktur əlamətləri, sərhəd və hüdudları, təsvir-təqvim, imkan və vasitələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Hər hansı ideya-sənətkarlıq tələbinin müəyyən ölçü daxilində, zəruri miqyas və aspektdə ödənilməsi ilə yazıçı hünəri, qabiliyyəti və məharəti ilə qırılmaz bağlı məsələdir.

İsi Məlikzadə ədəbiyyata reallıq, həyatilik və təbiilik keyfiyyətlərinə malik hekayə, povestlərlə gəldi, sonralar qələmini digər janr və formalarda da sınaqdan keçirdi. İlk təcrübələrindən yaradıcılıq yolunu axtarıb tapmağa və inamla getməyə can atdı» (1, s.14).

İsi Məlikzadə yaradıcılığının önəmli tədqiqatçılarından olan tənqidçi, ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılovun fikirləri ilə razılaşmamaq çətindir. Ancaq bir

məsələni vurğulamaq yerinə düşərdi. İsi Məlikzadə yazıçı kimi böyük uğurlara ana dilinə yaradıcı münasibətin nəticəsində nail ola bilmişdir. Müasir dövrümüzdə yeni yaranan əsərlərə nəzər yetirdikdə yuxarıdakı mülahizələrin düzgünlüyünə bir daha əmin olursan. İsi Məlikzadənin nəsr-i ictimai, psixoloji, mənəvi, əxlaqi, etik-estetik keyfiyyətlər sintezindən, «qarışığından» yaranmış məzmunlu bir nəsrdir. Burada açıq, tendensiyalı siyasiliyə, siyasi ifadə, boya və çalarlara, demək olar, yer yoxdur. Əgər nəsə bir «siyasilik» hiss edilərsə, bu, ancaq ümumi məzmunundan çıxarılacaq bir qənaət təsiri bağışlaya bilər. Yoxsa, yazıçı aşkar şəkildə bu meylə uymur, açıq tərzdə belə bir yola və təqdimə getmir. Bu yazıçının yaradıcılığının diqqət çəkən fərqləndirici əlamətlərindən biridir. Həyat cazibəli, möcüzəlidir, mürəkkəb, yaxın-uzaq, oxşar-fərqli, əlaqəli-əlaqəsiz vəziyyətlər, müxtəlif hadisə və əhvalatlarla doludur. Həssas duyumla seçim aparmaq, lazım bilinəni və gərəkli sayılanı götürüb işləmək, müəyyən məqsədə tabe tutmaq, bədii idrak, canlı təfəkkür və təxəyyül süzgəcindən keçirib mənalandırmaq, çətin yaradıcılıq prosesidir, sənətkarlıqla, yazıçı hünər və qabiliyyəti ilə bilavasitə bağlı məsələdir. Ədəbiyyatın mənəvi-əxlaqi təsir gücünü, ictimai-tərbiyəvi mahiyyət və funksiyasını dərinləndirən dərk etdikcə ədib yaradıcılıq palitrasında işlədəcyi rənglərin müxtəlifliyini, boya və cizgilərin əlvanlığına nailolma cəhdlərini artırır. Yazıçı sadə süjetdə mənəvi gerçəkliyin ayrılmaz bir parçası, həyatın müəyyən bir həqiqəti, bu və ya digər bir hissəsi kimi ibrətli lövhə – mənərə səviyyəsində təqdim edirdi. Sənətin əsas qayəsi, aparıcı mövzusu, baş problemi olan insan, təbii ki, yazıçını hərəkətə gətirən və irəliyə istiqamətləndirən ən başlıca amildi. İsi Məlikzadə insanı fəaliyyət sahələri, sevgi məqamları, ailə-məişət qayğıları, həyat çətinlikləri, gələcəyə ümidləri, özünəməxsus təşəbbüsləri, arzu və düşüncələri ilə ədəbiyyata gətirmişdi. Eyni zamanda İsi Məlikzadə yüksək dil mədəniyyətinə malik həssas, incə zövqlü və zərif duyğulu sənətkar olmuşdur. Yazıçı əsərlərində imkan daxilində lakonikliyə meyl edir, artıq yükə, yersiz ifadəyə, gərəksiz, əlaqəsiz və məntiqsiz cümlələrə yol vermir, mürəkkəblik və dolaşıqlıqdan qaçmışdır. Çalışmışdır ki, fikir, mətləb, təsvir, təqdim reallıq dərəcəsini itirməsin, sadə şəkildə, lakin mənalı və təsirli tərzdə ifadə olunsun, tez qavranılsın, asan başa düşülsün, eyni zamanda düşündürüb, daşıdırsın. Sadəlik, təbiilik, xəlqilik və millilik kimi keyfiyyətlər İsi Məlikzadənin yaradıcılığında da diqqətəlayiq məqamdadır. Bu, çox böyük uğur və nailiyyətdir. Yazıçı yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə, cəhətlərə əsərlərində ciddi şəkildə əməl etmişdir. İsi Məlikzadənin hekayə və povestlərində yuxu elementi obrazların təhlilində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. «Dədə paldı» povestində təsvir olunan Bağır bir neçə dəfə yuxu görmüşdü. Onda Bağır pambıq məntəqəsində işləyirdi. Ancaq fikri çox uzaqlarda, meşənin yanında idi. «Həmin gecə Bağır meşəni yuxuda gördü. Gördü ki, Kür ahəstə-ahəstə şırıldaıyıb meşəyə layla çalır, quşlar lal-dinməz dayanıb Kürün zümzüməsinə qulaq asır, özü də Bağırdan qətiyyənlər hürkmürlər, qaçmırlar. Bağır gördü ki, zümrüd quyruğu yerlə sürünən kəkilli bir qırqovul dayanıb onun yanında. Bağır gözlərini yumub, dərin-dərin nəfəs aldı, qızılgül ətirli yumşaq, sərini

mehi çiyərlərinə çəkdi. Sonra dizinin üstündə yuxulayan zümrüd quyruqlu qırqovula nəzər saldı, gördü ki, qırqovul deyil bu, özünün dünyadan köçmüş ilk övladı – beşyaşlı Nazlıdı, di gəl, Nazlının nəfəsi yoxdu, Nazlı ölüb. Bağırın dodaqları titrədi, ancaq Bağır ağlaya bilmədi, çünki bir vaxtlar Nazlının dalınca o ki var ağlamışdı, indi Bağırın gözlərində bir damcı da yaş qalmamışdı... Bağır çətirli palıdın altında balaca bir qəbir qazdı. Qəbri qazanda da qızılgül ətri Bağırın burnundan getmədi. Kürün zümrüməsi, yarpaqların xışiltısı qulaqlarında bitməz-tükənməz uğultuya döndü. Çətirli palıdın altında bapbalaca qəbir dikəldi. Bağır ilk övladını ikinci dəfə yuxuda basdırdı. Sonra gördü ki, burda iri bir qəbir də var, bu iri qəbir arvadı Qəmər in qəbridi. Bağır qəbirlərin arasında oturub fikrə getdi və Bağırın kədərinə qızılgül ətri qarışdı, Kürün, meşənin həzin nəğməsi qarışdı. Səhərisi gün pambıq tayasının üstündə də qızılgül ətri Bağırın burnundan getmədi. Bağır başa düşdü ki, daha pambıq məntəqəsində dözüş gətirə bilməyəcək...» (2, s.152-153)

Bağır qəribə yuxu görəndən sonra həmişəlik meşəyə köçdü, məskən saldı. Deməli, yuxu İsi Məlikzadənin bütün əsərlərində sadəcə yuxu deyildir. Yuxu ədəbi qəhrəmanların həyatında, dünyagörüşündə, insanlara münasibətində mənfi və ya müsbət rolu oynayır. Bu xüsusiyyət klassik, xüsusilə də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas məna və ideya istiqamətlərini özündə ehtiva, təcəssüm etdirir. İsi Məlikzadə əbədi ənənələrə yanaşmada həqiqi ustalıq və novatorluq nümayiş etdirmişdir. Bəlkə də yazıçının əsərlərinin bu qədər populyarlıq qazanmasının və uzunömürlü olmasının səbəblərini yuxarıda göstərilən məqamlarda axtarmaq tamamilə düzgün olardı. Doğrudan da, gördüyü yuxu Bağırın həyatını büsbütün dəyişdi, işləməyə, yaşamağa olan inamını artırdı...

«Dədə palıd» povestinin digər qəhrəmanı Nurcabbarın bütün həyatı reallıqdan uzaq məkanda, gördüyü yuxuların ağuşunda keçmişdi. Nurcabbar yuxulardan heç bir pislik görməmişdi. Yuxular çox zaman xilaskar, nicat yolunu göstərən insanların cildində çıxış edirdilər. Eyni zamanda yuxunun «ən ümdə, mühüm vəzifəsi» sərt, acı həqiqəti söyləməsi, insanlardan gizlətməməsidir. Əlbəttə, söhbət bədii əsərlərdəki yuxulardan gedir. Ancaq danılmaz həqiqətdir ki, bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələr reallığın bədii şəkildə, yəni yazıçının beyin süzgəcindən keçirilərək əks etdirilməsidir. Başqa sözlə desək, «ən yaxşı, dürüst, doğru həqiqət bədii həqiqətdir». Nurcabbar Dədə palıdın kəsilməsini, «ölümünü» əvvəlcədən hiss etmişdi, yuxuda hər şey ona əyan olunmuşdu. Nurcabbar yuxuda görmüşdü ki, davadadır, müharibədədir, quduz canavarlarla vuruşur və onların öhdəsindən gələ bilmir. Nurcabbar gördüyü yuxunu tövşüyə-tövşüyə Bağıra danışdı. Elə bil ki, Nurcabbarın gördüyü yuxu Kürün rəngini dəyişdirmişdi. Nurcabbar Kürə canlı insana müraciət edən kimi səsləndi. «- Mən gedərim, sən əbədi. Mən acizəm, sən güclü. Qoru bu dünyanı acgözlərdən. Onların gətirdikləri bəladan, yamanlıqdan hifz elə bizi. Qorxuram acgözlərdən, Kürüm, qorxuram. Yadında saxla ki, yer üzünə mənim kimi qorxaqlar hələ çox gələcək. Qurban olum sənə, Kür, yadında saxla. Xırda-xırda damcılar Nurcabbarın yanaqlarından süzülüb, sinəsinə axırdı və bu xırda damcılar aydın gümüşü işığında

mirvari dənələrinə oxşayırdı» (2, s.194). İsi Məlikzadə dialoqdan istifadə edərək obrazları daha dərinlən tanıtmaya nail olur, əsərlərin təsir gücünü artırır. Eyni zamanda hadisələrin gələcək inkişafı üçün etibarlı zəmin hazırlayır...

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov Y. İsi Məlikzadə- söz sərrafı, nəsr ustası. Bakı, "Elm", 2007, 204 səh
2. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
3. Rüstəmxanlı S. Ölüm İsi ilə zarafat elədi. "Oğuz eli" qəzetinin ayrıca buraxılışı. 2001, mart, № 1, s.3

Xülasə

İsi Məlikzadənin «Dədə palyd» əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri

İsi Məlikzadə Azərbaycan altmışıncıları ədəbi nəslinə mənsubdur. Yazıçı bədii yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başlamışdır. Ancaq povest janrında daha böyük uğurlara imza atmışdır. İsi Məlikzadə yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü XX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir. "Küçələrə su səpmişəm", "Quyu", "Dədə palyd" və digər əsərlər yazıçının dil və üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Yazıçının dili aydındır, sadədir, koloritlidir. Azərbaycan dilinin üstünlüklərindən, zənginliklərindən layiqincə bəhrələnmişdir, çoxdan unudulmuş sözlərə ikinci həyat vermişdir. Yazıçı Azərbaycan nəsrinə doğma poeziyanın ruhunu gətirmişdir. Əsərlərində təsvir etdiyi obrazlar da fərqlidirlər və digərlərindən seçilir. Obrazlar tutduqları vəzifəyə, sənətə, ictimai mövqeyə uyğun hərəkət edirlər və yaddaqalandırlar. Atalar sözlərindən və zərb-məsəllərdən yerli-yerində və düzgün istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar isə yazıçının dil və üslub xüsusiyyətlərinin zənginliyinə dəlalət edir. Məqalədə məhz yuxarıda göstərilən problemlərin, məsələlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Резюме

**Языковые и стилистические особенности произведения
Иси Меликзаде "Дада Палыд"**

Иси Маликзаде принадлежит к литературному поколению Азербайджана шестидесятых годов. Писатель начал свою художественную деятельность с рассказов. Однако наибольшего успеха он добился в жанре повести. Наиболее продуктивный период творчества Иси Маликзаде относится к 70-м и 80-м годам XX века. «Кючяляря су сяпмищям», «Гую», «Дада палыд» и другие произведения сыграли важную роль в формировании языка и стиля писателя. Язык писателя ясен, прост и красочен. Воспользовавшись преимуществами и

богатством азербайджанского языка, писатель дал вторую жизнь давно забытым словам. Иси Маликзаде привнес в азербайджанскую прозу дух родной поэзии. Образы, изображенные в его работах, также отличаются и выделяются на фоне остальных. Они действуют в соответствии со своей должностью, специальностью, социальным положением и запоминаются. Пословицы и поговорки в произведении использовались к месту и правильно. Все это свидетельствует о богатстве языка и стиля писателя. В статье предусмотрено исследование вышеуказанных проблем и вопросов.

Ключевые слова: Иси Меликзаде, шестидесятые, проза, язык, стиль, особенность

Language and style features of prose work “Dada Palid”

Isi Melikzadeh

Summary

Isi Malikzadeh belongs to the literary generation of Azerbaijan in the sixties. The writer began his artistic career with short stories. He achieved great success in the story genre.

The most productive period of Isi Melikzadi's work dates back to the 70s and 80s of the 20th century. “Küçələrə su səpmişəm”, “Quyu”, "Dada Palid" and other works played an important role in the formation of the writer's language and style. The language of the writer is clear, simple, colorful. The advantages of the Azerbaijani language have been properly used. He gave a second life to words that had long been forgotten. The writer brought the spirit of native poetry to Azerbaijani prose. The images he depicts in his works are different and stand out from the rest. Images act in accordance with their position, profession, social position and are memorable.

Proverbs and parables were used locally. All this indicates the richness of the writer's language and style. The article aims to study the above-mentioned problems and issues.

Keywords: Isi Malikzadeh, sixties, prose, language, style, features

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: fil.ü.f.d.Sevda Kadiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TURAN MƏMMƏDOVA

*Gəncə Dövlət Universitetinin əyani doktorantı

Ünvan:Heydər Əliyev pr 187

MƏTNDƏ İNFORMASIYANIN SIXILMASI UNİVERSAL DİL HADİSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *mətn, univesal dil hadisəsi, sıxılma hadisəsi, kondensasiya, adlıq və yarımçıq cümlə.*

Giriş. Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda baş verən hadisələrin geniş tədqiqinə 80-ci illərin sonundan başlanmışdır. Bu prosesin rəvac tapmasına bir sıra amillər öz təsirini göstərmişdir: dil və nitqin semantik tərəfinə ümumi dönüş, nitq fəaliyyətinin praqmatik komponentinə üz tutulması, mətnin cümlələrinə öz məxsusi anlamı olan dil vahidi kimi baxışın meydana gəlməsi habelə cümlələrin mənə ekvivalentliyi anlayışına dayanan sintaktik sıxılma nəzəriyyəsinin formalaşması (1, s.6 (384 s.))

Mətn, dilçiliyin, onun mühüm bir bölməsi olan sintaksisin də tədqiqat obyektidir. «Mətn» termini çoxmənalı bir vahiddir. O, nitqyaradıcı fəaliyyətin, yazılı mənbələrin, nitq əsərinin məqsədəuyğunluğun, əlverişliliyin nəticəsi kimi dərk edilir. Mətn nitq prosesində anlaşmanı təmin edən, fikri, düşüncəni, informasiyanı müəyyənləşdirən forma kimi başa düşülür. Mətn nəzəriyyəsində bir neçə mühüm cəhətə, o cümlədən informasiya mənbəyi olması faktına da diqqət yetirmək lazımdır. Diqqət yetirəcək cəhətlər bunlardır: mətnin mənə tərəfi, əmələ gəlmə prosesi, dərk olunması, mühüm kommunikativ vahid olması, ən başlıcası isə informativliyin təmin olunması. Sonuncu əlamət mətn vasitəsilə verilən informativlikdir. Yəni mətnə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də onun informasiya daşıyıcısı olmasıdır. Q.Kazımov yazır ki, «mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Onun informasiya vermə qabiliyyəti yüksəkdir» (2, s.870 (944 səh.))

Ümumən, «*informasiya* - müəyyən nitq parçasında mövcud olan; verilmiş, mühafizə və yenidən hazırlanma obyektini kimi nəzərdə tutulan məlumatdır. Hər bir məlumat informasiya cəhətdən optimallaşdırılır, əlverişli hala salınır. Ünsiyyətdə semantik və üslubi maneələrin aradan qaldırılması, informasiyanı, müəyyən məzmunu ən adekvat və yığcam tərzdə ifadə etməyə kömək göstərəcək bir formaya salmaqdır. (3, s.233 (səh. 656))

Mətnə müəyyən biliklər barədə informasiya struktur-semantik bağlılığın birliyini yaradan vasitələrlə verilir.

Bu birlik bütöv və sıxılmış şəkildə də ola bilər. İkinci sıxılma hadisəsini doğurur. Linqvistikada sıxılma hadisəsi ilə əlaqədar bir sıra terminoloji vahidlərdən istifadə olunur: kondensat, kompressiya, semantik kondensat və s. Bu terminlərin mənaları təxminən eyni olsa da, fərqli sahələrdə bir qədər seçilir. Məsələn,

«kondensat» termini əslinə qalanda texnika, fizika elmində istifadə olunur: «buxarın maye halına keçməsi nəticəsində alınan məhsul; elektrik yükü daşıyan cihaz; buxarı sıxlaşdırən aparat; kondensasiya-sıxlaşma, sıxlaşdırma (4, s.667 (728 səh.) Bu hadisəni əhatə edən bəzi xüsusiyyətləri də göstərmək olar: sözlərin birləşməsi yolu, sözün söz birləşməsi kimi bütövləşməsi. mənimsəmə, qəbul etmə və törəmə (doğulma).

Daha aydın şəkildə dərk olunur ki, semantik kondensasiya (sıxılma) nəticəsində sözdəki morfemlərin (şəkilçilərin) sayı azalır. Məsələn, dörd morfem 2 morfemli sözə çevrilir. O.Axmanova ondan çıxış edərək göstərir ki, bu ən çox sözün tarixi quruluşu ilə müasir quruluşu arasında baş verir. Məsələn, tarixən rus dilində «medvedğ» sözü iki morfemdən ibarət 4 morfemli olmuşdur:* med-i-ed-j) (5, s. 202 (576 str.)

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin müasir mərhələsinin ümumi ənənəsi nitq **stixiyasını** diqtə edir. Nitq stixiyası-nitqin mühiti, şəratidir. Nitqin qeyri-mütəşəkkilliyi- həmin ənənə bütün dil səviyyələrində şəxsiyyətlərarası və sosial əxlaq, sosial davranış prosesində ortaya çıxır. Bu zaman «linqvistik araşdırmalar praqmatikləşir», «canlı funksional dilə müraciət olunur», «nitq fəaliyyətində insan amili» formalaşır. İnsan amili tədqiqatlarda nəzərə alınmasının mütləqliyi barədə L.L. Prsnaya və O. İ. Rukavitsına məqalələrində bəhs etmişlər (6)

Nitq mühiti və şəraiti informasiyanı ən əlverişli etməklən ötrü nisbətən mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların daha sadələrinə (nəhayətdə müəyyən dilin iç strukturlarının mənası apriori verilən sintaktik konstruksiyalarına) çevrilməsi kimi başa düşülür. Hər hansı bir çevrilmə (transformasiya) sıxlaşmaya yol açır.

Sintaksis elə bir elmdir ki, onu asanlıqla «sxemləşdirmək» mümkündür. «Sintaktik sxem»in mənasının, orada olan informasiyavermə gücünün araşdırılması bu baxımdan aktualdır. Və bu əsasda mətnin cümlələri ilə ötürülən informasiyanın formal-qrammatik modellərinin bölgüsünü də verməyə səy göstərilir. N.Şvedovanın təbirincə, «sintaktik sxem»in komponentlərinin abstrakt semantikasi və onlar arasındakı əlaqələr konstruksiyanın sıxlaşdırılmış, qısaldılmış semantik quruluşunun özəyi kimi çıxış edərək, onu ən ümumi şəkildə təmsil edir. Bu semantik struktur həmin özəyin və bu sxemi dolduran leksik vahidlərin mənalalarının qarşılıqlı təsiri ilə yaranır. Burada sintaksislə sözyaradıcılığının qarşılıqlı münasibəti də yaranır. (7, s. 87 (392 s.)

Yeni sözlərin törəməsi (sözyaradıcılığı aktı) nitq fəaliyyəti prosesində hər hansı bir dil vahidi əmələ gəlir. Müəlliflərdən V.Humbolt, A. Potebnya, F.de Sössür, M.Baxtin, T.Vinokur, N.Onkin, İ.Zimnya, A.Leontev və b. sözügedən nitq fəaliyyətinin xarakterini doğru-düzgün müəyyənləşdirmişlər. Predmetlər arasında real əlaqələr sintaktik səviyyədə təzahür olunur - cümlədəki predikativ vahidlərin köməyi ilə öz ifadəsini tapır. Subyekt- bu real nitq fəaliyyətinin əsas predmeti kimi özünü göstərir.

Predikat- fikir predmetinin hərəkət yaxud əlamətidir. Predikatın xəbərlə, subyektin mübtədə ilə oxşarlığı, eyniliyi də göstərilir. Predikativ münasibətin ifadəsindən ötrü mübtədə ilə xəbərin bir vahid halında birləşməsi lazımdır, predikativlik, predikativ birləşmə üçün isə bu çox da vacib sayılmır. Predikativlik cümlənin başlıca əlamətlərindən hesab edilir. Əlbəttə, bunlar arasında uyğunluq var. Amma biri təfəkkür, o biri isə dil faktıdır. Nitq predmeti barədə də verilən informasiya ümumiləşdirilir. Fikir predmeti barədə informasiya predikat vasitəsilə ötürülür. Predikat nitq predmetini xarakterizə edir, onun hərəkəti, dinamikliyi (uşaq oynayır), gördüyü iş, eləcə də rəngarəng əlamətləri haqqında informasiya ötürür, özü danışır, onun subyektə münasibəti təyin olunur. Cümlə üzvü kimi mübtədə ilə xəbər arasında predikativ münasibət mövcuddur. Məs.: Uşaq (mübtədə) oynayır (xəbər) - bu, real fəaliyyətdir, işin icraçısı, predmetlər arasında münasibət təyin olunur. Mənaca bağlanır. Uzlaşan tərəflər koordinasiya olunur. Bu zaman predikat həmin predmetlər arasında münasibətin xarakteri ilə səciyyələnir. Bu cümləni bir az genişləndirək. Uşaq bağçada oynayır. (uşaq- bağça) –bu modeldə predikativ vahiddən istifadə olunmur, daha doğrusu, sintaktik qəlib predikativ vahiddən mərhumdur: yığcam vasitə- sözyaradıcılığı modeli: uşaq, bağça. Sintaksislə sözyaradıcılığının qarşılıqlı əlaqəsi formalaşır. Yuxarıdakı uzun cümlə modelidir: Uşaq bağçada oynayır. Bu cümlədə də uşaq-subyekt, oynayır-predikatdır. Aşağıdakı sözyaradıcı model qısaqdır. Mövcud semantikanı əks etdirir. Sonuncu (uşaq-bağça) sıxılmış modeldir. Bu sözlərin bir-birilə yaratdığı əlaqəni (uşaq, bağça) tədqiqatçılar «*sintaktik obyektivləşmə*» adlandırırlar (8, s.161 (296 s.))

Həmçinin, nitqin ünsiyyət vəzifəsi nəzərə alındığı üçün sözügedən vasitə aktuallaşaraq «*bitişdirilmiş, qısaldılmış və sıxlaşdırılmış mənə*» (8, s.161) da adlandırılır. Semantik sıxılmanın mahiyyəti elə burasındadır. Bu xüsusda Q.Kazımov yazır: «Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, hər bir cümlə az-çox bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi mənanı tam və sıxılmış vəziyyətdə bildirmə cəhətindən nisbi xarakter daşıyır. Cümlə yalnız mətn şəraitində bütün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilər. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin təşkili, qurulması əlaqəli cümlələrdə aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır» (9, s.450 (500 səh.))

E.L.Qinzburqa görə, «sözün sözyaradıcı mənası ola bilsin ki, sintaktik vahidin köməyi ilə ifadə olunsun: sintaksisin ilk vahidi olan, sözləri və hadisələri adlandıran söz birləşməsi və ünsiyyətin ilk və başlıca vahidi cümlə ilə. «Sintaktik təsvirin həcmnin bütövlükdə konvervasiyası», yəni sıxılması, mühafizə edilməsi, qorunmasıdır». Yəni mühafizəkarlıq, yeniliyə zidd olma» (10, s. 4 (264 s.))

Dilimizin zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərini göstərən faktorlardan biri də adlıq cümlədir. Bir kommunikasiya vahidi kimi sıxılmış formada əmələ gəlmiş həmin orijinal konstruksiya dilin təkmilləşməyə, sadələşməyə doğru inkişafının nəticəsidir. Bu tip təktərkibli cümlə cəmiyyət üzvünün optimal, qısa ünsiyyət vasitəsinə tələbatından yaranmışdır. Məs.: biri küçəyə çıxır, baxır, deyir: ŞAXTA.

Bu fikrin ən qısa formada, adlıq cümlə vasitəsilə təzahürüdür. Burada mübtədə feildən ayrılmışdır. Bu quruluşun tarixi daha qədimdir. İbtidai insanlar, məhz fikri belə ifadə etmişlər, yəni sıxlaşdırılmış şəkildə. Bu cür təsvir üsulu mətni, nitqi yeknəsəklikdən qurtarır, təsvir olunan təbii hadisələrdən alınan emosional təbillik əsərin bədii ifadə gücünü artırır. Sözügedən adlıq cümlənin bütöv qruplarının istifadəsi hadisələrin son dərəcədə yığcamlığının ifadəsini təmin edir. Məs.: Uzaqdan bomba səsi eşidili. Əsgərlər qeyri-ixtiyari yerə oturdular. SÜKUT. (Y.Əzimzadə)

Sıxışdırılmış adlıq cümlələr obrazın gözü qarşısında canlandığı hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün, başqa bir tərəfdən isə qısa və artıq detallar olmadan qeyd etməyə imkan verən «texniki» vasitə kimi diqqəti çəkir.

Yarımqıq cümlələr də, adından göründüyü kimi, mətn daxilində sıxılır. Bu cəhətdən belə söyləmlərin mətnə bir sıra üslubi-semantik funksiyaları vardır: qənaət funksiyası (lakonikləşmə), xarakteroloji funksiya (danışann sosial və psixolojisəciyyəsi); intensiv hərəkət yaratma funksiyası; gərgin ibarələr yaratma funksiyası; imitasiya funksiyası.(12, s.117 (224 s.)

Mətnə informasiyanın sıxılmasını müxtəlif sintaktik vasitələr həyata keçirir. Məsələn, mətnə işlənmiş ixtisarlar. Mətnə, xüsusən də qəzet mətnlərində ixtisarların son dövrlər çoxalması müşahidə olunur. Mürəkkəb adların ixtisarı mətni sıxır və məlumatı intensivləşdirir. Həmin ixtisarların müxtəlif modelləri yeni quruluşa uyğun formalaşmışdır. Mətnə istifadə olunan ixtisarlar yerə qənaət və az enerji sərf edir, eyni zamanda mürəkkəb adlar ixtisar ediləndə cümlədə sözlər dəfələrlə qısaldılır, az enerji sərf etməklə qısa zamanda xeyli informasiya verilir. Belə sıxılma qənaətə yol açır və bədii ədəbiyyatda heca düzəldilməsinə xidmət edir. Şeirdə sə sözün əvəzləyicisi kimi işlənir.

Asaq o al bayrağı

BMT qarşısında

Dalğalanan al-əlvan

Bayraqların önündə (B.Vahabzadə).

Dumanlı payız günlərinin birində kolxorçulara NTS işçiləri, «Çöplü çuxura» yürüş elədilər (Ə.Vəliyev) (11, s.8 (232 səh.)

ADA-da (Azərbaycan Diplomatik Akademiyası) keçirilən tədbirlər ümumittifavq əhəmiyyəti daşıyır. ADDT (A-DE-De-TE) Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı (sonra ADADT) yeni mövsümdə tamaşalar hazırladılar.

Bədii mətnin dialoq mühitində sıxılma:

Mehbalı dərhal boyun olardı:

_ Bir kasa demədin?

_ *Bəli, bir kasa.*

_ *Baş üstə!* (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Yazıçı, 2000, s.13)

İnəyi əzizlər, bəslərdi.

_ Nə üçün?

_ İnəyin balası üçün, inəyin südü, qatığı üçün. (Mir Cəlal)

Mətn elə bir birlikdir ki, onda həm informasiyanı gücləndirən, həm də sıxlaşdırən vasitələr mövcuddur.

1.Mətnə informasiyanı gücləndirən vasitələr: Məsələn, müraciət forması mətnə informasiyanı qüvvətləndirir: *_Balası,- dedi, -bura toy deyil ki! Öz aramızda eybi yoxdur.* (Mir Cəlal); *Həştərxana atılanlar _ böyük inqilabın ilk əsgərləri* işıqlanan vətənə döndürdülər. (Mir Cəlal); leksik təkrarlarla: *Dünyada hər işi görə biz, biz əkək, biz biçək, biz yetirək, dəmiryolunu biz çəkək. Fabriki biz işlədək...* (Mir Cəlal); Qədrin adı mənim kəndimdən *çoxdan silinib, çoxdan silinib* gedib. (Mir Cəlal) və s.

1.Mətnə informasiyanı sıxlaşdırən vasitələr:

Ellipsis hadisəsi nəticəsində: *Səni içəri aparmaq, bax, bibinin bu boynuna!* (Mir Cəlal); *_ Bu papaq bizə!...* (Mir Cəlal); situasiya: *_Molla Qulamın planı beynimə batır. Onun...sis...sis, ssss!* (Mir Cəlal); Qiyas əlini ağzına qoyub, işarə verdi! *_Sus!* (Mir Cəlal); təktərkibli cümlə: *Kənddə danışılırdı ki: _ Cavanları əsgər aparacaqlar.* (Mir Cəlal); təktərkibli yarımçıq cümlələrlə: *_ Deyirlər, azadlıq verilib axı! _Yalandır!* (Mir Cəlal); söz-cümlələrlə: *_Məni Söyüdlü kəndindən götürmüşsünüz? _ Bəli! _Bəs haraya təyin etmişsiniz? _ Evinizə. _Ayrı məktəbə qoya bilməzsiniz? _ Yox!* (Mir Cəlal); adlaq cümlə ilə: *İyirminci il, sentyabr.* (Mir Cəlal); əlavələrlə: *_Varlı uşaqlarına yaxın getmə! Öz taylarınla göz! Hidayət, Cəlal, Cahanla...*(Mir Cəlal); qoşulmalarla: *_Sağ ol, Mirzə Şəfi! Dünya durduqca...*(Mir Cəlal); Dünya iki tərəfə bölünüb: *kasıb _dövlətli.* (Mir Cəlal);

Tərz budaq cümləsinin kəsilməsi ilə: *Ona elə gəlirdi ki...*(Mir Cəlal); Susmaq manerası ilə: *_Dirilmisən, dirilmisən, a donuz oğlu, hanı kağızın, hanı sübutun? _ ...* (Mir Cəlal); Atalar sözlərinin bir hissəsinin işlənməməsi ilə: *Ata-babadan da görmüşük. Şam qızarıanda... (dan yağar- ixtisar edilib)*

Müəyyən ölçüdə praqmatiklik (yəni dil işarələri ilə bu vahidlərdən istifadə edənlər arasındakı əlaqə), yeni informasiya üçün kökləmə mətnin informativliyini çoxaldır. Mətnin informativliyinin artırılmasının 2 üsulu mövcuddur: 1) intensiv üsul, 2) ekstensiv üsul.

İntensiv yolla, üsulla informativliyin artaraq çoxalması mətn həcmi azaldılması (sıxılması) vasitəsilə əldə edilir. Bu zaman informasiya sıxılır və mətnə struktur gərginlik, obrazlavrın nitqində həyəcan yaranır.

Ekstensiv üsul mətnə daxil edilən informasiya həsmiinin artırılmasına əsaslanır. Onun tətbiqi baş verən hadisələrin təfərrüatlarına (detallarına) varmaqla əldə olunur.

«Sıxılma» bir termin kimi çoxmənalıdır. Bu sözdən müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. Məsələn, fizikada «suyun sıxılması dərəcəsi»; təzyiq, sıxma nəticəsi həcmə kiçilmək, sıxlaşmaq, daralmaq; informasiya elmində, məlumatın sıxılması; mətn sintaksisində mətni təşkil edən komponentlərin, cümlələrin sıxılması və s.

İnformasiya müəyyən nitq parçasında yığılır. Məs.: nitq parçası: Bu nitq parçası «Şəkil» adlanır. Burada məlumat inkişafda təqdim olunur. Məlumatı bir neçə hissəyə ayıra bilərik: Birinci məlumat: «Deyirlər Cabbar oğlu Abbasın ömründə

birçə şəkli olub. Onu da bacısı Səkinə heç kəsə göstərməzmiş. Həmişə qoynunda, ürəyinin üstündə gizli saxlayarmış. Hətta onu yaxın qohum-əqrabalarına da verməzmiş. Onların da bəzilərinə əvvəlcədən vəsiyyəət edibmiş ki, öləndə həmin şəkli onun ürəyinin üstünə qoysunlar» (Sarıcallı Bəhram. Qaçaq Abbas. Bakı, «Elm və təhsil», 2014,s.99 (172 səh.)

İkinci məlumat: Məlumat informasiya baxımından əlverişli hala salınmalıdır. Əlverişli hal o deməkdir ki, mətni oxuyan orada aşılana informasiyanı tam şəkildə başa düşə bilsin. Yəni təşkil olunmuş mətn informasiya cəhətdən yararlı, münasib, uyğun, müvafiq olmalıdır.

Mətnin ixtisarı əlverişli üsulla həyata keçirilir. Mətnin informasiya cəhətdən optimallaşdırılması, yəni ən yaxşı, ən əlverişli, ən münasib, ən müvafiq hala salınmasıdır.

Universal hadisələr dil universaliləri ilə əlaqədar meydana çıxır. Həmişə universalilərin axtarılması dilçi alimləri düşündürmüşdür. Həmin hadisə bütün bəşəriyyətin həyatında özünü göstərir. Universal dil hadisəsi kimi bir sıra qrammatik hadisələri öyrənməyə səy göstərmişlər. Sıxılma da əsasən nitq, üslub baxımından bir dil hadisəsidir. Bu hadisənin nitqdə və dildə rolu insan amili baxımından çox böyükdür.

Aktual üzvlənmə baxımından mətndə vacib mənə, fikir sıxılır. Sıxılan mənə, fikir ünsiyyətdə olduqca mühüm rol oynayır.

Beləliklə, sıxılma universal dil hadisəsidir. Bu hadisə sintaktik quruluşun yeni istiqamətdə formalaşmasında mühüm yer tutur. Yeni sintaktik vahidlərin tərkibi sintaktik hadisələr sayəsində çoxalır və yaxud azalır.

Sıxılma sistemində mətnin motivasiya əlaqələri itirilir və itirilmiş motivasiya əlaqələri yeni tərkibdə dil vahidlərini üzə çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1.Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М., Наука, 1976

2.Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Elm və təhsil», 2017

3.Adilov M., Verdiyeva, Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, «Elm və təhsil», 2020

4.Rusca-Azərbaycanca lüğət. 6-cı nəşr, 3 cildə, I cild, A-K, Bakı, «Şərq-Qərb», 2005

5.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., КомКнига, 2007

6.Присная Л.Л., Рукавицына. Явление семантической конденсации в современном тексте (Некоторые особенности восприятия и порождения). — Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки, 2015, №

- 7.Шведова Н.Ю. Простое предложение: Основные понятия. _ Русская грамматика. Т.2. Синтаксис. М., «Наука», , 1982
- 8.Милославский, И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. М.: МГУ, 1980
- 9.Kazımov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri. XX cıddə, V cild, Bakı, «Nurlan», 2008
- 10.Гинзбург, Е.Л. Словообразование и синтаксис. М., Наука, 1979
- 11.İxtisarlər lüğəti. Tərtibçilər: N.Seyidəliyev, B.Əhmədov, R.Heydərov. Bakı, «Elm», 2019
- 12.Kazımov İ. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2021

T.MƏMMƏDOVA

**MƏTNDƏ İNFORMASIYANIN SIXILMASI UNİVERSAL
DİL HADİSƏSİ KİMİ
XÜLASƏ**

Dilçilər hər hansı dil hadisəsində həmişə universalilər axtarmışlar. Bir universal semantik kateqoriya kimi mətndə informasiyanın sıxılması da Azərbaycan dilinin əsasını təşkil edir. Bu hadisə dilimizin inkişafı prosesində aktual sayılmış, verilən informasiyanın yığcamlığı, lakonikliyi vacib bilinmişdir. Bu cür universalilərin müəyyənləşdirilməsi dilin informasiya sisteminin təyin edilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Mətdə informasiyanın sıxılması nitq prosesində baş verən dəyişmə qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. Bu qanunauyğunluqlardan biri dildə qənaət prinsipidir. Bu semasioloji hadisədir. Bu hadisənin arxasında müəyyən qanunlar durur. Daxili bir məntiq, funksional dəyişmə. Həm də mətdə informasiyanın sıxılması linqvopsixoloji amillə xarakterizə olunur.

Sıxılma həm də mətnin bir vasitəsidir. Bu vasitə təkrar informasiya yaradır və ya təkrar informasiya həmin vasitələrin köməyiylə yaradılır.

Mətdə informasiyanı meydana çıxaran oxucu bacarığı elə bir qabiliyyətdir ki, onunla oxucu mətdə olan informasiyanı inteqrasiya edir.

Mətnin oxunaqlığı kimi oxucu bacarığı da mətnin dərk edilməsinə çox qüvvətli təsir göstərir. Dərketmə elə bir çevik mürəkkəb prosesdir ki, burada oxucu mətdən əldə etdiyi məlumat bazası özündə mənalı, anlamlı bir təsəvvürə gətirib çıxarır.

Mətdə informasiya 2 cür verilir. 1.Tam açıqlıqlı ilə, 2.Mətnaltı mənalarda.

Mətdə koqnitiv, operativ və emosional, estetik informasiyalar verilir və onların sıxılmış formalarından istifadə olunur. Bu informasiyaların hər biri xüsusi tədqiqat tələb edir.

T.MAMMADOVA

**COMPRESSION OF INFORMATION IN THE TEXT UNIVERSAL
LIKE A LANGUAGE EVENT**

SUMMARY

The linguists are always looking for universality in any language event. As a universal semantic category, the conciseness too of information in the text consists of the basis of Azerbaijani language. This event is considered actual on the process of development of our language and the conciseness and localization of the information given is considered essential. The definition of such universals is directly related to the appointment of the information system of the language. The conciseness of the information in the text has condition with conjugation regularity in the speech process. One of these regularity is the savings principle on speech. This is the semasiological case. An internal logic, functional change, also the conciseness of the information is characterized with linguist – psychological factor The abbreviation also is the mode of the text. Any of means great an other information or any of secondary information is greated by support of these means, like the way to realise the text easily. The readers` cabability too effects seriously the text in order to understand it. The cognition is so serious compound process that, the readers gain the information out of the date base which they read, makes an essencial mean and imression. The information is in two way in the text. The first one is, by totally obvious statement, and the second is, by the statement under the text. The readers` cabability which discovers the informationin the text is such a skill that, the readers integrate the information in the text.

The cognitive, operative, esthetic and emosional information are given in the text. Each of those information dimend the special research.

T.MAMMADOVA

**СЖАТИЕ ИНФОРМАЦИИ В ТЕКСТЕ УНИВЕРСАЛЬНО
ПРАВИТСЯ ЯЗЫКОВОЕ СОБЫТИЕ**

Резюме

Лингвисты всегда искали универсализм в любом языковом событии. Как универсальная семантическая категория, сжатие информации в тексте также лежит в основе Азербайджанского языка. Это событие считалось актуальным в процессе развития нашего языка, а лаконичность подаваемой информации считалось важным. Определение таких универсалий напрямую связано с определением языковой информационной системы. Сжатие информации в тексте ужесточается закономерностями тест, возникающими а речевом процессе. Одной из таких закономерностей является принцип удовлетворения языка. Это смысловое явление. За этим явлениями стоят определённые закономерности. Логические, функциональные изменения включены. А сжатие информации в тексте характеризуется лингвипсихологическим фактором.

Сжатие также является средством для работы с текстом. Этот инструмент создает дублирующую информацию или дублирует информацию, созданную с помощью этих инструментов.

Подобно удобочитаемости текста, способность читателя очень сильно влияет на понимание текста. Понимание — настолько гибкий и сложный процесс, что читатель извлекает из текста базу данных, которая приводит к осмысленной идее.

В тексте есть два типа информации. 1. С полной ясностью, 2. В подтексте.

Способность читателя генерировать информацию в тексте — это способность, с которой читатель интегрирует информацию в текст.

Текст предоставляет познавательную, операционально-эмоциональную, эстетическую информацию и использует их сжатые формы. Каждый из этих фрагментов информации требует специального исследования.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: professor İsmaylk Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ
BDU
zohra_nabiyeba@mail.ru

ADLIQ HALLI FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, feili birləşmələr, sintaksis, sintaksem, adlıq hal

Ключевые слова: азербайджанский язык, глагольные сочетания, синтаксис, синтаксема, именительный падеж существительного.

Key words: Azerbaijani language, verb combinations, syntax, syntaxeme, nominative case of a noun

Məlumdur ki, dil sistemlər sistemi kimi, ayrı-ayrı yarım sistemlərdən, yəni dil yarusları və ya dil səviyyələrindən ibarətdir. Məhz, bu cəhət dil sisteminin homogen deyil (yəni, eynicinsli vahidlərin məcmusundan ibarət olan sistem kimi deyil), hetoregen sistem kimi təzahür tapmasını mümkün etmişdir. Hər bir dil yarusunun öz vahidlərindən təşkil olunmuş və daxili nizamlanma sisteminə malik olan strukturda təzahür tapması dil sisteminin mürəkkəb iyerarxiyasını ərsəyə gətirmişdir (bu barədə daha ətraflı bax: [1; 127-128]).

Bu səviyyələr arasında dil sisteminin sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi ilə təşkilatlanmış daxili konvensional əsaslı münasibətlər sistemi mövcuddur: səslər (fonemlər) morfemləri, morfemlər avtosemantik (özlüyündə müstəqil məna daşıyıcılığına malik olan morfemləri, yəni leksemləri) və ya sinsemantik morfemləri (özlüyündə müstəqil məna daşıyıcılığına malik olmayan morfemləri, yəni şəkilçiləri, artikləri, bağlayıcı və ədatlar və s.) törədir. Sinsemantik morfemlər qrammatik mənanın ifadəsini reallaşdırmağa xidmət edir, avtosemantik morfemlər isə müəyyən əlaqə növlərini təşkil etməklə sintaksemləri ərsəyə gətirə bilirlər. **Sintaksemlər** isə öz növbəsində yekcins təbiətli olmayıb **söz birləşmələri, sintaqm və cümlələrdən** ibarət olurlar. Bu blending mahiyyətli terminin tərkib hissələrindən də göründüyü kimi, bu növ dil elementləri sintaktik yarusun vahidi olmaqla (**syntax**) müstəqil (az və ya çox dərəcəli) məna (**sema**) daşıyıcılığını ifadə edirlər (bax: [2]).

İyerarxiyanın təşkilatlanma prinsipindən çıxış etsək, heç şübhəsiz ki, sintaktik yarusun dil sistemini “taclandırın”, dil elementlərinin sadədən mürəkkəb doğru inkişafının son mərhələsi olduğunu ortaya qoyan qənaətlə qarşılaşacağıq. Bir qədər haşiyəyə çıxış onu da qeyd edək ki, doğrudur, funksional qrammatikanın yaranması və mətn dilçiliyinin inkişafı nəticəsində sintaktik yarusun dil iyerarxiyasının son təkamül “həlqəsini” təşkil etməsi fikri ilə razılaşmayan və haqlı olaraq, bu statusda mətni nəzərdən keçirməyi daha məqsədamüvafiq hesab edən dilçilər ordusu meydana gəldi (bununla bağlı daha ətraflı bax: [3]; [4]).

Bu yanaşmaya müəyyən dərəcədə haqq tanısaq da, ümumilikdə, sintaktik yarusun dil təkamülünün sonunda dayanan mərhələ olduğunu, mətnin məhz, sintaktik konstruksiyalar üzərində nəşət tapdığını etiraf etməliyik. Yəni, “*sintaksis*

uzun müddət söz birləşməsi və cümlə anlayışlarından kənara çıxma bilməməsindən” [5; 3] yaranan haqlı narazılıqla razılaşsaq da, biz, sintaktik yarusun vahidlərinin, o cümlədən söz birləşmələrinin tədqiqi işinin də (yeni yaranan dilçilik tendensiyalarının dominant təsiri ilə), bir növ arxa plana atılmasını doğru hesab etmirik. Yaranmış vəzəyyətdə ən optimal yol – mətn dilçiliyinin açdığı tədqiqat imkanları “üfiqindəki” perspektivlərdən yararlanmaqla, sintaktik vahidlərin, o cümlədən söz birləşmələrinin mətn çərçivəsində, mətnin “içindən”, yəni kontekstə nəzərən öyrənilməsi tendensiyalarının kütləviləşməsi olardı. Bu mənada, zənnimizcə, Azərbaycan dilindəki söz birləşmələrinin, o cümlədən feili birləşmələrin araşdırılması işində də yeni perspektivlərin açıldığını görməmək düzgün olmazdı.

Azərbaycan dilindəki feili söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə həтта ən ötəri nəzər saldıqda, burada ilk olaraq, Y.Seyidov araşdırmalarının müstəsna əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, dilçi, Ü.Aslanovanın da haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin sintaksisi ilə bağlı elə bir əhəmiyyətli məsələ, öz təhlil həllini gözləyən elə problem yoxdur ki, onunla bağlı öz nəzəri araşdırmalarını ortaya qoymasın, öz münasibətini bildirməsin [6; 10-12].

“Söz birləşməsi dilçiliyin əsas kateqoriyası” statusunda nəzərdən keçirən, onların araşdırılmasının dilçilik tarixində mühüm yer və rol oynadığını vurğulayan Y.Seyidov söz birləşmələrinin əlaqələndirici funksiyasına xüsusilə diqqət çəkmişdir. Belə ki, dilçi söz birləşmələrini sözlərlə cümlə arasında keçid forma, aralıq mərhələ olduğunu vurğulamaqla onların həm leksik-semantik, həm də struktur-sintaktik özəlliklərinin tədqiqinə müştərək şəkildə ciddi əhəmiyyət verilməsinin vacibliyi vurğulamışdır. [7; 49].

Onu da qeyd edək ki, söz birləşmələri ilə cümlələrin struktur-iyerarxik planda yaxınlığını (yəni, keçid məqamını) mütləqləşdirmədən, bir məqamı da xatırlatmaq lazımdır ki, məhz, predikativlik amiliinin mövcudluğu cümlədə olduğu kimi (təbii ki, qətiyyəən eyni səviyyədə deyil), özünü söz birləşmələrində də biruzə verir. Belə ki, dilçilik tarixində predikativ və qeyri-predikativ söz birləşmələri bölgüsü aktualdır.

Z.Abdullayevanın da vurğuladığı kimi, söz birləşmələrinin bu cür, yəni predikativ və qeyri-predikativ deyə iki yerə bölünməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti olması barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur [8; 10].

Onu da qeyd edək ki, Y.Seyidov, konkret olaraq, adlıq hallı feili birləşmələrin tədqiqinə geniş diqqət ayıraraq onların struktur-tipoloji şərtləndirməsi məqamına toxunmuşdur. Belə ki, Y.Seyidov hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, adlıq hallı feili birləşmələrin yüksək inkişafını, geniş struktur-semantik şaxələnməsini, məhz, türk dillərinin tipoloji özəllikləri ilə bağlı olduğunu önə sürür. Konkret olaraq, dilçi özünün *“Azərbaycan dilində söz birləşmələri”* adlı fundamental tədqiqatında yazır: *“Türk sistemli dillərin feili birləşmələrini başqa dillərdəki feili birləşmələrdən ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edə bilməməsidir.”* [9; 254]. Elə məhz, bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan dilindəki feili birləşmələrin, o cümlədən adlıq hallı feili birləşmələrin hind-Avropa

dillərinə tərcüməsi prosesində müəyyən çətinliklər yaşanır ki (bu barədə daha ətraflı bax: [10]), bu da ilk növbədə Azərbaycan dilinin aqqlütinativ-sintetik, ingilis dilinin isə analitik-flektiv quruluş özəllikləri ilə şərtləndirilə bilər.

Bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, digər türk dilləri kimi, Azərbaycan dilinin sintetik aqqlütinativ quruluşa malik olması dilimizdə müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsi üçün reallaşma çevikliyi yaradır. İlk baxışdan bəlkə də paradoksal görünsə də, bu məqam, yəni sintetizm əmsalının yüksək olması, hətta adlıq hallı feili birləşmələrin digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində daha yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsinə yol açmışdır. Belə ki, tipoloji quruluşdakı sintetizm əmsalının yüksəkliyi sintaqmatikada reallaşan mənənin cümlə daxilində daha çevik həll qazanmasına, yəni sabitləşmiş söz sırasına pərçimlənmədən ifadə tapa bilməsinə kömək edir. Bu zaman hətta formal əlaməti olmayan, yəni faktiki olaraq, sintetizm göstəricisinə malik olmayan söz, onu əhatə edən konsituasiyaya (yəni, kontekstual situasiyaya) nəzərən ifadə imkanlarını genişləndirmiş olur. Yəni, adlıq halın ifadə “qısıtlılığı” feili birləşmənin, habelə bu birləşmənin yer aldığı mətn vahidlərinin sintetikliyi sayəsində formal-qrammatik mənə ifadəçiliyi planında balans əldə etmiş olur.

Nümunələrə diqqət edək: *Biz rayondan gəlib Bakıda adam olunca, özümüzü tanıdana, sübut edənə qədər bizimki bizə dəyirdi.* [11; 182]; *Ana olunca əlbəttə dünya uşağımızın ətrafında dönməyə başlayır.* [12]. Göründüyü kimi, konsituasiya formal-qrammatik mənə göstəricisinin yetərsizliyini aradan qayıdırır və həmin ifadələrin işlədiyi cümlənin ümumi mənasından adlıq hallı feili birləşmənin semantik yükü dolğun şəkildə açıqlanmış olur.

Bununla belə, onu da qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmələrin işlənmə tezliyi öz dilimizin materaillərinə nəzərən o səviyyədə üstünlük nümayiş etdirmir. Belə ki, özünün “Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr” mövzulu dissertasiyası çərçivəsində problemin bir çox aspektlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasına müvəffəq olmuş Z.P.Nəbiyevanın da qeyd etdiyi kimi, dilimizdəki ümumən, feili birləşmələrin Azərbaycan danışıq dilində və eləcə də Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə tezliyi yetərincə yüksəkdir. Yəni, istər normativləşmiş variantda, istərsə də, sərbəst uzual formatda (yəni, gündəlik danışıq dilində) feili birləşmələrdən çox istifadə olunur. Lakin dilçi bu yüksək işlənmə tezliyi fonunda, məhz, adlıq hallı feili birləşmələrin eyni kütləvilik nümayiş etdirmədiyini qeyd edir və bunun səbəblərini göstərir. Belə ki, dilçi adlıq hallı feili birləşmələrin ikinci tərəfində (digər qrup feili birləşmələrdə olduğu qədər) sərbəstliyin olmadığına diqqət çəkir. [13; 11-12]. Yəni, adlıq hal özünün ifadə resurslarının məhdudluğu səbəbiylə ümumən adlıq hallı feili söz birləşmələrinin də işlənmə mövqelərinə, istər-istəməz müəyyən çərçivəlilik, bu və ya digər dərəcəli limitlilik qazandırır.

Bununla belə, qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmə yaradan komponentlərin özləri yekcins olmayıb fərqli morfem markerli feili birləşmələrə istinad edə bilərlər. Bu sıradadır: - **anda/əndə**, -**alı/əli**, -**ar/maz**, -**ər/məz**, -**dıqda/dıkdə/duqda/dükdə** və s.

bu kimi şəkilçiləri qeyd edə bilərik. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, adlıq hal özlüyündə əlavə məna reallaşması, kontekstual “izah” tələb etdiyindən, bəzi növ adlıq hallı feili birləşmələr situasiyadan yüksək səviyyədə asılıq nümayiş etdirirlər. Belə ki, Y.Seyidovun da diqqət çəkdiyi kimi, **-alı/əli, -ar/maz, -ər/məz, - (mə)-mış/(mə)miş** formalı feili bağlama komponentli adlıq hallı feili birləşmələrdə semantik bağlılıq baxımından asılı əlaqəlilik nümayiş etdirirlər və əsasən cümlə daxilində reallaşma qazana bilirlər. Bundan fərqli olaraq, **-anda/əndə, -dıqda/dikdə, -kən** şəkilçili feili bağlama komponentli adlıq hallı feili bağlamalar isə nisbətə daha müstəqil semantik anlam daşıyıcılığı ilə seçilir və kontekstdən kənar da müəyyən mənanı əks etdirmək imkanına malik olur. [9 ; 256].

Y.Seyidovun nəzəri planda izahını verdiyi bu fərqliliyin dolğun izahı və təsdiqi üçün danışığ dilinə nəzərə salmaq kifayətdir. Belə ki, danışığ dili dilin inkişafının aparıcı daxili qanunauyğunluqlarından biri sayılan qənaət prinsipinə uyğun şəkildə lakoniklik, çeviklik nümayiş etdirir. Lakin bu çeviklik və lakoniklik mütləq şəkildə anlam daşıyıcılığı prinsipinin pozulmaması ilə müşayiət olunmalıdır. Əks halda ünsiyyət baş tutmaya və tərəflər bir-birini anlamaya bilər. Yəni, şifahi nitqdəki dialoji formatlı kommunikasiya şəraitində mümkün anlamlı qısaltmalardan istifadə olunur. Belə olan hallarda Y.Seyidovun kontekstdən çox asılı feili bağlama komponentli feili birləşmələri kimi təqdim etdiyi formalar müstəqil şəkildə, yəni dialoji şifahi nitq çərçivəsində ellipsisə uğramış vəziyyətdə istifadə oluna bilmir və demək olar ki, əksər hallarda tam cümlə kontekstində işlənməsini labüd edir.

Onu da qeyd edək ki, adlıq hallı feili birləşmələrin formalaşmasında feili sifətlərdən də aktiv şəkildə istifadə olunur. Nümunələrə diqqət edək:

Yox, mən dediyim insan

xəbəslərdən uzaqdır. (R.Rza) [14; 134];

Öz eşqini, öz zövqünü duyan xalqın

Bir rəsmidir mən dediyim o gözəllər! (S.Vurğun) [15;220].

Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu? (Ö.F.Nemanzadə) [16].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, adlıq hallı feili birləşmələr feili sifət komponentinə istinad etdiyində **-an/ən, -dığım/diyim** şəkilçilərinə aktiv şəkildə istinad edir. Maraqlıdır ki, feili sifət komponentli adlıq hallı feili birləşmələr şifahi nitqdə ellipsisə uğramış vəziyyətdə, yəni, cümlə kontekstindən kənar kifayət qədər daha rahat işlənilə bilirlər. Bu ikimi halların araşdırılması isə, öz növbəsində adlıq hallı feili birləşmələrin funksional-kommunikativ planlı təhlilinin zərurətini ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 280 s.
2. Smirnov L.V. Producing rules for ascertaining meanings of minimal semantic-syntactic text units // Automatic Documentation and Mathematical Linguistics volume 41, pages108–113 (2007),
<https://link.springer.com/article/10.3103/S0005105507030065?noAccess=true>

3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif. 1998, 281 s.
4. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi., Bakı: Elm, 2001, 144 s.
5. Məmmədli N.B. Nitqdə mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyü // Filologiya məsələləri, 2018, №5, s.3-10
6. Aslanova Ü.H. Yusif Seyidovun dilçilik fəaliyyətində sintaksis, Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: 2022, 32 s.
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri // Seçilmiş əsərləri. I cild, B., 2006.
8. Abdullayeva Z.N. Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili (müasri ingilis və Azərbaycan dillərinin materailları əsasında), Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: Bakı, 2017, 27 s.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.
10. Musayeva Ş.A. Azərbaycan dilində feili bağlama və onun ingilis dilində ifadə üsulları: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. .. avtoreferatı, Bakı: Azərb. Dillər Un-ti.-B., 2015, 28 s.
11. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild; Bakı, 2014, 608 s. <http://kitabxana.net/files/books/file/1484027339.pdf>
12. <https://big.az/212526-heyatdaki-en-boyuk-ugurunuz-nedir.html>
13. Nəbiyeva Z.P. Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələri: Filologiya e.n.a. dər.a. üçün təqdim olunmuş dis-nın avtoreferatı: Bakı, 2005, 22 s.
14. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 320 s.
15. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 s.
16. <http://etikxeber.az/om%C9%99r-faiqin-andi-akademik-yazir/>

Adlıq hallı feili birləşmələr

Məqalədə Azərbaycan dilindəki adlıq hallı feili birləşmələr araşdırılır.

Müəllif ilk olaraq, adlıq hallı feili birləşmələrin bir sintaksem (yəni sintakrik yarus vahidi) kimi dil sistemindəki yerini müəyyənləşdirir. Müəllif dilin “sistemlər sistemi” olması gerçəkliyindən çıxış edir və sintaktik yarusun vahidi statusunda adıçəkilən feili birləşmələri səciyyələndirir. Habelə müəllif feili birləşmələrin təhlilinə struktur-tipoloji prizmadan yanaşmanın vacibliyini ortaya qoyur. Belə ki, Azərbaycan dili, bildiyimiz kimi, sintetik-aqqlütinativ quruluşa malikdir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dili üçün ismin digər hallarına istinad edən feili birləşmələr daha səciyyəvidir. Daha dəqiq desək, digər hallı feili birləşmələr Azərbaycan dilində daha yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir.

Məlum olur ki, Azərbaycan dilçiliyində bu qrup sintaktik vahidlərlə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bu sırada Y.Seyidov, Z.Nəbiyeva, Z.Abdullayeva və bir çox başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bununla belə, Azərbaycan dilçiliyində bu növ söz birləşmələrinin mətn çərçivəsində ortaya qoyduğu məna yükünün tədqiqi işinin gecikdiyini sözləyə bilərik. Belə ki, müasir tədqiqatlar sintaksisin funksional-kommunikativ aspektdən tədqiqi işinə üstünlük verir və bu aspekt sintaktik vahidlərin araşdırmasının yeni perspektivlərini ortaya qoyur.

ИМЕННЫЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ

В статье исследуются именные глагольные словосочетания в азербайджанском языке. Автор впервые очередь, определяет место именных глаголов в языковой системе как синтаксемов (т. е. единицы синтаксического яруса). Автор указывает на то, что язык представляет собой некую глобальную «систему систем» и поэтому, автор характеризует глагольные словосочетания в статусе единиц синтаксического слоя. Также автор подчеркивает важность структурно-типологического подхода к анализу глагольных словосочетаний. Как известно, азербайджанский язык имеет синтетическо-агглютинативную структуру. В этом смысле не случайно для азербайджанского языка более характерны глагольные сочетания, относящиеся к другим падежам имени существительного. Чтобы быть более точным, можем сказать, что, другие падежные словосочетания глаголов показывают более высокую частотность использования в азербайджанском языке.

Оказывается, в азербайджанском языкознании проведен ряд исследований этой группы синтаксических единиц. Особо следует отметить имена Ю.Сеидова, З.Набиевой, З.Абдуллаевой и многих других. Однако можно сказать, что в азербайджанском языкознании изучение значения таких словосочетаний в тексте немного запаздывает. Так как, современные исследования отдают предпочтение изучению синтаксиса с функционально-коммуникативного ракурса, а этот аспект открывает новые перспективы изучения синтаксических единиц.

VERBAL WORD COMBINATIONS WITH NOMINATIVE CASE

The article examines verbal word combinations with nominative case in the Azerbaijani language. The author, first of all, determines the place of nominal verbs in the language system as syntaxemes (that is, units of the syntactic tier). The author points out that the language is a kind of global "system of systems" and therefore, the author characterizes verb phrases in the status of units of the syntactic layer. The author also emphasizes the importance of the structural-typological approach to the analysis of verb phrases. As is known, the Azerbaijani language has a synthetic-

agglutinative structure. In this sense, it is no coincidence that verb combinations related to other cases of the noun are more characteristic of the Azerbaijani language. To be more precise, we can say that other case phrases of verbs show a higher frequency of use in the Azerbaijani language.

It turns out that a number of studies of this group of syntactic units have been carried out in Azerbaijani linguistics. The names of Y. Seidov, Z. Nəbiyeva, Z. Abdullayeva and many others should be especially noted. However, it can be said that in Azerbaijani linguistics, the study of the meaning of such phrases in the text is a little late. Since, modern studies prefer the study of syntax from a functional-communicative perspective, and this aspect opens up new perspectives for the study of syntactic units.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: professor Rəfət Rüstəmov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АРЗУ ГУСЕЙНЛИ

Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Центр Иностранных Языков
улица Узеира Гаджибейли, 68
huseynovaarzu@mail.ru

**ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (ЧАСТЬ 1)
РЕЗЮМЕ**

Настоящая статья посвящена принципам анализа словосочетаний современного английского языка. В статье рассматриваются синтаксические отношения, структура словосочетания, классификация синтаксических элементов. Известно, что словосочетание - это два или несколько слов, употребляемых вместе и связанных по смыслу. Словосочетание может не иметь законченного значения или смысла за пределами предложения, но оно действует как единое целое (грамматическая единица) и имеет свои внутренние грамматические связи между словами, её образующими.

Словосочетания в английском языке образуются на основе трех видов синтаксических отношений: пространственно-позиционные, статусные и комбинаторные. Каждый тип отношений подразумевает определённое количество элементов, необходимых для образования словосочетания. В статье указаны характерные особенности моноцентрированных и полицентрированных групп, а также различия между сублинейными и линейными синтаксическими элементами.

Словосочетания также классифицируются на основе отношений элементов внутри исследуемой группы, иными словами по наличию или отсутствию доминирующего элемента - ядра и делятся на ядерные и безъядерные. В ядерных словосочетаниях элемент, который не проявляет своей синтаксической функции в пределах данной структуры, является ядром. В безъядерных словосочетаниях ядро отсутствует. Ядерные и безъядерные словосочетания также делятся на различные подгруппы. В статье рассматриваются способы определения границ в ядерных и безъядерных словосочетаниях. Даны примеры разным типам словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетание, классификация, элемент, отношение, синтаксический, группа, структура, ядро, зависимость, связь

Основной лексической единицей языка является слово. Слово в отдельности не может раскрыть всю глубину значения. Поэтому слова соединяются между собой, образуя словосочетания и предложения. Словосочетание более точно, чем слово, называет предмет, признак, явление или действие. Ни один язык не может обойтись без словосочетаний, поскольку, они помогают разнообразить речь, точно и красиво выразить мысли и обогащают язык. Словосочетание – это группа из двух или нескольких самостоятельных слов, которые связаны между собой по смыслу и грамматически. Иными словами, словосочетание – это единица языка, которая состоит из грамматически организованной группы слов.

В основе построения словосочетаний лежит система синтаксических отношений. Различают три типа синтаксических отношений: пространственно-позиционные, статусные и комбинаторные, и рассмотрение и классификация словосочетаний проводятся на основе выделенных разновидностей синтаксических связей. Необходимо отметить, что для выявления статусных и комбинаторных отношений минимальный объём сочетания предполагает наличие не менее трёх единиц. При этом одна из единиц должна выходить за пределы исследуемой группы и служить «фоном» выявления позиционной зависимости или независимости или зависимости составляющих и анализируемых группах.

На основе пространственно- позиционной схемы можно выделить два типа групп: моноцентрированные и полицентрированные. Характерной особенностью моноцентрированной группы является то, что только один элемент группы- её центр образует прямую связь с элементами большей структуры. К этой группе относятся субстантивные, адвербиальные и регрессивно-адъективные сочетания: *very easily, hardly possible, new feelings, presents for poor children*. Полицентрированные сочетания представлены в основном глагольными группами- построениями с ведущим глагольным элементом типа *-do homework easily* и прогрессивно-адъективными группами типа- *rich in oil and gas*. (1, 58)

Синтаксические элементы можно классифицировать как сублинейные и линейные. Сублинейные синтаксические элементы обладают самостоятельной синтаксической позицией на уровне анализа, тогда как линейные синтаксические элементы имеют позиционную самостоятельность на уровне анализа. Использование данных терминов является удобным, так как они способствуют ограничению позиционной зависимости и независимости от иерархичности структуры в моноцентрированных и полицентрированных сочетаниях.

Классификация словосочетаний в плане статусных и комбинированных отношений основывается на их внутренней структуре. Для этих отношений существует общая схема. Сочинительные группы рассматриваются как

построения с нулевой комбинаторикой, поскольку в координативных группах неоднократно повторяется тот же класс слов с повторением того же типа отношений. Например, ... *the situation was neither bad nor good*. Согласно этому принципу, в современном английском языке все словосочетания классифицируются на две группы: ядерные и безъядерные. Эти группы отличаются от эндоцентрических и экзоцентрических тем, что эта классификация основывается на отношениях между элементами в рамках исследуемой группы. (3, 136)

К ядерным словосочетаниям относится группа слов, которые образуют грамматически организованную структуру, где один из составляющих доминирует над остальными элементами. Доминирующий элемент не подчиняется другому элементу и следовательно, является ядром (ведущим) данного сочетания. Например, *fair hair, new films, work hard, walk hardly, nearly impossible, a box of sweets, to follow a man, slightly different, to look angry*. Как видно из примеров, в ядерных словосочетаниях существуют подчинительные отношения внутри группы. Подчинительные отношения бывают атрибутивные, объектные, обстоятельственные или экзистенциальные. Это относится ко всем ядерным словосочетаниям любого морфологического состава, за исключением предложных, которые образуют маргинальные группы и следовательно, характеризуются особенностями, не свойственными другим ядерным словосочетаниям. Ядерные словосочетания можно классифицировать по направлению зависимостей. Иными словами, в зависимости от расположения зависимого и подчинительного элемента, ядерные словосочетания делятся на регрессивные – с левым расположением зависимых по отношению к ядру и прогрессивные – с расположением зависимых справа. Существуют также смешанные сочетания, где зависимые элементы могут находиться по обе стороны ядра. Помимо этого, вышеуказанные типы словосочетаний делятся на подгруппы с точки зрения морфологической принадлежности ядра. Отличительной особенностью безъядерных словосочетаний является отсутствие ядра внутри группы. Внутренняя структура данной группы словосочетаний является более разнообразной, чем построение ядерных сочетаний. Это объясняется тем, что элементы связаны одним из трёх типов отношений статусного ряда-взаимозависимости, сочинения и аккумуляции. (1, 60)

Безъядерные словосочетания можно также разделить на две группы: зависимые (депендентные) и независимые (индепендентные). Для идентификации зависимых ядерных словосочетаний требуется дополнительный контекст. Этот контекст не является частью анализируемой группы, но он необходим для идентификации группы, как грамматически оформленного сочетания. Например, *her own (fault), (to watch) kids playing*. Независимые безъядерные словосочетания отличаются тем, что могут

идентифицироваться без дополнительного контекста. Например, *they arrived, black and white, up and down, cats and dogs*.

Зависимые и независимые сочетания делятся на одноклассные и разноклассные. Морфологические единицы одного класса являются одноклассными: *fish and chips*. Разноклассные сочетания образованы из комбинации единиц различного морфологического состава: *nothing happened, (could consider) him very clever*. Независимые одноклассные группы состоят из сочинительных образований союзного типа: *Bonny and Clyde, love and prejudice, coffee or tea*. Сочинительные отношения в независимых одноклассных словосочетаниях могут быть союзными (*head and tail*) и бессоюзными (*head, body, tail*).

Независимые разноклассные словосочетания состоят либо из сочинительных групп с союзным соединением, либо из взаимозависимых сочетаний, основанных на отношении первичной предикации. Например, сочинительные: *...carefully, but without desire, ... noisily and amusing, ... happy and joyful*; взаимозависимые- *they danced, the game stopped*. Зависимые разноклассные представлены, прежде всего аккумулятивными структурами: *red flower (bunch), (went) slowly out of the room towards the backdoor*; и, во-вторых, взаимозависимыми, построенными на отношении вторичной предикации: *(to watch) kids playing, (might think) her so stupid, (he hugged the baby) tears coming down his cheek*. (4, 87)

Как видно из вышеизложенного, зависимые и независимые группы делятся на весьма схожие подгруппы, хотя некоторые различия между ними существуют. Независимые координативные словосочетания склонны использоваться с эксплицитно выраженными союзами. Надо отметить, что это относится только к биномам. В словосочетаниях с большим количеством слов союзы употребляются всего один раз в конце группы для связи замыкающего элемента с предпоследним элементом. Например:

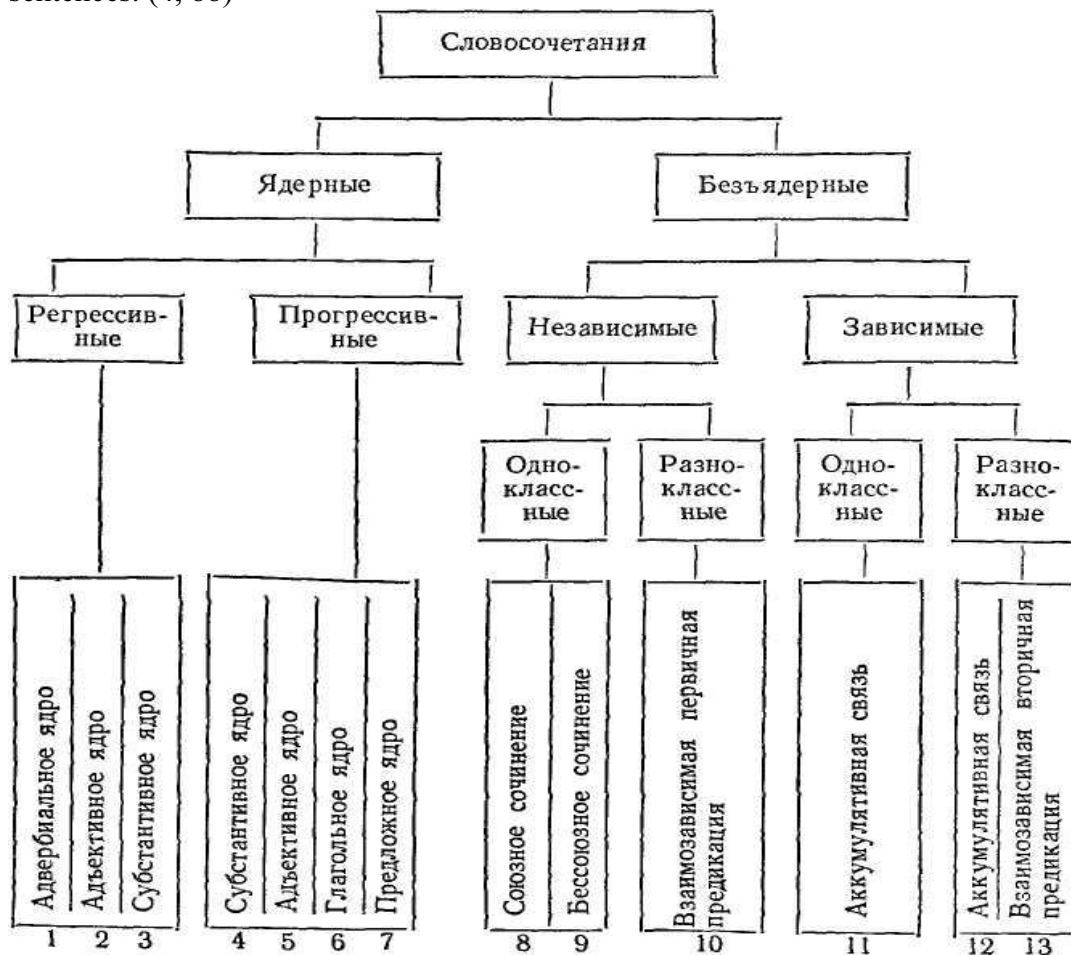
Биномы: *cats and dogs, up and down*

Словосочетания с элементами больше 2-х: *cats, dogs, mice, rats and hamsters*

Однако, в некоторых случаях союз может быть использован перед всеми элементами словосочетания с координативной связью. Например, *tired and cold and hungry*. Это встречается в словосочетаниях с 3 или 4 элементами. К словосочетаниям с большим количеством элементов присуще бессоюзное соединение, особенно, если каждая координирующаяся единица представлена ядерной структурой. (3, 136)

Замыкающий элемент, как обычно, соединён союзом: (*... a living room ... cluttered with so many possessions*) *books along the whole of the wall, pictures crowding each other, photos in silver frames ..., footstools worked with beads, a stuffed peacock on a perch by the window ..., snuff-boxes, Japanese fans, a china slipper, - and a bust of someone who...* . в письменном варианте языка

бессоюзное соединение, как правило, обозначается с помощью знаков препинания. Однако, возможно полное отсутствие союза даже перед замыкающим элементом в многочленной цепочке: sounds, letters, words, phrases, sentences. (4, 88)

Примеры: 1. very slowly. 2. hardly possible. 3. fresh news. 4. feelings of relief. 5. famous for fountains. 6. to open the door; to be happy. 7. over the moon. 8. black and white. 9. children, teenagers, adults. 10. it starts. 11. wise old (rulers) 12. white rose (bunch), 13. (to find) the car gone; (he hugged the baby) tears coming down his cheek.(4,88)

Термин «словосочетание» подразумевает наличие как минимум 2-х составляющих, связанных определенными отношениями. Теоритически количество членов словосочетаний может быть сколь угодно велико, но в действительности объём группы регулируется определенными ограничениями различного порядка. Несмотря на то, что ядерные словосочетания гораздо

более широко распространены, чем безъядерные, наибольший объем групп характерен для безъядерных структур, основанных на первично-предикативном типе синтаксической связи. Это вполне естественно, так как первично-предикативные словосочетания являются линейной основой предложения, тем костяком, на базе которого строится двусоставное предложение. (3, 137)

Безъядерные взаимозависимые словосочетания, которые основаны на первичных предикативных отношениях и ядерные словосочетания имеют больше элементов. С теоретической точки зрения, наибольший объем группы возможен в словосочетаниях с глагольным ядром. Глаголы могут составлять комбинации с несколькими типами дополнений и с большим количеством типов обстоятельств. Надо отметить, что существуют факторы, которые влияют на ограничение количества составляющих словосочетания. В субстантивных словосочетаниях позиция ядра имеет влияние на объем. Если ядро функционирует в позиции предикативного члена, возможно минимальное количество зависимых, а в позиции дополнения – максимальное. Безъядерные сочетания с аккумулятивными и координативными связями в пределах группы, взаимозависимые вторично-предикативные группы имеют не более 2-3-х единиц, хотя в отдельных случаях возможно большее количество элементов. Существующие в языке модели не только рассчитаны на минимальную логическую завершенность высказывания, но также строятся на основе языковых и неязыковых закономерностей. Следовательно, для изучения объема словосочетаний должны быть исследованы не только минимальные построения, но и предельные по объёму группы, а также закономерности, обуславливающие их границы. Для ядерных словосочетаний объём группы ограничивается тем количеством синтаксических связей и элементов, которые может воспринять данное ядро. Проверка может быть осуществлена в большей структуре, чем исследуемая, с помощью изъятия ядра исследуемой группы из расширенного высказывания. Например, в предложении *Mr. B. bought some really fantastic presents* для установления объема и границ ядерной структуры, занимающей позицию дополнения, необходимо изъять её ядро *presents*, и тогда последовательность слов **some really fantastic*, которые остаются с незанятыми связями, является полным составом рассматриваемой группы. Все те элементы, которые останутся с незанятыми связями, окажутся принадлежащими рассматриваемому словосочетанию и вместе с изъятим ядром образуют одну группу. В безъядерных словосочетаниях границы исследуемой структуры устанавливаются иным способом. одной безъядерной группой является сочетание, содержащее только один тип синтаксической связи на уровне анализа. Это значит, что в одном безъядерном словосочетании могут быть элементы с иными синтаксическими связями только более низкого уровня, а именно сублинейные отношения типа атрибутивных или

обстоятельства степени. Рассмотрим определение границ ядерной структуры на следующем примере: *If they found somebody in such an awkward situation, ...*. Границы исследуемой группы можно распознать, если изъять слово *situation*. Элементы *such an awkward* лишаются синтаксической связи в данной группе.

Определение границ безъядерных словосочетаний можно рассмотреть на следующем примере: *Now she looked absolutely her usual way: reserved, competent, matter-of-fact*. Элементы *reserved, competent, matter-of-fact* образуют единую бессоюзную сочинительную группу. Все элементы связаны единым видом отношения- координативной связью. Другие части данного отрывка связаны иными видами отношений. Иными словами, одна безъядерная группа может иметь только один тип синтаксической связи, а ядерная структура – столько типов синтаксических связей, сколько может принять на себя ядро.

Arzu Hüseynli

**İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFATI
PRİNSİPLƏRİ (I HİSSƏ)
XÜLASƏ**

Məqalə müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin təhlili prinsiplərindən bəhs edir. Sintaktik əlaqələr, söz birləşməsinin quruluşu, sintaktik elementlərin təsnifatı təhlil edilir. Məlumdur ki, söz birləşməsi birlikdə işlənən və mənacə bağlı olan iki və ya daha çox sözdür. Söz birləşməsi cümlədən kənarında tam məna daşıya və ya daşımaya bilər, lakin o, bütöv (qrammatik vahid) kimi fəaliyyət göstərir və onu təşkil edən sözlər arasında özünəməxsus daxili qrammatik əlaqələrə malikdir. Söz birləşmələri üç növ sintaktik münasibət əsasında formalaşır: məkan-mövqə, status və kombinator. Hər bir əlaqə növü bir söz birləşməsi yaratmaq üçün lazım olan müəyyən sayda elementləri nəzərdə tutur. Məqalədə monomərkəzli və çoxmərkəzli qrupların xarakterik xüsusiyyətləri, həmçinin subxətti və xətti sintaktik elementlər arasındakı fərqlər təqdim olunmuşdur. İngilis dilində söz birləşmələri, həmçinin tədqiq olunan qrup daxilində elementlərin münasibətinə görə, başqa sözlə, dominant elementin - nüvənin olub-olmamasına görə təsnif edilir və nüvəli və nüvəsiz qruplara bölünür. Nüvəli birləşmələrdə verilmiş struktur daxilində sintaktik funksiyasını göstərməyən element nüvədir. Nüvəli və nüvəsiz söz birləşmələri öz növbəsində müxtəlif alt qruplara bölünür. Məqalədə nüvəli və nüvəsiz söz birləşmələrinin sərhədləri müəyyənləşdirmək yolları müzakirə olunur. Müxtəlif növ söz birləşmələrinə aid nümunələr verilir.

Açar sözlər: söz birləşməsi, təsnifat, element, münasibət, sintaktik, qrup, quruluş, nüvə, asılılıq, əlaqə

**THE PRINCIPLES OF CLASSIFICATION OF WORD
COMBINATIONS IN ENGLISH (part 1)**

SUMMARY

This article deals with the principles of analysis of word combinations in modern English. The syntactic relations, the structure of a word combination, the classification of syntactic elements are analysed. It is known that a word combination is two or more words used together and related in meaning. It may not have a complete meaning or meaning outside the sentence, but it acts as a whole (grammatical unit) and has its own internal grammatical connections between the words that form it. Word combinations are formed on the basis of three types of syntactic relations: space-positional, status and combinatorial. Each type of relationship implies a certain number of elements necessary to form a phrase. The characteristic features of monocentered and polycentered groups, as well as the differences between sublinear and linear syntactic elements are presented in the article. Word combinations in English are also classified on the basis of the relationship of elements within the group under study, in other words, according to the presence or absence of the dominant element - the nucleus, and are divided into nuclear and non-nuclear. In nuclear phrases, an element that does not show its syntactic function within a given structure is the nucleus. In non-nuclear phrases, the nucleus is absent. Nuclear and non-nuclear phrases are also divided into various subgroups. The article discusses ways to define boundaries in nuclear and non-nuclear phrases. Examples of different types of phrases are given.

Keywords: word combination, classification, element, relation, syntactic, group, structure, nucleus, dependence, connection

Литература

1. Andrew Radford: English Syntax, Cambridge University Press, 2004 (p57-80)
2. Кобрина Н.А, Корнеева Е.А. «Грамматика английского языка» Санкт-Петербург, 2006
3. Усминский О. И. «Классификация словосочетаний и подчинительных связей в английском языке» Современные проблемы науки и образования - 2007, № 6 (часть 2) – С. 136-137
4. В.В. Бурлакова «Основы структуры словосочетания в современном английском языке» 1995, стр 84-98
5. <https://martinweisser.org/courses/intro/intro.html>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: f.ü.f.d. dosent Məmmədova Svetlana Nəсіб qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

**X.B.MƏMMƏDOV,
X.T.ÇƏLƏBIYEVA**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kankishimamedov_53@mail.ru
xedicechelebi1970@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ RUS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ RƏNG KOMPONENTLƏRİNİN MOTİVLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ

Hər bir xalqın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, fiziologiyası, psixolinqvistikası və s. haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verən rəng fenomeninin insan həyatında və onun psixologiyasında rolu danılmazdır. Çünki, rənglərin ayırd edilməsi bacarığı insanın vizual qavrayışının vacib hissəsi olduğu kimi, həm də çox şeylərin qəbul edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Əlbəttə, hər hansı bir insan fəaliyyəti sferasını sağlamlığımıza və xarakterimizə dərin nüfuz edən rəng amilinin iştirakı olmadan təsəvvür etmək çətindir. Bu həm də dünyanın fəlsəfi və estetik anlayışı ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən xromatik və axromatik qruplara bölünən rəng palitrası haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəs görəsən folklorumuzda rənglərlə bağlı hansı nümunələrə rast gəlirik? Daha çox hansı rəng haqqında nümunər diqqəti cəlb edir və bunların səbəbi nədir? Bəri başdan qeyd edək ki, rənglər və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edən Koloristika elminin insanın iki yüzə yaxın rəng tonunu və onların on mindən artıq rəng çalarlarını fərqləndirməyi bacarması çoxdan məlumdur.

Tərkibində rəng komponentləri ilə bol olan çoxlu sayda el deyimləri və atalar sözləri çoxdur. Bu yazıda problemə məhz bu kontekstdən yanaşılmış və ayrı-ayrı rənglər haqqında atalar sözləri və məsəllər araşdırılaraq digər xalqların uyğun paremioloji vahidləri ilə müqayisə edilmiş və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edilmişdir. Hazırda əsas qrupa rus dilində on iki, ingilis dilində on bir, alman dilində doqquz, Azərbaycan dilində isə on beşdən çox rəng daxildir: ağ, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, göy, mavi, boz, gümüşü, bənövşəyi, narıncı, çəhrayı, qəhvəyi, firuzə, yasəmən və s. Biz burada yalnız bəzi tədqiqatçıların "elementar rənglər adlandırdıqları spektrin yeddi rəngi - ağ, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, göy və boz rənglərlə bağlı paremioloji vahidləri nəzərdən keçirəcəyik. Bu rənglərə bəzən əsas rənglər də deyirlər.

Əvvəlcə qeyri-bərabər əksətdirmə əmsalına malik olub, axromatik qrupa daxil edilən və təmizliyin, saflığın, paklığın, məsumluğun, tərəvətin, sərinliyin, düzgünlüyün, aydınlığın, azadlığın, xilaskarlığın, istiqlalın, səliqənin simvolu hesab edilən, eləcə də bütün rənglərin ideali statusunu alan "ağ" rənglə bağlı bəzi paremioloji vahidlərə diqqət edək: Ağ pul qara gün üçündü; Ağ ayranı itə tökərlər, qara kişmiş cibə; Ağ divara hansı rəngi yaxsan, tutar və s.

Qara rəng dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən bizdə də əsasən zülmət, hüzn, ölüm, ağırlıq, matəm rəmzi hesab olunur. Bu rəngi çox vaxt depresiyaya, stressə meyilli olanlar sevir. Bununla belə "qara" rəng romantikliyi, gücü, ehtirası da ehtiva edir. İndi isə "qara" sözü ilə bağlı bəzi paremioloji vahidlərə diqqət edək: Qarabaxt ova çıxdı, dağları duman aldı; Qara günün ömrü az olar; Qara xəbər tez yayılır; Qara qatır nə bilir xətir, qatırı ya döy, ya başına dön və s.

Ağ rənglə qara rəngin və ya başqa rənglərin qarışığından alınan bir rəng də var. Adına "ala" rəng deyirlər. İfadə kimi çox işləkdir. "Ala itdən məşhur", "Ala ördək", "Ala qaz", "Ala-boyun", "Alabaş" kimi ifadələr buna sübutdur. Bəşir Əhmədov qeyd edirdi ki, "ala" sözü "ağ" sözünün təhrif olunmuş formasıdır (2, 15). Ana kitabımız "Kitabi-Dədə Qorqud"dan bir neçə misala diqqət edək: Ala barigah otağını çox görmüşəm; Ala çadırın yer üzünə dikdirgil; Başın ala baxar olsam, başsız ağac! Dibin ala baxar olsam dibsiz ağac! Qarşı yatan ala dağdan bir oğul uçurdunsa degil mana və s.

"Ala" adına atalar sözlərimiz də var: Ala çatı tutunca, dartaan öküz çəkincə; Ala itin balası da ala olar; Ala qarğa çox bildiyündən dı(u)zağa düşər; Ala qarğa suya düşsə də qaz ola bilməz və s.

Qırmızı rəng liderliyi, dinamizmi, canlılığı, enerjini, sevinci, işgüzarlığı, romantikliyi, cəsarəti, gücü, mətanəti, əzmi, xoşbəxtliyi, uğuru, xeyriyyəçiliyi, qəzəbi təmsil edən rəngdir. Ona görə "qırmızı" rəngə bəzən "kişi rəngi" və ya "həyat rəngi" də deyirlər. Qırmızı rəngi bəzən də "qızılı" yaxud "al" adları ilə də adlandırılır. Dilimizdə "al-qırmızı" ifadəsi də var. Bu qırmızı rəngin daha tünd çalarlı olmasını göstərir. "Al" lekseminin bir mənası da yalan, hiylə deməkdir. Bundan başqa dilimizdə "qırmızı yalan", "qırmızı adam" ifadələri də mövcuddur. Al və qırmızı rənglə bağlı bəzi vahidlər: Al almaya daş atan çox olar; Dəli qırmızı sevər, gic - sarı və s.

Rənglər ailəsində məxsusi yeri olan sarı rəng, hərəkətin, sevincin, günəşin, diqqətin, incəliyin, zəkanın, ümidin, ayrılığın simvoludur. Bu rəng haqqında bəzi atalar sözlərinə nəzər yetirək: Xəsisdən alınan yumurtanın sarısı olmaz; Saqqalı sarı, gözü mavi - döl azğını; gecə ayaz, gündüz bulud - il azğını; Sarı qızıl - dar/pis gün üçündür; Sarı yağnan yağlayar, sarımsağnan dağlayar.

Baharın və sağlamlığın rəngi hesab edilən "yaşıl" güvən verən rəngdir. Yaşıl adına atalar sözünə rast gəlmədik.

"Boz" rəng neytral rəng adlanır. Lovğalıq və yorğunluq rəmzidir. Bəzi vahidlərə nəzər yetirək: Bildir ölüb boz eşşək, bu il gəlin ağlayaq; Boz at da öldü, Murtuzalı bəy də; Boz tula gedər, boynuyoğun gələr; Can verəndə boz sərçəyə ver, qaranquş gəldi-gedərdi və s.

Kosmik rəng olaraq qəbul edilən "göy" rəng sakitlik, müdriklik, sevinc, şadlıq, xoş xəbər, sədaqət, firəvanlıq bəzən də əbədiyyət, əbədilik, sadıqlıq, kədər, qəm rəmzi hesab edilir. Bu səbəbdən "göy" rəng "Tanrı" rəngi kimi tanınır. Bəzən bu rəng mavi, bəzən də yaşıl rənglə eyni mənanı ehtiva edir. Əslində mavi də göydür,

sadəcə olaraq mavi rəngin açıq, göy isə tünd formasıdır. Göy rənglə bağlı bir atalar sözüünə rast gəldik: Göy muncuq kimdədi, mənim gözüm ondadı. Amma göy rənglə bağlı bayatı örnəklərimiz kifayət qədərdir.

Göy rəngin qəmi, kədəri bildirən rəng olduğunu "Kitabi-Dədə Qorqud"da da görürük. Bamsı Beyrək əsirlikdən qurtarıb evlərinə yetişdikdə bulaqdan su apararı bacısının ağıladığını görür. O, bacısının nə üçün ağıladığını öyrənmək istədikdə həm də soruşur: "Qaralı, göylü otağı sorar olsam, kölgə kimin?" Bacısı da dərddli-dərddli: "Qaralı, göylü otağı sorar olsan Ağam Beyrə-yindir. Ağam Beyrək gedəli köçərim yox" demişdir. Yaxud düşmənlərə əsir düşmüş Uruz onu xilas etməyə gələn atasına - Salur Qazana deyir: "Anam mənim üçün göy geyib qara sarınsın, Qalın Oğuz elində yasımı tutsun" demişdir. Güman edirik ki, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Aşağıda bəzi vahidlərin rusca qarşılığı verilmişdir. Rus dilindəki ekvivalentlər A.Abbasov və X.Məmmədovun Azərbaycanca-İngiliscə-rusca paremioloji vahidlər kitabından (1) və İ.Həmidovun atalar sözləri və zərbi məsəllər lüğətindən (3) götürülmüşdür.

Azərbaycan atalar sözləri	Rus dilində ekvivalentləri
Ağ axçanı/pulu qara günə saxlarlar	Белые деньги берегут про чёрный день
Ağ divarı hər rənglə boyamaq olar	Белую стену в любой цвет выкрасишь
Ağ evi görüb, qara evi yandırmazlar	Нового счастья ищи, а старого не теряй
Ağ göyərçin qara qarğaya qismət olub	Досталась гадине виноградная ягода
Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar	В добром житье краснеют, а в худом бледнеют
Ağ it, qara köpək - ikisi də itdir	Черная собака, белая собака, а всё один пёс
Ağ pişiyi nə qədər yusan, ağ olmaz	Черного кота не вымоешь добела
Ala gözlərinə aşıq olmuşam?!	Ради прекрасных глаз
Ala it tayadan düşməmiş qarını kəsir	Черт в кулачки не играл, а он уже встал
Ala itdən məşhurdur	Знают его все как рябую собаку
Ala qarğa suya düşsə də qaz olmaz	Сколько ли мой гагару, белее не будет
Allah bəd/pis gözdən saxlasın	Черный глаз, карий глаз - минуй нас!
Bütün pişiklər gecə qara/boz rəngdə olur	Все кошки серы в темноте
Hasarın o tərəfində ot həmişə yaşıl olur	Там хорошо, где нас нет
Hər parıldayan/qızılı şey qızıl deyil	Не всё то золото, что блестит
Qara eşşəyə uəhər qoymaqla qatır olmaz	Осла хоть в Париж, все будет рыж

Qara günün ömrü az olar	Ни радости вечной, не печали бесконечной
Qara inəyin də südü ağ olur	Черная корова, да белое молочко
Qara qızıl gül - qəmginlik cımvoludur	Черная роза - эмблема печали
Qara sudan qaymaq tutur	С талой воды пенки снимает
Dost qara günə qədər olur	Друзья - до черного дня
Qara qız bəzənincə toy əldən gedər	Наряжается как Маланья на свадьбу
Qara ürəyi sabunla yuya bilməzsən	Черную душу и мылом не отмоешь
Qaradan ağ ala bilməzsən	Из черного не сделаешь белого
Qaranı yalnız dil ilə ağ etmək olar	Он/она языком и белит и чернит
Özgə unu süddən ağ olar	Чужая мука белее молока
Rəngi ağ olan hər metal gümüş deyil	Бело, да не серебро
Sözdə ağ deyir, əməldə qara	Говорит бело, а делает черно
Şeytan deyilən qədər də qara deyil	Чёрт не такой чёрный, каким его изображают
Üzü ağ olsa da, it otaranın nəvəsidir	Бел лицом, да худ отцом

Həssaslıq və mistika rəngi hesab edilən "bənövşəyi", optimist və romantiklərin rəngi hesab edilən "çəhrayı", şöhrətpərəstlərin və etibarsızların rəngi hesab edilən "narıncı" və digər rənglər haqqında atalar sözlərinə rast gəlmədik.

Beləliklə, milli-mənəvi köklərimizi, adət-ənənələrimizi, mədəniyyətimizi, milli psixologiyamızı və mentalitetimizi əks etdirən bu vahidlərin müasir düşüncə prizmasından maraqlı kəsb etdiyinin şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A., Məmmədov X. "Azərbaycanca-İngiliscə-rusca pəremioloji vahidlər". B., "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019, 524 s.
2. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. "Altun kitab". Bakı, 2015, 288 səh.
3. Həmidov İ., Axundov B., L.Həmidova. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsələlər lüğəti. Bakı, 2009, 560 s.
- 4.

X.B.Məmmədov, X.T.Çələbiyeva

AZƏRBAYCAN VƏ RUS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ RƏNG KOMPONENTLƏRİNİN MOTİVLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ XÜLASƏ

Hər bir xalqın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, fiziologiyası, psixolinqvistikası və s. haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verən rəng fenomeninin insan həyatında və onun psixologiyasında rolu danılmazdır. Əlbəttə, hər hansı bir insan fəaliyyəti sferasını sağlamlığımıza və xarakterimizə dərin nüfuz edən rəng amilinin iştirakı olmadan təsəvvür etmək çətindir. Çünki, rənglərin ayırd

edilməsi bacarığı insanın vizual qavrayışının vacib hissəsi olduğu kimi, həm də çox şeylərin qəbul edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu həm də dünyanın fəlsəfi və estetik anlayışı ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən xromatik və axromatik qruplara bölünən rəng palitrası haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, rənglər və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edən Koloristika elminin insanın iki yüzə yaxın rəng tonunu və onların on mindən artıq rəng çalarlarını fərqləndirməyi bacarması çoxdan məlumdur. Bəs görəsən folklorumuzda rənglərlə bağlı hansı nümunələrə rast gəlirik? Daha çox hansı rəng haqqında nümunər diqqəti cəlb edir və bunların səbəbi nədir? Vizual qavrayış vasitəsi ilə işıq enerjisinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən rənglərin hər addımında insana, cəmiyyətə və beləliklə dilə təsir etdiyini duymamaq mümkün deyil. Elə bunun nəticəsində də tərkibində rəng komponentləri ilə bol olan çoxlu sayda el deyimləri və atalar sözləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili belə ifadələrlə çox zəngindir. Bu yazıda problemə məhz bu kontekstdən yanaşılmış və bəzi tədqiqatçıların "elementar rənglər adlandırdıqları spektrin yeddi rəngi - ağ, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, göy və boz rənglərlə bağlı paremioloji vahidlər araşdırılaraq rus paremioloji vahidləri ilə müqayisə edilmiş və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan atalar sözləri, Rus atalar sözləri, rəng, ağ, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, göy, boz.

**Мамедов Ханкиши Бахтияр оглу
Челябиева Хадиджа Тофиг гызы**

**УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ ЦВЕТОВЫХ КОМПОНЕНТОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ
РЕЗЮМЕ**

Роль цветового феномена, позволяющая получать определенные сведения об истории, литературе, культуре, этнографии, физиологии, психолингвистики каждого народа, в жизни человека и в его психологии важна и неоспорима. Конечно, трудно представить любую сферу человеческой деятельности без присутствия цветового фактора, глубоко проникающего в наше здоровье и характер. Это связано с тем, что способность различать цвета является не только важной частью зрительного восприятия человека, но и важна с точки зрения восприятия многих вещей. Это также связано с философско-эстетическим пониманием мира. По этой причине важно иметь четкое представление о цветовой палитре, которая делится на хроматические и ахроматические группы. Следует отметить, что науке о колористике, изучающей цвета и их свойства, издавна известно, что человек способен различать около двухсот тонов цвета и более десяти тысяч его оттенков. Интересно, какие же примеры цветов встречаются в нашем фольклоре? Какой цветовой тон привлекает больше всего внимание и почему? С помощью зрительного восприятия невозможно не почувствовать, что цвета,

отражающие основные свойства световой энергии, на каждом шагу воздействуют на человека, общество и, следовательно, на язык. В результате возникло большое количество пословиц и поговорок, богатых цветовыми компонентами. Азербайджанский язык очень богат такими выражениями. Данная работа подходит к проблеме именно в этом контексте и сравнивает азербайджанские паремнологические единицы, связанные с семью цветами спектра, которые некоторые исследователи называют «элементарными цветами – белым, черным, красным, желтым, зеленым, синим, серым», с русскими, анализируя их структурно-семантические особенности.

Ключевые слова: Азербайджанские пословицы, русские пословицы, цвет, белый, черный, красный, желтый, зеленый, синий, серый.

Khankishi Mammadov Bakhtiyar oglu

Khadija Chalabiyeva Tofiq gizi

**THE LEVEL OF MOTIVATION OF COLOR COMPONENTS IN
AZERBAIJANI AND RUSSIAN PROVERBS
SUMMARY**

The role of the color phenomenon, which allows getting certain information about history, literature, culture, ethnography, physiology, psycholinguistics of each nation, in human life and its psychology is important and undeniable. Of course, it is difficult to imagine any sphere of human activity without the presence of the color factor, deeply penetrating into our health and character. This is due to the fact that the ability to distinguish colors is not only an important part of human visual perception, but is also important in terms of perception of many things. It also has to do with a philosophical and aesthetic understanding of the world. For this reason it is important to have a clear understanding of the color palette, which is divided into chromatic and achromatic groups. It should be noted that the science of coloristics, which studies colors and their properties, has long been known that a person is able to distinguish about two hundred tones of color and more than ten thousand of its shades. I wonder what examples of colors are found in our folklore? Which color tone attracts the most attention and why? With the help of visual perception it is impossible not to feel that colors, reflecting the basic properties of light energy, affect people, society and, consequently, language at every step. As a result, a large number of proverbs and sayings, rich in color components, have emerged. The Azerbaijani language is very rich in such expressions. This work approaches the problem in this context and compares Azerbaijani paremiological units related to the

seven colors of the spectrum, which some researchers call "elementary colors - white, black, red, yellow, green, blue and gray" with Russian, analyzing their structural and semantic features.

Key words: Azerbaijani proverbs, Russian proverbs, color, white, black, red, yellow, green, blue, gray.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru professor Seyfəddin Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Dos.QULIYEVA ESMIRA ALLAHVERDI QIZI

Azərbaycan Tibb Universiteti

Azərbaycan dili kafedrası

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM ŞƏKİLÇİLƏR XÜLASƏ

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilileksik və qrammatik şəkilçilərin zənginliyi ilə seçilən, sözlərin və şəkilçilərin çoxmənalılığı, çoxfunksionallığı, omonim, sinonim, antonim münasibətlərin bolluğu baxımından xüsusi mövqeyə malik aqqlütinativliyin üstünlük təşkil etdiyi dillərdir. Bəllidir ki, dilimizdəki şəkilçilər leksik, qrammatik və qrammatik-leksik xüsusiyyətlərə malikdir. Şəkilçilər, bir tərəfdən, dilimizin söz yaradıcılığında, digər tərəfdən isə onun qrammatik sistemində iştirak edir. Bunlar arasında fərq olmasına baxmayaraq, ümumi cəhətlər də vardır, məsələn, dildə olan omonim şəkilçilərdən bəziləri, bir tərəfdən, yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir, digər tərəfdən cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır. Buna görə də məqalədə şəkilçilərin əmələ gəlməsi ilə bağlı məsələlər fikir bildiririk. Eyni qrammatik morfem iki, üç, bəzən də daha çox vəzifələrdə işlənməsinə aid nümunələr verilir. Bu ardıcılığı davam etdirərək sinonim və antonimlərdən bəhs edilir. Dilimizdə daha çox maraqlı qrammatik-semantik hadisə olan qrammatik sinonimlik və antonimlik, çoxmənalılıq haqqında məlumat verilir. Çoxmənalı morfemlər də omonim morfemlər kimi eyni fonetik tərkibə malikdirlər, eyni nitq hissəsi daxilində fəaliyyət göstərirlər. Söz yaradıcılığında iştirak edən omomorfemləri polisemantik morfemlərdən fərqləndirmək çətinidir. Azərbaycan dilində elə morfemlər vardır ki, onlar həm leksik omomorfem, həm də çoxmənalı morfeim kimi qəbul edilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, leksik morfeimlərin bir qismi təsadüfi səs uyğunluğu ilə yaranırsa, bir qismi çoxmənalı morfeimlərdən əmələ gəlir, çoxmənalı morfeim mənə əlaqələrini itirərək leksik omomorfemə çevrilir. Omonimlik və çoxmənalılıq, o cümlədən leksik omomorfemlər və polisemantik morfeimlər bir-birini qidalandıran və zənginləşdirən sahədir.

Açar sözlər: leksik omomorfemlər, çoxmənalılıq, leksik-qrammatik xüsusiyyətlər, morfeim, polisemantizm, onomastika

Bəllidir ki, dilimizdəki şəkilçilər leksik, qrammatik və qrammatik-leksik xüsusiyyətlərə malikdir. Şəkilçilər, bir tərəfdən, dilimizin söz yaradıcılığında, digər tərəfdən isə onun qrammatik sistemində iştirak edir. Bunlar arasında fərq olmasına baxmayaraq, ümumi cəhətlər də vardır, məsələn, dildə olan omonim şəkilçilərdən bəziləri, bir tərəfdən, yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir, digər tərəfdən cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır: *Gəlir çoxdur, bahar gəlir; Qorxaq yalançı olar,*

düşməndən nə üçün qorxaq?; Bir udum su ver, qoy suyu udum, Səpin vaxtıdır, toxumu səpin; Qovurma dadlı olur, əti çox qovurma və s.

Bu cür omonim şəkilçilər bir halda qrammatik, digər halda leksik şəkilçilər hesab olunur. Dilimizin qədimliyinə getdikcə, həmin iki müxtəlif (leksik və qrammatik) mənə əmələ gətirən şəkilçilərin müəyyən münasibətlər nəticəsində bir mənadan törəyib, iki müxtəlif mənaya doğru inkişaf etdiyini görürük. Leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq omonim şəkilçilər üç qrupa bölünür və onların sxemi verilir. (1,158)

Leksik omomorfemlərin müasir dildəki vəziyyətini təhlil etməzdən əvvəl, bu şəkilçilərin yaranma və inkişaf yollarına nəzər salınır və bir sıra şəkilçilərin omonimləşmə prosesi izlənilir. Bunların da əmələ gəlmə yolları müxtəlifdir.

Dilin lüğət tərkibində olan leksik vahid qrammatik abstraksiya nəticəsində şəkilçi mövqeyinə keçir. Yeni sözdüzəldici morfem yaranır, kök şəkilçiyə çevrilir. Dilimizdə leksik omomorfemlər olan *-dan, -dar, -lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçiləri əvvəllər müstəqil sözlər olmuş, sonralar şəkilçiləşmişlər.

“Dan” – dilimizə fars dilindən keçmişdir. Fars dilində “malik olmaq, yiyələnmək” mənasını verən “daştən” məsdərindən törəmişdir. Dilimizdə mənsubiyyət və substantiv vəzifə bildirən sözlərin tərkibində şəkilçi kimi çıxış edir. “Dar” şəkilçisi vasitəsilə istər ərəb və fars, istərsə də Azərbaycan sözlərindən isim, sifət, feil cəmələ gətirən leksik omomorfem alınır: *hökm-hökmdar, dalan-dalandar, məktəb-məktəbdar, mal –maldar (isim); əməkdar həkim, dindar adam, evdar qadın, məhsuldar şəkilçi (sifət); qon(maq) – qondarmaq (feil).*

Beləliklə, “dan” və “dar” sözləri başqa dilə keçərkən şəkilçiyə çevrilmiş və dildə eyni fonetik tərkibli şəkilçi ilə omomorfemlik yaratmışdır. (2,358)

Bizcə, *-lıq, lik, -luq, -lük* şəkilçiləri də vaxtilə müstəqil söz olmuş, dilin inkişafı nəticəsində şəkilçiyə çevrilmişdir. *-lıq, lik, -luq, -lük* şəkilçiləri vasitəsilə dilimizdə həm sifət, həm də isim düzəldilir: *dağlıq (yer), həftəlik (qəzet), üçlük (taxta), illik (təqvim), donluq (parça), adamlıq, insanlıq, gözəllik, ovçuluq, üzümçülük və s.*

Bu şəkilçi dilçilik terminlərinin yaranmasında böyük rol oynayır: *adlıq, tamamlıq, zərflik, xəbərlilik, yerlik, yönlük, sözlük, təsirlik və s. Onların* onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində də xüsusi rolu vardır: *Xınalıq (Quba rayonu), Zəylilik (Kəlbəcər rayonu), Soğanlıq (Gürcüstan Respublikası), Güllük (Qax rayonu) və s.*

Azərbaycan dilində bu şəkilçi ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. S.Cəfərov həmin şəkilçinin on bir mənə qrupuna birləşən adlar düzəltdiyini qeyd edir, lakin o, nədənsə bu şəkilçinin xüsusi ad və termin yaratdığını göstərmir. Bu sahəyə aid dilçilik ədəbiyyatında həçim şəkilçinin geniş yayıldığı və qədimliyi qeyd edilir.

Leksik omomorfemlərin əmələ gəlməsində ikinci üsul ondan ibarətdir ki, sözdüzəldici morfemin tərkibində müəyyən dəyişiklik yaranır və o, dildə mövcud olan başqa bir sözdüzəldici morfemin omoniminə çevrilir. *-lıq, lik, -luq, -lük* şəkilçiləri sözlərin getdikcə atributivləşməsi nəticəsində şəkilçinin leksik-qrammatik bir şəkilçi yerinə keçməsi o qədər qüvvətlənir ki, nəhayət, bu proses şəkilçinin

sonunda olan samitin düşməsi və onun nəticəsində yeni bir şəkilçinin *-(li, -li, -lu, -lü)* törəməsi ilə baş verir: *gözlük-gözlü, başlıq-başlı, varlıq-varlı, sözlük-sözlü və s.* Bu yeni forma leksik omomorfem kimi çıxış edir: *-bağlı (qapalı, örtülü); -bağlı (vurulmuş, məftun olmuş); -yaşlı (gözü yaşlı, sulu) , -yaşlı (yaşa dolmuş, xeyli yaşa dolan adam); dağlı (ürəyi dərddli) – dağlı (xalq) – Dağlı (soyad).*

-li, -li, -lu, -lü şəkilçiləri müasir dildə leksik omomorfem kimi, aşağıdakı semantik mənə dairəsinə məxsus müxtəlif mənəli sözlər əmələ gətirir:

1) isimlərdən müxtəlif mənə çalarlı isimlər düzəldir : *Bakı – bakılı, Avropa-avropalı, Qafqaz-qafqazlı, Əlili, Əhmədli, Güllü, Noxudlu və s.*

2) isimlərdən sifət düzəldən sözlər əmələ gətirir : *yağlı (xörək), ordenli (müəllim), sulu (xörək), üzlü (süd), dilli (adam), zəhərli (zob) və s. (3,258)*

Leksik omomorfemlərin əmələ gəlmə yollarından biri də odur ki, çoxmənalı morfevlərdə çoxmənalılıq parçalanır və mənaca bir-birinə bağlı olmayan müxtəlif morfevlər yaranır. Bu zaman morfemin bir çaları inkişaf edərək müxtəlif morfevlərə çevrilir, leksik omomorfemin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu cür leksik omomorfemlərə aşağıdakı şəkilçilər aiddir: *-luq, lik, -luq, -lük; -li, -li, -lu, -lü; -ış, -iş, -uş, -üş.* *Dağlıq – tamamlıq, yağlı- Qafqazlı, gəzişmək – bildiriş.*

Çoxmənalı morfemin parçalanması və dilsə leksik omomorfemin əmələ gəlməsi o zaman baş verir ki, leksik morfemin yeni mənası ayrıldığı mənadan fərqlənmiş olsun, mənalar arasında fikri əlaqə olmasın. İstər sözlərdə, istərsə də morfevlərdə polisemantizmin dağılması ilə yeni mənanın alınması bu və ya digər sözün , yaxud morfemin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif vəzifə daşması ilə əlaqədardır. Çoxmənalılıq parçalansa da, bəzən morfevlər arasında fikri əlaqə zəif də olsa hiss olunur. Bəzən isə eyni bir morfemin müxtəlif mənaları bir-birindən o qədər uzaqlaşır ki, artıq burada polisemantizmdən danışmaq olmur. Bu cür morfem öz mənasına görə müxtəlif morfevlər kimi formalaşır və ayrıldığı morfemin omomorfeminə çevrilir. (4,77)

Başqa dillərdən gələn leksik morfem dilimizin leksik morfemi ilə eyniləşir, təsadüfi səs uyğunluğu yaranır, bunun nəticəsində leksik omomorfem alınır. Məsələn , *-i* təxəllüs bildirmək üçün işlədilən alınma şəkiçi (*Xaqani, Nizami, Xətai*), *-i* feildən isim düzəldən milli şəkilçi (*çəki*) . Bu yolla alınan morfevlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq onların öyrənilməsi maraqlıdır.

Leksik omomorfemlərin əmələ gəlmə üsullarından biri də qrammatik şəkilçilərin leksik-qrammatik şəkilçi yerinə keçməsidir. Şəkilçinin öz ilkin funksiyasını saxlamaqla, yeni funksiya qazanması iki yolla olur: digər nitq hissələrinə aid sözlərin substantivləşməsi və adevrbiallaşması həmin prosesləri bu şəkilçilərin fəaliyyətində görmək olur: *-acaq, -əcək; -ış, -iş, -uş , -üş; -dan, -dən; -an, -ən; -ca, -cə.*

1. *-acaq, -əcək.* Bu gözəl torpaqla çox fəthlər göz *dikəcək*, burada çox qanlar *axıdılacaq*, çox tayfalar yerdən-yurddan *olacaq*. Belə bir vaxtda onlar burada *sığınacaq* tapdılar.

2. **-ıŧ, -iŧ, -uŧ, - üŧ.**

O susdu, dinmədi, danışdı baxışlar.

Enişdə yoxuş var, yoxuşda eniş

Ən böyük atəş də buz içindədir (B.Vahabzadə).

Mən indi iki xəstəliyə qarşı vuruşuram.

Tiyənin fişiltılı uçusu eşidilmədi,

Kimsə inildədi, kəsik nəfəs aldı (O.Salamzadə).

3. **-ır, -ir, -ur, -ür.** *Bax, elə farslar da Nizaminin şərbətinə bu cür abqora qatırlar. Elə gəlişin də bu cür gedişi olar (O.Salamzadə). Əgər məndə yaxşı bir cəhət görürsünüzsə, bu atamdan gəlir, Alxan əmi. Yoldaş direktor, kəsirlərimiz var (B.Vahabzadə).*

4. **-ar, -ər.** *Bu diinyadır, qızım, dağ-dağa qovuşmaz, insan-insana qovuşar. Qifilin yeddisi də çox ustalıqla açılıb, açarlar da üstündə. O yenə hər an cinayət törədə bilər. Onun sözünün heç bir kəsəri olmaz (B.Vahabzadə). (5,127)*

5. **-dan, -dən.** *Gülab güldən, gül isə tikandan əmələ gəlir. İllər uzununu zəhmət çəkib yazdığın bu kitabın əvəzində qardaşımdan əlmuzdu almısanmı?- deyə Qızıl Arslan qəfildən soruşdu. Mən hər şeyi ondan öyrənmək istəyirəm. Uşağı o bizə təzədən qaytardı (B.Vahabzadə).*

6. **-an, -ən.** *Xidmətçilər şairin çiyinə Çin xələtini salanda İlyas zər-ziba içində yanan xələtin ətəyini qaldırıb öpdü. Sən bizi aşağı enənlərin davasından, yuxarı qalxanların havasından saxla. Qonağın dili xəncərdən iti, sözlü sinəsi qalxandan möhkəmdir. Mən ayran içmirəm. Odlə oynamağı sevən uşaqlar da onlara qoşulmuşdular (O.Salamzadə).*

7. **-ca, -cə.** *Mən elə indicə bu sirri ona açmaq istəyirəm. Burada nə fikir, nə düşüncə. Xalidə yavaşca əyləşdi. Güllüstandan həmişə gülüş, əyləncə və şən zarafət eşidilərdi (B.Vahabzadə).*

Azərbaycan dilində leksik morfofemlərin miqdarı səs tərkibinə görə təsadüfi eynilikdən, fonetik dəyişiklikdən, çoxmənalılığın parçalanmasından və başqa dillərdən bu dilə keçən morfofemlərin sayından asılıdır. Leksik omomorfofemlər, əsasən aşağıdakılardır: (6,98)

1. **-a, -ə omomorfofemi.** İsim, sifət və feillərdən feil əmələ gətirir:

a) Adlardan feil əmələ gətirir: **-qan-qana (maq), yaşa -yaşa(maq), boş-boşa(maq) və s.**

b) Feildən feil düzəldir: **tux – tuxa(maq), qal-qala(maq), san-sana(maq) və s.**

Eyni fonetik tərkibli bu şəkilçi adlardan ad düzəldilməsində də iştirak

edir: **Rəhim-Rəhimə, Adil-Adilə, İlham-İlhamə və s.**

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar **-a, -ə** şəkilçisinin köməyi ilə yaranmış, zaman keçdikcə həmin sözlər sadələşmişdir. Bu cür sözlərə misal olaraq **qıs-qısa, küp-küpə, lavaş-lavaşa, qoz-qoza, kök-kökə** tipli sözləri göstərə bilərik.

2. **-la, -lə omomorfofemi.** Leksik omomorfofem kimi üç müxtəlif mənalı söz əmələ gətirir:

a) Adlardan feil düzəldir: *iş-işlə, baş-başla, diş-dişlə, nömrə-nömrələ, qucaq-qucaqla, yağ-yağla, boş-boşla, təmiz-təmizlə, quru-qurula* və s.

b) Feillərdən feil düzəldir: *din(mək) – dinlə, çalxa-çalxala, sürüt(mək) – sürütlə, qov(maq) – qovla* və s.

3. **-ov, -öv omomorfemi.** Dilimizə rus dilindən keçmişdir. Türk dillərinin bir çoxunda soyad kimi formalaşmışdır. Dilimizə məxsus olan **-ov** şəkilçisi ilə omomorfemdir. Eyni fonetik tərkibdə iki müxtəlif mənalı söz əmələ gətirir.:

a) Adlardan ad düzəldir: *alov, kösöv, qırov, bütöv*. Müasir dilimizdə olan **-ov/öv** şəkilçisi bəzi sözlərdə artıq asemantik morfemə çevrilmişdir, onların kökləri dilimizdə müstəqil olaraq işlədilmir, lakin dialekt və dil tarixini araşdırmaqla bunların köklərini müəyn etmək olur. *Quzov, buzov, çilov, günov* kimi sözlərdə köklərin mənası arxaıkləşmişdir.

b) Adlardan soyad düzəldir (ikinci ünsürü “yev” kimi də işlədilir): *Həsən-Həsənov, Baba-Babayev, Dəmir-Dəmirov, İsmayıl-İsmayilov* və s.

4. **-ca, -cə leksik omomorfemi** müxtəlif mənaya malik olan sözlər əmələgətirir:

a) Bəzi cəm şəkilçisi qəbul etmiş adlara əlavə edilərək, kəmiyyət bildirən zərflər əmələ gətirir: *dünyalarca, əsrlərcə, aylarca* və s. Eyni zamanda sadə zərflərdən düzəltmə zərflər əmələ gətirir və bu zərflər hərəkətin zamanını, kəmiyyətini bildirir, mənanı daha da dəqiqləşdirir: *indi-indicə, qabaq-qabaqca, öncə, ayrı-ayrıca* və s.

b) Feillərdən substantiv isimlər düzəldir: *əylənmək-əyləncə, düşünmək-düşüncə* və s.

c) Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim və əvəzlilərə qoşularaq modallıq bildirən sözlər əmələ gətirir: *fikrimizcə, rəyimcə, mənəcə, bizcə, sizcə* və s. (

ç) hər hansı xalqı, milləti bildirən sözə əlavə edilir və onun dilinin bildirən adverbial adlar əmələ gətirir: *rus-rusca, ingilis-ingiliscə, ərəb-ərəbcə, fars-farsca, alman-almanca, tükr-tükrəcə* və s.

Onomastikada toponim və şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirak edir: *Yenicə kəndi (Ağdam), Güllücə kəndi (Ağdam), Yarımca kəndi (Naxçıvan), Ağca, Balaca, Qaraca, Bircə* və s.

Şəkilçilərdə omonimlik və çoxmənalılıq. Çoxmənalı morfemlər də omonim morfemlər kimi eyni fonetik tərkibə malikdirlər, eyni nitq hissəsi daxilində fəaliyyət göstərirlər. Söz yaradıcılığında iştirak edən omomorfemləri polisemantik morfemlərdən fərqləndirmək çətindir. Azərbaycan dilində elə morfemlər vardır ki, onlar həm leksik omomorfem, həm də çoxmənalı morfem kimi qəbul edilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, leksik morfemlərin bir qismi təsadüfi səs uyğunluğu ilə yaranırsa, bir qismi çoxmənalı morfemlərdən əmələ gəlir, çoxmənalı morfem məna əlaqələrini itirərək leksik omomorfemə çevrilir. Omonimlik və çoxmənalılıq, o cümlədən leksik omomorfemlər və polisemantik morfemlər bir-birini qidalandıran və zənginləşdirən sahədir.

Leksik omomorfem və çoxmənalı morfemləri fərqləndirərkən onlara diaxronik şəkildə yox, sinxronik şəkildə yanaşmaq lazımdır. Diaxronik planda şəkiçi öz formasını, mənasını, funksiyasını dəyişə bilər, müəyyən bir dövrdə omonim olan şəkilçi ba.qa bir dövrdə öz omonimliyini itirə bilər və yaxud omonim olmayan şəkilçi omonimləşə bilər. Məhz buna görə də şəkilçilərin omonimliyində sinxron şəkildə yanaşmaq lazımdır. Leksik omomorfemlərlə polisemantik morfemlər arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır və onlar bu xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Leksik omomorfemlər müxtəlif mənalı şəkilçilərdir, onların arasında heç bir məna əlaqəsi yoxdur və onlar mənacə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Polisemantik morfemlər isə bir məna ətrafında mərkəzləşir və eyni bir morfemin yaxın məna çalarını bildirir. Omomorfemlər iki də daha artıq nitq hissəsinə aid olur. Polisemantik morfemlərdə mənacə yaxın morfemlərin eyni nitq hissəsinə mənsubiyyəti nəzərdə tutulur.

Leksik omomorfemlərlə çoxmənalı morfemləri fərqləndirməyin konkret yollarından biri morfem etimologiyasını öyrənməkdir. Leksik omomorfemlər zəngin söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edir, çoxlu miqdarda leksik vahidlər yaradırlar. Bu şəkilçilərin əmələ gətirdiyi yeni sözlərin hamısı deyil, bəzisi omonim kimi çıxış edir. Leksik omomorfemlər bir və ya bir neçə nitq hissəsinə əhatə edir. Onları həm omonim sözlərə, həm də omonim olmayan sözlərə əlavə etdikdə yeni omonimlər yaranır, omonim olmayan sözlərə əlavə etdikdə isə bu sözlərin bir qismi omonimləşir. (7,58)

ОМОНИМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Тюркские языки, в том числе и азербайджанский, характеризуются богатством языковых и грамматических суффиксов, преобладанием агглютинации, занимающей особое положение по многозначности, многофункциональности, обилию омонимических, синонимических, антонимических отношений слов и суффиксов. Известно, что суффиксы в нашем языке имеют лексические, грамматические и грамматико-лексические особенности. Суффиксы, с одной стороны, принимают участие в словообразовании нашего языка, а с другой стороны, в его грамматическом строе. Хотя между ними есть различия, есть и общие черты, например, некоторые омонимичные суффиксы в языке, с одной стороны, участвуют в образовании новых слов, с другой стороны, создают связи между словами в предложении. Поэтому в статье мы комментируем вопросы, связанные с образованием суффиксов. Приводятся примеры развития одной и той же грамматической морфемы в двух, трех, а иногда и в более позициях. Продолжая эту последовательность, обсуждаются синонимы и антонимы. Приведены сведения о грамматической синонимии и антонимии, двусмысленности, которые являются интереснейшим грамматико-

семантическим явлением в нашем языке. Многозначные морфемы имеют ту же фонетическую структуру, что и зловещие морфемы, и действуют в пределах одной и той же части речи. Трудно отличить оморфемы, участвующие в словообразовании, от многозначных морфем. В азербайджанском языке есть такие морфемы, которые считаются как лексическими оморфемами, так и многозначными морфемами. Это связано с тем, что одни лексические морфемы образуются путем случайного звукосочетания, другие образуются из многозначных морфем, а многозначные морфемы теряют свои семантические связи и становятся лексическими гомоморфами. Омонимия и многозначность, включая лексические гомоморфемы и многозначные морфемы, являются областями, которые питают и обогащают друг друга.

Ключевые слова: лексические оморфемы, многозначность, лексико-грамматические признаки, морфема, полисемантизм, ономастика.

HOMONIES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

Turkic languages, including Azerbaijani, are characterized by the richness of linguistic and grammatical suffixes, the predominance of agglutination, which has a special position in terms of ambiguity, multifunctionality, abundance of homonymous, synonymous, antonymous relations of words and suffixes. It is known that suffixes in our language have lexical, grammatical and grammatical-lexical features. Suffixes, on the one hand, take part in the word formation of our language, and on the other hand, in its grammatical system. Although there are differences between them, there are commonalities, for example, some of the homonymous suffixes in the language, on the one hand, participate in the formation of new words, on the other hand, create connections between words in a sentence. Therefore, in the article we comment on issues related to the formation of suffixes. Examples are given of the development of the same grammatical morpheme in two, three, and sometimes more positions. Continuing this sequence, synonyms and antonyms are discussed. Information about grammatical synonymy and antonymy, ambiguity, which is the most interesting grammatical-semantic phenomenon in our language, is given. Polysemous morphemes have the same phonetic structure as ominous morphemes and operate within the same part of speech. It is difficult to distinguish omomorphemes involved in word formation from polysemantic morphemes. There are such morphemes in the Azerbaijani language that are accepted as both lexical omomorphemes and polysemous morphemes. This is due to the fact that some lexical morphemes are formed by random sound matching, some are formed from polysemous morphemes, and polysemous morphemes lose their semantic connections and become lexical homomorphs. Homonymy and ambiguity, including

lexical homomorphemes and polysemantic morphemes, are areas that nourish and enrich each other.

Keywords: *lexical homomorphemes, ambiguity, lexical-grammatical features, morpheme, polysemitism, onomastics*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər), Bakı, 1970.
2. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1987, s. 173
3. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960
4. A.Qurbanov. Azərbaycan onomologiyası məsələləri. Bakı, 1987, s.17.
5. S.Mollazadə. Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimiyası. Bakı, 1979
6. B.Vahabzadə. Bakı, Seçilmiş əsərləri,; İki cildə. ... [Bəxtiyar Vahabzadə; Əziz Güləliyev; Rövşən Ağayev; Elmira Teymurova; ... Publisher: Baku : "Öndər Nəşriyyatı", 2004.
7. O.Salamzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azər nəşr, 1963. 63 s

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dürdanə Nağıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK XALQLARI POEZİYASINDA SƏMƏD VURĞUNUN BƏDİİ OBRAZI

Açar sözlər: poeziya, mənəviyyat, üslub, xalq, yaradıcılıq

Türk xalqları ədəbi simalarının Səməd Vurğun haqqında yazdıqları poeziya nümunələri isə daha ölməz və daha əbədidir. Bu poetik nümunələr daha geniş miqyasda tədqiq və təqdir olunmalı və araşdırılmağa ehtiyac doğuran bir ədəbi proses kimi zəruridir. 1957-ci ilin oktyabr ayında N.Hikmətin Azərbaycana gəlişi zamanı bir ay müddətində burada qonaq qalmış, S.Vurğunun vətəni Qazaxda olmuş, bir müddət Gəncədə gəzmiş, bir sıra yerləri dolaşmışdır. Türk şairinin etirafına görə o hara gedirdisə, orada böyük Səməd Vurğunu gördüyünü bildirir. N.Hikmət bu səfər zamanı aldığı təəssüratlar nəticəsində “Otuz il sonra” şeirini qələmə alır. Bu şeir nümunəsində N.Hikmət yaxın dostu Səməd Vurğunu həsrət və nisgil dolu kövrək misralarla xatırlayır:

Yine böyle ağır,
Yine böyle erimiş kurşun gibiydi,
Amma neft kuyularında
Suların dibini dikdigimiz
Neft ağacları yoktur,
Sumqayıt denen kraç bir yer vardır
Kupkuruydu toprak.
Amma zavotlu, bağlı
Bahçeli yüz bin nüfuzlu Sumqayıt
Şehri yoktu,
“Azərbaycan” şeri vardı yine,
Amma Sametinkiler yoktu. (1)

Bu günlərdə N.Hikmət S.Vurğunun ev muzeyində də olmuş, qəlbində acı göynərtilər baş qaldırmış, könlündən acı, kədərli duyğular keçirmiş, Səməd Vurğunun yoxluğu onu çox mütəəssir etmiş və “Səməd Vurğuna” adlı şeirini emosional hisslərlə qələmə almışdır:

Nihayet şehrine gele bildim,
Amma gec kaldım Samet,

Görüşə bilmedik.
Bir ölüm boyu gec kaldım,
Maqnitafondakı sesini dinlemek istemedim Samet!
Ölümlerin büsbütün ölmezden,
Resimlerine de bakamam
Amma gün gelecek seni de senden
Büsbütün ayıracağım Samet!
Saygılı xatireler
Dünyasına gireceksin.
Mezarına çiçək de
Qoya bileceyim.
Gözüm yaşarmadan,
Sonra gün gelecek.
Senin başından geçen iş,
Benim de başımdan geçecek Samet! (1)

Sənətin ecaz dolu qüdrətindən cilalanan bu misralar qardaşlıq duyğularının həzinliyi bu misralarda, əlbəttə, N.Hikmət dühasından qopub gələn qığılımlar idi. O qığılımlar ki, S.Vurğunun həm sənət dünyasını, həm də şəxsiyyətinin böyüklüyünü işıq və nur selinə qərç edərək bütün Turan ellərinə göstərə bilmişdir. Qardaşlığın həzin simfoniyasını dünya miqyasına yaymışdır.

Təxmini hesablamalara görə Səməd Vurğuna 1000-ə qədər irili-xırdalı sənət əsəri həsr olunmuşdur ki, bunların bir qismi də türk xalqları ədəbiyyatının yazarlarının payına düşür. Bunlardan Q.Qulamın, Zülfüyyənin, Şöhrətin, Q.Quliyevin, M.Auezovun, B.Kerbabayevin, A.Tokonbayevin, Ə.Minskinin, R.Rıskilovun, S.Cusiyevin, Q.Seyitliyevin və daha başqalarının adını çəkmək olar.

Səməd Vurğunun bədii obrazını yaratmaqda böyük ustalığ göstərmişlər. Onların bu fəallığı nəticəsində həmçinin Səməd Vurğunun bədii irsi qırğız oxucularına çatdırılmışdır. Bu şeirlər vasitəsilə qırğız oxucuları Səməd Vurğunun bütün mənəvi cizgiləri ilə yaxından tanış olmuşlar. Bu şeirlər Azərbaycan şairinin tanınmasında onlara yaxın bələdçi olmuşdur. Bu baxımdan Qırğız şairi R.Riskilovun “Səməd Vurğun” şeiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu şeirdə müəllif S.Vurğunla ilk tanışlığından söz açır, iftixar hissi ilə canlı bədii lövhələrlə Səməd Vurğundan danışır, poetik lövhələrdə bu çağları canlandırır:

Bunu taleh mənə yazdı,
Yoxsa özüm tapdım onu.
Köməyinə bir il qalmış,
Görə bildim mən Vurğunu.
Moskva. Zal. Qonaq evi.
Saçlarında kəfəz qarı,
Bu ağsaçlı ulu xilqət,
Addımladı mənə sarı.

Həyəcandan zağ-zağ əsdim,
Sandımlı bu ulu şair,
Min-min nəslə yola salmış,
Karvansaray sahibidir. (4, s.87-90)

R.Riskilov həmçinin bu şeirdə S.Vurğunun sayğı və hörmət dolu hisslərlə yada salır, qırğız xalqının Azərbaycan şairinə olan sevgisindən bəhs edir. Qırğız şairi həmçinin S.Vurğunun “Manas doğan ana” adlandırır. Şeirdə ədəbi əlaqələrdən də bəhs edilir. Bu iki xalq arasındakı əsərləri bir-biri ilə müqayisə edir, tutuşdurur. S.Vurğunun isə xalqlar arasındakı mənəvi körpü adlandırır.

İgid Manas, qoç Koroğlu,
Nə birinci, nə sonuncu.
Bir qılıncın iki ağzı,
Bir kompasın iki ucu.

“Səməd Vurğunla görüş” şeirinin sonrakı misraları daha böyük təsir bağışlayır:

Bu gün yanıb-yaxılıram,
Hanı o möhtəşəm qoca?
Gözüm onu axtaracaq,
Şeir, sənət, söz qalınca.

Bəlkə də bu rəmzdür:

Qapı açıb tale mənə,
Qəlbim dəyib, əlim dəyib,
Bir dahinin əllərinə. (4, s.88-89)

Doğrudur, şeirin tərcüməsində bəlkə də sənətkarlığında bir sıra poetika xətalrı olsa da bu şeir nümunəsi təsir gücü baxımından daha maraqlıdır. S.Vurğunun nakam bir ömür yaşaması da qırğız şairinin gözlərindən qaçmır:

Tale titrək tərəzidir,
Tez seçir ayrını, düzü.
Tərəzinin müdrək daşı,
Tələb edir ömrümüzü.
Sorun nədən yaranmışdır,
Yer üzündə okeanlar?
Acı, duzlu alın təri,
Göz yaşdır bəlkə onlar.
Çatmaq üçün ağ günlərə,
Dəmir çarıq geyib bəşər.
Daş çarıqlar, mis çarıqlar,
Çaylar dələr, dağlar deşər.

Bu kimi bədii ümumiləşdirmələrdə Qırğız şairi S.Vurğunun obrazını yaratmış, şairin pozitiv keyfiyyətlərini başqalarına tövsiyyə etmiş, onu nümunə

göstərmişdir. Sonrakı misralarda isə Qırğız şairi Səməd Vurğunu eşqinin, məsləkinin odunda yanan səməndər quşuna bənzədir:

Səməd Vurğun! Sən yandırdın,
Həyatını bir eşq üçün,
Alovlandı məşəl kimi,
Bütün əzmin, bütün gücün.
Öz ömrünü, öz gücünü,
Qurban verdin öz elinə,
Dünən sənə daş atanlar,
Gül uzadır bu gün sənə.
Əziz şair, qoy var olsun,
Ruhun sənin, eşqin sənin.
Qoy hər zaman şaqqıldasın,
Könlündəki daşqın sənin.

R.Rıskulov Səməd Vurğunu özünün, sənətinin böyüyü, ağsaqqalı, ulusu hesab edir, onu özünün səcdə yeri bilir:

Böyüklüyün qanunu var.
Qismət olmur ona, buna.
Böyük girir Allah kimi,
Kiçiklərin yuxusuna.
Sən işıqlı həqiqət gəl,
Gəlib çatdın bu gün bizə.
Mən buruqlu məmləkətdən,
Axdın təknə könlümüzə.

Şair sonda böyük təəssüf hissi keçirir, Azərbaycana gəlişində S.Vurğunu deyil, onun heykəlini tapdığını söyləyir:

Gəldim bu gün səni tapım,
Tapdım uca heykəlini.
Sevgililər məhəbbətin
Özü kimi görür səni.

Sonra isə R.Rıskulov onda təsəlli tapır ki, Səməd Vurğundan sonra da bu diyarda Səməd Vurğunlar yetişəcək.

Azərbaycan nə gözləyir,
Yeni Səməd Vurğununu.
Kür üstündə uşaq gördüm,
Sənə bənzər gördüm onu.
Gözlərindən yaş sıçrayır,
Ancaq gedə bilmirəm mən.
Göz ayrılır can ayrılır,
Bu müqəddəs heykəldən. (4, s.89-90)

Göründüyü kimi, şeirin sonu daha kövrək notlarla bitir. Bu ürək yanğısı, könül çırpıntıları yalnız Qırğız şairi R.Rıskulovun deyil, eləcə də bütün qırğız xalqının şairə olan sevgisidir. Qırğız şairi Soronbay Cusiyevində poeziyasında S.Vurğunun bədii obrazı özündə yer almışdır. Səməd Vurğun obrazını S.Cusiyev çox gözəl mənalandırır. Səməd Vurğun və Azərbaycan cütlüyünü təsvir edən, göstərən şair çox obrazlı bir dillə, asossativ tərzdə şairin təsvirini belə canlandırır:

Vurğun, Azərbaycan əkizdir dedim,
Şair taleyiylə ucaltdı onu
Harda Azərbaycan sözü eşitdim,
Düşündüm od oğlu Səməd Vurğunu.

Bu poetik misralarla S.Vurğunu sözdən mənəvi heykəlini ucaldan S.Cusiyev qırğız xalqının məhəbbəti ilə bu mənəvi abidəni cilalayır və bəzəyir. Qırğız sənətkarlarının bədii fikir tarixində göründüyü kimi. S.Vurğun obrazı daha canlı və daha möhtəşəmdir. Orijinal ideya mündəricəsi və mənəvi çalarlarına malik olan bu poeziyada tərənnüm xarakteri daşıyan bu misralar öz yeniliyi, forma və janr müxtəlifliyi ilə seçilməsinin yaxın şahidi oluruq. Bu kimi şeirlərin məzmununda müxtəlif lirik ricətlərə, janr xüsusiyyətlərinə təsadüf olunur. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək heç də çətin deyildir ki, qırğız xalqının sevgi və ehtiramının tərcümanı olan bu şeirlər Səməd Vurğun obrazını yaratmaqda qırğız şairlərinə bir köməkdaşlıq idi.

Hələ vaxtilə Kabarda-Balkar MR-nın Xalq şairi Qaysin Quliyev S.Vurğuna “Səni axtarıram” şeirini ithaf etmişdir. Sənətkara olan sonsuz məhəbbətini bu şeir vasitəsilə bir daha canlandırır. Müəllif göstərir ki, ilin bütün fəsilləri öz vədəsində keçib gedir. Amma Vurğunu nə qədər gəzsə də tapa bilməyir. Şair öz şeirində etiraf edir ki, 20 ildir ki, o, Səməd Vurğunu axtarsa da tapa bilməyir. Bir vaxt S.Vurğunun oylaqları olan bu əzəmətli dağlara yağış yağır, qar düşür, amma Vurğunsuz:

Səni axtarıram iyirmi il var,
Tapa bilməyirəm söz bərəsində.
Gəzdiyim dağlara yağır yağış, qar,
Qış gedir, yaz gəlir öz vədəsində. (3, s.47)

Şairin çox erkən öz dünyasını dəyişməsi Q.Quliyevi çox təsirləndirir, onu kədərə-qəmə bürüyür. Qəlbini için-için sızladır. Bir şeir dünyasının yasa batmasını ürək yanğısı ilə acı-acı xatırlayır. Könlündəki qəm yükünü çəkə bilmir:

Kövrəldim gördükcə bəyaz saçını,
Mənim də başımın sıxlaşdı dəni.
Əcəl çox vədəsiz döydü qapını,
Nə tez qoyub getdi Vurğunsuz məni. (3,47)

Amma bu kədər içərisində onun bir təsəllisi də var. Ona toxtaqlıq gətirən odur ki, onun yarımçıq qalan yaradıcılığını davam etdirən, nakam ömrünün davamı olan övladları var. Amma şair bir ondan nigarandır ki, onu bir kədər mütəəssir edir ki, ustadın yurdunda taxıl, meyvə yenə bar versədə, şairin qələmi bar verməyəcək. Onun sözləri tükənmişdir:

Odlar ölkəsində, Səməd elində,
Taxıl da, meyvə də yetişir yenə.
Ey böyük nəğməkar sənət elində,
Şairin övladların ötüşür yenə. (3, 47)

Kabarda-Balkar şairi təsadüf hissi keçirərək S.Vurğundan hazırda nə qədər yaşlı olduğundan təsirlənir:

Nə tez köçüb getdin, hicran nə ağır,
İndi özüm səndən xeyli yaşlıyam.
Dağlara qar yağır, Səmədsiz yağır,
Mən də bulud kimi gözü yaşlıyam.

Eyni zamanda Kabarda-Balkar şairi böyük Səməd Vurğunun mənəvi keyfiyyətlərini də dəyərləndirir, onun əzmindən, vüqarından, cəsarətindən bəhs edir. Ucalığını, daxili, insani və humanist, nəcib xüsusiyyətlərini sadalayır:

Yurdun unutmayır əziz oğlunu,
Yaşadır tükənməz səxavətini.
Sevirəm ey ustad sənət yolunu,
Qəlbini, əzmini, cəsarətini.

Əlbəttə, bütün bunlar bir qardaş xalqın şairinin qəlbindən axıb gələn etirafıdır. Q.Quliyev onu da etiraf edir ki, şairin dəyərli və qiymətli sözləri hər addımbaşı onun qolundan yapışaraq, onu əlçatmaz, ünyetməz zirvələrə qaldırır, daim ucalığa və irəli səsləyir. Onun şeirə, sənətə olan sevgisini, inamını birə-min artırır, onu daha güclü və qüvvətli edir.

Şübhəsiz ki, bu və ya digər poetik etiraflar yalnız Q.Quliyevin deyil, bütün türk xalqları şairlərinin böyük Azərbaycan şairinə tükənməz sevgi və etiramının bədii təzahürüdür:

İnamın əbədi dağ vüqarlıdır,
Qoy tutsun qolumdan sözün şairim!
Şeirin şeirimizin zirvə qarıdır,
Nə yaman tez köçdün özün şairim! (3, s.47)

Könlü nisgilli, gözü yaşlı Kabarda-Balkar şairi kimi, bütün türk xalqları şairləri böyük ustad bax belə həyəcanla öz dilində, öz ləhcəsində poetik obrazını bədii ştrixlərlə vəsf etmişlər. Bütün Türkmənistan elləri başdan-başa bu şairə olan istək və sevgisini, onun bədii obrazını yaratmaqla şairə olan sonsuz məhəbbətini bildirmişlər. Hələ vaxtilə prof.Q.Xəlilov yazırdı: “S.Vurğun bütün Sovet poeziyasında, həm mötəbər klassik, həm də canlı müasirimiz kimi yad edilir. Buna görə də bu görkəmli sənətkar barədə qardaş xalqların sənət adamının dediyi, yazdığı mülahizə əsərlərini toplayıb çap etdirmək şərəfli bir işdir”.(2)

Beləliklə, onun da canlı şahidi olduq ki, S.Vurğun bədii obrazı yalnız türk xalqlarının söz sənətində deyil, eləcə də kiçik türk xalqlarının yazarları da Azərbaycan şairinin bədii obrazını yaratmışlar. İnanırıq ki, S.Vurğun obrazını bundan sonra da yaradacaqdır. Ona yeni məna çalarları gətirərək şairin obrazını yeni

rəngdə orijinal dəsti-xəttə təqdim edəcəkdir. Çünki Azərbaycanın Xalq şairinə olan məhəbbət və sevgi sonsuz və əbədi olduğu kimi bu yaradıcılıq ənənəsi də türk xalqları ədəbiyyatında daimi və əbədidir.

S.Vurğunun dünya sənətkarları arasında ürək dostları heç də az olmamışdır. Bu görkəmli sənət adamları S.Vurğunu öz bədii qəhrəmanına çevirmiş, şairin bədii obrazını öz şeir və poemalarında, eləcə də, oçerk və xatirələrində çox canlı və parlaq şəkildə yaratmağa müəssər olmuşlar. Müəllifə, onun bədii irsinə olan sevgilərini bu ədəbi əsərlərdə təcəssüm etdirmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Hikmət N. Xalqın malı sənət. B., “Kommunist”, 13 noyabr, 1957
2. Xəlilov Qulu. Vurğun ürəklərdədir. B., “Kommunist”, mart 1976.
3. Quliyev Q. Səni axtarıram. B., “Ulduz”, 1976, №9, s.47
4. Ruskulov Ramiz. Səməd Vurğun. Tərcümə edəni Xəlil Rza // Vurğun qəlbimizdədir. Tərtib və müqəddimə Vilayət Rüstəmzadəninidir. B., “Azər nəşr”, 1976, s.87-90

АФЛАТУН БАХШАЛИЕВ
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ САМЕДА ВУРГУНА
В ПОЭЗИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: поэзия, духовный мир, стиль, народ, творчество

В статье «Художественный образ Самеда Вургуна в поэзии тюркских народов» исследователь анализирует стихотворения турецких и киргизских поэтов, посвященные Самеду Вургуну. Также анализируются образцы поэзии известного балкарского поэта Кайсына Кулиева, посвященные великому азербайджанскому поэту. Автор анализирует каждое стихотворение в отдельности. В первую очередь автор привлекает к исследованию стихотворения турецких поэтов, посвященные Самеду Вургуну. На основе поэзии Назыма Хикмета рассказывает о художественно-эстетических свойствах, подчеркивает их значение, ценность, эмоциональность и высоко оценивает эти стихотворения. Автор анализирует стихотворения киргизских поэтов Рамиза Рискулова и Сооронбая Джусиева, посвященные Самеду Вургуну высоко оценивает их, считает эти произведения мостом между тюркскими народами духовным родством. Отмечает традиции братства, единства и дружбы, оценивает эти произведения как победу новых достижений в области литературы и культуры. Исследователь подчеркивает служение этих произведений преподнесению отечественной литературы в более широких масштабах, более объективной оценки со стороны, также затрагивает вопросы, возникающие в связи с идеей этих стихотворений, так как они напоминают о первых встречах с великим поэтом, каждый раз подтверждают духовное родство

как символ дружбы. Автор подчёркивает, что родство между тюркскими народами служит не только развитию литературных и культурных связей, а также формированию отношений на общественно-политическом уровне, укрепляет духовные связи и мосты дружбы.

Aflatun Bakhshaliyev

**ARTISTIC IMAGE OF SAMED VURGUN IN THE
POETRY OF THE TURKIC PEOPLES**

SUMMARY

Keywords: poetry, spirituality, style, people, creativity

In the article "Artistic image of Samad Vurgun in the poetry of the Turkic peoples", the researcher gave an analysis of poems dedicated to Samad Vurgun by Turkish and Kyrgyz poets. Here also the poetic examples dedicated to the Azerbaijani poet by the poet of Kabarda-Balkar Autonomous Republic Gaysin Guliyev are involved in the research. In the article, these poems are given a wide space in general and separately.

The researcher first draws on the examples of poems dedicated to Samad Vurgun by Turkish poets. On the poetry of Nazim Hikmet the artistic and aesthetic features of these poems are studied, and talks about the meaning and emotionality of these poetic examples. The poems of the Kyrgyz poet Ramiz Riskulov and Sooronbay Jusiyeu dedicated to Samad Vurgun are especially appreciated by the author in his article, and he considers these poems to be a spiritual bridge and spiritual kinship of the Turkic peoples.

He notes that it is connected with the traditions of brotherhood and friendship. He values these poems as a victory of new successes and achievements in art and literature, and in culture. The scientist notes that in addition to an objective assessment of our literature in the background of these works, it also serves to present this literature on a large scale. The author of the article also touches on other issues arising from the essence of these poems. Thus, he recalls the first meetings of these poems with Samad Vurgun, recalls their spiritual closeness in the field of creativity, and considers this closeness as a symbol of spiritual friendship. The author also points out in his article that the kinship between these peoples is not only a literary and cultural relationship, but also a deep socio-political relationship. It becomes an unshakable and solid foundation of spiritual bridges.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlham Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aygun_434@hotmail.com
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ü.Hacıbəyov-68

XIX ƏSRİN SONU VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YARANMA TARİXİ

Xülasə

XIX əsrin sonlarında uşaq mütaliəsinin inkişafı üçün ədəbi əsərlər yazmaq qələm sahiblərimizi düşündürən aktual problemlərdən biri idi. Bu illərdə Azərbaycanda bir sıra pedaqoq-yazıçılar və maarifçi ziyalılar ədəbiyyata gəldilər. Molla Hüseyn Qayıbov, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əsgər ağa Adıgözəl bəy Gorani, Firudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi müəllim-yazıçılar həm məktəbdə dərs deyir, həm də uşaqlarımızın sinifdən xaric mütaliəsi üçün bədii əsərlər yazırdılar. Onların bu fəaliyyəti Azərbaycanda maarifin və uşaq ədəbiyyatının inkişafı və tərəqqisi sahəsində yeni bir dövr açdı.

Məhz XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında, balalarımızın təhsil almasında, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində S.Ə.Şirvaninin böyük xidməti olmuşdur. S.Ə.Şirvani Şamaxıda açdığı xalq məktəbində “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883), adlı dərslik yazıb, ondan istifadə edirdi. XIX əsrin sonlarında H.Zərdabi, C.Ünsizadə, A.Q.Çernyayevski, S.B.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, M.T.Sidqi və başqaları xalqın savadlanması üçün var qüvvələrilə çalışırdılar.

XX əsrin əvvəlləri ictimai-fəlsəfi düşüncələrin ideya əməli üzərində yüksələn geniş ictimai hərəkət dövrüdür. Azərbaycanda maarifçilik hərəkətinin təzahür etməsi bu dövrlə bağlıdır. XX əsrin ilk illərində uşaqlar üçün idrakı və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan əsərlər yazmaq tələb olunurdu. Çünki uşaqlar üçün yazılan əsərlər bəsit hadisələr haqqında hələ kifayət qədər təsəvvürü olmayan kiçik oxuculara konkret və inandırıcı məlumat verməliydi. Yazıçı hələ formalaşmamış uşaq psixologiyasını nəzərə almaqla yanaşı, məhz bu tələbi ödəyən bədii əsərlər yazmaqla, uşaqların dünyagörüşünün formalaşması vəzifəsini yerinə yetirirdilər. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, R.B.Əfəndizadə, A.Şaiq və başqaları yadda qalan uşaqların maraq dairəsini əhatə edən əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına güclü təkan verdilər.

Açar sözlər: Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası, Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, “Molla Nəsrəddin”, mətbuat

XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində uşaq mütaliəsinin inkişafı üçün maraqlı əsərlər yazıb yaratmaq, maarifçi ziyalılarımızı düşündürən həssas problem-

lərdən biri idi. Müxtəlif səpgili uşaq əsərlərinin meydana gəlməsi, ana dilində milli dərsliklərin nəşri və oxunaqlı olması yavaş-yavaş formalaşan uşaq zövqünün mövzu əlvanlığına gətirib çıxarırdı. Bu illərdə Rusiyada kəskinləşən ictimai-siyasi vəziyyət öz təsirini əyalətlərə də göstərirdi. Mütərəqqi fikirli ziyalılar təqib edilir, məktəblər bağlanır, mətbuat və maarifçilər isə həm mərkəzi Rusiyada və həm də əyalətdə nəzarət altına alınır, sürgünə göndərilir. Bu haksızlığın nəticəsində isə uzun müddət demokratik fikirlər susduruldu. 1879-cu ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin yaranması, Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna azərbaycanlı gənclərin qəbul olunması maarif və mədəniyyət sahəsində olan sükutu pozdu. Bu sahədə seminariyanın müsəlman şöbəsinə rəhbərlik edən Aleksandr Osipoviç Çernyayevskinin xidmətini qiymətləndirməmək olmaz. O, Azərbaycanın böyük əyalətlərini gəzib seminariyada oxumaq üçün şagird yığdı.

Bu illərdə Azərbaycanda bir sıra pedaqoq-yazıçılar meydana gəldi. Molla Hüseyn Qayıbov, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əsgərağa Adıgözəl bəy Gorani, Firudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi müəllim-yazıçılar həm məktəbdə dərs deyir, həm də uşaqlarımızın sinifdən xaric mütaliəsi üçün bədii əsərlər yazırdılar. Onların bu fəaliyyəti Azərbaycanda maarifin və uşaq ədəbiyyatının inkişafı və tərəqqisə sahəsində yeni bir dövr açdı. Bu sənətkarların məktəb yaratmaq, uşaq ədəbiyyatı sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmək estafetini XX əsrin ilk illərində öz sələflərindən M.Ə.Sabir, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq və başqa müəllim-yazıçılar qəbul edib, onu inkişaf etdirdilər. Onlar da həm məktəb də dərs deyir, həm də uşaqların ətraf mühitlə yaxından tanış olmaqları üçün sinifdən xaric mütaliəsinin qayğısına qalırdılar. Araşdırmalar göstərir ki, XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatımızdan xeyli irəli getməyə başlamışdı. C.Məmmədquluzadə M.Ə.Sabir, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, R.B.Əfəndizadə, A.Şaiq və başqaları öz əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına güclü təkan verdilər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı sənətkarları milli ənənələrimizə sabiq qalıb, dünya ədəbiyyatından, o cümlədən, rus ədəbiyyatından A.Tolstoy, A.P.Çexov, M.Qorki kimi böyük realistlərin yaradıcılıq təcrübəsindən öyrənməyə çalışırdılar.(3,s.253) Azərbaycan uşaq yazıçıları milli gerçəklikləri hərtərəfli əks etdirməyə imkan verən müxtəlif janrlar yaratmış, uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmişlər. İlk dəfə 1881-ci ildə ana dilində “Vətən dili” adlı əlifba kitabını da A.O.Çernyayevski nəşr etdirdi. Maarif sahəsində yaranan bu dəyişikliklər Naxçıvanda Mirzə Əli Məhəmməd, Şuşada Səfərəli bəy Vəlibəyov, Ordubadda Məmməd Tağı Sidqi, Şəkiddə və Şamaxıda Ömər Faiq Nemanzadə, Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasir yeni üsulla məktəblər açıb azərbaycanlı balalarına təlim-tərbiyə verirdilər. 1887-ci ildə Bakıda H.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə tərəfindən yaradılan məktəb, mədəniyyət və maarifin inkişafında irəliləyə doğru böyük bir sıçrayış oldu

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri ictimai-fəlsəfi düşüncələrin ideya əməli üzərində yüksələn geniş ictimai hərəkət dövrüdür. XIX əsrdə olduğu kimi, XX əsrin

əvvəllərində də ədəbi-tarixi prosessi və mədəni-siyasi fikri məşğul edən əsas məsələ maarifçilik olub. Azərbaycanca maarifçilik hərəkatının təzahür etməsi bu dövürlə bağlıdır. Bu hərəkat milli mətbuat, milli teatr, dramaturgiya və realist ədəbiyyatın inkişafına təkan verir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da tarixin bu dövründə yaranıb, inkişaf etməyə başlayır. Bu inkişaf Azərbaycanın maarif sahəsində də öz müsbət təsirini göstərməyə başladı. Bakıda bir sıra əyalətlərdə rus dilində məktəblər açıldı. Əlbəttə, bu məktəblər Azərbaycanda maarifin inkişafına yox, çarizmə sədaqətli olanlar və hökumətlə xalq arasında əlaqə yarada bilən tərcüməçilər hazırlamaq siyasəti güdüdü. Azərbaycanda yeni tipli məktəblər də bu illərin məhsulu idi. Lakin bu məktəblərdə nə tədris proqramı, nə də dərslilər var idi. Nəhayət, 1855-ci ildə M.Ş.Vazeh Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-Türki” adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Sonralar ana dilində açılan məktəblər, orada dərslilərə olan ehtiyac Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına tələbi artırdı. Məhz XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında, balalarımızın təhsil almasında, dərslilik və dərslərinin tərtib edilməsində S.Ə.Şirvaninin böyük xidməti olmuşdur.

S.Ə.Şirvani Şamaxıda açdığı xalq məktəbində(1869) “Rəbiül-ətfal” (1878), “Tacül-kütüb” (1883), adlı dərslilər yazıb, ondan istifadə edir, mollaxanalardan fərqli olaraq uşaqlara Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri deyirdi. S.Ə.Şirvani uşaqların oxu vərdislərini inkişaf etdirmək üçün “Gülüstan”, “Bustan” və s. başqa fars məxəzlərindən təbiiyvi əhəmiyyəti olan mətnlər seçib Azərbaycan dilinə tərcümə edirdi. Bununla yanaşı, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və bilik səviyyələrinə uyğun olan öz lirik şeirlərini dərslərdə onlara qiraət materialı kimi oxudurdu. Sonralar şair tərcümə və orijinal şeirlərini toplayıb, “Məcmuəyi-asar Hacı Seyid Əzim Şirvani” adlı bir dərslilik hazırlayır, nəşri üçün çox çalışırsa da, çap etdirə bilmir. Həmin dərslilik yalnız şairin ölümündən 7 il sonra 1895-ci ildə oğlu Mir Cəfər Şirvaninin köməyi ilə Təbrizdə çap edilir. (5, s.12)

XIX əsrin sonlarında H.Zərdabi, C.Ünsizadə, A.Q.Çernyayevski, S.B.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, M.T.Sidqi və başqaları xalqın savadlanması üçün var qüvvələrilə çalışırdılar. Zaqafqaziyada müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması (1879) respublikada maarifin inkişafına ciddi təkan verdi. 1882-ci ildə A.Q.Çernyayevski “Vətən dili” I hissə, sonra A.Q.Çernyayevski S.Vəlibəyovla birlikdə “Vətən dili” II hissə (1888) dərsliyini yazdı. Maarif və məktəbin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 1905-ci ildə çar hökumətinin verdiyi manifest Azərbaycanda maarifçi yazıçıların qol-qanad açmasına imkan yaratdı. Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı yaratmaq, uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək fikri qabaqcıl ziyalılarımızın çoxdankı arzuları idi. N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə hələ XIX əsrdə uşaq mətbuatı yaratmaq üçün çar hökumətinin senzura idarəsinə dəfələrlə müraciət edib mənfi cavab almışlar. Lakin çar hökumətinin 1905-ci ildəki manifesti bu sükutu pozdu. Bu hərəkat nəinki Rusiyanın daxilinə, hətta əyalətlərə belə təsir etdi. Bakıda uşaq mətbuatı yaratmaq imkanı əldə edildi. XX əsrin ilk illərində Bakıda “Hümmət”, “Dəvət-Qoç”, “Təkamül”, “Molla Nəsrəddin”, “Bəhlul” və s. qəzet və jurnalları da

nəşrə başladı. Bu jurnalların özünəməxsus ideya istiqamətləri var idi. Lakin həmin qəzet və jurnalların səhifələrində ara-sıra uşaq oxusu nümunələri də nəşr edilirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin qabaqcıl nümayəndələri. N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov və başqalarının səyi nəticəsində nəşr edilən “Dəbistan” (1906-1908) jurnalının səhifələrində uşaq ədəbiyyatı nümunələri əsas yer tuturdu.(4,s.59) Orijinal və tərcümə əsərlərindən ibarət olan bu nümunələrdə gənc nəslin ideya-estetik tərbiyəsinin əsas vəzifələri rəhbər tutulurdu. “Dəbistan” jurnalının dili və üslubu qabaqcıl ziyalılarımızı ciddi məşğul edirdi. Çünki uşaq əsərlərinin ideyası, məqsəd və vəzifələri onun dilindən, üslubundan ayrı deyildir. Uşaq ədəbiyyatının müəyyən yaradıcılıq məsələləri də bu jurnallarda işıqlandırılırdı. Lakin bu problemlərin əhəmiyyətini azaltmadan, uşaq əsərlərində dil-üslub məsələsi çox aktual bir məsələ idi. Dil problemi əsrin əvvəllərində məfkurəvi hadisə idi, mütərəqqi fikirli ziyalılar ilə əks cəbhənin qüvvələri arasında bu problem üstündə kəskin fikir fərqliliyi var idi. Bu mübarizə, xüsusən uşaq ədəbiyyatını əhatə edirdi. Ona görə də XX əsrin ilk illərində uşaqlar üçün idrakı və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan əsərlər yazmaq vacib tələblərdən idi. Çünki uşaqlar üçün yazılan əsərlər, kifayət qədər təsəvvürü olmayan kiçik oxuculara konkret və inandırıcı məlumat verməliydi. Yazıçı və maarifçi ziyalılar, hələ formalaşmamış uşaq psixologiyasını nəzərə almaqla yanaşı, məhz bu tələbləri ödəyən bədii əsərlər yazmaqla, uşaqların dünyagörüşünün formalaşması vəzifəsini yerinə yetirməyə səy göstərirdilər. Formalaşma prosesində uşaqların oxuduqları dolğun, sağlam ideyalı, yüksək bədii səviyyəli əsərlər böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Yazıçı uşaq zehninə və uşaq zövqünün qəbul etdiyi ədəbi əsərləri onlara dərin təsir edən hər hansı bir həyat hadisəsini və faktını yaradıcılıq süzgəcindən keçirib, bunların içərisindən mühüm əhəmiyyət kəsb edənini qələmə alırdılar. XX əsrin əvvəllərində adlarını sadaladığımız maarifçi ziyalılar öz əsərlərində bu problemin bədii həllinə çalışırdılar.

Ахмедова Айгюн Шукур кызы
ИСТОРИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Резюме

В конце 19 века написание литературных произведений для развития детского чтения было одним из самых актуальных вопросов для наших владельцев пера. В эти годы в азербайджанскую литературу пришел ряд педагогических писателей и просвещенных деятелей. Учителя и писатели, такие как Молла Гусейн Гаибов, Мухаммед ага Шахтагли, Сафарали бек Велибеков, Аскер ага Адыгозал бек Горани, Фирудин бек Кочарли, Рашид бек Эфендиев, преподавали в школе и писали произведения искусства для наших детей, которые они читали вне класса. Их деятельность открыла новую эру в развитии и прогрессе образования и детской литературы в Азербайджане.

Именно в 70-х годах XIX века С.А.Ширвани внес большой вклад в развитие детской литературы в Азербайджане, воспитание наших детей, составление учебников и учебных пособий. С.А.Ширвани написал и использовал учебники «Рабиул-этфаль» (1878 г.), «Таджул-кутуб» (1883 г.) в открытой им народной школе в Шамахе. В конце 19 в. много работали по просвещению народа Х.Зардаби, Дж.Унсизаде, А.Г.Черняевский, С.Б.Валибеков, Р.Афандиев, М.Т.Сидги и другие.

Начало XX века — период широкого общественного движения, поднимающегося над практическим применением идей социально-философской мысли. С этим периодом связано проявление просветительского движения в Азербайджане. В первые годы XX века от детей требовалось писать произведения, имеющие познавательное и воспитательное значение. Потому что произведения, написанные для детей, должны были давать конкретную и убедительную информацию юным читателям, еще не имевшим достаточного представления о простых событиях.

Помимо учета еще неразвитой детской психологии, перед писателем ставилась задача формирования детского мировоззрения путем написания художественных произведений, отвечающих этому требованию. Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, А.Саххат, С.М.Ганизаде, С.С.Ахундов, Р.Б.Афендизаде, А.Шаиг и другие своими произведениями, охватившими интересы памятных детей, дали мощный импульс Азербайджанской детской литературе.

Ключевые слова: Закавказская учительская семинария, Тбилисский Александровский учительский институт, азербайджанская детская литература, «Молла Насреддин», пресса

Ahmedova Aygun Shukur

HISTORY OF CHILDREN'S LITERATURE IN AZERBAIJAN AT THE END OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES

Summary

At the end of the 19th century, writing literary works for the development of children's reading was one of the most pressing issues for our pen owners. During these years, a number of pedagogical writers and enlightened figures came to Azerbaijani literature. Teachers and writers such as Molla Huseyn Gaibov, Muhammed aga Shahtakhtli, Safarali bey Velibekov, Asker aga Adygozal bey Gorani, Firudin bey Kocharli, Rashid bey Efendiyev taught at school and wrote works of art for our children, which they read outside the classroom. Their activities opened a new era in the development and progress of education and children's literature in Azerbaijan.

It was in the 70^s of the 19th century that S.A.Shirvani made a great contribution to the development of children's literature in Azerbaijan, the upbringing of our children, the compilation of textbooks and teaching aids. S.A.Shirvani wrote and used the textbooks "Rabiul-efal" (1878), "Tajul-kutub" (1883) in the public school he opened in Shamakhi. At the end of the 19th century H.Zardabi, J.Unsizade, A.G.Chernyaevsky, S.B.Valibekov, R.Afandiev, M.T.Sidgi and others worked a lot to educate the people.

The beginning of the 20th century is a period of a broad social movement rising above the practical application of the ideas of socio-philosophical thought. The manifestation of the enlightenment movement in Azerbaijan is connected with this period. In the early years of the twentieth century, children were required to write works of cognitive and educational value. Because works written for children had to give concrete and convincing information to young readers who did not yet have a sufficient understanding of simple events.

In addition to taking into account the still undeveloped child psychology, the writer was faced with the task of forming a child's worldview by writing works of art that meet this requirement. J.Mammadguluzadeh, M.A.Sabir, A.Sakhhat, S.M.Ganizadeh, S.S.Akhundov, R.B.Afendizadeh, A.Shaig and others gave a powerful impetus to the Azerbaijani children's literature.

Key words: *Transcaucasian Teacher's Seminary, Tbilisi Alexander Teacher's Institute, Azerbaijani children's literature, "Molla Nasreddin", press*

Ədəbiyyat siyahısı

1. Namazov Q. 1920-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil-ədəbiyyat seriyası, 1977, №3
2. Nəbiyev B. Uşaq ədəbiyyatını böyük tələblər səviyyəsinə. Azərbaycan, 1971, №8
3. Sovet ədəbiyyatı. Maarif nəşriyyatı, Bakı-1967, s.285
4. XX. əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Maarif nəşriyyatı, Bakı-1982, s.425
5. S.Ə.Şirvani əsərləri 1-ci cild. Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1967, s.737

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ülkər Baxşıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ

**Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com**

AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASI RUS DRAM TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ

Xülasə

Səməd Vurğun adına Rus Dram Teatrı fəaliyyətə başladığı gündən Azərbaycan dramaturgiyasının nümunələrini səhnəsində canlandırmağı başlıca vəzifəsindən biri saymışdı. Odur ki, incəsənətdən «gözəl olan həqiqət tələb edən» Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının birinci mərhələsində «Oqtay Eloğlu», «Aydın» pyeslərini qələmə alır. Bu əsərlərin baş qəhrəmanları «dövr ruhunun səs borusudurlar: onlar mübarizəçi deyil, bəlkə fikir carçısıdırılar» [1].

Ədib yaradıcılığının ikinci mərhələsində «Od gəlini» faciəsində babəkilər hərəkatının başçıları Babək və Elxanın simasında qulların islam-ərəb istilasına qarşı mübarizəsi əksini tapıb. Yaradıcılığının üçüncü mərhələsində isə zamanın və sosializm ideoloqlarının da tələblərini ödəyən «Sevil», «Almas», «1905-ci ildə» və s. bu yönlü pyesləri teatrın repertuarında yaradılıb.

Teatr müxtəlif illərdə M.F.Axundovun «Hekayəti Xırsquldurbasan», Səməd Vurğunun «Vaqif», «Xanlar», «Fərhad və Şirin», Ənvər Məmmədخانlının «Şərqi səhəri», Sabit Rəhmanın «Xoşbəxtlər», İmran Qasimov və Həsən Seyidbəylinin «Sən niyə yaşayırısan...», İmran Qasimovun «Dairəni genişləndirin» pyeslərinə quruluş verib.

Açar sözlər: teatr, quruluş, Rus Dram Teatrı, pyes səhnə.

Rus Dram Teatrı iki dəfə (1938 və 1941-ci illər) Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadənin «Hekayəti Xırs quldurbasan» komediyasına quruluş vermişdi. Tamaşanın ilk quruluşunun rejissoru A.Ridal, sonrakı quruluşun rejissoru isə P.Jarikov olublar [3].

İkinci dünya müharibəsindən əvvəl və müharibədən sonra Səməd Vurğunun tarixi-inqilabi faciəsi olan «Xanlar» pyesinə (rej. A.Qrinir, rəs. Yefimenko) quruluş verildi [3]. 1943-cü ildə isə Sabit Rəhmanın tükənməz enerjiyə və yumorla aşılması, nikbin ruhlu «Xoşbəxtlər» komediyası teatrın səhnəsində (rej. A.Qrinir, rəssam M.Saginyan və bəstəkar S.Hacıbəyov) canlandırıldı [3].

Hələ 1940-cı ilin yanvar ayında Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesinin premyerası Rus Dram Teatrında rejissor İ.Hidayətzadə, rəssam F.Qusakın birgə yaradıcılığı sayəsində səhnə həllini tapıb [3].

Quruluş 1946-cı ildə həmin heyətdə təkrarlanıb. Əsərdə dramaturqun özünün yazdığı kimi şerimizin «könül dastanı» adlandırdığı, xalq dühasını təcəssüm etdirən,

böyük dövlət xadimi, hər bir ədalətsizliyə qarşı cəsarətlə fikrini bildirməyi bacaran Molla Pənah Vaqifin həyatından bəhs edilir. Pyes qəhrəmanının əsas gücü onun xalqın haqqı səsinə güvənməsindədir. Məhz əsərin 1956-cı ildəki quruluşunun rejissoru Adil İsgəndərov da rol bölgüsündə Vaqifin simasında vətənpərvərliyi, Eldarda igidliyi, Vidadidə dosta sədaqəti, Xuramanda şöhrətpərəstliyi qabarıq tərzdə verməyə səy göstərmişdi. Tamaşada iştirak aktyorlar obrazlarının həyat amallarını əsasən düzgün canlandırmağa nail olmuşdular.

Aktyor K.M.Myakişev Vaqifin simasında xalqının qayğı və arzusunu deyil, eyni zamanda lazımi anlarda əzmkarlığını, cəsarəti sayəsində öz sözünü deməyi bacaran, bəd ayaqda xalqının dayağ nöqtəsi olduğunu sübuta yetirirdi. İfaçının səhnədəki davranışı da onun dərin düşüncə, zəngin zəka sahibi olduğunu aşkarlayırdı.

P.P.Jarikovun ifasında Vidadı mülayim təbiətli, ətrafdakı insanların da özü kimi xoş niyyətli olmalarını düşünür. Lakin rastlaşdığı mühitdəki ədalətsizlikləri gördükdə yeganə pənahı göylərdə axtarır. O, dostu Vaqifə qarşı ədalətsizliyə qarşı etirazını bildirir, lakin yaranmış şəraitdə öz itaətkarlığı sayəsində deyil, yalnız dostu Vaqifin üsyankarlığına haqq qazandırır. İfaçının oyununda yaranmış tərəddüd anının ifadəsi aydın sezilirdi.

Aktyor B.M.Çinkin Eldarı zamanın amansız zülmünə dözməyib öz mübarizkarlığı ilə seçilən, Vaqifin ədalət yolunda həmkarı olan, dostu sədaqətli, düşmənə amansız bir insandır. O, haqq işi uğrunda hər bir zülmə qarşı öz səsini ucaltmağı bacarır. İfaçının final səhnəsində Vaqifin dostu, həmkarı olduğunu çılgın, pafosu ilə sübuta yetirirdi.

Vaqifin gəlini Gülnar obrazını R.S.Ginzburq çox səmimi səhnə ifadə vasitələri ilə canlandırırdı. Gülnarın simasında azərbaycanlı qızlarına məxsus sadə qəlbilik, vəfalılıq öz əksini tapmışdı. İfaçı qayınatası Vaqifin şairliyinə, səmimiliyinə böyük hörmət bəsləyir, çəkdiyi əzabları mənəvi cəhətdən duyan bir insan obrazını canlandırmağı bacarmışdı.

Pyesdə əsas ikinci qadın obrazı olan Xuraman Vaqifin həyat yoldaşını J.D.Kolesniçenko oynayırdı. İfaçı yaratdığı obrazın əsas xüsusiyyətlərini canlandırmağa müyəssər olmuşdur. O, şöhrət düşkünüdür. Məhz ona görə də Vaqiflə İbrahim xan arasında yaranmış ixtilaf onu qorxudur, sonda şöhrətpərəstliyinə pis təsir göstərəcəyini duyur. İfaçı xanın təklifini qəbul etdiyi üçün obrazının iki odun arasında qaldığı anları böyük həyəcanla keçirir. O sonradan faciəli vəziyyətini anladıqda bu biabırçılığı yalnız özünə qəsd etməkdə görür. Tamaşa boyu yaşadığı anlar sonda isə Xuramanın özünü qayadan atma qərarı ifaçını oyununda özünü doğruldu.

Rolun ikinci ifaçısı K.L.Babiçevanın oyununda Xuramanın əsas cizgilərinin səhnə vasitələri lazımi ifadəsi tapılmamışdı. O, Xuramanın şöhrətpərəstliyə olan ehtirasını tam dərəcədə göstərməkdə çətinlik çəkirdi.

Aktyor P.İ.Bolşakov İbrahim xanın xudpəsəndlik, mənəbpərəstlik xüsusiyyətlərini qabartmağa səy göstərirdi. Onun oyununda qadınlara rəzil münasibəti aydın tərzdə nəzərə çarpırdı.

B.Q.Çukmasov şəriət pərdəsinə bürünərək öz alçaq niyyətini həyata keçirən Şeyxəlisi yaltaq, hiyləgər təbiətli bir adamdır. Aktyor kinayəli ibarələri, kinli baxışları ilə obrazın daxili aləmini tamaşaçıya çatdırmağa nail olurdu.

Öz qəddarlığı ilə insanlığa nifrətini göstərən Qacarı rolunu P.B.Yudin səhnədə gördüyümüz digər aktyorlardan fərqli bir səpgidə yaradırdı. İfaçının Qacarı ətrafındakı yaltaqların rəzil simalarına inanmır, onlara şəkk-şübhə ilə yanaşır, hər bir gülüşün arxasında xəyanət görür. Qorxu hissi Qacarı qəlbini didir. Aktyor obrazın intiqam hissini məhz bununla əlaqələndirir. Yudin Qacarı səhnədə tək qalarkən belə onun gözlərindən ölüm xəyalı oxunurdu.

Saray əyanlarının əsas simalarını, rəzil xüsusiyyətlərini, riyakarlığını kinayəli, ikibaşlı ifadələri ilə ifşa edən təlxək obrazı K.Q.Adamovun ifadəsində xüsusi ilə seçilənlərdən biri idi. Təlxək mühitin aldadıcı təmtərağını görür, lakin onun gücü bu yaltaqları yalnız özünün imkanı daxilində ifşa edirdi. Məhz bu cəhətinə görə Vaqif onu «ağıllı təlxək» adlandırır. Aktyorun oyunundan hiss edilirdi ki, ətrafdakı rəzillər arasında şairin işıqlı bir şəxsiyyət olduğu üçün ona qarşı münasibəti mənalı və ciddidir.

Vəzir (K.F.Nikolayev), Tamara (N.N.Vasilişeva), Şaliko (A.S.Falkoviç), Tükəzban (A.L.Suvorova), Kürd Musa (M.E.Lezişvili) və başqa aktyorlar tamaşanın ümumi panoramını yaratmaqda xeyli səy göstərirdilər.

Quruluşun uğurlu alınmasında rəssam Nüsrət Fətullayevin tərtibatında şairin yaşadığı dövrün dolğun tərzdə təsvir edilməsidir. Tamaşa qəhrəmanlıq ruhunun ahəngdarlığına uyğundur. Geyim üzrə Bədurə Əfqanlının geyim eskizləri də hər bir obrazın tərzinə münasib verilib. Bəstəkar Fikrət Əmirovun musiqi parçaları səhnədə cərəyan edən hadisələrin inkişafını izləmək baxımından xoş təsir oyadırdı.

Tamaşada kiçik nöqsanlar nəzərə çarpırdı. İlk əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, aktyorlar bəzi hallarda şeirlərin tələffüzündə ahəngdarlığı pozur, bu da fikrin dəqiq çatdırılmamasına səbəb olurdu. Nöqsanlar sırasında rəqslərin də lazımcına işlənilməməsi də daxil edilə bilər. Lakin göstərilən iradlar yaradıcı kollektivin uğurlu işini heç də kölgələməirdi. Təsədüfi deyil ki, teatrın bu quruluşu kollektivin 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasının repertuarına salınmışdı.

Səməd Vurğun dramaturgiyası daim Rus Dram Teatrının diqqət mərkəzində olub. Şairin «Fərhad və Şirin» pyesinin teatrın nəzərini cəlb etməsinin əsas səbəblərindən biri də müharibə illərində doğma yurdu naminə qəhrəmanlıq göstərən memar-igid Fərhadın vətənpərvər simasının parlaq tərzdə səhnə ifadəsidir. Aktyor K.Myakişev Fərhadın Büstün dağı yarmaq cəhdini böyük əzmkarlıqla yaradırdı. Tənqidin qeyd etdiyi kimi, quruluş dahi Azərbaycan şairi Nizaminin 800 illiyinə həsr olunmaqla bərabər, həm də teatr kollektivinin Azərbaycan dramaturgiyasına olan

marağının parlaq nümunəsi idi. Tamaşa müəyyən mənada teatrda qəhrəmanlıq – romantik üslub xəttinin davam etdirdiyini zənginləşdirirdi. Lakin rejissor B.Velikanov lirik və qəhrəmanlıq motivini üzvi şəkildə uzlaşdırma bilməmiş, qəhrəmanların məhəbbət və igidlik cəhdlərini vahid xətdə verməyə nail olmamışdı. Buna görə də obrazların canlılığı və tamlığı pozulmuşdu. P.Qinzburqun Şirini dramatik baxımdan zəif təsir bağışlayır, K.Myakişevin Fərhadı isə özünün lirik xəttində daha az təsir bağışlayırdı. Buna görə də tamaşanın romantik pafosu bir qədər zahiri xarakter daşıyırdı [2].

Müharibə hər bir insanın həyatında öz təsirini göstərirdi. İmran Qasimov və Həsən Seyidbəylinin «Böyük ürək» pyesində məhz müharibənin acılarını dadmış insanların dinc-quruculuq illərindəki həyatlarından söhbət açılır. Müharibədən sağ-salamat qayıdan üç dost – Rüstəm, Pərviz və Səməd müharibədə həlak olmuş doqquz cəbhə yoldaşlarının əvəzinə çalışmaq, onların əməllərinə, arzularına layiqli həyat sürmək barədə hələ vaqonun kupesində and içirlər.

Pyes Gəncə Dram Teatrının səhnəsində «Böyük ürək» adı ilə quruluş tapıb [2]. Əsərin Rus Dram Teatrında «Sən niyə yaşayırsan...» adı altında səhnədə oynanılması qəhrəmanların həyat konsepsiyalarını daha aydın səpkidə əyan edir. Heç bir mənfi personajı olmayan pyesin iştirakçıları özlərini həyat qarşısındakı məsuliyyətlərini duyur, məhz ona görə də seçdikləri amallara uyğun hərəkət etməyə, yaşamağa səy göstərirlər.

Hadisələr Pərvizin anası Pərinin evində cərəyan edir. Pərviz Rüstəmin sədr olduğu kolxozda müharibədən əvvəl mexanizator işləyirdi. Hal-hazırda isə şəhərdə daha asan iş girmək arzusu ilə əvvəlki peşəsini atır. Bu illər ərzində Pərvizin təbiətində eqoist keyfiyyətlər baş qaldırıb. O istəyir ki, müharibə illərində itirdiyi həyatın əvəzinə daha şən, bayramsayağı əhvalı ömür keçirsin.

«Sən niyə yaşayırsan...» pyesində liriklik, intimlik mövcuddur, lakin bu hisslər uğurlu vətəndaşlıq pafosu ilə əvəzlənir. Quruluşa nəzər yetirərkən ilk növbədə tamaşanın rejissor obrazı diqqət çəkir. Rejissor G.Martınovanın işi pyesin baş ideya istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməsidir. Quruluş əsasən xırda məişətçilikdən, naturalist təfsilatçılıqdan uzaqdır.

Proloqdan başqa əsərin bütün hadisələri Pərinin evində baş verir. Bu mənzil bir növ ölkəmizin, şəhərimizin bir hissəsidir. Səhnədə bütöv divar yoxdur, pəncərə haşiyələrinin bitmiş rəsmi mövcud deyil, onlar şərti olaraq Bakının görkəmi ilə qovuşub interyer və peyzajın harmonik bütövlüyünü yaradır. Səhnənin bu tərzdə lakonik tərtibatında rəssam S.Yefimenkonun yaradıcılığı fantaziyasının xidməti böyük idi.

Tamaşanın aktyor ansamblı arasında heç bir qeyri-şərtsiz B.Şiryenin ifası xüsusi qeyd edilməlidir. Onun ifasındakı Pəri obrazı o qədər kalorikli, daxili zənginliyə malikdir ki, bu rolu istedadlı aktrisanın yaradıcılığında uğuru sayılmalıdır. İfaçı uğuru ilə oğullarının səadətini düşünən ananın mənəvi baxımdan dolğunluğunu nümayiş etdirirdi.

Aktyor A.Falkoviçin ifasında Rüstəm daxilən iradəli, məqsədyönlü, uzaqgörən bir şəxsiyyətdir. Rüstəmin təvazökarlığı, sadəliyi, həyatsevərliyi, zəhmətsevərliyi, ətrafdakı insanlara səmimiliyi tamaşaçıların diqqətindən yayınmırdı. Bu rolun digər iştirakçısı B.Kapustin da öz ifası ilə xoş xarakterli bir insan kimi nəzərə çarpırdı.

Dramatik materialının cüziliyinə baxmayaraq, aktyor N.Stepanov ona tapşırılan Muradov obrazının öhdəsindən gəlirdi. Əfsus ki, bu cür sözü Q.Kaltunova barədə söyləmək mümkün deyil. Pyes Şərqiyyə obrazını daha da tərəvətli oynamağa imkan verdiyi halda, aktrisa bu üstün cəhəti tam ödəyə bilmirdi.

Nəhayət Pərviz obrazının ifaçısı N.Oklonkov haqqında onu demək olar ki, bu rol bir o qədər də asan deyil və bəlkə də məhz ona görə də artist xarakterin tam dərəcədə rəngarəngliyini aşkarlamaqda çətinlik çəkirdi. O obrazı çox açıq-açıqına düzxətboylu oynayırdı. Pərviz bir insan kimi duzsuz, şablon stilyara deyil. O kifayət qədər həyat təcrübəsi keçmiş bir adamdır. Məhz bu cəhət ifaçının oyununda çatışmırdı.

Səməd obrazı bir qədər utancaq, kifayət dərəcədə höcət, eyni zamanda düzgün və prinsiplidir. Obraz L.Qruber tərəfindən düzgün şərhini tapıb. Tənqidin yazdığı kimi pyesdə intriqanın süni şəkildə mürəkkəbləşdirilməsi, uzunçuluğu bəzən gərginliyin azaldılması kimi cəhətlər həm rejissura, həm də aktyor oyununda da nəzərə çarpırdı. Göstərilən iradlara baxmayaraq, müasir problemlərin günün tələbləri səviyyəsində həlli təmənin teatrın repertuarında on bir il müddətdə qalmasına səbəb olmuşdur [4].

Ötən əsrdə Yer kürəsi iki Dünya müharibəsi və sonda isə Sovet imperiyasının dağılmasının şahidi oldu. Bu hadisələrin ömründə silinməz izlər buraxıb. Həmin illərin təəssüratları uzun müddət tarixin magistral istiqamətini, ana xəttini təşkil edib, onun mənəvi cəhətləri bədii yaradığı insanları düşündürüb və tam əminliklə demək olar ki, hələ uzun müddət o günlərin acı həqiqətləri sənət adamlarının əsərlərində öz əksini, ifadəsini tapacağını söyləmək olar.

Yazıçı-dramaturq İmran Qasimovun əsərlərində teatr və dramaturgiya sənətinin «sirləri» adlandırılan xüsusiyyətlər daim sənətkarı düşündürmüş, bu «sirlər» aləminin bədii təəssümünü canlandırmaq sahəsində axtarışlar apardığının şahidi oluruq. Onun Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında səhnə həlli görmüş «Nağıl başlananda...», Səməd Vurğun adına Rus Dram Teatrında isə «Ömür elə qısadır ki...» və «Dairəni genişləndirin» pyesləri son illərdə teatr ictimaiyyətinə təqdim edilib. Rejissor C.Səlimova, bəstəkar X.Mirzəzadə, quruluşçu rəssam Q.Belov və teatrın aktyor heyəti «Dairəni genişləndirin» pyesin incəliklərini hiss edərək, dolğun və maraqlı səhnə əsəri yarada biliblər.

Dramaturq pyesində hadisələri səbrlə, təmkinlə təqdim edir, boş çığır-bağıra uymadan Sergey Uvalkovun ailəsinin dağılması, Zaurun gələcəkdə idmançı kimi yetişmə ümidi heçə enir, Rauf Şabanov bağışlanmaz səhvə yol verdiyinə görə sarsılır. Aliyə vəfat olur. Bu sadalananlar müharibə nəticəsində baş verir, lakin

tamaşa öz nikbin əhval-ruhiyyəsini itirmir, lirik və gərgin dramatik səhnələrdə qəlbi təlatümlərə gətirən incə yumor tamaşaçıya nikbin, poetik pafoslu xoş duyğular təlqin edir. Həmin xoş hisslərin güclü təsirini rəssam Q.Belovun orijinal tərtibatı da artırır. Tamaşa boyu şəhərimizin canlı mənzərəsi görünür. Bir neçə tutumda verilmiş bu mənzərədə pərakəndəlik deyil, əksinə vahid və bütövlük hökm sürür. Tamaşadakı abı-havanın təsirini bəstəkar X.Mirzəzadənin musiqi parçaları daha da gücləndirirdi.

Quruluşda aktyor ansamblının gərgin yaradıcılıq axtarışları da nəzərdən qaçmır. Müharibədən yenidən qayıtmış Aliyənin ifaçısı aktrisa D.Tumarkina çox canlı və yapışıqlı davranışı ilə tamaşaçının qəlbinə yol tapa bilirdi. Doğma şəhərinə qayıdan Aliyənin oyununda bir qədər çaşqınlıq, nigarançılıq özünü büruzə verir. İfaçının tezliklə daha bir döyüşə hazırlaşdığı duyulur. Məlum olur ki, namusu, isməti üstün tutan Məryəmin qızı Aliyə cəbhədən hamilə qayıdıb.

Quruluşda C.Səlimova, yaradıcı ansambl tamaşaçını daim maraq dairəsində saxlayır. Rejissorun verdiyi mizanlar cərəyan edən hadisələrin obrazlı və mənalı çıxmasına imkan yaradırdı. Hadisələr səhnənin sağ və solundakı otaqlarda baş verir. Hiss olunur ki, bu mənzillər şəhərin başqa-başqa küçələrindədir. Hər iki mənzillərin arasında bir skamyada qəhrəmanlar söhbətləşirlər, dərdləşirlər. Bu situasiyanın təbiiliyi rejissor tərəfindən zövqlə işlənib.

Yaradıcı heyət Aliyənin ötən günlərini, sevgilisi Raufla cəbhədəki görüşlərini də çox təsirli verməyi bacarmışlar. Səhnədə Raufla Aliyəni görürük, hər ikisinin söhbətlərini eşidirik. Tamaşaçı onlardan birinin cavabı Aliyənin, digərinin isə Rauf olduğuna inanır. Böyük sənətkarlıq zövqü ilə işlənmiş bu siluətlər (Aliyə və Rauf) onların keçmiş günləri barədə bizi düşündürür, xəyala dalırıq.

Tamaşa boyu Sergey Uqolkov (V.Şerbakov), onun arvadı Lora (İ.Perlova), Rauf Şabanov (K.Adamov), Məryəm (K.Babiçeva), Musa (P.Çukmasov), Nərinə (J.Nevmerjinska), Zaur (V.Paseçkin) və qonşu obrazı (V.Potonov) uğurlu tamaşanın ərsəyə gəlməsində xeyli əmək sərf ediblər.

Pyesin baş qəhrəmanı Aliyə ağır xəstəliyə tutulmasına baxmayaraq, ətrafdakı insanlara xoş niyyətlə yanaşır, hər kəsin qayğısına, fikrinə həssaslıqla yanaşmağı bacarır. Böyük insani hisslərlə ömrünü başa vuran Aliyə ömrünün səadətini digərlərinin xoşbəxtliyində görür. Əsərdəki Aliyə qızı Nərinəni, onun əri Zauru, dostu Sergeyi və sevdiyi Raufu bu aləmdə qoyub ədəbiyyata qovuşur. Hiss edilir ki, Aliyə bu cür həyat sürməsinə görə heç də peşmançılıq çəkmir.

SSRİ xalq artisti Mehdi Məmmədovun tamaşa barədə yazdığı resenziyada oxuyuruq: «...müəllifin və rejissorun fikrincə, Aliyənin həyatı kimi, onun ölümü də ibrət aktına çevrilməli, tamaşaçılara nəcib yaşamağın və başqalarını xoşbəxt yaşamağın əyani təmsalını göstərməlidir» [7].

İstifadə olunan mənbələr

1. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Yazıçı. Bakı. 1979-cu il, səh. 217.
2. С.Сəfərov. Azərbaycan teatri. Bakı, 1974, səh. 274.
3. Вал. Богуславский. Русский Драматический имени Самеда Вургунa. Баку, 1971, стр. 46.
4. Adil Babayev. «Vaqif». «Kommunist» qəzeti, 1956-cı il, 11 may.
5. Исхаг Ибрагимов. «Зачем ты живешь..?», Газ. «Бакинский рабочий», 1960 год., 11 июня.
6. Həsən Seyidbəyli. «Dairəni genişləndirmək». «Bakı» qəzeti, 1975-ci il il, 6 aprel.
7. Mehdi Məmmədov. «Dairəni genişləndirin», «Bakı» qəzeti, 1975-ci il, 25 aprel.

Ильхам Газизаде

**Доктор философии по искусствоведению, доцент,
Институт Архитектуры и Искусства АНАН
nigarqazizade@gmail.com**

**Произведения азербайджанских драматургов на сцене Русского
Драматического Театра**

Резюме. С первого дня своего существования Русский Драматический Театр имени Самеда Вургунa одним из важнейших направлений своей деятельности выбрал постановку на своей сцене произведений азербайджанских драматургов. Поэтому, Джафар Джаббарлы, требующий от искусства «красивую истину», на начальном этапе своего творчества создает такие пьесы, как «Октай Эль-оглы», «Айдын». Главные герои этих произведений – «Глашатаи духа своего времени: может быть, они не борцы, а глашатаи мысли» [1].

На втором этапе творчества писатель в своей драме «Невеста огня» в лице предводителей движения бабекистов Бабека и Эльхана, возглавивших всенародное освободительное движение, отразил борьбу рабов против арабско-исламских завоевателей. А на третьем этапе своего творчества автор создал для репертуара театра такие отражающие потребность времени и социалистической идеологии пьесы, как «Севиль», Алмаз», «В 1950 году» и др. пьесы подобного жанра.

В разные периоды театр ставил на своей сцене пьесу м.Ф.Ахундова «Медведь – победитель разбойника», пьесы «Вагиф», «Ханлар». «Фархад и Ширин» Самеда Вургунa, «Утро востока» Энвера Мамедханлы, Счастливые

люди» Сабита Рахмана, «Жизнь так коротка Имрана Касумова и Гасана Сеидбейли, «Шире круг» Имрана Касумова.

Ключевые слова: театр, постановка, Русский Драматический Театр, пьеса, сцена.

Ilham Qazizadeh
PHD in Art Criticism, Asistant professor
Institute of Architecture and Art of ANAS

nigarqazizade@gmail.com

Azerbaijani drama on the stage of Russian Drama Theater

Summary. Russian Drama Theater after Samad Vurghun considered the revival of examples of Azerbaijani drama on the stage as one of its main tasks from beginning of its activity. Therefore Jafar Jabbarli, who “demands a beautiful truth” from art, wrote “Oqtay Eloglu” and “Aydin” plays in the first stage of his work. The protagonists of these works are “the voice of the spirit of the time: they are not fighters, perhaps they are heralds of thought” [1].

In the second stage of the writer’s work, the tragedy of the “Bride of Fire” reflected in struggle of slaves against the Islamic-Arab invasion in the person of Babek and Elkhann, leaders of the Babek movement. In the third stage of his work, the theater’s repertoire included “Sevil”, “Almas”, “In 1905” and others plays that also met the requirements of the ideologues of the time and socialism.

M/F/Akhundov’s “Hekayeti-Khirsguldurban”, Samad Vurgun’s “Vagif”, “Khanlar”, “Farhad and Shirin”, Anvar Mammadkhanli’s “Morning of the East”, Sabit Rahman’s “Happy”, Imran Gasimov and Hasan Seyidbayli’s “Why are you living”, Imran Gasimov’s “Expand the circle” plays were staged by Theater during different years.

Key words: theater, structure, Russian Drama Theater, drama, stage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Vidadi Qafarov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY TELMAN QIZI ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

nəzdində Regional Kollec

Şahsevənlər küçəsi 153, Gəncə 2003

gny.aliyeva@gmail.com

COYS KEROL OATSIN “SARIŞIN” ROMANINDA UYDURMA VƏ REALLIĞIN SİNTEZİ

Xülasə

Məqalə Coys Kerol Oatsın “Sarışın” romanının mif və reallıq aspektlərindən təhlilinə həsr olunub. Tədqiqatın məqsədi Coys Kerol Oatsın roman personajı kimi real insandan necə istifadə etdiyini göstərməkdir. 1938-ci ildə Nyu-Yorkun Lokport şəhərində dünyaya göz açan Coys Kerol Oats müasir Amerika ədəbiyyatının məhsuldar yazıçılarından biri hesab olunur.

Yazıcının 2000-ci ildə nəşr olunan “Sarışın” romanı Merilin Monronun həyatının uydurma təsvirinə həsr olunub. Merilin Monro obrazı ilə yazıçı Amerika cəmiyyətində ağ və gözəl qadına münasibət problemini göstərir. Roman 1926-cı ildə qeyri-qanuni nikahdan dünyaya gələn Norma Cen Beykerin hekayəsindən bəhs edir, nənəsi tərəfindən himayəyə götürülən qızcığaz daha sonra bir çoxlarının xatirəsində əbədləşən məşhur ulduza çevrilir. “Sarışın” romanı həm çətin başa düşüləndir, həm də valehedicidir. Oats inandırıcı şəkildə real həyatdan olan böyük kino ulduzunu kiçik, zəif bir qızcıqaza çevirir.

Oatsın Merilini həqiqətən də bədbəxtidir. Onun bədbəxtlikləri uşaqlıq travmaları və tərک edilməsi ilə açıq şəkildə bağlıdır. O, həmçinin özünə inamsız və xəyalpərəst biri kimi təsvir olunur. Ümumiyyətlə, C. Oats Merilin və Norma Cen obrazları vasitəsilə real amerika cəmiyyətində qadına münasibət problemini işıqlandıрмаğa çalışır.

Açar sözlər: mif, fantastika, reallıq, Merilin Monro, nağıl

1990-cı illərin əvvəllərindən Coys Kerol Oatsın yaradıcılığında irq və etnik mənsubiyyət məsələlərinə artan maraq özünü göstərirdi. Onun Merilin Monronun həyatının uydurma təsviri olan “Sarışın” (2000) romanı ağların kimlik və mənlik təkamülünü tənqidi şəkildə əks etdirir və irqçiliyi sosial təcrübə ilə fərdi subyektin təkamülü arasında mürəkkəb dialoq kimi göstərir. Roman irqçiliyin ağdərili qadın şəxsiyyətinə təsirlərini əks etdirir, irq və cins ideyaları ilə bağlı güc və diskursiv konsepsiyalar haqqında sualları cavablandırmaq məqsədi daşıyır. Bununla da, əsər irqçilik probleminin ağ qadın kimliyini müəyyənləşdirməklə bərabər məhdudlaşdırıldığını da ifadə etmiş olur.

Qevin Kelon Bruksun fikrincə, Oatsın 1997-ci ildə Şahzadə Diananın ölümü ilə bağlı məqaləsi, kitabı yazmaq üçün stimul oldu. “Time” üçün yazılan “Onun

Axtardığı Sevgi” başlıqlı məqalədə şahzadə “Britaniyanın qondarma “kral ailəsi” tərəfindən həyasızcasına istifadə edilən bakirə qız” kimi təsvir edilir və iddia edilir ki, “xoşbəxt sonluqla bitməyən nağıllarda amansız məntiq olduğu kimi, Diana da “quruluşun nəzərdə tutulan qurbanı” idi [2, s. 216].

Yazıçı özü “Sarışın” romanını Herman Melvilin “Mobi-Dik” əsəri ilə müqayisə edərək deyir: “Güman edirəm ki, mən Mobi Dik kimi bir şey düşünmüşdüm. Orada əslində ağ balina var idi və Melvil balinalar haqqında çox təfərrüatlı şəkildə yazırdı. Və o romanın ən gözəl olan hissəsi, mənəcə, obyektiv dünyaya güvənməkdir. Çox gözəl yazılmış roman bir qədər də mifikdir və Mobi-Dikin hər hansı bir balina olduğunu düşünmək olmaz. Deməli, Marilin Monro mənim Mobi Dikim oldu, deyəsən; Mən əfsanəvi, mifik strukturlar və şəkillərlə işləyirəm və təsəvvür edilən çox şey var.” [1]

C. Oats Merilin Monronun həyatına əsaslanan “Sarışın” romanında olduğu kimi kimi, Melvil də İsmayılın balina ovundan bəhs edən epik romanı yazarkən real hadisələrdən ilhamlanıb. Həm Mobi-Dik, həm də Sarışın mifik obrazlardan istifadə olunan “epik” romanlar kimi, müəyyən bir tarix və mədəniyyət daxilində insan təcrübəsini anlamlandırmağın yollarını təklif edən vasitəçi povestlər rolunu oynayır. Hər şeydən əvvəl “Sarışın” Monronu Amerika cəmiyyətində müəyyən bir dövrün ideal və normalarının təcəssümü kimi başa düşülən edir. Üstəlik, Oatsın “Mobi-Dik”ə mətnlərarası istinadı xüsusi bir mövzunu, yəni ağılıq problemini doğurur. “Mobi-Dik”in qəhrəmanı İsmayıl kimi o, Amerikanın müharibədən sonrakı dövründə bir qadın və məşhur ictimai xadim kimi öz yerini tapmağa çalışarkən cəmiyyətdən uzaqlaşma və təcrid hisslərindən əziyyət çəkir.

Yazıçı bioqrafı Qreq Consona romanla bağlı fikirlərini ifadə edərkən bildirir ki, əvvəlcə o, bir fotoşəkildə gördüyü on yeddi yaşlı Norma Cen Beyker adlı “tənha bir qıza həyat vermək” üçün bir hekayə yazmaq niyyətində idi. Roman personajın uşaqlıq və yeniyetməlik dövrlərini əhatə edəcək, daha sonra qız Merilin Monro adını qəbul etdiyi zaman isə sona çatacaqdı. Yazıçının hər şeyi mümkün qədər poetik təsvir etdiyi əsər nağıl təsiri bağışalayacaqdı [3, s. 144]. Lakin Oats Monronun filmlərinə baxdıqca, onun intellekti və yumoru, ciddi aktrisa kimi görünmək əzmi və karyerasının XX əsrin ortalarında Amerika mədəniyyətinin din, teatr, siyasət, cinayətlə kəşiməsi barədə çox şey öyrəndi və başa düşdü ki, bu qadını araşdırmaq üçün ona daha böyük həcmli əsər lazımdır.

Merilin Monronun mifi xüsusidir, çünki üç qadın obrazını özündə birləşdirir. Birincisi, sadələvh və həssas Norma Cen Beykerdir. Uşaq evində böyüyən bu qeyri-qanuni qızçıqaz hər zaman ailə, təhsil, pul və təhlükəsizlik arzusunda olur və teatrlardakı ulduzlara sitayiş edir.

İkinci qadın obrazı gözəllik və cazibədarlıq simvolu, kino ilahəsi Merilin Monrodur. O, cazibədar görünüşü və zərif səsi ilə Hollivud studiya sisteminin süni yaratdığı obrazdır. Bununla belə, paradoksal olaraq, o parıldayan, cazibədar obrazın arxasında Merilin qadın olmağın utancını və özünə nifrətini (cinsi istismar, qadınlıq

problemləri kimi səbəblərdən – G.Ə.) daşıyır.

Üçüncü obraz isə, nağılların və dini düşüncələrin saf və bakirə məxluqu - Sarışın simvoludur. O, gözqamaşdırıcı mədəniyyətdə Oatsın “sarışın həyat” adlandırdığı yüksək səviyyəli, səliqəli və ləkəlməyən varlığın təsviridir. Sarışın doğulmaq lazım deyil, bu, əldə edilə bilər, lakin qüsursuz bir həyata zəmanət verə bilməz. Ağ gözəlliyin ideal obrazı kimi arzulanan və pərəstiş edilən Sarışın buna baxmayaraq, patriarxal cəmiyyətdə bir mənalı qarşılanmır, hətta murdarlanır.

“Sarışın” Monronun tərcümeyi-halı, hətta subyektin həyatının tarixi faktlarını izləyən bioqrafik roman deyil. Roman fantastika və təxəyyül məhsuludur, Oats daha dərin poetik həqiqətə nail olmaq üçün Monronun həyatının təfərrüatları ilə oynayır, onları yenidən təşkil edir və hətta bəzilərini özü uydurur.

C. Oats romanı yazarkən həmçinin nağıl və qotik romanın ədəbi ənənələrindən də istifadə edirdi. 1997-ci ildə nağıllarla bağlı essəsində o, qadınlar arasında rəqabətin bir çox istiqamətlərdə olduğunu vurğulamışdır: “Bunlardan biri nağılların böyük əksəriyyətində əsas qəhrəman olmaq arzusudur, bu isə həddindən artıq gənclik və həddindən artıq fiziki gözəllik tələb edir; sadəcə gözəl olmaq kifayət deyil, insan ‘səltənətdə ən böyük gözəllik’, ‘yer üzündə ən gözəl’ olmaq lazımdır...” [6]

Həmin nağılın Hollivud versiyası Ədalətli Şahzadə və yaraşlıq Qara Şahzadənin romantikası, Norma Cenin gördüyü ilk filmin süjeti və həyatının təkrarlanan fantaziyasıdır. Nağılın qotik üslubda olan variantında Qaranlıq Şahzadə şahzadəni pərili qalada həbs edən güclü bir kişidir. Norma Cen qəddar kişilər tərəfindən idarə olunan bir sistemin qurbanı olduğuna görə onun getdiyi “Studio” bu qorxunc məkanın ifadə edir.

Bu mövzular Norma Cenin 1947-ci ilin sentyabrında, iyirmi bir yaşında “The Studio”da ilk film dinləmələrinə getdiyi zamanın gündəliyi kimi rəvayət edilən “Hummingbird” adlı fəsildə birləşir. O, aktyorluq sinfində dinləmələrə və prodüser cənab Z ilə görüşməyə dəvət olunan yeganə qızıdır və o, bunun istedadının tanınması ilə əlaqədar olduğunu düşünür. O, həmçinin gözəl tropik quşlardan kolleksiyası olduğuna inandığı cənab Z-nin məşhur quşxanasına dəvət olunub; lakin, otağa girəndə, canlı quşlar əvəzinə şüşə qutuda ölü doldurulmuş quşların olduğunu görür. O, bütün ölü quşların dişi olduğunu düşünür; ölümdə qadına aid bir şey var [6]. Cənab Z onu ofisinin arxasındakı şəxsi mənzilinə aparır və orada onu vəhşicəsinə zorlayır. Alçaldılmış halda o, dinləmələrə getmək üçün ayağa qalxır, lakin sonra başa düşür ki, bu zorlama elə “dinləmə” idi və o, rolu alır, indi isə ona yerni ad verilməlidir. Fəsil onun vəcd dolu, dəhşətli dirçəliş bəyannaməsi ilə bitir: “Mənim yeni həyatım! Yeni həyatım başladı! Bu gün başladı!...İndi başlayır, iyirmi bir yaşım var və mən Merilin Monroyam.”[4, s. 349]

Tədqiqatçıların fikrincə, romanın fantastika şəklində qurulması səbəbilə həyat hadisələrinin xronologiyası ədəbi növün povest quruluşuna aid olunur. Hətta C. Oatsın romanın bölmələrini səliqəli və ardıcıl şəkildə təşkil etməsi də buna səbəb

kimi göstərilir. Məsələn, “Qadın: 1949-1953”; “Merilin 1953-58” və “Keçmiş İdmançı və Sarışın Aktrisa”; “Nyu York Metrosunda Amerikanın Sevgi Tanrıçası” və s. Bu ardıcılıq kitabı təsadüfən açaraq vərəqləyərkən belə Merilin Monronun həyatının bir qədər ağır, lakin səliqəli təsvirini görməyimizə imkan verir. Əsaslı faktlara bənzər hissələrin mövcudluğu məhz romanın uydurma yoxsa real avtobioqrafiya olduğunu anlamaqda çəşnliq yaradır. Məsələn, “Ad gününüz mübarək cənab Prezident” başlıqlı hissə real tarixi hadisəyə əsaslanır:

...o, mikrofonun qarşısında dayanmış, çəşmiş və mənasız şəkildə gülümsəyərək, dodaqlarının qırmızı pomadasını yalayaraq, sanki harada olduğunu, bunun nə olduğunu xatırlamağa çalışmış kimi, parıldayan gözləri ilə, hüdürdaban ayaqqabularında yellənirdi, nəhayət, uzun fasilədən sonra zəif, boğuş, Merilin tərzi seksual-qırtlaq səsi ilə oxumağa başladı. Ad günüüüüün mübaaaarak! Ad günüüüüün mübaaaarak! Ad günün mübaaaarak, Cənab Prezidiideent. Ad günüüüün mübaaaarak! Nə isə, o, ağzındaki dəhşətli quruluğa, qulaqlarındaki uğultuya və gözlərini qamaşdıran fırlanan projektorlara baxmayaraq nəfəsini kəsən kəlimələrdən xilas oldu. Ayaqüstə yıxılmamaq üçün çarəsizcəsinə mikrofondan tutur, smokinqdə dayanan aparıcı isə ona heç bir köməklik göstərmədən arxadan şiddətli əllərini çırpır və onun parıldayan paltarının arxasına baxıb canavar kimi gülümsəyirdi. [5, s. 720]

Zənnimizcə, romanın ən böyük qüsuru Merilin Monronu canlı, nəfəs alan bir varlığa çevirə bilməməsindədir. Burada onun zəkəsindən, intellektindən əsər-ələmət yoxdur. Oats, Merilini fərd kimi deyil, daha çox simvolik bir fiqur, şöhrətin sanki ögey ana olduğu müasir bir nağılın qəhrəmanı kimi görür.

ABŞ kontekstində və amerikan ədəbi ənənəsində anlayışların formalaşması və interfeysinə uyğun olaraq, əsərin təhlili qəhrəmanın cinsi və irqiləşmiş şəxsiyyətinin qurulmasının necə mürəkkəb və narahatlıqla dolu təmsil olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Atlas, James; Banks, Russell; Dillon, Millicent; McGrath, Charles; Oates, Joyce Carol & Schama, Simon. The real story: Literary fact and fiction, PEN America: A Journal for Writers and Readers, 2002. URL: <http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/1066/prmID/547>
2. Cologne-Brookes, Gavin. Dark Eyes on America: The Novels of Joyce Carol Oates. Baton Rouge: Louisiana State UP, 2005
3. Johnson, Greg. Invisible Writer: A Biography of Joyce Carol Oates. New York: Plume, 1988.
4. Oates, J. C. Blonde. HarpPeren, 2001.
5. Oates, J. C. Blonde. New York: Ecco P, 2000.
6. <https://www.newyorker.com/books/second-read/joyce-carol-oatess-blonde-is-the-definitive-study-of-american-celebrity>

7. <https://www.theguardian.com/books/2000/apr/09/fiction.reviews1>

GUNAY ALIYEVA

**“A SYNTHESIS OF FICTION AND REALITY IN JOYCE
CAROL OATS’ NOVEL “THE BLONDE”
SUMMARY**

“The Blonde” by Joyce Carol Oates is a fictionalized depiction of the life of Marilyn Monroe. It tells the story of Norma Jeane Baker, a woman born to an unwed mother in 1926 who, after being taken into custody by her grandmother and eventually finding work as a pin up model, becomes the famed starlet immortalized today. Blonde is both an unwieldy and fascinating work. Oates convincingly reduces this larger-than-life movie star to a tiny, broken girl. Oates's Marilyn is truly unwell, in many ways as disturbed as her mother was.

Her sexual misadventures and inability to function in any orthodox relationship are clearly tied to her abandonment as a child. She is by turns miserable, unstable, insecure, and delusional. Ultimately, “Blonde” itself is impressive; an eerie, gossipy, voyeuristic experience. The article is devoted to the analysis of the novel from the aspects of myth and reality. The aim of this paper is to show how Joyce Carol Oates uses real person as a character of her novel. With the character of Marilyn Monroe writer shows the problem of white, beautiful in American society.

Key words: myth, fiction, reality, Marilyn Monroe, fairy tale

ГЮНАЙ АЛИЕВА

**СИНТЕЗ ВЫМЫСЛА И РЕАЛЬНОСТИ В РОМАНЕ
ДЖОЙС КЭРОЛ ОУТС «БЛОНДИНКА».
РЕЗЮМЕ**

«Блондинка» Джойс Кэрол Оутс — это вымышленное изображение жизни Мэрилин Монро. В нем рассказывается история Нормы Джин Бейкер, женщины, родившейся у незамужней матери в 1926 году, которая, будучи взятой под опеку своей бабушкой и в конце концов найдя работу моделью в стиле пин-ап, становится знаменитой старлеткой, увековеченной сегодня. Блондинка — одновременно и громоздкая, и увлекательная работа. Оутс убедительно сводит эту невероятную кинозвезду к крошечной сломленной девочке. Мэрилин Оутса действительно нездорова, во многом так же обеспокоена, как и ее мать. Ее сексуальные приключения и неспособность вести какие-либо ортодоксальные отношения явно связаны с тем, что ее бросили в детстве. Она то несчастная, нестабильная, неуверенная в себе и бредовая. В конце концов, сама «Блондинка» впечатляет; жуткий,

сплетничающий, вуайеристский опыт. Статья посвящена анализу романа с позиций мифа и реальности. Цель этой статьи — показать, как Джойс Кэрл Оутс использует реального человека в качестве персонажа своего романа. С помощью образа Мэрилин Монро писатель показывает проблему белого, прекрасного в американском обществе.

Ключевые слова: миф, вымысел, реальность, Мэрилин Монро, сказка

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent Nəzmiyyə Axundova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI

Baş müəllim

Xarici dillər kafedrası

Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58

İmanova.kamala@outlook.com

GALSWORTHY'S PORTRAIT AS A MAN AND AS A WRITER.

Summary

John Galsworthy is a British novelist and playwright. He was awarded the 1932 Nobel Prize for Literature, having been appointed to the OM in 1929.

The son of a prosperous lawyer, Galsworthy was born in Coombe, Surrey, educated at Harrow, and took a degree in law at New College, Oxford (1889). Called to the bar in 1890, he specialized in marine jurisprudence. To gain experience he travelled (1893) to the Far East on a merchant ship, encountering Joseph Conrad, who later became his friend.

Galsworthy's first novels and stories were published under the pseudonym John Sinjohn: *From the Four Winds* (1897), *Jocelyn* (1898), *Villa Rubein* (1900), and *The Island Pharisees* (1904). His first major success, however, was with *The Man of Property* (1906), which later became the first volume in *The Forsyte Saga*, first published in its complete form in 1922 (the other volumes are *In Chancery*, 1920; and *To Let*, 1921). In the Forsyte novels Galsworthy cast a critical eye over the new monied class in Victorian and Edwardian society. The trilogy *A Modern Comedy* (1929), comprising *The White Monkey* (1924), *The Silver Spoon* (1926), and *Swan Song* (1928), embodied a more sympathetic view.

In 1906 Galsworthy enjoyed a triumph with his first play, *The Silver Box*. Like the plays that followed it – *Strife* (1909), *Justice* (1910), and *The Skin Game* (1920) among them – *The Silver Box* succeeded by reason of its naturalistic dialogue and straightforward construction, with the dramatist content to let his characters act out their own destinies without his obviously taking sides or manipulating them to expound a message. Galsworthy's *Collected Plays* appeared in 1929. Among his posthumously published works was a volume of poems (1934). The theme of *Justice* had demonstrated Galsworthy's concern with the plight of prisoners. He also took an active interest in various literary causes, becoming the first president of PEN (International Association of Poets, Playwrights, Editors, Essayists, and Novelists) when it was founded in 1921 and president of the English Association (1924).

His contemporaries highly regarded him as a playwright, whose plays often dealt with social issues about class and justice.

Key words: novelist, Nobel Prize, literature, plays, trilogy, characters.

John Galsworthy (14 August 1867 – 31 January 1933) was an English novelist and playwright, winner of the Nobel Prize for Literature in 1932. John Galsworthy began his career with a mood of self-criticism and even self-condemnation. Galsworthy's novels addressed the class system in England, especially the rise of the merchant class, or "new money," and its relations to the aristocracy, or "old money." In the wake of the Industrial Revolution and urbanization, Galsworthy's works reflected the inevitable conflicts that arose during the transition from a more pastoral society to a modern one. Galsworthy's attempt to assess the values of his age is defined in The Forsyte Saga, his most famous work, as the struggle of Beauty against the Idea of Property or Possession. Galsworthy was a representative of the literary tradition which has regarded the novel as a lawful instrument of social propaganda. He believed that it was the duty of an artist to state a problem, to throw light upon it, but not to provide a solution. Before starting his career as a writer Galsworthy read widely the works of Kipling, Zola, Turgenev, Tolstoy, and Flaubert.

Biography.

Galsworthy was born at Kingston Hill in Surrey, England, into an established wealthy family, the son of John and Blanche Bailey (nee Bartleet) Galsworthy. His father was a lawyer and director of several companies, and his mother was a daughter of a Midlands manufacturer. His family was prosperous and well established, with a large property in Kingston upon Thames that is now the site of three schools: Marymount International School, Rokeby Preparatory School, and Holy Cross Preparatory School. He attended Harrow and New College, Oxford, training as a barrister and was called to the bar in 1890, but as he wanted to specialize in marine law, he joined his family's shipping business and spent time travelling around the world. During these travels he met Joseph Conrad, then the first mate of a sailing-ship moored in the harbor of Adelaide, Australia, and the two future novelists became close friends. This meeting convinced him to give up law and become a writer instead. With the death of his father in 1904, Galsworthy became financially independent. In 1895, Galsworthy began an affair with Ada Nemesis Pearson, the wife of one of his cousins. After her divorce the pair eventually married on September 23, 1905 and stayed together until his death in 1933. Galsworthy had lived in secret with her for ten years, because he did not want to cause distress to his father, who would not approve the relationship. They had begun the affair while Ada's husband Arthur served in the Boer war. According to some biographers Galsworthy, a "decent chap" of his times, was dominated by his wife who was atrocious and hypochondriac. She became the inspiration for many of Galsworthy's female characters. Before their marriage, they often stayed clandestinely in a farmhouse called Wingstone in the village of Manaton on Dartmoor, Devon. In 1908 Galsworthy took a long lease on part of the building, and it was their regular second home until 1923. During World War I, he worked in a hospital in France as an orderly after being passed over for military service. John Galsworthy lived for the final seven

years of his life at Bury in West Sussex. He died from a brain tumor at his London home, Grove Lodge, Hampstead. In accordance with his will, he was cremated at Woking, and his ashes scattered over the South Downs from the air. There is also a memorial in Highgate "New" Cemetery and in the cloisters of New College, Oxford, cut by Eric Gill.

1. From the Four Winds (1897) (as by John Sinjohn)
2. Jocelyn (1898) (as by John Sinjohn)
3. Villa Rubein (1900) (as by John Sinjohn)
4. The Island Pharisees (1904)

Galsworthy's first four books were published at his own expense under the pseudonym John Sinjohn, the first being a collection of short stories, From the Four Winds (1897). After reading Maupassant and Turgenev, Galsworthy published Villa Rubein (1900), in which he started to find his own voice. These early efforts, written under the influence of Kipling and Russian novelists, he later labelled as heavy and exaggerated.

These and several subsequent works were published under the pen name of John Sinjohn, and it was not until The Island Pharisees (1904) that he began publishing under his own name, probably owing to the recent death of his father. Galsworthy wrote the novel originally in the first person, then in the third, and revised it again. Its final version was not finished until 1908. His first full-length novel, Jocelyn, was published in an edition of 750 under the name of John Sinjohn—he later refused to have it republished.

Titled The Island Pharisees, the story is about an unusual young man called Richard Shelton. Galsworthy considered this book to be one of his most important works.

Galsworthy also gained recognition as a dramatist with his plays, that dealt directly with the unequal division of wealth and the unfair treatment of poor people. In his first noted play, The Silver Box (1906), the divide is between a wealthy politician's family and an unemployed man's impoverished family. After a silver cigarette case and a prostitute's purse are allegedly stolen, the two groups of suspects are dealt with very differently by police and the courts. In Strife (prod. in 1909) three years later, the obviously opposing sides would seem to be the owners of a factory and the striking workers. But it becomes apparent the wives and children of the workers are those who suffer most due to the intransigence of both the capitalists and the unionists. Justice (prod. in 1910) encouraged the Home Secretary, Winston Churchill, in his program for prison reform. Galsworthy's acclaimed play Quality (1912) takes the side of a craftsman, a shoemaker, against the big companies that mass-produce footwear. By The Skin Game (1920), adapted for film by Alfred Hitchcock in 1931, the struggle has become a fight between different factions of the wealthy. A family of old established gentry fights a land war with a nouveau riche,

formerly working class, clan intent on despoiling the countryside with industry. In Loyalties (1922), sometimes considered Galsworthy's best play, we're back to a robbery at a wealthy house. But this time the victim is a rich Jew, who is eventually also blamed for the death of the man who robbed him. To Galsworthy's credit, it shines a rare light on anti-Semitism in Britain at the time, albeit as a contradiction within the upper classes.

Galsworthy wrote many other plays over this time, but perhaps these selected highlights of his dramatic work show how his attention shifted. Issues of economic disparity make way for other injustices. Which is not to say only works criticizing the concentration of wealth are worthy or that only stark class warfare provides a proper topic, but only to note how one writer's moral focus adjusted over the years.

Forsythe Saga

1. The Man of Property (1906)

1.5. Indian Summer of a Forsythe (1987)

2. In Chancery (1920)

3. To Let (1921)

The Forsythe Saga: The Official Companion (2002)

The Man of Property / In Chancery (2002)

The first novel of this vast work appeared in 1906. The Man of Property was a harsh criticism of the upper middle classes, Galsworthy's own background. Galsworthy did not immediately continue it; fifteen years and with them the First World War intervened until he resumed work on the history of the Forsytes with In Chancery (1920) and To Let (1921). Meanwhile he had written a considerable number of novels, short stories, and plays.

His wife's previous unhappy marriage with Galsworthy's cousin formed the basis for the novel The Man of Property (1906), which began the work The Forsythe Saga (1906-28). The first appearance of the Forsythe family was in one of the stories in Man of Devon (1901). The saga follows the lives of three generations of the British middle-class before 1914. Soames Forsythe was modelled after Major Arthur Galsworthy, the writer's cousin. Soames, a collector of paintings, is married to beautiful and rebellious Irene, who is his most valuable possession. Irene begins an affair with Jolyon Forsythe, Soames's cousin. The incident, when Soames rapes his wife, was supposedly based on Ada Galsworthy's experience with her former husband Arthur. His second wife, Wilhelmine, said that "the stories that Ada put about to her intimates of her unhappy married life were the exaggerated imaginings of a somewhat neurotic woman who found that she was bored with the man she had married and was seeking to justify, to herself as well as to her closest friends, her resentment of the fact that he was equally bored with her." (The Man of Principle: A View of John Galsworthy, 1963, pp. 52-53) Galsworthy himself connected "A with I" in a letter buried in a copy of The Life and Letters of John Galsworthy by H.V.

Marrot (1935). ('Young Galsworthy: The Forging of a Satirist' by Drew B. Palette, *Modern Philology*, Volume 56, Number 3, Feb. 1959)

In the second volume, In Chancery (1920), Irene and Soames divorce, she marries Jolyon, and bears a son, Jon. Soames and his second wife, Annette Lamotte, have a daughter, Fleur. In the third volume, To Let (1921), Fleur and Jon fall in love, but Jon refuses to marry her.

The Country House (1907), Fraternity (1909), The Patrician (1911), and The Dark Flower (1913) are not novels in the sequence, but they are related to it in place and time. Galsworthy wove social history into his novels: he reproduced the values, classes, hierarchy, stability, and smugness of the Edwardian era.

Forsyte Saga: A Modern Comedy

1. The White Monkey (1924)
2. The Silver Spoon (1926)
3. Swan Song (1928)

Two Forsyte Interludes (1928)

On Forsyte Change (1930)

After World War I Galsworthy produced another, less successful, cycle of novels about the Forsyte family in post-war England. The White Monkey (1924), The Silver Spoon (1926), and Swan Song (1928) were collectively published in 1929 as A Modern Comedy. This series is less firm than The Forsyte Saga, its characterizations are weaker, and its architectural quality is disjunctive. It reflects Galsworthy's own uncertainty about the years after the war, which were marked by a revolution in values whose outcome was uncertain. After the second cycle was completed, Galsworthy published two more novels, Maid in Waiting (1931) and Flowering Wilderness (1932).

A Silent Wooing and Passers By, the two interludes, came out in 1927. Galsworthy returned to the world of the Forsytes in 1930 with a further collection of stories, On Forsyte Change. Romain Rolland, the writer of Jean-Christophe (1904-1912), coined a special term, the roman-fleuve, to describe this kind of series of novels, which can be read separately, but which form a coherent narrative.

In 1931 Galsworthy followed the immense success of the Forsyte books with a further collection of stories, On Forsyte Change. The Man of Property established Galsworthy's reputation as an important writer. He also gained recognition as a dramatist with his plays that dealt directly with the unequal division of wealth and the unfair treatment of poor people.

Although Galsworthy chronicled changes in the middle-class family in England, he said in the preface of The White Monkey, that the English character had changed very little since the Victorianism of Soames and his generation. "He emerged still thinking about the English. Well! They were now one of the plainest and most distorted races of the world; and yet was there any race to compare with them for good temper and for 'guts'? And they needed those in their smoky towns, and their

climate - remarkable instance of adaptation to environment, the modern English character! 'I could pick out an Englishman anywhere,' he thought, 'and yet, physically, there's no general type now!' Astounding people!"

These books, as with many of his other works, deal with social class, and upper-middle class lives in particular. Although sympathetic to his characters, he highlights their insular, snobbish, and acquisitive attitudes and their suffocating moral codes. He is viewed as one of the first writers of the Edwardian era who challenged some of the ideals of society depicted in the preceding literature of Victorian England. The depiction of a woman in an unhappy marriage furnishes another recurring theme in his work.

About Galsworthy.

Speaking about the style one can say that the words make part of a prolonged inner monologue, which becomes Galsworthy's favourite method of characterization. The inner speech of the hero is indissolubly linked with the author's comments. The language of the monologues is concise and laconic, utterly devoid of sentiment. It is quite free of abstract terms, and is exceedingly terse, practical and full of idiomatic constructions commonly used in everyday speech. Besides the inner monologue and characterization through surroundings, Galsworthy, ever resourceful in his search for the realistic approach, makes ample use of the dialogue as an efficient means to let his characters speak for themselves without author's interference. Their speech might be described as a curious combination of vulgar colloquialisms with bookish and learned phraseology, of English and French slang with solemn parody of Biblical constructions. Exaggeration goes hand in hand with understatement.

Galsworthy perfectly realized, - indeed, he was one of the first writers to do so, - that the flippant manner and the crude speech of post-war young people was the result of a severe shock of disillusionment: they were so disappointed with those fine words that used to go with a fine show of public feeling that for them "the bottom had tumbled out of sentiment", and satire both in art and in mode of talk seemed to be the only possible alternative. The manner of speaking, cynical, affectedly coarse, substituting descriptive slangy catchwords for the proper names of things, is strongly contrasted to formal, plain speech, with the habit of giving things their common standard meanings and never saying more than is strictly necessary.

As a follower of the realistic tradition, Galsworthy never fails in attaching special significance to the tiniest details. Galsworthy's realism does not only lie in his capacity for making his hero part and parcel of his surroundings and convincing the reader of his typicality: he is a fine artist in reproducing the individual workings of his characters' minds.

Galsworthy's novels, by their abstention from complicated psychology and their greatly simplified social viewpoint, became accepted as faithful patterns of English life for a time. Galsworthy is remembered for this evocation of Victorian and

Edwardian upper middle-class life and for his creation of Soames Forsyte, a dislikable character who nevertheless compels the reader's sympathy.

A television serial of *The Forsyte Saga* by the British Broadcasting Corporation achieved immense popularity in Great Britain in 1967 and later in many other nations, especially the United States, reviving interest in an author whose reputation had plummeted after his death.

Causes.

Through his writings Galsworthy campaigned for a variety of causes, including prison reform, women's rights, and animal welfare, and also against censorship. Galsworthy was a supporter of British involvement in the First World War. In an article for *The Daily News* on 31 August 1914 Galsworthy called for war on Germany to protect Belgium. Galsworthy added "What are we going to do for Belgium — for this most gallant of little countries, ground, because of sheer loyalty, under an iron heel?" During the First World War he worked in a hospital in France as an orderly, after being passed over for military service, and in 1917 turned down a knighthood, for which he was nominated by Prime Minister David Lloyd George, on the precept that a writer's reward comes simply from writing itself.

Galsworthy opposed the slaughter of animals and fought for animal rights. He was also a humanitarian and a member of the Humanitarian League. He opposed hunting and supported the League for the Prohibition of Cruel Sports.

Honours.

In 1919, John Galsworthy received Belgian *Palmes d'Or*.

During World War I Galsworthy tried to enlist in the army, but he was rejected due to his shortsightedness. He actively supported the war effort, raising funds, working in France for the Red Cross, and helping refugees in Belgium. When the United States entered the war, Galsworthy thought that it had given England its "first hope".

Galsworthy was offered a knighthood in 1917, but he refused it in the belief that "no artist of Letters ought to dally with titles and rewards of that nature. He should keep quite clear and independent."

In 1924 Galsworthy founded with Catherine Dawson Scott PEN, an international organization of writers. The trust fund was financed by his Nobel Prize money. The organization was named PEN when someone pointed out at the first meeting that the initial letters on poet, essayist and novelist were the same in most European languages.

In 1921 Galsworthy was elected as the first president of the PEN International literary club and was appointed to the Order of Merit in 1929. He was awarded the 1932 Nobel Prize for Literature, having been nominated that same year by Henrik Schück, a member of the Swedish Academy. He was too ill to attend the Nobel Prize presentation ceremony on 10 December 1932 and died seven weeks later. He donated the prize money from the Nobel Prize to PEN International.

Legacy.

A number of John Galsworthy's letters and papers are held at the University of Birmingham Special Collections.

In 2007, Kingston University opened a new building named in recognition of his local birth. Galsworthy Road in Kingston, the location of Kingston Hospital, is also named for him.

**КЯМАЛА ИМАНОВА
ПОРТРЕТ ГОЛСУОРТИ КАК
ЧЕЛОВЕК И КАК ПИСАТЕЛЬ.**

Резюме

Джон Голсуорси — британский писатель и драматург. Он был удостоен Нобелевской премии по литературе 1932 года, будучи назначенным в ОМ в 1929 году.

Сын преуспевающего юриста, Голсуорси родился в Кумбе, графство Суррей, получил образование в Харроу и получил степень юриста в Новом колледже в Оксфорде (1889 г.). Призванный в адвокатуру в 1890 году, он специализировался на морской юриспруденции. Чтобы набраться опыта, он отправился (1893 г.) на Дальний Восток на торговом судне, где встретился с Джозефом Конрадом, ставшим впоследствии его другом.

Первые романы и рассказы Голсуорси были опубликованы под псевдонимом Джон Синджон: «От четырех ветров» (1897 г.), «Джослин» (1898 г.), «Вилла Рубейн» (1900 г.) и «Остров фарисеев» (1904 г.). Его первый крупный успех, однако, был с «Собственником» (1906), который позже стал первым томом в «Саге о Форсайтах», впервые опубликованной в полной форме в 1922 году (другие тома - «В петле», 1920; «Сдается внаем», 1921). В романах Форсайтов Голсуорси бросил критический взгляд на новый денежный класс в викторианском и эдвардианском обществе. Трилогия «Современная комедия» (1929 г.), включающая «Белая обезьяна» (1924 г.), «Серебряная ложка» (1926 г.) и «Лебединая песня» (1928 г.), воплощала более сочувственный взгляд.

В 1906 году Голсуорси добился триумфа со своей первой пьесой «Серебряная шкатулка». Как и последующие пьесы — «Схватка» (1909 г.), «Справедливость» (1910 г.) и «Грязная игра» (1920 г.) — «Серебряная шкатулка» добилась успеха благодаря своим натуралистическим диалогам и прямолинейной конструкции, а также драматическому содержанию, позволяющему его персонажам действовать из их собственных судеб без его явного принятия какой-либо стороны или манипулирования ими, чтобы изложить сообщение. Собрание пьес Голсуорси появилось в 1929 году. Среди его посмертно опубликованных произведений был сборник стихов (1934). Тема правосудия продемонстрировала озабоченность Голсуорси бедственным положением заключенных. Он также проявлял активный интерес к различным

литературным делам, став первым президентом PEN (Международной ассоциации поэтов, драматургов, редакторов, эссеистов и романистов), когда она была основана в 1921 году, и президентом Английской ассоциации (1924).

Современники высоко ценили его как драматурга, чьи пьесы часто касались социальных вопросов о классе и справедливости.

Ключевые слова: драматург, Нобелевская премия, литература, пьесы, трилогия, персонажи.

Kəmalə İmanova

QALSVORTİNİN İNSAN VƏ YAZIÇI KİMİ PORTRETI

Xülasə

Con Qolsuorsi Britaniya yazıçısı və dramaturqudur. O, 1929-cu ildə OM-yə təyin edilərək 1932-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel Mükafatına layiq görülüb.

Varlı bir vəkilin oğlu Qolsuorsi, Surrey ştatının Coombe şəhərində anadan olub, Harrowda təhsil alıb və Oksforddakı New College-də hüquq fakültəsində təhsil alıb (1889). 1890-cı ildə vəkilliyə çağırıldı, o, dəniz hüquqşünaslığı üzrə ixtisaslaşdı. Təcrübə qazanmaq üçün o, ticarət gəmisində Uzaq Şərqə səyahət etdi (1893), sonradan dostu olan Cozef Konradla qarşılaşdı.

Qolsuorsi-nin ilk romanları və hekayələri Con Sincon təxəllüsü ilə nəşr olundu: Dörd Küləkdən (1897), Joslin (1898), Villa Rubein (1900) və Riyakarlar adası (1904). Bununla belə, onun ilk böyük uğuru "Mülkiyyətçi" (1906) ilə oldu, bu daha sonra "Forsaytlar haqqında saqa"nın ilk cildi oldu, ilk dəfə 1922-ci ildə tam formada nəşr olundu (digər cildlər "İlgəkdə", 1920; və "İcarəyə verilir" 1921). Forsayt romanlarında Qolsuorsi Viktoriya və Edvard cəmiyyətində yeni pul qazanan təbəqəyə tənqidi nəzər saldı. "Ağ meymun" (1924), "Gümüş qaşığı" (1926) və "Qu quşu mahnısı" (1928) romanlarından ibarət "Müasir komediya" (1929) trilogiyası daha rəğbətli baxışı təcəssüm etdirirdi.

1906-cı ildə Qolsuorsi ilk pyesi olan "Gümüş mücrü" ilə qələbə qazandı. Ondan sonra gələn pyeslər kimi – "Mübarizə" (1909), "Həqiqət" (1910) və "Çirkli oyun" (1920) bunlardandır – Gümüş mücrü öz personajlarının hərəkətə keçməsinə imkan verən dramaturq məzmunu ilə öz naturalistik dialoqu və sadə quruluşu sayəsində uğur qazandı. açıq-aydın tərəf tutmadan və ya mesajı izah etmək üçün onları manipulyasiya etmədən öz talelərini həyata keçirdilər. Qolsuorsinin pyeslərinin yığması 1929-cu ildə çıxdı. Onun ölümündən sonra nəşr olunan əsərləri arasında bir cild şeir də var (1934). Ədalət mövzusu Qolsuorsinin məhbusların taleyi ilə bağlı narahatlığını nümayiş etdirdi. O, həmçinin 1921-ci ildə yaradılan PEN-in (Beynəlxalq Şairlər, Dramaturqlar, Redaktorlar, Esseistlər və Romançılar Assosiasiyası) ilk prezidenti və İngilis Assosiasiyasının prezidenti (1924) olmaqla, müxtəlif ədəbi səbəblərlə də fəal maraqlandı.

Müasirləri onu dramaturq kimi yüksək qiymətləndirirdilər, onun pyeslərində tez-tez sinif və ədalətlə bağlı sosial məsələlərdən bəhs edilirdi.

Açar sözlər: dramaturq, Nobel mükafatı, ədəbiyyat, pyeslər, trilogiya, personajlar.

References:

1. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1932/galsworthy/facts/>
2. <https://www.fantasticfiction.com/g/john-galsworthy/>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Galsworthy
4. <http://cito-web.yspu.org/link1/metod/met44/node1.html>
5. <http://authorscalendar.info/johngals.htm>
6. <https://www.britannica.com/biography/John-Galsworthy>
7. <https://biography.yourdictionary.com/john-galsworthy>
8. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/John_Galsworthy
9. <https://www.thefamouspeople.com/profiles/john-galsworthy-7037.php>
10. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095841587>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELZA İSMAYILOVA
Xəzər Universiteti
e-mail: elzaxanim@yahoo.com

“KOROĞLU” DASTANINDA DƏLİ HƏSƏN

(Azərbaycan və Türkiyə variantları əsasında)

Xülasə

“Koroğlu” dastanı əsrlər boyu Türk dünyasının həyatını, tarixini, poeziyasını və musiqi sənətini ön plana çıxaran bənzərsiz bir əsərdir. Türk dünyasının orta q abidələrindən olan “Koroğlu” dastanında Türk xalqlarının həyatının müxtəlif mərhələlərində tarixi faktlar və hadisələr öz əksini tapmışdır.

Türk ədəbiyyatının məşhur dastanı “Koroğlu” yaşamış xalq qəhrəmanına əsaslanır. Koroğlu mövcud ictimai sistemin ədalətsizliyinə üsyan etmiş və zülm altında olan xalqın sözcüsü olmuş bir qəhrəmandır. Bu dastan Cəlalilər hərəkatını öyrənmək baxımından əvəzəilməz bir mənbədir. İstər Koroğlu, istərsə də igidləri olsun, hamısında epik qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri vardır. Şücaətdə, qəhrəmanlıqda və döyüşdə onlardan üstün olan yoxdur.

Məqalədə Dəli Həsənin “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə mətnlərindəki yeri araşdırılır. Onun Koroğlu kimi igid və cəsur qəhrəman olduğu, xalqın qəhrəmanlıq ruhunu əks etdirdiyi göstərilir. Eyni zamanda, XVI əsrin sonu, XVII əsrin başlarında baş vermiş tarixi hadisələr təhlil edilir, bir sıra araşdırmalar əsasında dastan qəhrəmanı Koroğlunun silahdaşı Dəli Həsənin kimliyi müəyyənəldirilir, onun həyatı, yaşadığı zaman və fəaliyyəti ilə bağlı məlumat verilir. Tarixi faktlara söykənərək onun xəyali qəhrəman deyil, tarixdə yaşamış, əfsanəyə çevrilmiş bir insan olduğundan bəhs edilir. Anadoludakı Cəlali üsyanının liderlərindən Karayazıcının qardaşı Dəli Hasanın Osmanlı İmperatorluğunda yenilməz bir quldur, soyğunçu və bəyləybəyi olduğu üzərində durulur.

Açar sözlər: dastan, Koroğlu, Dəli Həsən, Cəlalilər, Türk dünyası, qəhrəman, quldur

“Koroğlu” dastanı tarix boyunca dünyanın dörd bir yanında at oynatmış və zəfərlər qazanmış Türk xalqlarının orta q abidələrindən biridir. Yüzlilliklərdən bəri varlığını sürdüren “Koroğlu” Türk mədəniyyətinin günümüze qədər gəlib çatmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu dastan bütün Türk boyları tərəfindən sevilir və dünya miqyasında tədqiq edilir.

“Koroğlu”nun variantlarında Koroğlunu zülmə qarşı çıxan, günahsız insanları qoruyan, düşmənlə amansız davranan, çətin vəziyyətlərdə asanlıqla həll yollarını tapan bir qəhrəman kimi görürük. Dastanın Azərbaycan və Türkiyə mətnlərində Koroğlunun dəliləri / kələsləri ilə münasibəti qardaşlıq və dostluq üzərində qurulub. Onlar Koroğlunun ətrafına çox həvəslə toplaşmışlar. Dəlilərin içərisində Koroğlu qədər güclü olanları, hətta ilk qarşılaşmalarında Koroğlunu məğlub edənləri də

vardır. Dastanın Antep rəvayətində Koroğlunun dəstəsinə qoşulanlar belə tanınırlar: *Şu gördüğün adamlar hep baş kesenler, adam soyanlar, baskın yapanlar, gız kaçırانlar. Bizim Çamlıbel'e baş kesenler, yol kesenler yerleşir. Çünkü bunlar için başka yerde ekmek kapısı kalmamıştır. Onun için buraya bağlanır kalırlar* [1, s. 77]; *... Bu galanların hepsi elini gününü yıkmış, çadır gazzığını beline sokmuş, paltasını omuzuna asmış, anasının eğirdiği ipliği pazarda satmış, canından vazgeçmiş adamlardı* [1, s. 129]. Antep rəvayətindən gətirdiyimiz bu sitatlarla öz istəyi ilə Koroğlunun dəstəsinə qoşulanların, dolanmaq və yaşamaq üçün başqa yerləri olmayan bu insanların kimliyi də diqqət çəkir.

Maraqlıdır, dastanda Koroğlunun dəlilərindən bəziləri öz adları və ləqəbləri (Kosa Səfər, Bəlli Əhməd, Gürcüoğlu Məmməd, Ərəb Reyhan / İrahan Arap və s.), bəziləri isə yalnız ləqəbləri (Dəmirçioğlu, Halaypozan, Toxmaqvuran, Tüpdəğidən, Tanrıtanımaz, Darıdeyme², Kabiresiğmaz, Eceliyakin, Canıcepinde və b.) ilə təqdim edilirlər:

Təhmasib nəşrində: *Dəli Həsən üzəngini basdı, Dəmirçioğlu onu dik götürüb atın üstünə qoydu* [9, s. 70]; *Dəmirçioğlu qoymadı ki, Kosa Səfər sözünü qurtarsın...* [9, s. 126]; *İnsafdır mı Bəlli Əhməd tutula* [9, s. 127]; *Bu arada Tanrıtanımaz atları bir tərəfdə bağlayıb gəlib onlara çatdı* [9, s. 197]; *Yaxşı yetişdin dadıma, / Tüpdəğidən, Tüpdəğidən!* [9, s. 198]; *Halaypozanla Toxmaqvuranın Eyvazı tutulmuş görəndə əlləri boşaldı* [9, s. 214]; *Deyərsən ki, Gürcüoğlu Məmməd oldu eşq dəlisi* [9, s. 229]. **Paris nüsxəsində:** *Koroğlu hökm etdi, Bəlli Əhmədi həbsdən buraxdılar* [10, s. 80]; *Koroğlu Eyvaza dedi: – Dəmirçioğlu, Güyümçüoğlu, Bəlli Əhməd, Dəli Həsən mənimlə birgə getmək şərt ilə gedərəm* [10, s. 100]. **Maraş rəvayətində:** *Koca-Kenan, Darı-Dikmez, / Eceli-Yakın, Kabre-Siğmaz, / Deli-Hasan, Halden-Bilmez / Yolar, yolar al`giderim / Demircioğlu merde benzer / Köse-Sefer Kürde benzer / Küçük Ayyaz kurda benzer / Topun bağlar al`giderim* [2, s. 155]; *Karakuş kanatlı korkunç suratlı Reyhan Arap, Köse Kenan, Selamvermez, Ecelalmaz, Sopayadoymaz, Kabiresiğmaz, Canıcebinde, Zincirkıran, Dağdeviren, Darıdeğmez, Postalpatlatan ... Uzatmayalım, Köroğlu'nun ne kadar binbaşısı varsa sıra ile hepsini de Zorbezirgan`ın olduğu yere göndərdi* [14, s. 217]. **Antep rəvayətində:** *Beni burdan kurtarıcı / Darı Deymez yerinde mi? Aceli Yakın, Canı Cebinde / Kabire Siğmaz yerinde mi? Yirmi dörd boğum kargısı / Köse Kenan yerinde mi? Adam aşırı kılıç çalan / Deli Hasan yerinde mi? Beni zindan etti harap / Sağ kanadım İrahan Arap* [1, s. 217]; *Seherden sabahtan esən ürüzgar / Yeller Demircioğlu durmasın gelsin* [1, s. 218]; *Köse Sefer: - Hoylu, sen de her işi böyle keyfine görə yoyarsın. Köroğlu bizi kabul etseydi Demircioğlu böyle ölü evinə baş sağlığına gelircesine mi yol alırdı?* [1, s. 202].

Yeri gəlmişkən, "Kitabi-Dədə Qorqud" da qəhrəmanların mədəni davranış kodu olan dəli ünvanına rast gəlinir: Dəli Dondar (Qıyan Selcük oğlu Dəli Dondar aydır: Bəli, xan Qazan, məsləhətdir [6, s. 37], *Dəli Qarçar (Dəli Qarçar ağzın*

² Müəlliflərin və əsərlərin adı dəqiqlik naminə orijinal dildə olduğu kimi verilir.

köpükləndirdi [6, s. 58], *Dəli Domrul* (Dəli Domrul qırx igidlə yeyib-içib oturarkən birdən Əzrayıl gəlib çıxdı [6, s. 241].

“Dədə Qorqud” dastanında olduğu kimi, *“Koroğlu”*da *Koroğlunun* igidləri də *cəsarət və qoçaqlıq simvoluna çevrilən dəli adı ilə çağırılırlar*: İgid dəlilərim, xəbərdar olun, / Bu gün bir tədbirə gəlmək gərəkdir [9, s. 77]; Dəlilərim, bu gün mərdlik günüdür, / Müxənnət ölkəsi talanmax gərək [7, s. 80].

Bununla bərabər, dastanın Azərbaycan və Türkiyə mətnlərində dəli ünvanlı tiplərlə də qarşılaşırıq: *Dəli Həsən / Dəli Hasan, Dəli Hoylu, Dəli Mehtər* və s. *Bu dastanda dəli sözü öz gücünə həddindən artıq güvənən və qorxmaz qəhrəmanlara verilən ad kimi görünür. Təhmasib nəşrində*: Gəl sənə söyləyim, ay Dəli Həsən, / And içmişəm bu gün döyüş olmasın [9, s. 35]; Koroğlu yeddi badəni dalbadal içdi. Ondan Dəli Mehtərə dönüb çıxırdı ki ... [9, s. 154]; *Paris nüsxəsində*: Dəli Həsən Qıratı yəhərləyib Koroğlunun on yeddi para döyüş sursatını hazırladı [10, 50]. Dəli Mehtər atı minib Koroğlunun meyhanasına gəldi [10, s. 85]; *Antep rəvayətində*: Adım Deli Hoylu, özüm bir aslan, / Guleler yaptırdım kestiğim baştan [1, s. 29]; Atlarına binən Ayvaz ile Dellek Deli Hasan Koroğlu'nun arkasından sürdüler [1, s. 118]; Ters oyunlu Deli Hoylu / O kahraman yerinde mi? [1, s. 216]; *Maraş ağzı rəvayətində*: Adam aşrı kılıç çalan / Deli Hasan yerinde mi [14, s. 247].

Bildirək ki, Vəli Xulufu, Hümmət Əlizadə və Tiflis variantlarında Koroğlunun adının əvvəlinə də *dəli* sözü əlavə edilib: *İçinizdə kimdi getsin, dəli Koroğlunun başını gətirsin, ya özünü diri tutub gətirsin, qızım Dünya xanımı ona verim* [8, s. 83]; – *Paşam sağ olun! Qullux mənimdi. Mən dəli Koroğlunu hüzurunuza gətirərəm...*; *Dəli Koroğlunun əlindən karvanlar işləyib, ticarət eliyə bilmir* [7, s. 39, 88]; *Dəli Koroğlunun deyilir adı, / Ucalduram qoşunundan fəryadı* [11, s. 269].

Maraş rəvayətində Koroğluya İrişvan Ali ilə yanaşı, bəzi yerlərdə *Dəli Ali* də deyilir: *Aldı Deli Ali: Kır Atım bir aygır kendim bir arslan / Çalarım kılıncı meydan benimdir* [2, s. 146].

Maraş və Antep rəvayətlərində Koroğlunun atasının Dəli Yusuf kimi təqdim edilməsi də maraqlıdır: *Deli Yusuf der gelsene / Sen bize teslim olsana / Topuza karşı dursana / Öldürürüm Araboğlu* [2, s. 145; 12, s. 145]; *Deli Yussup der ki budur son sözüüm / Yanıkdır çiğərim keçidir özüm / Kırat için verdim ben iki gözüüm / Onun öcünü de mutlak almalı* [1, s. 26].

Qeyd edək ki, bu örnəklərdəki *dəli* kəlməsi ağıl və şüuru yerində olmayan, ruhi xəstə, divanə mənasında işlənmiş, dastan qəhrəmanlarına verilmiş güc rəmzi, əsgəri ünvanıdır. Məcəzi mənada *qorxmaz, cəsarətli* mənasında işlənən *dəli* sözü tarixi bir termin kimi bu adı daşıyan şəxslərin çılğın, cəsarət və iddialılığına görə hərbi qrupa aid edilir. Dastanlarda qorxu nə olduğunu bilməyən, qoçaq, mərd adamlara *dəli* deyilir. Osmanlı dövründə də belə şəxslər üçün eyni termindən istifadə edilmiş və axınçılar / basqınçılar kimi gözüaçıq gənclərdən ibarət olan mütəşəkkil əsgəri suvari zümrəsinə *dəli* adı verilmişdir [15, s. 339]. Dəlilər Osmanlı basqınçı birliyindən fərqli

olaraq, süvari birliyi kimi qurulmuşdur. Bu əsgərlər istər cəsarətləri, istərsə də geyimləri ilə düşməyə qorxu, dostlarına güvən vermişlər.

Bildirək ki, dəlilərin ən itaətsiz dövrləri XVI əsrin sonu ilə XVII əsrin ortalarına doğru olan yarıməsrlik bir dövr olub, bu tarixlərdə Anadolu xalqının bunlardan çəkmədikləri qalmamışdır. Tabeliyində olduqları vəzir, bəylərbəyi və ya bəylərin tez-tez işdən çıxarılması və ya dəlilərin onların yanından ayrılması başsız və işsiz qalmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də, yeni qapı, iş yeri tapana kimi kütləvi şəkildə ora-bura dolaşaraq ətraf mühitə, xüsusən də kəndlərə ziyan vurmuşlar. İşsiz qalanda yaşadıkları maddi çətinliklər dəliləri quldurluğa, soyğunçuluğa sürükləmişdir. Bir çox Cəlali quldurunun *dəli* adlanması bu səbəbdəndir. XVII əsrdə məşhur Cəlali başçılarından Karayazıcının qardaşı Dəli Hasan, Dağlar Dəlisi və onun qardaşı oğlu Dəli İlahi Qərbi və Orta Anadoluda xalqa zülm edən, onları canından bezdirən yolkəsənlərdən olmuşlar. Tarixi qaynaqlarda Dəli Hasanın bu dəstəyə mənsub bir quldur, soyğunçu olduğu qeyd edilir.

“Koroğlu”da qəhrəmanlıq dastanı olduğu üçün fiziki güc əsasdır, ön plandadır. Koroğlunun dəli ünvanlı igidlərindən Dəli Həsən də heybətli cüssəsi ilə düşməni vahiməyə salan, biləyibükülməz, məğlubedilməz bir qəhrəmandır. Dastanda Dəli Həsənin cəsarəti, qəhrəmanlığı geniş təsvir olunur. Dəli Həsən dastanın həm Azərbaycan, həm də Türkiyə mətnlərində əsas obrazlardan sayılır.

“Koroğlu” dastanın Təhmasib nəşrində *Dəli Həsənin Çənlibelə gəlməsi* epizoduna diqqət yetirək: Alı kişi oğlu Rövsənə vəsiyyət edir ki, bu həndəvərdə özünü bir Dəli Həsəndən gözləsin. Bir gün Koroğlu Çənlibelin ətəyində onunla qarşılaşır. Onlar bir-birini sınayırlar. Koroğlu qalib gəlir. O gündən Dəli Həsən onunla dostlaşır, Çənlibelə gəlir. Bu variantda Çənlibelə ilk olaraq gələn Dəli Həsəndir. Dastanın Paris nüsxəsində Koroğlu atasını dəfn etdikdən sonra Dəli Həsənlə qarşılaşır və onu məğlub edir. Dəli Həsən var-dövlətini götürüb Koroğlu ilə birlikdə Azərbaycana gəlir. Qaradağ torpağı olan Göycəbeldə yurd salırlar. Sonra şahın əmri ilə Azərbaycanı tərk edib Rum elinə gedirlər. Qeyd edək ki, Paris nüsxəsində Dəli Mehtər də bir yerdə Dəli Hasan kimi göstərilir: *“Öz adı Dəli Həsən olan Dəli Mehtər gəlib Koroğlunun qarşısında baş əyib dayandı”* [10, s. 120].

Tiflis nüsxəsinin yalnız bir məclisində – XVII məclisində Həsən Cəlalidən danışılır. Koroğlu Bolu bəyə toy- bəsat qurur. Bu vaxt bir qoca Koroğluya yaxınlaşır, məşhur Həsən Cəlalini nişan verir. Həsən Cəlalinin toyda iştirak etməsi üçün Koroğlu özü onun arxasınca gedir. Bu məclisdə Koroğlu Həsən Cəlalini Bəhbəhan valisi Abdal paşanın qızı Mərcan xanım ilə evləndirir. Yeri gəlmişkən, Tiflis və Paris nüsxələrində Koroğlunun adı *Cəlali Koroğlu* kimi verilir. Cəlali Koroğlu ilə Həsən Cəlali arasında heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Həsən Cəlali ifadəsindəki *Cəlali* sözü onun Cəlali hərəkatının iştirakçısı olduğunu bir daha vurğulayır.

Xulufu nəşrinin *Dəmirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi* epizodunda Dəmirçi-oğlu ilə Dəli Həsən eyni şəxs kimi göstərilir: *“Dəmirçinin oğlu Həsən, atası bunu gizlədiyi yerdə darıxırdı...”* [7, s. 28]. H.Əlizadə nəşrinin *“Koroğluyun*

Dəmirçioğlu” qolunda Dəmirçioğlu Həsəndən danışılır: *Dəmirçinin Həsən adlı bir oğlu vardı. Koroğlu Qıratını nalladmağa gələndə dəmirçi həmişə oğlunu gizlədərdi, atı nalladıb gedənnən sonra oğlu Həsəni çıxardardı* [8, s. 41].

Tiflis nüsxəsində bu obraz Dəmirçioğlu, Dəli Həsən, Dəli Həsən Dəmirçioğlu, Telli Həsən, Telli Həsən Dəmirçioğlu kimi verilmişdir (*Telli Həsən adlu ki, Dəmirçioğlu deyirdilər, ayağa durub əvvəl baş endirib, ərz eylədi; Məcid ağa, əgər Dəli Həsən Dəmirçioğlu və Güyümçüoğlu və Bəlli Əhməd və Zülfüqar bəg istəyələr sənün bu ləşkərin pəmal eyliyələr, bir saatda təمام həlak eylərlər* [11, s. 24, 683]; *Ya Koroğlu, ya da Dəli Həsəndir, / Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz* [11, s. 70].

Antep rəvayətində Dəli Hasan rəvayətinin “təsviredici söz və ifadələrdən” (epitet) istifadə etməklə təqdim etdiyi igid qəhrəmanlardan biridir. *Dellek Deli Hasanın Çamlıbele gelişi* hekayəsində göstərilir ki, Dellek / Tellak Dəli Hasan Bağdaddakı hamamların birində kisəçilik edir. Hamama gələn iki dərviş qazanın önündə yatan heybətli bir adam görür: ... *mermerin üstündə bir adam yatıyor. Bu adam o kadar böyümüş gelişmiş ki minare kırığı kimi kafası don kazanına benzer, kolları çınar dalı kimi horultusundan hamam inim inim iniyor* [1, s. 73]. Dərvişin biri ona deyir ki, səndə belə bədən var, burada işləmə, kisəçilik etmə, sənin yerinə olsam, Koroğlunun yanına gedərəm, minbaşı yazılaram, Koroğlu səni kimi adamları görəncə heç buraxmaz. Bundan sonra Tellak Dəli Hasan Çamlıbelə gedir [1, s. 73].

Dastanın bu rəvayətində Tellak Dəli Hasan maraqlı davranışları ilə diqqət çəkən igidlərdəndir. O, “qan içməklə” hünər, cəsarət və igidliyin qazanma yolunu göstərmək baxımından dastanda mühüm yer tutur. Dəli Hasan əvvəlcə qorxaq bir adam kimi təsvir edilir. Ancaq Koroğlu qəsdən Hasanın qorxaqlıq hissindən azad olunması üçün öldürdüyü üç çarkacının (Osmanlı ordusunda öndə gələn süvari birliyində əsgər) başını Dəli Hasana kəsdirir və ondan başını kəsdiyi bu adamların qanını içməsinə istəyir. Hasan içmək istəməsə də, Koroğludan qorxdığı üçün onun istəyini yerinə yetirir, başını kəsdiyi adamların qanını ovcuna doldurub içir: *“Koroğlu seslendi: – Hasan!.. – Emrin beyim Koroğlu. – Kes ulan şu adamın kellesini ve avcunu kanla doldur getir. – Pekey beyim, deyip, çarkacının kellesini kesdi. Elini herifin göbeğinin altına atdı. Ayaklarını havaya kaldırdı, boğazını ağzına alıp çarkacının ganını gut gut içmeye başladı. O zaman Koroğlu hasep etti. Gan içerken, gan beynine karışır, adam deli olur diyerek, hemen atdan indi”* [1, s. 113]. Bu qanıçmə Dellek Dəli Hasanda güc yaradır, ona qüvvə və cəsarət hissi verir: *Koroğlu, artıq Hasan`ın güc yetmez bir yiğit olduğunu anlamışdı. Hasan gan içdikten sonra galbinden gorku kalkmışdı. Onun yerine yiğitlik, cesaret gelmişti* [1, s. 121]. Bununla da Hasan qorxaqlıq hissindən qurtulur və əsl igidə çevrilir. O, savaşlarda qeyri-adi güclə döyüşür.

Antep rəvayətində qeyd edilir ki, Koroğlu igidlərindən Dellek Dəli Hasana və Dəli Hoyluya söz vermişdi ki, onları əmisi qızları ilə evləndirəcək. Bu səbəbdən, Ərzuruma səfər edir, əmisi Bəy Alinin qızları Güllü Nigar və Dönə Hanı Çamlıbelə qaçırır, Dəli Hasanı Güllü Nigarla, Dəli Hoylunu isə Dönə Hanla evləndirir. Eyni zamanda, bu rəvayətdə göstərilir ki, bir məclisdə Koroğlunun igidləri sərxoş olurlar,

bu vəziyyəti görən Bolu bəyi onları əsir götürərək Boluya aparır. Koroğlu çoban qiyafətində Boluya gedir və onları xilas edir. Bolu bəyi Dəli Hasan tərəfindən öldürülür.

Tarixi mənbələrə görə, Dəli Hasan Osmanlı Dövlətində XVI əsrdə ortaya çıxan Cəlali üsyançılarından Abdülhalim Karayazıcının qardaşıdır. Dəli Hasanın tarixi şəxsiyyəti ilə bağlı Mühimmə dəftərində (№ 76, s. 11, 331), Əsəd Əfəndinin əlyazmalarında (№ 2151, vr. 80), Ankara Şəriyyə Sicillərində (№ 7, s. 334; №10, s. 146), Divan qeyd dəftərində (№ 150, s. 75), İbrahim Peçevi (Peçevi tarixi, c. II, s. 253, 270), Mustafa Naima (Naima tarixi, c. I, s. 327, 328, 439), İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı tarixi. III cilt, 7. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 102,), Joseph von Hammer Purgstall (Büyük Osmanlı tarixi, Üçdal Neşriyat, 2012, 268 s., 8. cilt, s. 17, 18, 31, 32, 47, 72), Arakel Təbrizi (Аракел Даврижеци. Книга историй. Москва: Наука, 1973 / Arakel Təbrizi. Tarix kitabı, 1973, c. 432, 488), Mustafa Akdağ (Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası / Celali İsyaları, 1995, s. 23, 24, 27, 342, 382, 389, 400 - 406, 418, 422, 424, 427, 433, 437, 470 - 472, 482, 483, 491, 499, 500], Faruk Sümer (Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Bakı, MBM, 2013, s. 185, 186), A.S. Tveritinoва (А.С.Тверитинова. Восстание Кара Языджи -Дели Хасана в Турции. М.; Л.,1946 / Türkiyədə Karayazıcı - Dəli Hasan üsyanı), William J. Griswold (The Great Anatolian Rebellion 1000 -1020 / 1591-1611 / Anadolu da böyük üsyan 1000 -1020 / 1591-1611, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983) və s. kimi tarixçilərin əsərlərində, İslam Ansiklopediyasında ("Karayazıcı Abdülhalim" / Müəllif: Müctəba İlgürel, c. 24, s. 482-483; "Celali İsyaları" / Müəllif: Müctəba İlgürel, 7. cilt, s. 252-257; "Sokulluzadə Hasan Paşa" / Müəllif: Erhan Afyoncu, c. 37, s. 366-368) məlumat verilir.

Tarixi qaynaqlarda qeyd edilir ki, Anadolu da ən böyük Cəlali üsyanı Karayazıcı ləqəbli Abdülhalimin adı ilə bağlıdır. 1599-cu ildə Karayazıcı Urfa ətrafında üsyana başlamışdır. Keçmiş Hələb bəylərbəyi Hüseyn paşa da ona qoşulmuşdur. Avstriya ilə müharibə davam etdiyi üçün Cəlali şefi Karayazıcı bağışlanaraq əvvəlcə Amasiya, sonra isə Çorum sancaq bəyliyinə təyin olunmuşdur. Buna baxmayaraq, Karayazıcı başına yığılmış ləvənd, yaxud səkbanları dağıtmamış, talanlarını davam etdirmişdir.

1600-cü il sentyabrın 23-də Karayazıcı Kayseridə Hacı İbrahim paşanın komandalığındakı ordunu məğlubiyyətə uğratmışdır. İbrahim paşaya Bağdad bəylərbəyi Sokulluzadə Hasan paşa ilə birlikdə hərəkət etmək tapşırıldığı halda, qələbə şərəfini mənimsəmək üçün o, Hasan paşanı gözləməmişdir.

1601-ci il avqustun 12-də (12 Safer 1010) Karayazıcı tabeçiliyindəki otuz min nəfərlə Elbistan yaxınlığındakı Sepetlidə üzərinə göndərilən Sokulluzadə Hasan paşa ilə girdiyi savaşa məğlub olmuşdur. Bir gün səhərdən axşama qədər davam edən bu döyüşdə üsyançıların üçdə ikisi öldürülmüşdür. Karayazıcı yaralı halda qalan döyüşçüləri ilə birlikdə Qara dəniz sahilindəki Canik dağlarına (Samsunun şərq tərəfi) çəkilməmişdir. Bu vaxt Hasan paşa Tokata gəlmişdir. 1602-ci ilin fevral ayında

Karayazıcı Canik dağlarında ölmüşdür. [3, s.17; 12, I, s. 303; 17, III, s. 102; 5, s. 368].

Onu da bildirək ki, Hüseyin Hüsameddin “Amasya tarihi” adlı əsərində Karayazıcının 1601-ci ilin dekabr, yaxud 1602-ci ilin yanvar tarixində aralarında fikir ayrılığı olan dostları tərəfindən öldürüldüyünü bildirir [4, s. 351].

1602-ci ilin fevralında Karayazıcının yerinə qardaşı Dəli Hasan üsyançıların başına keçmişdir. Bunun ardınca cəlalilər Karayazıcının meyitini parça-parça edərək Osmanlılar tərəfindən təhqir edilməməsi və yandırılmaması üçün cəsədin hər parçasını ayrı-ayrı yerdə basdırmışlar. Hər biri böyük bir bəla olan Şahverdi, Yularkasdı (Yularkaptı, 17, s. 102), Tavail adlı üç güclü quldur da Dəli Hasanın yanına gəlmişdir. Cəlalilər Dəli Hasanın rəhbərliyi altında Canıkdən çıxıb Sokulluzadə Hasan paşanın Diyarbəkirdən (Bağdaddan, 13, s. 26) Tokata gələn karvanını talan etmişlər. Dəli Hasan bu talandan sonra böyük bir izdihamla qardaşı Karayazıcının intiqamını almaq üçün Tokata gəlmişdir. Hasan paşa ordunu qışlağa buraxdığı üçün kifayət qədər qüvvə toplaya bilməmiş, bu səbəbdən də cəlalilərin hücumları cavabsız qalmış və o, Tokat qalasına sığınmışdır. Bundan sonra Dəli Hasan dəstəsi ilə şəhəri ələ keçirmiş və Tokatı mühasirəyə almışdır [12, 305, 306].

Bu zaman dövlət cəlaliləri dəf etmək üçün Hasan paşanın yerinə Diyarbəkir bəylərbəyi Hadım Hüsrev paşanı vəzir təyin etmişdir. Lakin heç kim Hasan paşaya vəzirlikdən azad olunduğunu bildirməyə cürət etməmişdir. Hasan paşa bu xəbəri birinci gətirən qarışçı rəisini hədələmiş, həmçinin vəzirlikdən çıxarıldığını bildirməyə gələn öz qardaşını da yanından qovmuşdur. Tokatın mühasirəsi bir ay davam etmiş, qaladan qaçan biri Hasan paşanın hər zaman oturduğu yeri cəlalilərə xəbər vermişdir. 1602-ci il aprelin 20-də səhər vaxtı türk nişançısı (snayperi) Dəli Hasanın göstərişi ilə Hasan paşanı tufəng atışı ilə vuraraq öldürmüşdür. Bundan sonra Dəli Hasan və dəstəsi Hasan paşanın xəzinələrini talan etmişlər. Pul, altun və mücəvhərlərini qalxan ilə, qiymətli qumaşlarını isə qılıncın zirası (75 - 90 santimetr arasında dəyişən əski bir uzunluq ölçüsü) ilə ölçərək aralarında bölüşdürmüşlər [12, s. 305].

Yeri gəlmişkən, “Koroğlu” dastanında Cəlali üsyanlarının izlərinə rast gəlinir. Belə ki, dastanın Xuluflu nəşrinin “Cunul Aşix” qolunda da Koroğlunun bir karvanı soyarkən bazirganbaşı ilə dialoqunda al qumaş cida ilə ölçülür: *Bilərsənmi Koroğlunun işini, / Tökəram gözünün qanlı yaşını, / Cida ilə ölçərəm al qumaşını, / Nağdırın olmasa, vec alam gedəm.* [7, s. 34]. Paris nüsxəsinin on üçüncü məclisində Koroğlunun dağların cəvahirini qalxanla ölçməsi də göstərilir: *Eyvazınan Çəmlibela düşdüyüm, / Seylab kimi al şərabin içdiyim, / Qalxanının firuzəsin ölçdüyüm, / Altunun, qızılın, gümüşün, dağlar.* [10, s. 193]. Eyni zamanda, Təhmasib nəşrinin “Koroğlunun Bağdad səfəri” / “Durna teli” qolunda Bağdadın qarət edilməsi, xəzinənin dağıdılması Dəli Hasanın Sokulluzadə Hasan paşanın sığındığı Tokatı yağmalaması tarixi hadisəsinə bənzəyir, hər iki epizod arasında yaxınlıq vardır.

Dəli Hasan Tokat mühasirəsini qaldırıqdan sonra Anadolu səmtini qarət etmək üçün Ankaraya gələrək şəhərdən xərac almışdır. Hadım Hüsrev paşa Şam, Hələb və

Maraş qüvvələri ilə birlikdə Anadolu vilayətlərini yağmalayan Dəli Hasan üzərinə göndərilə də, heç kəsin ona tabe olmamışdır. Bu səbəbdən, qışın gəldiyini bəhanə etmiş və Sivas yaxınlığında əsgərləri də dağılmışdır. Bu xəbəri Ankara yaxınlığında eşidən Dəli Hasan Anadoluda olan Hafiz paşanın üzərinə yürüş etmiş və paşanın döyüşə gücü çatmadığından Kütahya qalasına girmişdir. Dəli Hasan 1602-ci ildə əsgəri ilə gəlib paşanın sığındığı qalanı üç gün mühasirəyə almış, sonra qar və yağış vaxtı olduğu üçün şəhəri yandırmış və qışlamaq üçün Karahisara getmişdir [17, s. 102; 12, s. 316].

O, Cəlalilər hərəkatının sonunun olmadığını bildiyi üçün qardaşı Karayazıcı kimi dövlətdən ayrılmaq istəməmişdir. Karahisarda qışlayan Dəli Hasan öz kethüdası (kethüda – Osmanlı dövründə varlı insanların və ya dövlət adamlarının əmri ilə işləyən və onların bəzi işlərini görən şəxs) Şahverdinə İstanbula göndərmiş, keçmiş suçlarından əl çəkdiyini bildirmiş və dövlətdən bağışlanmasını istəmişdir.

Avstriya ilə müharibənin davam etməsi səbəbi ilə Osmanlı dövləti Anadoludakı vəziyyətlə maraqlana bilməmiş, insanların bir qismi üsyançıların təzyiqindən xilas olmaq üçün təsərrüfatlarını və yerlərini tərk etmiş, şəhərlərdəki mühüm qalalara sığınaraq orada uzun müddət qalmağa məcbur olmuşdur [Mühimme defteri 75, s. 42, 47]. Dövlət, bu çətin vəziyyəti yoluna qoymaq məqsədilə, Yemişçi Hasan paşanın vəzirliyi dövründə Yeniçəri ocağından Turnacıbaşı Hüseyinin xahişi ilə Dəli Hasanın soyğunçuluğuna göz yummuşdur. Bundan sonra, Rumeli cəbhələrində vuruşması şərtilə, Dəli Hasanın günahını bağışlamışdır. Dəli Hasana Bosniya bəylərbəyi, tabeçiliyindəki yeddi dəstə başçısına sancaqbəyi və dörd yüzünə isə qapıqulu süvariliyi verilmişdir [12, s. 336; 13, s. 252].

Dəli Hasan 1603-cü il aprelin 12-də Anadolunu tərk edərək on min cəlali ilə Rumelinə getmək üçün Geliboluya (Çanakkale vilayətinə bağlı olan Gelibolu Mərmərə bölgəsindədir) hərəkət etmişdir. O, Geliboludan keçəndə Orxanın oğlu Süleyman paşanın türbəsində otuz qurban kəsdirmişdir [3, s. 31].

“Naima tarixi” kitabında Dəli Hasanın əsgərlərinin davranışı, rəftarı, qərribə geyim tərzisi və əcaib halı belə təsvir edilir: “*Bunun askeri, görülməmiş bir gərip tavar ve tarzda idi. Kimi üryan (çıplak), boynunda hamail (muska, tılsım) ve kimisinin rikabına bir deve ardalasını asılmış ve arkasına ziller, hamailler gibi dizilmiş, kiminin başı açık avrat saçını gibi uzun saçını iki yanına sarkmış, kiminin baldırını çıplak ve elində bir kargı bir mızrak, ucunda iki karış bayraq, bu heyette gelip serdarın otağını ihata ettiler (kuşattılar)*” [12, s. 340; 13, s. 255]. Dəli Hasanla birlikdə Rumelinə keçən cəlalilərin ürküdücü qiyafətləri və sursatları haqqında yazılmış bu sözlər diqqət çəkir. Bosniyaya gedərkən yolboyu onları görən xalq təəccüb və heyranlıqla onlara baxmışdır.

Dəlilər əsgəri birliyini hal və hərəkətlərinə, geyindikləri paltarlarına, istifadə etdikləri silahlarına, hərbi manevrlərinə görə bunları görənlər “qorxulu görünüşlü” adlandırmışlar. Evliya Çelebinin “Səyahətnamə”sində Dəlilərin təsvirinə diqqət yetirək: “*Muhabbetli ve seci askerlerdir. Başlarında taçları samur ve aslan*

postundan kalpak taç koyup arkalarında bebr, kurt ve ayı postları vardır. Koltuklarının altlarından karakuş kanatları bağlıdır, ellerinde kurt derisi sarılı olup nicesinin alet ve silah levazımı kendisini garip ve acayip şeikle koyar. Korkunç ve düşmana bela salarlar, askeri zaferleri daimidir”.

Vəhşi heyvan dərisindən başlıq və paltarlar geyinən, görünüşləri ilə düşmən əsgərinə qorxu salan Osmanlının bu çilgin əsgəri zümrəsi ilə bağlı İsmail Hakkı Uzunçarşılı belə yazır: *“Deli askeri sınıfı XVI. yüzyıldan evvel görülmeyip ancak bu asırda kısmen Türk ve kısmen de Boşnak, Sırp, Hırvat gibi Müslüman olmuş cengaver sınıflardan teşekkül etmişti. Tamamiyle Rumeli halkındandı; akıncıların silahları tamamen bunlarda da vardı, başlarında benekli sırtlan derisinden yapılmış ve üzerine kartal kanatları takılmış bir başlık bulunurdu; şalvarları kurt veya ayı derisinden olup tüyleri dışarıda idi”* [16, s. 373, 374].

Dəli Hasan dövlətlə barışsa da, sözdə dövlətə itaət etsə də, bir gün də eşkıyalığından geri qalmamışdır. “Naima tarixi” kitabının “Bosna`da Deli Hasan`ın vak`ası” adlı başlığında göstərilir ki, Dəli Hasan Rumelinə gedərkən utanılacaq hərəkətlərindən əl çəkməmiş və cəlaliliyini davam etdirmişdir. İlk olaraq, Çanakkale boğazında nərdivanla kadirgaya (kadirğa - həm yelkənlə, həm də avarla üzən, xüsusilə Aralıq dənizində istifadə edilən döyüş gəmisini) qalxarkən gəmi sahibi zavallı Boğuk- Hasan oğlu ona yaxınlaşıb əlini öpmək istəmişdir. Dəli Hasan boş yerə bundan qəzəblənərək Boğuk- Hasan oğlunu döymüş, əmri ilə yanındakılar bu şəxsin ayağından tutub onu dənizə atmışlar. Gəmi sahibi sudan üzüb çıxmaq istəyərkən Dəli Hasanın göstərişi ilə cəlalilər tüfənglə vurub onu öldürmüşlər. Qısacası, camaat Dəli Hasanın yanındakı əcaib adamları və onların bu vəhşi hərəkətini gördükdən sonra onların Gelibolu körpüsündən keçməsinə mane olmaq istəmişdir. Ancaq Dəli Hasan bir bəla idi, dəstəsi ilə birlikdə adamları qətl və mallarını qarət etmiş, xalqdan çoxlu pul yığmışdır. Gelibolu xalqı qorxularından yerlərini, yurdlarını tərk edərək ətrafa sığınmışdır [12, s. 339, 394, 395].

Dəli Hasan Edirne, Filibe (Bolqarıstanın cənub hissəsindəki köhnə Osmanlı şəhəri, indiki Plovdiv), Sofiya və əsas yolda yerləşən digər şəhərlərdə də eyni üsulla pul toplamış, çoxlu vəhşiliklər etmişdir [13, s. 254, 255]. O, təmsilçisi Kurt kethüdanı gələnə qədər vəzifəsini icra etmək üçün Bosniyaya göndərmiş, özü isə əsgərləri ilə Ösek (Essek / Osijek) körpüsündən (Sultan Süleymanın Xorvatiyada inşa etdirdiyi səkkiz kilometrlik uzunluğunda körpü, Avropanın ən uzun taxta körpüsü) keçərək Belqrada gəlmiş və Macarıstan yürüşünü açan sərdar Lala Mehmed paşanın ordusuna qatılmışdır. Bu yürüş zamanı ordu komandanı Lala Mehmed paşanın əmrlərinə tam tabe olmamışdır. Tatar ordusunun başında duran Krım xanı Qazi Giray Dəli Hasanın arxasındakı adı məlum olmayan kütləsini görəndə onlarla eyni bayraq altında döyüşməkdən imtina etmişdir [3, s. 31; 12, s. 339]. Peşt / Pest şəhərinə (Budapeşti Dunay çayı iki hissəyə bölür – Buda və Peşt / 1873-cü ildə Buda və Peşt şəhərləri birləşir, Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhəri yaranır) yaxınlaşdığında Avstraliya ilə aparılan savaşa Dəli Hasanın Anadolunun başına bəla

olan sekbanlarından (Osmanlı İmperatorluğunda əyalət paşaları və sancaq bəylərinin tabeliyində xidmət edən bir əsgər sinfi) altı min nəfər öldürülmüşdür. Təmsilçisi Kurt kethüda Bosniyada hesabsız zülm etmiş, dəbbağ (heyvan dərilərini aşılama vasitəsilə gönə və meşinə çevirmək sənəti ilə məşğul olan usta) bir gənci tutub zəncirlədikdə camaat hücum edib malikanəsini yandırmışdır. İstəni Halil adlı suhte / softa (mədrəsə tələbəsi) tərəfindən öldürülmüş Kurt kethüdanı malikanədə odla yandırmışlar. Hətta Banaluka camaatı birləşib Dəli Hasanın Banaluka mütəsəllimini qovmuşdur [12, s. 396].

Cəlali eşkiyaları Bosniya torpağına gələndə xalq onların yersiz hərəkətlərinə dözə bilməyib Səfər adlı birini özlərinə başçı təyin etmiş və sərdar Mehmed paşaya şikayət etmişdir. Cəlali şefi Dəli Hasan Bosniya bəylərbəyi olarkən xalq ilə yola getməmişdir. O, dəstəsi ilə birlikdə burada da qarətlərini davam etdirmiş, buna görə də Bosniyada xalq onlara qarşı çıxmışdır. Etdiyi rəzalət və biabırılıqlara görə xalq Dəli Hasanın üzərinə gəlmiş, onun var-yoxunu qarət etmişdir. Dəli Hasan qalan adamları ilə buradan qaçıb İzvornikə (Zvornik – Osmanlı İmperatorluğunda Rumeli əyalətinə bağlı bir sancaq. Hazırda Bosniya və Herseqovina Respublikasının şimal-şərqində, indiki Serbiya ilə Bosniya və Herseqovina arasında, Drina çayının sol tərəfində yerləşir) gəlmişdir. Böyük çaylardan biri olan Drina suyunu çox daşqın bir zamanda keçmişdir. Dəli Hasan oradan öldürülməkdən xilas olmaq üçün öz kethüdası Şahverdinə Belqraddakı sərdar Mehmed paşanın yanına göndərmişdir. Adı çəkilən kethüda Dəli Hasandan inciyərək, bundan sonra onun yanına qayıtmamış, sərdarın yanında qalmışdır.

Adamları ilə birlikdə xalqa etdikləri zülm davamlı şikayətlərə səbəb olduğu üçün Dəli Hasan Mehmed paşanın vasitəçiliyi ilə Bosniyadan Tameşvar /Temeşvar (Timişoara) valiliyinə transfer olunmuşdur [3, s. 47; 12, s. 396; 13, s. 260, 261].

“Naima tarixi” kitabının “Deli-Hasan`ın Tameşvar`da katli”, “Peçevi tarixi” kitabının “Celali Deli Hasan`ın sonu” paraqraflarında qeyd edilir ki, təxminən iki ilə yaxın Tameşvarda bəylərbəyi olmuş, onun münasibəti, davranışı əvvəlkindən fərqlənməmiş, ölümünü zəruriləşdirən yersiz hərəkətlər etmiş, burada da xalqla yola getməmişdir. Esterqon (Macarıstanın Budapeşt şəhərində yerləşir) alınandan sonra sərdar Lala Mehmed paşa İstanbula qayıdarkən Tameşvarlılara işarə ilə bir daha Dəli Hasanın arxasınca getməmələri barədə xəbərdarlıq etmişdir. Camaat Dəli Hasanın davranışından bezmiş, fürsət gözləyən ürəyiyanıq Tameşvar xalqı bir gün Dəli Hasan ova gedərkən onun qətlinə təşəbbüs etmiş, ətrafındakıların çoxusunu öldürmüşdür. Ancaq Dəli Hasan həmin vaxt sədrəzəm (baş vəzir) Asitanədə (İstanbulda) olduğu üçün Belqrada qaçmış və orada sərdar Tiryaki Hasan paşaya sığınmışdır. Tiryaki Hasan paşa onu öz imarətinə apararaq nəzarətə götürmüş və Tameşvar hadisələri ilə bağlı Divanı Hümayuna məktub göndərmişdir.

Bununla əlaqədar, şəriətlə hərəkətə keçmək üçün sultan əmr vermişdir. Bundan sonra problemlə bağlı Şeyxülislam Sunullahdan fətva alınaraq Dəli Hasanın edamına hökm çıxarılmış və Belqrada göndərilmişdir. 1606-cı ildə İstanbuldan göndərilmiş

fərmanla Tiryaki Hasan paşa Dəli Hasan və qardaşı (“Peçevi tarihi”ndə qardaşı oğlu, s. 262) Kiçik bəyi edam etdirmişdir [3, s. 72; 12, s. 459; 17, s. 102; 13, s. 262].

Dəli Hasanın öldürülməsi ilə bağlı “Naima tarihi”nin “Deli Hasan`ın Tameşvar`da katli” və Hammer Purgstall-ın “Büyük Osmanlı tarihi”nin “Eski asi Deli Hasanın idamı” paraqraflarında verilmiş bir rəvayətdə qeyd olunur ki, Dəli Hasan Bosniyada olarkən Osmanlı İmperatorluğunun öz anlayışından qat-qat üstün gücə malik bir quruluş olduğunu anlayınca, öz aqlınca, başqa bir fitnə-fəsad törətməyə cəhd etmiş, Bosniyadan Venesiya, Roma Papası və İspaniyaya məktublarla adamlar göndərmişdir. Ancaq məktublarına cavab ala bilməmişdir. Onlara yazdığı məktubların məzmunu belə idi: *Sizi əmin etmək üçün əvvəlcə sizə Nova yaxınlığındakı Resne / Resen qalasını* (günümüzdə Şimali Makedoniyada) (Hammer-in kitabında Dalmaçya / hazırkı Xorvatiyanın ərazisində tarixi bölgə / 3, s. 72) *verim. Bundan sonra donanmanızla gəlin, mən Aralıq dənizi sahilindəki bütün qalaları və Rumeli ölkələrini tamamilə ələ keçirməyinizi təmin edirəm. Amma indi Resne qalasının müqabilində yüz min altun istəyirəm.* [12, s. 359; 17, s. 102; 13, s. 262].

Dəli Hasan Bosniyada olarkən məktublarına cavab almayınca, Tameşvardan bir kürəkçi zimmiyə (İslam ölkələrində yaşayan qeyri-müsəlman vətəndaş) yüz altun yol xərci verib, məktublarına cavab gətirmək üçün yola salmışdır. Kürəkçi Osmanlıya xəyanət etməmiş, birbaşa Belqradda sərdar Kuyucu Murad paşanın yanına gedərək vəziyyəti anlatmış və Dəli Hasanın məktublarını ona göstərmişdir. Paşa, məktubların cavabını ona çatdırmaq şərti ilə, kürəkçiyə icazə vermişdir: *“Ne olmak ihtimalı var? Var mektubunu götür, fakat dönüşte bu canibe (tərəfə) geldikte evvela bize gelmek gereksin”* [12, s. 460; 13, s. 262].

Kürəkçi Dəli Hasanın məktublarını təslim etdikdə onunla birlikdə iki kafir Dəli Hasanla danışığa göndərilmişdir. Onlar və xidmətçiləri Kilis sərhədindən Osmanlı torpaqlarına daxil olaraq bir yeniçəriyə əlli quruş vermişlər və o da yasaqçı kimi gələnləri Zemuna (Zemon / Zemun – Belqraddın ən qədim bölgələrindən biri) gətirmişdir. Burada onları bir evdə gizləmişlər: *“Pes mezbur kürekçi zimmi dahi varup Deli-Hasanın mektubunu verdikte İspanya kralı bir kafir, Papa dahi bir kafir koşup, Kilis serhaddinden bir yasaqçı ile Zemon`a gelip bir haneye girdiler”*.

Kürəkçi gətirdiyi cavab məktublarını Kuyucu Murad paşanın kethüdası Abdi ağaya təslim etmişdir. Abdi ağa Poma Papası və İspaniya kralının məktubunu Murad paşaya göstərəndə paşa uzun zaman inanmamışdır. Məktub bu məzmununda idi: *“Gönderdiğimiz adamlar güvendiğimiz kimselerdir bunların sözlerini, bizim elçimizden dinler gibi itimat edin, hilaf ihtimal yoktur”*.

Gələn kafirlər Dəli Hasanı tanımadığı üçün Abdi ağa özünü *Dəli Hasan* kimi təqdim edərək onları söylətməmişdir. Kafirlərdən biri Rim Papasının bacısı oğlu, digəri isə İspaniyanın aparıcı lordlarından biri idi. Dəli Hasana dostluq əlaməti olaraq bir cib saati hədiyyə gətirmişlər. *“Bu adamlar ile cevabınız geldiği zaman, istediğiniz yüz bin altını Belgrat Frenklerinden almanız için mektup ve senet gönderilecektir”*, –

demişlər. Dəli Hasan Təməşvarda olduğundan gələn bu lənətlənmişlərlə birlikdə kürəkçi də öldürülmüşdür [12, s. 460; 13, s. 263].

Resne qalasını yüz min altun qarşılığında satacağına dair məktubunun ələ keçirildiyini eşidən Dəli Hasan Təməşvardan Belqrada qaçmışdır. Tiryaki Hasan paşa onu evində saxlamış, gizləndən İstanbula məlumat göndərmiş, 1606-cı ildə saraydan gələn fərmanla Tiryaki Hasan paşa Dəli Hasanı edam etdirmişdir [5, s. 366 - 368; 17, s. 102].

İndiyədək “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə mətnlərindəki Dəli Həsənlə bağlı ətraflı araşdırma aparılmayıb. Bu tədqiqin məqsədi bir sıra istinad kitablarını araşdıraraq Dəli Həsənin kimliyini müəyyənləşdirməkdir. Müxtəlif tarixi qaynaqlar işığında Dəli Həsənin həyatı, yaşadığı zaman, fəaliyyəti və aqibəti haqqında məlumatlar diqqətə çatdırılır. Bu araşdırma ilə Dəli Həsənin XVI yüzildə Osmanlı İmperatorluğunda ortaya çıxan Cəlali üsyançılarından Karayazıcının qardaşı olduğu anlaşılır. Dəli Həsən Cəlali üsyançısı, yenilməz gücə sahib bir quldur, soyğunçu və Osmanlı dövlətində bəylərbəyi kimi qarşımıza çıxır.

Nəticə olaraq bu araşdırmada dəlillər əsasında məşhur Dəli Həsənin tanınmış bir eşkiyə olduğu bildirilir, bu fikir sənədlər əsasında təsdiqlənir. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı bir sıra problemlə məsələlərə aydınlıq gətirilir və detallı məlumat verilir.

Xalqın keçmişinin, tarixinin öyrənilməsində dastanlar mühüm rol oynayır. Tarixin hər dönəmində cəmiyyətin öz qəhrəmanları olur, onların igidliyi dastanda da öz əksini tapır. Dastan qəhrəmanları xalqın simvoluna çevrilmiş obrazlardır. “Koroğlu”nun Azərbaycan və Türkiyə mətnlərində yer alan Dəli Həsən də belə obrazlardandır. İgidlik simvoluna çevrilmiş Dəli Həsən dastanda Koroğlunun adlı-sanlı silahdaşı kimi təqdim olunur. Qeyri-adi cəsarəti və döyüş əzmi ilə ön plana çıxan Dəli Həsən idealizə edilmiş xüsusiyyətləri ilə diqqətçəkici bir obrazdır.

Ədəbiyyat

1. Bayaz, Hüseyin. Koroğlu (Antep rivayeti). İstanbul: Karacan Yayınları, 1981, 360 s.
2. Boratav, Pertev Naili. Koroğlu destanı. İstanbul: Adam Yayınları, 1984
3. Hammer, Joseph Purgstall. Büyük Osmanlı tarihi (Hazırlayan Mümin Çevik), c. VIII. İstanbul: Millet Yayınları, Üçdal Neşriyat, 1994 / 2012.
4. Hüsameddin, Hüseyin. Amasya tarihi, c. III. İstanbul: İlgürel, 1993.
5. İslam Ansiklopedisi, 37. cilt, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.
7. Koroğlu (V. Xulufu nəşri). Bakı: Elm, 1999.
8. Koroğlu (Toplayanı H. Əlizadə). Bakı: Azərənəşr, 1941.
9. Koroğlu (Tərtibçi M. Təhmasib). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1956.
10. Koroğlu (Paris nüsxəsi). Bakı: Ozan, 1997.
11. Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). Bakı: Səda, 2005.

12. Mustafa, Naima. Naima tarihi (Çev. Zuhuri Danişman), c.I. İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1967.
13. Peçevi, İbrahim. Peçevi tarihi / Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, c. II. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
14. Özturan, Hacı Ali. Maraş ağzı Köroğlu. Kahramanmaraş: UKDE Kitablığı, 2009.
15. Sümer, Faruq. Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Bakı: MBM, 2013.
16. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı tarixi. c. II cilt, 7. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
17. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı tarihi, c. III, 6. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011

ДЕЛИ ХАСАН В ЭПОСЕ «КЁРОГЛУ»

(На основе азербайджанского и турецкого вариантов)

Резюме

Эпос «Кёроглу» – уникальное произведение, в котором на первый план выдвигаются быт, история, поэзия и музыка тюркского мира на протяжении веков. Один из распространенных памятников тюркского мира, эпос «Кёроглу» отражает исторические факты и события на разных этапах жизни тюркских народов.

Знаменитый эпос турецкой литературы «Кёроглу» основан на живом национальном герое. Кёроглу – герой, восставший против несправедливости существующей социальной системы и ставший выразителем интересов угнетенного народа. Эта сага является бесценным источником для изучения движения Джалали. И Кёроглу, и его герои обладают эпическими героическими качествами. Никто не превосходит их в храбрости, героизме и бою.

В статье исследуется место эпоса Дели Гасана «Кёроглу» в азербайджанских и турецких текстах. Он показан храбрым и мужественным героем, как Кёроглу, отражающим героический дух народа. При этом анализируются исторические события, происходившие в конце XVI – начале XVII веков, и на основании ряда исследований устанавливается личность героя саги, соратника Кёроглу Дели Хасана, дается информация о его жизни, времени и деятельности.

На основе исторических фактов говорится, что он был не вымышленным героем, а человеком, который жил в истории и стал легендой. Один из лидеров восстания Джалали в Анатолии, брат Караязичи Дели Хасан, считается непобедимым бандитом, грабителем и тираном в Османской Империи.

Ключевые слова: эпос, Кёроглу, Дели Хасан, Джалали, Тюркский мир, герой, разбойник

DELI HASSAN IN “KOROGHLU” EPIC

(Based on Azeri and Turkish options)

Summary

The epic “Koroghlu” is a unique work that brings to the fore the life, history, poetry and music of the Turkic world over the centuries. One of the widespread monuments of the Turkic world, the “Koroghlu” epic reflects historical facts and events at different stages of the life of the Turkic peoples.

The famous epic of Turkish literature “Koroghlu” is based on a living national hero. Koroghlu is a hero who rebelled against the injustice of the existing social system and became the spokesman for the interests of the oppressed people. This saga is an invaluable source for the study of the Jalali movement. Both Koroghlu and his heroes have epic heroic qualities. No one surpasses them in courage, heroism and combat.

The article examines the place of Deli Hassan's epic “Koroghlu” in Azerbaijani and Turkish texts. He is shown as a brave and courageous hero, like Koroghlu, reflecting the heroic spirit of the people. At the same time, the historical events that took place at the end of the 16th - beginning of the 17th centuries are analyzed, and on the basis of a number of studies, the identity of the hero of the saga, associate of Koroghlu Deli Hassan is established, information is given about his life, time and activities.

Based on historical facts, it is said that he was not a fictional hero, but a person who lived in history and became a legend. One of the leaders of the Jalali uprising in Anatolia, Karayazichi's brother Deli Hassan, is considered an invincible bandit, robber and tyrant in the Ottoman Empire.

Keywords: epic, Koroghlu, Deli Hassan, Jelali, Turkic world, hero, bandit

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilbər Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ İSLAMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
kemale_67@mail.ru

NİZAMİ — MÜHARİBƏ ETİKASI BARƏDƏ
(«Şərəfnamə» əsasında)

XÜLASƏ

Şərqdə intibahın görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində humanizm, sülh, bərabərlik, əmin-amanlıq, azad iradə kimi ideyaları təbliğ etməklə yanaşı, müharibə mövzusu ətrafında düşüncələrini də oxucuları ilə bölüşmüşdür. Xüsusilə də Makedoniyalı İskəndərdən bəhs edən son poemasının «Şərəfnamə» hissəsində şairin ləyaqətli müharibə ilə bağlı fikirləri yer almışdır. Fatehin yürüşləri təsvir olunan epizodlarda müəllifin mövqeyi aydın şəkildə görünür. Belə ki, şair qarşı tərəfi kiçimsəməyi, dəyərləndirməməyi düzgün hesab etmir. Başqa bir fikir ondan ibarətdir ki, sərkərdə qərar qəbul etməzdən öncə təcrübəli, müdrik şəxslərlə məsləhətləşməlidir. Çalışmalıdır ki, birinci hücum etməsin. Özünüküləri satıb ona sığınmaq istəyən xainlərə ağıllı fateh yanında yer verməməlidir. Zəfər üçün əsas olan tək cə əskərlərin sayı və hazırlığı deyil, daha çox onların ruhu, döyüş əzmidir. Bu ruhu yüksək saxlamaq üçün sərkərdə müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Onun öz nümunəsi ilə orduya örnək olması da zəruridir. Allahın, bəxtin kimin tərəfində olması, ordu və hökmdar arasındakı həmrəylik, eləcə də sədaqətli tərəfdaşın, müttəfiqin varlığı qələbəni təmin edən amillərdəndir.

Müqavimətsiz təslim olanları əfv etmək, aman diləyəni öldürməmək də müharibə etikasına aiddir və qədim ənənələrə söykənir. Fateh işğala məruz qoyduğu ölkələri dağıdıb bərhad etməməli, əksinə, yeni şəhərlər salaraq adını əbədləşdirməlidir. Tarixən döyüş silahları primitiv vasitələrdən ən ali və müasir növlərədək təkamül yolu keçsə də, ləyaqətli müharibə aparmaq prinsipləri dəyişməmişdir. Bunu 44 günlük Vətən müharibəmiz də sübut etdi.

Açar sözlər: Nizami, «Şərəfnamə», müharibə etikasını, ədalət, döyüş ruhu, sərkərdə, ordu

Giriş. Məqalənin əsasında Nizaminin «İskəndərnamə» poemasında Makedoniyalı qeyserin yürüşləri kontekstində irəli sürdüyü ləyaqətli müharibə haqqında fikirlərinin hərbi-strateji və mənəvi aspektdən təhlili durur.

Nizaminin ədalətli müharibə ilə bağlı nəzmə çəkdiyi prinsiplərin 44 günlük Qarabağ müharibəsi zamanı nə dərəcədə gözlənildiyini, aktual olub-olmadığını müəyyənləşdirmək tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəddir.

Şərq poeziyasının dühası Nizamini bir dağa bənzətmək olar. Dağın əzəməti, ucalığı ondan uzaqlaşdıqca göründüyü kimi, Nizami yaradıcılığının möhtəşəmliyi və unikalığı da əsrlər keçdikcə daha aydın olur. Şair öz sənətini qiymətləndirərkən onun ölməzliyini, dövrlər dəyişsə də, dünya durduqca oxuculara zövq verəcəyini uzaqgörənliklə hiss etmişdi:

Nə qədər şair var, söz var, şeir var,
Dünyada onlardan mənəm yadigar.
Mənimlə canlandı, söz tapdı qüvvət,
Yenə də mənimlə edər qiyamət [6, s. 38].

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami intibahın banisi hesab edilir. Xəlil Yusifov bu xüsusda yazır: «Yaxın və Orta şərq xalqlarının tarixində intibah dövrü XII əsrdən daha əvvəl başlayıb sonrakı dövrdə bir neçə əsr davam etsə də, onun ən səciyyəvi cizgiləri Nizamının yaradıcılığında parlaq ifadəsini tapmışdır» [7, s. 196].

Əgər bu cizgiləri ayrıca sadalasaq, o zaman dünyanın əsrəfi olan insanla bağlı şairin mövqeyini açıqlamış oluruq. Humanizm, cəmiyyətdə bərabərlik, ədalətin təntənəsi, daxili azadlıq, mənəvi təmizlik, qadına ehtiram, əməyə hörmət, ali hiss olan eşqin ideallaşdırılması, dövlət və xalq münasibətləri Nizamının əsərlərində qaldırdığı məsələlərdir.

44 günlük II Qarabağ müharibəsindən az sonra dövlət başçımız 2021-ci ili Nizami ili elan etdi. Çoxları bu addımı sülhə, əməkdaşlığa, quruculuğa dair bir çağırış kimi şərh etdilər və əlbəttə ki, qismən haqlıydılar. Lakin bizcə, bu qərarda bütün qayda-qanunlara, beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq ədalətli və ləyaqətli müharibə aparmış, qələbə çalıb öz məqsədinə çatmış Azərbaycanın dünyaya daha bir mesajı vardı. Belə ki, Nizamının əsərlərində bir çox mövzularla yanaşı, müharibə teması da ətraflı şəkildə işlənmişdir. Xüsusilə, dünyaya gəlib getmiş cəngavər, fateh hökmdarların ən məşhuru Makedoniyalı İskəndərə həsr etdiyi poemanın «Şərəfnamə» hissəsində şairin bu məsələ ilə bağlı görüşləri yer almışdır.

Tarixə ekskurs. Məlumdur ki, yeni torpaqlar işğal etmək uğrundakı müharibələrə münasibət heç də həmişə eyni olmamışdır. Eləcə də qəhrəmanlıq anlayışı zaman-zaman dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, qədim və erkən orta əsrlərdə bir güclü dövlətin başçısının ətrafındakı ölkələrin torpaqlarını zəbt edərək öz ərazisini genişləndirməsi onun rəiyyəti tərəfindən müsbət hal kimi dəyərləndirilir və qəhrəmanlıq sayılırdı. Məsələ burasındadır ki, əldə edilən qənimətlər ordunun rifahına birbaşa, onların ailələrinin vəziyyətinə isə dolayısı ilə təsir göstərirdi. Bundan başqa, heyvandarlıqla məşğul olan əhali üçün bu, yeni örtüş yerləri demək idi. Eləcə də ölkənin xəzinəsi vassal dövlətlərin verdiyi xərac hesabına dolurdu. İşğala məruz qalan xalq üçün bu hadisənin bütün mənfi tərəfləri ilə yanaşı, müsbət nəticələri də yox deyildi. Belə ki, daha güclü imperiyanın tərkibinə daxil olan ölkələrin əhalisi özünü nisbətən güvəndə hiss etməklə bərabər, qabaqcıl ideyalarla tanış olur, hakim dövlətdə qazanılmış iqtisadi, elmi nailiyyətləri mənimsəyirdi. Yürüş üçün dövlətin təhlükəsizliyi, din fərqi səbəb və ya bəhanə ola bilərdi. Bütün bu

əlamətləri «Oğuz Xaqan» və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında görmək mümkündür. Bu dastanların qəhrəmanları xanlar, bəylər, bir sözlə, yuxarı silkin nümayəndələridir. Oğuzların tez-tez axına getdiklərini, yəni qonşu torpaqlara hücumla keçib qənimət və əsirlərlə döndüklərini, dini ayrı yadların məbədlərini məscidə çevirdiklərini «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnindən öyrənirik. Həm də belə fəaliyyətlər təqdir olunur, igidlik sayılır.

Sonrakı əsrlərdə təcridcən qəhrəmanlar zülmə, ədalətsizliyə, işğala qarşı mübarizə aparan xalq intiqamçıları oldular. Düşmən cəbhədə isə yuxarı silkin həm yerli, həm də yadelli nümayəndələri dururdular. Folklorda bu düşüncə və münasibətin təzahürü kimi «Koroğlu» dastanını göstərə bilərik.

Nizaminin son poemasında İskəndərin fəthlərinə qeyd etdiklərimiz münasibətlərdən məhz birincisi üstündür və müəllifin rəğbəti də əsas qəhrəmanındır. Hərçənd ki, bəzən sətirlər arasından «bütün tökülən qanlar bir ovuc torpaq üçündürmü?», yaxud «qənimət kimi əldə edilən, uğrunda canlar verilən lələ-cəvahirat qidaya yararlıdır mı?» kimi suallar da səslənir.

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Makedoniyalı İskəndər bir çox ölkələrin torpaqlarını ordusu ilə tutub özünə tabe etsə də, onların sakinlərinin sivil nailiyyətlərlə tanış olmasında, dövrü keçmiş zeyhniyyətdən, zərərli adətlərdən əl çəkməsində böyük rol oynamışdır. İskəndərin həyatı barədə monoqrafiya yazmış İlya Şifman qədim yunan müəlliflərindən Plutarxın «Tale haqqında» adlanan əsərinə istinadən yazır: «Məğlubedilməz sərkərdə, müdrik dövlət xadimi, bütün xalqların bir ailədə birləşməsinə arzulayan İskəndər sanki mədəni qəhrəman rolunda çıxış edir: o, hirkanlara nikaha girməyi və əkinçiliyi öyrətmiş, araxosi və soqdiyalıları öz valideynlərinə çörək verməyə və qocaldıqda onları öldürməməyə, farsları isə analarına hörmət etməyə və onlarla izdivaca girməməyə inandırmışdı» [9, s. 3]. Əlbəttə ki, İskəndər bir fəth kimi bütün bu fəaliyyətini həyata keçirərkən ən qəddar bir şəkildə güc tətbiq edir, ona müqavimət göstərənlərə heç acımadan divan tuturdu. Tarixə etdiyimiz bu qısa ekskursdan sonra Nizaminin sözü gedən poemasına qayıdaraq onun müharibə aparmaq sənəti haqqında düşüncələrini öyrənək.

Hərb sənətinin sirli məqamları. Etiraf etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu döyüş silahları yaxın təmas tələb edənlərdən məsafədən idarə olunanlaradək, nizə, xəncər və qılıncdan qitələrarası raketlərəadək ağılasıgmaz bir təkamül prosesi keçsə də, müharibə aparmağın müəyyən prinsipləri, döyüş etikası dəyişməz qalmışdır. Hər halda ləyaqətli və ədalətli müharibə aparanlar üçün bu belədir.

Nizami son poemasının Makedoniyalı fəthin yürüşlərindən bəhs edən «Şərəfnamə» hissəsində, İskəndərin ordusu ilə İran şahı Daranın döyüşçüləri qarşı-qarşıya durduğu zaman, müdrik müşavirlərinin gənc Rum hökmdarına «birinci hücum etməmək» kimi bir məsləhət verdiklərini göstərərək yazır:

Şübhəsiz, çarpışma olacaq tez-gec,
Ancaq bu döyüşdə tələsmə sən heç.

Sən otur, qoy Dara hər b açsın sana,
Qılıncın o zaman qalxsın düşmana [6, s. 106].

Arifə bir işarə. Adətən, döyüşdən əvvəl rəqiblər bir-birinə hər bə-zorba gələr, düşməni qorxutmaq, toqquşma ərəfəsində psixoloji üstünlük qazanmaq məqsədi ilə qarşı tərəfə hədələrlə dolu məktub göndərirdilər. Tarixdən bəllidir ki, hökmdarlar arasında predmetlər vasitəsilə bir-birinə ismaric göndərmək ənənəsi olmuşdur. Dilçilikdə buna əşyavi yazı da deyilir. E.ə. VI əsrdə skiflər farslara qurbağa, siçan, quş və beş ox göndərmişdilər. Herodot bu ismarıcı belə şərh edir: «Əgər siz farslar bataqlıqda qurbağa kimi tullanmağı öyrənməsəniz, siçan kimi gizlənməyi bacarmasanız, quş kimi uça bilməsəniz, bizim torpağa ayaq basan kimi oxlarımız altında məhv olacaqsınız» [4, s. 60].

Bu tip yazışmalar Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Osmanlı sultanı Səlim Yavuz arasında da olmuşdur.

Fikrin əşyalar vasitəsilə çatdırılması priyomundan həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə olunmuşdur. Folklor örnəklərimizdən «Dərzinin şagirdi» [1, s. 262], «Yeddi qardaş bir bacı», «Şəmsi Qəmər» [1, s. 186], «Daşdəmir» [2, s. 316] kimi nağıllarımız bu qəbildəndir. Yazılı ədəbiyyatda isə əşyalar vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının ən maraqlı nümunəsini Nizami yaratmışdır. İran şahı Dara Makedoniyalı İskəndərin yanına qasidlə ismaric göndərir:

Qasidə tapşırırdı bir top, bir çövkən,
Bir çuval küncüt də verdi ərməğan.
Hədiyyə sirrini öyrətdi ona,
Sevindi qurduğu incə oyuna [6, s. 115].

Dara İskəndərin çox gənc olduğuna işarə edərək demək istəyirdi ki, hələ uşaqsan, get topla çövkən oyna. Daha sonra qasid bir çuval küncütü sarayın yerinə səpir. Dara əks təqdirdə, yəni İskəndər onunla döyüşmək fikrindən daşınmasa, yunanların qarşısına küncüt dənələri qədər ordu çıxaracağını bildirirdi.

Buna cavab olaraq İskəndər dərhal sarayındakı quşları səslədi və onlar küncütü tez bir zamanda dənləyib bitirdilər. İskəndər qasidə belə deyir:

Küncütdən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim də quşlarım dənləyər onu.
Üzərlük doldurdu kiçik çuvala,
Qasidə verincə dedi: «Çıx yola.
Dara küncüt qədər çıxarsa ordu,
Mənim də ordumun qədəri, bax, bu!» [6, s. 116].

Bir çuval küncütün müqabilində İskəndərin göndərdiyi az miqdarda üzərliyin mənası budur ki, sənin əskərlərinin sayı çox olsa da, mənim cəngavərlərim onları asanlıqla dənləyər. Əsas əsgərlərin sayı deyil, keyfiyyəti, döyüş əzmidir.

Məsələ burasındadır ki, üzərlük toxumlarının dadı acı olduğundan quşlar onu yemirlər. Yəni Daranın ordusu İskəndər qoşununu yenə bilməz.

Zəfəri təmin edən faktorlar. Deyilən sözlərin, verilən işarələrin, göndərilən ismarıqların hamısı son nəticədə qələbə qazanmaq məqsədinə xidmət edir. Qələbə üçün zəruri olan faktorları mənəvi, psixoloji, dini, hərbi, maddi, hətta mistik kateqoriyalarla təsnif etmək mümkündür.

Məsələn, ordunu ruhlandırان atributlardan biri bayraqdır. Bu, sadəcə parçadan və dəstəkdən ibarət olan əşya deyil. Dövlət, torpaq, qeyrət, ənənələrin davamı kimi anlayışları özündə ehtiva edən müqəddəs rəmzdır. Bayraq dirəyinin uzunluğu da əhəmiyyətlidir və ona verilən dəyəri ifadə edir. Nizami İskəndər ordusunun önündə aparılan bayrağı belə təsvir edir:

Firidun padşahdan yadigar qalan
O uca Dirəfşi tanırdı çoxdan.
O uğurlu bayraq düzələn zaman
Nazları dostunu bu qoca dövrən.
Bayrağı «Dirəfşi-Gavə»dən yüksək
Çəkdi mahlıcına göy rəngli ipək.
Tam əlli arşındı uca sütunu.
Zinət öz qoynunda bəsləmiş onu.
İpəyin üstündə müdhiş əjdaha,
Baxanlar qorxudan baxmaz bir daha.
Qıvırcıq qara bir qotaz başında,
Sanki bir buluddur dağın qaşında.
Bir qara qartaldı, qanadı nurdan,
Görürdü onu hər uzaqdan baxan [6, s. 121].

Bu, Firudin padşahdan qalan uğurlu bir bayraq olduğu üçün İskəndər onun Daranın üzərinə yürüşə gedərkən ordunun qarşısında dalğalanmasını lazım bilir. Lakin əsərin başqa bir yerində Nizami İskəndərin öz dövlət bayrağına işarə edərək al-sarı rənglərdən danışır. Doğrudan da, İskəndərin bayrağının qırmızı qumaş üzərindəki sarı rəngli günəş şəklində olduğu məlumdur. Bu, kiçik bir nüans olsa da, Nizaminin faktlara ciddi yanaşdığına göstəricisidir. Maraqlıdır ki, müasir Makedoniyanın bayrağı həmin təsvirin stilizə olunmuş variantıdır.

Nizami zəfər çalmaq üçün zəruri saydığı amillər arasında Allahın nəzərinin sərkərdənin üzərində olmasını xüsusi qeyd edir. Bu, əlverişli hava şəraitində, düşmənin taktiki səhvlər buraxmasında, müttəfiqlərin köməyində və başqa məqamlarda təzahür edir. Sadiq tərəfdaş çox önəmli faktordur. Çiyinini dayamaq üçün, səni arxadan gələ biləcək təhlükələrdən qorumaqdan ötrü etibarlı bir kürəyə ehtiyacın olur. Həmçinin ordu ilə sərkərdə, xalqla dövlət arasında birliyin, həmrəyliyin olması çox vacibdir:

Tanrının köməyi mənə təsəlli,
Ordumsa həmrəydir, hər kəsə bəlli.
Birlikdən yaranıb zəfər döyüşdə,
Dostların birliyi gərək bu işdə.

İki qəlb bir olsa, dağı parçalar,
Böyük bir kütləni edər tarmar [6, s. 106].

Belə hesab olunur ki, qorxu insanın həyatını qoruyan hisslərdən biridir. Belə ki, insan qorxmasa, tərəddüdsüz özünü uçurumdan ata bilər, yaxud alovun içində dalaraq canını tapşırar. Lakin döyüş meydanında əksinə, əskərin qorxu hissini tamamilə itirməsi onu zəfərə apara bilər. Döyüşçünün qarşıdakı düşməne baxdıqda qorxması isə onun məğlubiyyətini labüd edir. Çünki qorxan əsgər qərarlıdır, silah tutan əli əsər, səhvə yol verər. Nizami bu xüsusda yazır:

Eşitdim bir keçmiş döyüşçüdən mən:
Ürək qüvvətlidir can qüvvətindən...
...Uğurlu zamanda zəfər gözləyən
Düşməni qorxusunu silsin könüldən [6, s. 166].

Şair bu məsələ ilə bağlı maraqlı bir əhvalat nəql edir: Bir gün misirlilər İskəndərin yanına gəlib Zəngibar şahının qoşununun onlara hücum etdiyini söyləyir, ondan kömək diləyirlər. Həmin qövm vəhşi, dağıdıcı, qəddar zəncilərdən ibarət imiş. İskəndər bir neçə dil bilən, həm igidlikdə, həm də natiqlikdə mahir olan Tutianuş adlı əyanını müşayiət edən şəxslərlə birlikdə Zəngibar şahının yanına elçiliyə göndərir. Tutianuş Zəngibar şahını düşmənlərdən əl çəkib şöhrətli sərkərdə olan İskəndərə tabe olmağa dəvət edir. Zəngibar şahı Tutianuşun başını kəsib qanını bir teştə tökməyi əmr edir, sonra isə o qandan içir. Tutianuşu müşayiət edənlər göz yaşını içində bu xəbəri İskəndərə yetişdirirlər. Qaniçən zəncilər haqqında məlumat İskəndərin əskərləri arasında sürətlə yayılır. İki ordu üz-üzə gələndə zəncilərin ruhluları əzdiyini görəndə İskəndər anlayır ki, əskərlərinin gözü qorxmışdır:

İskəndər bildi, rum zəncidən ürkmüş,
Əskərin qəlbinə bir qorxu çökmüş.
Meydanda əskərə üz versə qorxu,
Cəza bir iş verməz, dağılar ordu [6, s. 79-80].

Vəziyyətdən çıxmaq üçün İskəndər vəzirinin məsləhəti ilə əskərlərinə iki zəncini əsir götürməyi əmr edir. Sonra öz əskərlərinin gözləri qarşısında onlardan birinin boynunu vurdurub başını mətbəxə göndərərək bişirilməsini əmr edir. Öncədən aşpazı xəbərdar edir ki, zəncinin başı mətbəxə göndərildikdə heç kəsə bildirmədən onu torpağa basdırıb, əvəzində qara qoç başından bir yemək bişirsin və sümüklərindən təmizləyib təqdim etsin ki, bunun qoç başı olduğu bilinməsin. İskəndər qoşunun və digər zənci əsirin gözləri önündə qara başı ləzzətlə yeyir və şərait yaradır ki, ikincisi qaçıb xəbəri özününkülərə yaysın. Beləliklə, İskəndər öz əskərlərinin qəlbindən qorxu hissini silib atır, qarşı tərəfin ordusuna isə vəlvələ salır [6, s. 80-83].

Bu ibrətamiz rəvayətdən belə qənaətə gəlirik ki, İskəndər ordusundakı ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq üçün müxtəlif metodlardan, o cümlədən yalandan da istifadə edir. Bu rəvayətdən bir də onu anlayırıq ki, İskəndər çətinə düşdükdə öz vəzir və müşavirləri, eləcə də digər müdrik şəxslərlə məşvərət edir, tövsiyə və

məsləhətlər alır. Onun məsləhətləşdiyi insanlar içərisində dünya nemətlərindən nəfsini kəsib könlünü büsbütün yaradana vermiş zahidlər də vardı. İlhamını Tanrıdan alan belə möhtərəm şəxslər möcüzələrə qadir idilər. Məsələn, Dərbənddə yuva qurmuş, yoldan keçənləri soyub talayan quldurları 40 gün mühasirədə saxlayan Rum ordusu heç bir vasitə ilə qalaya giriş əldə edə bilmədikdə, İskəndər yaxınlıqdakı mağarada yaşayan, ot və su ilə dolanan bir zahiddən kömək istəyir. Sadiqliyinə görə Tanrı zahidə fəvqəladə bir vergi bəxş etmişdi. Zahidin yardımı ilə quldur yuvasını dağıtmağı bacaran İskəndər əvvəllər onun zahidlərlə nə üçün yaxınlıq etdiyini anlamayan əskərlərinə də cavab vermiş olur.

Baxdı başçılara dedi İskəndər:
«Duaya bundan xoş kim dəlil istər?
Qırx gündür daş, qılınc yeyir bu hasar,
Sınaqlı igidlər hey çarpışırlar.
Bu qədər qılıncın almaz gücüylə
Qopmadı o dağdan bir kəsək belə.
Yoxsul bir zahidin çəkdiyi ahdan
Dağıldı bir hasar, bürc oldu viran.
Sizcə bu qalaya kim oldu üstün?

Bu dünya zahidsiz olmasın bir gün» [6, s. 237-238].

İskəndər qurucu və mədəni qəhrəman kimi. Quldurlar təslim olduqdan sonra İskəndərin dağılmış qalanı təmir etdirdiyindən yazan Nizami hökmdarı dağıdıcı deyil, qurub-yaradan görmək istədiyinə işarə vurur:

Göylərlə öpüşən qalanın bir-bir
Uçulmuş yerləri edildi təmir,
Elə ki, dağıntı, uçuqlar bitdi,
Zülmün qalasını ədl evi etdi [6, s. 238].

Quranda adı keçən, dəmir, mis və qətrəndən istifadə edilərək yəcuc-məcuc tayfalarına qarşı ucaldılan Zülqərneyn səddindən başqa, müxtəlif müasir ölkələrin ərazisində yerləşən 20-dək şəhərin əsasının İskəndər tərəfindən qoyulduğu tarixi mənbələrdən məlumdur. O zaman Aleksandriya və ya Aleksandropol adlanan və yerləşdiyi ərazinin adı ilə fərqləndirilən həmin şəhərlərin bəzilərinin sadəcə xarabalıqları günümüzdə çatsa da, digərləri başqa adla da olsa, indi belə mövcuddur. Məsələn, İskəndəriyyə (Misir), Cəlalpur, Cəlam, Uç, Bela, Tatta (Pakistan), Amritsara (Hindistan), Qəndahar, Fərəh, Herat, Çarikar, Qəzni, Ay-xanım (Əfqanıstan), İskəndərün (Türkiyə), Xucənd (Tacikistan) və s. [8, s. 310-361]. İskəndərin öz yürüşləri zamanı Uyğurda şəhərlər saldığı barədə məlumata hətta qədim türk abidələrindən «Şu» dastanında da rast gəlik [3, s. 25].

Nizami isə Rum qeysərinin Misirdə tikdirdiyi şəhəri belə təsvir edir:

Dəniz sahilində böyük İskəndər
Təzə bahar kimi qurdu bir şəhər.
Bir cənnət kimi ydi – işıqlı, abad,

Hər yerdə bazarı, bağçası gülşad.
Şəhəri İskəndər tikibdir deyə
Adını qoydular «İskəndəriyyə» [6, s. 99].

İskəndər yalnız yeni şəhərlər salmaqla kifayətlənməmiş, ondan əvvəl mövcud olmuş yaşayış məskənlərini də inkişaf etdirib bərkitməmiş və tədqiqatçıların bildirdikləri kimi, “ellinləşdirmişdir”. Nizami poemasında ötəri də olsa, bu məsələni xatırlatmışdır:

Ən qoca bir dehqan vermişdir xəbər:
Tiflisi ilk abad etmiş İskəndər [6, s. 202].

Nizami son poemasında Zülqərneyn səddi ilə bağlı mövzunu nəzmə çəkmiş, həm də başqa epizodlar vasitəsilə İskəndərin qurucu xislətindən bəhs etmişdir. Əkin sahələri davakar qıpçaq tayfalarının tapdağı altında məhv olan zəhmətkeş kəndlilər İskəndərdən kömək istəyirlər. İskəndər qıpçaqların hücum etdikləri açıq yerləri onların üzünə qapatmaq üçün bir sədd inşa etməyi buyurur:

Əmr etdi: nə qədər açıq-uçuq var,
Çəksin bu xəzranın xalqı bir hasar.
Gecə də, gündüz də qara daşlarla
Olduqca böyük sədd çəkilsin yola.
İş bilən, sınıanmış daş yonanlardan,
Dağlarda açığı sədlə bağlayan
Bilikli ustalar göndərdi ora,
Keçidlər alındı möhkəm hasara [6, s. 239].

Nizami xüsusi rəğbət bəslədiyi qəhrəmanını cəmiyyətə xeyir verən, dəyər qazandıran bir şəxs kimi göstərmək üçün güzgünün kəşfini onun adı ilə bağlayır. Bizə gəlib çatmış mənbələrdə bugünkü güzgülərin bənzərinin 1240-cı ildə yaradıldığı qeyd olunur. 1279-cu ildə İtalyan rahibi Con Pekam şüşəni qurğuşunla birləşdirməyin qaydasını təsvir edir. Surəti mükəmməl əks etdirməyən bu güzgülər XIV, XV, XVI əsrlərdə təkmilləşdirilmişdir. Lakin o zaman bu əşya yalnız zəngin aristokratlar üçün əlçatan imiş. Onun qiymətinə bir gəmi satın almağın mümkünlüyü qeyd olunurdu. Yalnız XIX əsrdə güzgü hər kəsin evinə yol tapa bilmiş, məişətdə vazkeçilməz əşyaya çevrilmişdir. Lakin bütün bu deyilənlər sual doğurur: əgər güzgü 1240-cı ildə, yəni XIII əsrdə yaradılıbsa, XII əsrdə yaşamış Nizami öz əsərində onun adını necə çəkə bilərdi? Deməli, güzgü o zaman da mövcud imiş. Güzgünün İskəndərlə bağlı olub-olmamasına gəldikdə isə güman etmək mümkündür ki, Nizami bizə gəlib çatmamış qaynaqlara, yaxud xalq arasında dolaşan rəvayətlərə istinad etmişdir. 2020-ci ildə Türkiyənin Antalya əyalətindəki Kaş rayonunda yerləşən qədim Patara şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş İskəndər dövrünə aid mətbəxdə məişət əşyaları, o cümlədən güzgülər də tapılmışdır. Deməli, güzgünün tarixi ilə bağlı Nizaminin poemasını etibarlı mənbə hesab etmək olar. Nizami güzgünün yaradılmasını belə təsvir etmişdir:

Keçmişdə güzgüdən yox idi əsər,
Güzgünü yaratdı böyük İskəndər...
...Həndəsi yol ilə qara dəmirdən
Güzgünü İskəndər parlatdı birdən.
Sən də bu güzgüyə baxdığın zaman
İskəndər dövründən xəbər alarsan [6, s. 110].

Bu iddia İskəndəri demiurq – mədəni qəhrəman səviyyəsinə qaldırır. Ordu quruculuğu, müharibə aparmağın taktika və strategiyası sahəsinə də onun gətirdiyi yeniliklər çox olmuşdur. Nizami onun haqqında bu sözləri yazır:

Orduda tək odur zor qılınc vuran,
Həm ordu qırandır, həm ordu quran [6, s. 276].

İskəndər məhz fərqli, bir-birinə zidd olan məsələlərə münasibətdə də balanslı qorumağa çalışır. Özünə tabe etmək istədiyi hökmdarlara yazdığı məktublarının da intonasiyası bir tərəfdən qorxuducu, digər tərəfdən ümidvericidir [6, s. 277].

Nizaminin hərbi sənətinə dair verdiyi ismarıclardan biri də budur ki, sərkərdə ordunu qələbəyə aparan əsas qüvvə olmalıdır. Əskərlərinin düşməndən çəkdiyini, onların qəlbinə qorxu düşdüyünü, cəngavərlərinin bir-birinin ardınca məğlub olduğunu gördükdə o, irəli atılaraq öz şəxsi nümunəsi ilə qoşununu ruhlandırmalıdır:

İskəndər darıldı bu qorxunc işə,
«İncələr yaramaz qızğın döyüşə».
Düşündü: «Mən özüm olaram aslan,
Ayırram özümü bu qorxaqlardan.
İndi ki, qorxmışdur qoşunun qəlbi,
Mən özüm aparam gərək bu hərbi» [6, s. 90].

Şeyx Nizami düşmənin özünə qarşı da dürüst davranmağı müharibə etikasının mühüm amillərindən hesab edir. Bu baxımdan farsların öz içindən olan xainlər tərəfindən Daranın qətlə yetirildiyi hissədə İskəndərin davranışı diqqəti cəlb edir. Fars sərkərdələri pul müqabilində öz hökmdarlarını öldürə biləcəklərini İskəndərə söyləsələr də, qeysər buna inanmır. Lakin həmin şəxslər Daranı qətl edirlər və düşünür ki, İskəndər onları bu xidmətlərinə görə mükafatlandırıb yanında saxlayacaq. Lakin Rum qeysəri xainləri İran xalqına təhvil verir ki, bildiyi kimi onları cəzalandırsın. O hesab edir ki, şanlı nəsiləndən olan Dara kimi bir hökmdar belə şərəfsizlərin əlində ölməməli idi. Dara İskəndərin düşməni olsa da, İskəndər onun qatillərini yaxınına buraxmır. Çünki öz şahının çörəyini tapdayıb ona xəyanət edən şəxs bir gün pul müqabilində İskəndəri də satar. Bu ibrətamiz təcrübə də müharibə aparanlar tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Müharibə etikasına aid olan və qədim ənənələrə söykənən qanunlardan biri də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından bizə məlum olan «Qaçanı qovmamaq aman diləyəni öldürməmək»dir [5, s. 91].

Nizami həmin qədim formulu aşağıdakı kimi nəzmə çəkərək müharibənin vacib bir etik qanununu təqdim etmişdir:

Düşməni yenərkən unutma bunu:
Bağlama düşmənin qaçmaq yolunu [6, s. 166].

Təbii ki, hər bir ədalətli müharibənin son məqsədi və qanunauyğun nəticəsi zəfərdir. Zəfərin yaratdığı hissləri, daha doğrusu, müxtəlif duyğuların çulğaşmasını sözlə ifadə etmək çətin olsa da, dahi Nizami buna cəhd göstərmişdir. O, zəncilər üzərindəki qələbədən sonra bayram keçirən İskəndər ordusu barədə yazır:

Biləyi güclüyə zəfər oldu yar,
Zəncilər məcburən məğlub oldular.
Hər yana at çapdı müzəffər əskər,
Zənci öldürməyə bağladı kəmər.
Qılınc oynatdıqca böyük şəhriyar,
Zəncinin bazarı oldu tarimar.
Zəncilər çalınca təslim borusu.
Şənliyə başladı zəfər ordusu.
Göylərə ucaldı şahın bayrağı,
Yollardan büsbütün çəkildi yağı [6, s. 95].

Sətirlər arasında gizlənən həqiqətlər. Nizami dövrünün ictimai-siyasi və bədii-estetik tələblərinə uyğun surətdə əsərlərini farsca yazsa da, fürsət düşdükcə türk xarakter və mentalitetinə aidliyini bəlli etmiş, müəyyən epizodlarda xüsusi işarələrlə bu millətin nümayəndələrinə qarşı laqeyd olmadığını göstərmişdir. Məsələn, İrani fəth etdikdən sonra Şərqi tərəf üz tutan İskəndərin hədəfinin Çin olduğunu bildirmək məqsədi ilə şair yazır:

Əfrasiyab mülkünün varisi erkən
Başını günəştək ucaldı Çindən [6, s. 282].

Bu misallarda İskəndər bir tərəfdən qədim türk xaqanı Alp Ər Tonqaya, digər tərəfdən isə günəşə bənzədilir. Çünki günəş məhz şərqi tərəfdən – Çindən çıxır. Məlumdur ki, Alp Ər Tonqa Turan hökmdarı olaraq İrana dəfələrlə yürüşlər etmiş və nəhayət, oranı tutmuş, müəyyən bir müddət idarə etmişdi. Farslar onu şər tanrısının adı ilə «Əfrasiyab» deyər çağırırdılar. İskəndər bir zamanlar Alp Ər Tonqanın etdiyi kimi İrani aldığından Nizami Rum qeysərini «Əfrasiyab mülkünün varisi» adlandırır. Poemasının mövzusunun «Şahnamə»dən götürsə də, Nizaminin Alp Ər Tonqaya münasibətinin Firdovsidən tamamilə fərqləndiyi aşkardır. Firdovsi Turan hökmdarını şər Tanrısı Əfrasiyabla eyni tutduğu, ona bir işğalçı kimi düşmən münasibət bəslədiyi halda, Nizami öz soydaşını fəthəsayığı yad edərək ona olan hüsn-rəğbətini gizlətmir.

Başqa bir epizodda isə Türk soylu Çin xaqanı İskəndərə başqa hədiyyələrlə birlikdə qıyıqgözlü bir türk qızı təqdim edir. İskəndər həmin qıza baxıb onu hərəmxanaya göndərir və unudur. Ruslarla döyüşdə həmin qız cəngavər geyimində, özünü tanıtmadan meydana atılıb heç kəsin bacarmadığı pəhləvanları məğlub edir. Hava qaralıb döyüş bitdikdə isə gözdən itir. Üç gün bu hadisə təkrarlanır. Üçüncü gün qız əsir düşür. İskəndər ruslara qalib gəldikdən və qız əsirlikdən qurtulduqdan sonra bu

sirrin üstü açılır. Rum qeysəri türk qızının igidliyi və zərifliyinə heyran qalır. Nizami türk qızının vəsfində istifadə etdiyi kəlmələri, obrazları xüsusi diqqət və məhəbbətlə seçmişdir. Bu da şairin türk mövzusunə laqeyd olmadığını, bunun isə genetik səbəbdən doğduğunu nümayiş etdirir. Həmin parçaya diqqət yetirək:

Gülüzlü kənistir belə bir gözəl,
Gözəllikdə yoxdur özünə bədəl.
Anadangəlmədir onda üç xislət,
Onun dördüncüsü tapılmaz əlbət.
Birinci, gözəldir, bərabəri yox,
Can alır, cənnətdə belə pəri yox.
İkinci, güclüdür, həm də döyüşkən!
Qaçmaz döyüş günü mərd kişilərdən.
Üçüncü, yox səsdə ona bir bədəl,
Şən, şaqraq nəğməsi Zöhrədən gözəl.
Gözəl səs dalınca pəstdən, ucadan,
Nəğməsindən yatar həm quş, həm ilan [6, s. 308].

Şübhəsiz ki, döyüş aparma qaydaları, savaşı stratejiya və taktikası, əskərlərin etik davranışları, sərkərdənin vəzifələri, zəfərə aparan amillər və s. ilə bağlı Nizaminin fikirləri 44 günlük Qarabağ müharibəsi ilə assosiasiya doğurmaya bilməz.

NƏTİCƏ. Nizami yaradıcılığı zamana, vaxta tabe deyil. O, əsrlər bir-birini əvəzləsə də, həmişə təzə-təzdir. Şairin qaldırdığı mövzular əbədidir, onun ideyaları bu gün də aktualdır. Hər bir oxucunun bu xəzinədən əxz edəcəyi qiymətli fikirlər olacaqdır. Yaxın tariximizdə apardığımız müharibə də Nizami Gəncəvi məsləhətlərinin nə qədər həyati, nə dərəcədə doğru olduğunu bir daha təsdiqlədi. İlk dəfədir ki, Nizamidən əvvəlki dövrlərin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi olan ləyaqətli və ədalətli müharibə aparmaq qaydaları «İskəndərnamə» poeması çərçivəsində elmi məqalə formatında, 44 günlük müharibə ilə müqayisəli şəkildə, ardıcıl və sistemli olaraq izlənilmişdir.

Məqalənin materiallarından klassik ədəbiyyatımızın tədrisi zamanı «Nizami yaradıcılığı» mövzusunda dərslər keçirilərkən müəllim, bakalavr və magistrlər bəhrələnmə bilərlər. Həmçinin Nizaminin söz sənətinin tədqiqatçıları üçün də məqalənin müddəaları yararlı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.261-264
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.310-329
3. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.
4. Həmzəyeva L. Azərbaycan nağıllarında əşyavi yazının izləri // Dədə Qorqud, Bakı: Elm və Təhsil, 2014, № IV, s.59-63
5. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

6. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 690 s.
7. Yusifov X. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, 199 s.

Rus dilində:

8. Фор П. Повседневная жизнь армии Александра Македонского. М.: Молодая гвардия, 2008, 368 с.
9. Шифман И.Ш. Александр Македонский. Ленинград: изд. Наука (Ленинградское отделение), 1988, 208 с.

Kamala Islamzadeh Ph. D. on Philology
Baku State University

NIZAMI ABOUT THE ETHICS OF WAR
(based on "Sharafname")

Summary

Keywords: Nizami, "Sharafname", ethics of war, justice, battle, spiritual, military leader, army

The outstanding Representative of the Renaissance in the Orient Nizami Ganjavi not only promoted the ideas of humanism, peace, equality, free will in his works but also shared with readers his reflections on the war. In the part "Sharafname" ("Book of glory ") of Nizami's last poem "Iskender-name" which tells about Alexander the Great a special attention is paid to the poet's thoughts about a worthy war. In the episodes describing the campaigns of the conqueror, the author's position is obvious.

So, the poet considers it wrong to belittle and underestimate the enemy. Another thought is that before making a decision, a military leader should consult with experienced, wise people. He should try not to attack first. A clever military leader will not allow treacherous traitors to be close to him. The main thing for victory is not only the number and preparedness of the soldiers and their fighting spirit determination. A military leader can use a variety of techniques in order to maintain such morale.

It is necessary that the military leader himself serves as a model for the army. The favor of God, luck, unanimity between a commander and army, the presence of a faithful supporter, ally are the main factors ensuring victory. Pardon for those who surrendered without resistance, clemency to those who pray for mercy also refer to the ethics of war and draws on the ancient traditions.

The conqueror must not smash and destroy the occupied countries; on the contrary, building new cities he must immortalize his name. Combat weapons have passed the historical path of development - from primitive means to the most recent modern

species, but the principles of dignified warfare have not changed. The 44-day Patriotic War is a visual evidence of this.

Кямаля Исламзаде
Доктор философии по филологии
Бакинский Государственный Университет

НИЗАМИ ОБ ЭТИКЕ ВОЙНЫ
(на основе «Шарафнаме»)

Резюме

Ключевые слова: Низами, «Шарафнаме», этика войны, справедливость, боевой дух, полководец, армия

Выдающийся представитель эпохи возрождения на Востоке Низами Гянджеви в своих произведениях не только пропагандировал идеи гуманизма, мира, равенства, свободной воли, но и делился с читателями своими размышлениями на тему войны. В части «Шарафнаме» («Книга славы») последней поэмы Низами «Искендер-наме», повествующей об Александре Македонском, особое место занимают мысли поэта о достойной войне. В эпизодах, описывающих походы завоевателя, позиция автора очевидна.

Так, поэт считает неправильным умять достоинства противника и недооценивать его. Другая мысль заключается в том, что, прежде чем принять решение, полководец должен посоветоваться с опытными, мудрыми людьми. Он должен стараться не нападать первым. Умный полководец не допустит, чтобы рядом с ним были вероломные предатели. Главное для победы не только количество и подготовленность солдат, но и их боевой дух, решимость. Для поддержания такого боевого духа полководец может пользоваться различными приёмами. Необходимо, чтобы и сам полководец служил образцом для армии. Благоволение Бога, удача, единодушие между полководцем и армией, а также наличие верного сторонника, союзника – основные факторы, обеспечивающие победу. Помилование сдавшихся без сопротивления, милосердие к молящим о пощаде, также относятся к этике войны и опираются на древние традиции. Завоеватель не должен громить и разрушать захваченные страны; напротив, возводя новые города, он сможет увековечить своё имя. Боевое оружие прошло исторический путь развития – от примитивных средств до самых новейших, современных видов, однако принципы достойного ведения войны не изменились. Наглядным свидетельством того служит 44-дневная Отечественная война.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: akademik Muxtar İmanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSRAFİLOVA KÖNÜL QURBAN QIZI
Azərbaycan Universiteti
Ceyhun Hacıyev 71.
israfilova.kenul@gmail.com

QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNDƏ “MƏN” KONSEPSİYASI XÜLASƏ

Məqələdə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. İnsanın “Mən» konsepsiyasının formalaşması onun tək-cə xarici mühitə öyrəşməsi deyil, həm də o şəraitə yarada bilməsidir. Bu da öz növbəsində müstəqillikdir və bu “mən”-in nəşə yeni, sosial cəhətdən dəyərli, digər insanlarla ortaq həyatda ideyalarını reallığa çevirmək qabiliyyətidir.

Fəlsəfə və psixologiyada artıq çoxdan şəxsiyyət, azadlıq və yaradıcılıq arasındakı anlayışları bir-birinə yaxın tutulur. Burada azadlıq dedikdə məişət anlamında azadlıq nəzərdə tutulmur. Bu maneələrin dəf olunması prinsipidir. “Mən” azadlıq və yaradıcılığın mövcud olduğu yerdədir. Çünki bu “Mən” konsepsiyasının formalaşması üçün ən vacib şərtədir. Amma şəxsiyyətin formalaşmasının yeganə və həqiqi dəstəkçisi elə insanın özüdür.

Bugünkü gün “Mən” konsepsiyasına olan baxışlar kifayət qədər müxtəlifdir. Amma verilən nəzəriyyələr fikirlər arasındakı oxşarlıqları, qarşılıqlı əlaqəni və inkişafı xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir.

Açar sözlər: Mən konsepsiyası, şəxsiyyət, ideya

“Mən” konsepsiyasının əsas funksiyalarından biri də özünəməxsusluq hissini saxlamaq, dəyərlərini qorumaq, şəxsiyyətin daxili bütövlüyünü və onun təzahürlərinin sabitliyini qorumaqdır. Bundan əlavə, “Mən” anlayışı insanın gözləntilərinin mənbəyi kimi xidmət edir. Çox vaxt bu termin “özünədərək” anlayışının sinonimi kimi istifadə olunur, lakin “Mən-konsepsiya” termini daha subyektivdir və eyni zamanda dəyər komponentini də özündə ehtiva edir.

Psixoloji lüğətlər “Mən-konsepsiya” terminini insanın özünə münasibətini və digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəsini rəhbər tutaraq, onun özü haqqında az və ya çox şüurlu, dinamik və eyni zamanda kifayət qədər sabit təsəvvür sistemi kimi müəyyən edir.

Bir insanın özü haqqında təsəvvürü, “öz” obrazı kifayət qədər mürəkkəbdir və şəxsiyyətinin keyfiyyətlərini və xüsusiyyətlərini özünü dərk etməyən zehni hadisənin birbaşa öyrənilməsi üçün uyğun deyil. İnsan “mən”-inin mahiyyəti bədən, emosional və intellektual funksiya deyil, “mən” qarşıya məqsəd qoymağa və bütün bu funksiyaları idarə etməyə qadir olan bir növ idarəetmə mərkəzidir.

Şəxsiyyət strukturunun kökündə “mən” konsepsiyası durur. “Konsepsiya” sözü, latın dilində “conceptio” yeganə, aparıcı fikir mənasını verir və özündə

baxışlar sistemini cehtiva edir. “Mən” konsepsiyası koqnitiv emosional əsasdan özünü anlama və özünə və dünyaya münasibətlər konstruksiyasıdır. Bu müəyyən mənada H. Remşmidtin də söylədiyi kimi “öz nəzəriyyəsi”-dir.

Bu nəzəriyyə yarandıqdan sonra müxtəlif tədqiqatçılar bu haqda müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

U. Ceyms praqmatizm və funksionalizmin əsasını qoyan amerikalı filosof və psixoloqdur. Ona görə psixologiya “şüurun vəziyyətlərinin izahı və təsviri”-dir. Ceymsi daha çox düşüncə, diqqət, emosiya, iradə kimi fundamental konsepsiyalar maraqlandırır. Şəxsiyyət, Ceymsə görə, vərdişlər, instinkt və şəxsi seçimlərin davamlı qarşılıqlı əlaqə prosesində formalaşır. Ceyms analitik metod vasitəsilə özünə nəzarət etməklə fizioloji proseslərə əsaslanan ruhi halları tədqiq etməliydi.

Uilyam Ceyms bu problematika ilə məşğul olan ilk psixoloq idi. O, belə hesab edirdi ki, insan şüuru ikilidir. Yəni, insan nə haqqında düşünür düşünsün, o, müəyyən mənada öz varlığını, özünü tanıyır, fərqi varır. Buna görə də şüur özündə eyni vaxtda iki xüsusiyyəti birləşdirir: dərk edən və dərk edilən, saf “mən” və empirik “mən”. Şəxsiyyət kimi o “empirik mən”-i qəbul edirdi.

Şəxsiyyətin analizi 3 hissəyə bölünürdü:

Tərkibi hissələrin analizi;

Bu tərkib hissələrin sayəsində yaranan hiss və emosiyaların analizi;

Bu tərkib hissələrin sayəsində yaranmış rəftarlar;

Bu tərkib hissələrin özləri də üç hissəyə bölünür:

- Fiziki şəxsiyyət
- Sosial şəxsiyyət
- Ruhi şəxsiyyət

Fiziki şəxsiyyətə - bədənlə fiziki təması olan hər şey- bədən, paltar, ailə, ev, əmək daxildir.

Sosial şəxsiyyət – bu başqa insanlar tərəfindən verilən qiymətdir. Ceymsə görə insanın həyatında nə qədər çox insan varsa, bir o qədər də onun daxili sosial şəxsiyyəti vardır: “ Biz özümüzü uşaqlarımızın qarşısında başqa cür, dostlarımızın yanında isə bir başqa cür; daimi alıcılarımızla olan münasibət başqa, işçilərlə olan münasibət bir başqa; biz yaxınlarımızla olan münasibət bizim rəhbərliklə olan münasibətimizdən fəqlənir” . [1, s. 84].

Sosial şəxsiyyətin bu cür parçalanmasının həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, bu müxtəlif insanlarla adekvat münasibəti təmin edir, mənfi cəhəti isə o zaman ola bilər ki, müxtəlif kateqoriyalı insanları bir araya gətirmək problemi yaranır.

Hər insanın aid olduğu qrupun özünün etik və rəftar kodeksi vardır. Bəzi hallarda insan vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif sosial qrupa aid olduğunu sözdə etiraf edir. “bir insan kimi sizi anlayıram, amma vəzifə sahibi kimi sizə yardımçı ola bilməyəcəm”.

Ruhi şəxsiyyət – insanın subyektiv daxili dünyasıdır. Burada onun mənəvi, fəlsəfi və dini məcmusu birləşir.

“Ruhi şəxsiyyət empiriklə əlaqəlidir və bu ad altında biz şüurun hır hansı keçidi kimi başa düşürük. Biz daha çox konkret nəzərdə tutulmuş qabiliyyət və xüsusiyyətləri özündə cəmləyən ayrı ayrı şüur vəziyyətlərinin tamamilə birləşməyini anlayırıq. Bu birləşmə hər an bizim düşüncəmizin obyektinə çevrilə bilər və digər analogi emosiyalar kimi digər şəxsiyyətlərin əsas verdiyi emosiyalara səbəb ola bilər. [1, s. 86].

“Mən” –in nüvəsi bəzi ruhi vəziyyətlərdə olan aktivlik hissəsidir.

Özünəqiymət. Ceymsə görə özünəqiymət iki cürdür: müştəbehlik və özündən narazılıq:

- qürur, təkəbbürlülük, şöhrətpərəstlik, lovğalıq, özünəhürmət
- acizlik, təvazökarlıq, rüsvaylıq, peşmançılıq, ümudsizlik, utanc.

Baxmayaraq ki, hər bir insan müəyyən dərəcədə hər iki kateqoriyaya aid olan hissələri keçirir, yenə də müəyyən mənada xarici şəraitdən asılı olmayaraq hissələrin davamlı olduğu hansısa qrupa aiddir.

İnsanın daxilindəki şəxsiyyətlərin konfliktindən danışarkən Ceyms deyir ki, fiziki təbiət bizim ola biləcəyimiz seçimində məhdudiyyətlər qoyur:

“ İnsan öz şəxsiyyətinin müxtəlif tərəflərini diqqətlə nəzərdən keçirməlidir ki, özünün “mən”-inin güclü və dərin tərəflərinin inkişafında xilas olmağı axtara bilsin. “Mən”-in digər bütün şəxsiyyətləri ruhdur və onlardan yalnız birinin bizim karakterimizdə real əsası vardır və buna görə də onun inkişafı təmin edilmişdir. Xarakterin inkişafındakı uğursuzluq həqiqi uğursuzluqdur ki, bu da utanc yaradır, uğur isə həqiqi uğurdur və bizə əsl sevinc bəxş edir [1, s. 89-90].

Z.Freyd psixi həyatın üç səviyyədə ibarət olduğunu göstərirdi: şüursuzluq, ilkin şüur və şüur. O, şüursuzluğu instinktiv hissələrin mənbəyi hesab edirdi.

Daha sonrakı “Mən”, “O(Orta cins)” və “Həzzin digər tərəfində” kimi işlərində Z. Freyd insan şəxsiyyətini fərqli modelini təklif etdi. O, iddia edirdi ki, şəxsiyyət üç əsas hissədən ibarətdir. Bunlar “Mən”, “Orta cins”, “Fövqəl mən” –dir. “Orta cins” digərləri ilə müqayisədə daha ibtidai xarakter daşıyır və insan həvəslərini yönləndirir. Şüursuz və irrasional hesab edilən “orta cins” ancaq həzz hissələrinə tabedir. “Mən” reallığa tabedir və xarici dünyanı nəzərə alır. “Fövqəl mən” isə mənəvi normalara nəzarət edir. Bu hissə tənqid və senzura rolunu icra edir. Əgər “Mən” “Orta cins”-ə yaranmaq üçün nəsə etməyə qərar verirsə və “ Fövqəl mən” buna qarşıdırsa, o zaman mən günahkarlıq hissi keçirir və vicdan əzabı çəkir. “Mən” -ə “Orta cins” və “Fövqəl mən” tərəfindən olan təzyiqlərə görə mütləq şəkildə konflikt yaranır və bu zaman şəxsiyyət xüsusi “müdafiə mexanizmləri” ilə xilas olur. Bu mexanizmlərə sıxışdırma, proeksiya, repressiya, sublimasiya aiddir. Sıxışdırma dedikdə hərəkətə keçməyə məcbur edən düşüncənin qeyri-ixtiyari kənarlaşdırılmasıdır. Proeksiya öz sevgi iztirablarını və nifrətin digər şəxsə yönləndirilməsi, repressiya rəftarın daha ibtidai formasına keçməsi, sublimasiya isə

qadağan olunmuş şəhvət hissi yaşadığı cəmiyyətə daha yararlı yaradıcılıq halında həyata keçir.

İnteraksionistlərə görə individ və cəmiyyət insanlar arası kommunikasiyanın məhsuludur. Onlar cəmiyyətə bütünlükdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər kimi baxırdılar “Mən” və “Sən”, “Mən” və “Digərləri”.

Simvolik interaksionizm Ç. Kuli və C. Midin işlərinə əsaslanır. Bu nəzəriyyə aşağıdakılara əsaslanır:

İnsanlar öz mühitini mənalandırılan xarici stimullara reaksiya verir. Bu mənalar sosial qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsidir. Bu mənalar individin görmə bucağı çərçivəsində dəyişilə bilər

Çarlz Kuli ilk dəfə insanın digər insanlardan aldığı əlaqəni elə özü haqqında mənəbə kimi vurğuladı. 1912-ci ildə Kuli “Güzgü Mən” konsepsiyasını irəli sürdü; o, iddia edirdi ki, bir şəxsə dəyər verdiyi insanlar tərəfindən qiymət verilməsi “mən” konsepsiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

“Güzgü mən” insanın müxtəlif mənalı ibtidai qruplarla simvolik ünsiyyətinin nəticəsində yaranır. Bu qruplar ona görə “ibtidai” adlanır ki, bu qrup insanın sosial təbitənin inkişafında və idealın formalaşması üçün təməl rolunda çıxış edən qarşılıqlı münasibətlərin ilk təcrübəsidirlər. Bu qruplar təbiidir, çünki rəasional olaraq planlaşdırılmır. Bunlar qarşılıqlı eyniləşdirilmiş münasibətlərə əsaslanmış “biz” yaranır və bu onlarda eyni hisslər yaradır. İbtidai qruplara ailə, qonşular, uşaq oyun qrupları aiddir.

Kuliyə görə ünsiyyət olmayan yerdə düşüncənin inkişafı ola bilməz.

Corc Mid Kulinin “Güzgü məni” konsepsiyasının tamamlayan və inkişaf etdirən “Ümumiləşən digəri” konsepsiyasını hazırladı və bu konsepsiya insanın digər insnalrı qəbul etmə aspektlərini izah edirdi. Midin nəzəriyyəsinə görə insan “Mən” konsepsiyasının inkişafı elə onun daxilindəki sosial prosesdir və bunun nəticəsində “öyrənən Mən” və “empirik Mən” yaranır.

E.Erikson postfreydizmin ən məşhur və görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur. O, müxtəlif mədəniyyətlərdə uşaqların həyatını və tərbiyəsini tədqiq edərək psixoanalizi genişləndirdi və ona antropologiyanın, psixologiyanın və digər sosial elmlərin ən yeni nailiyyətlərini əlavə etdi. Erikson qərb dünyaya görüşü ilə qətiyyənlə bağlı olmayan digər mədəniyyətlərin biliklərləri əsasında sağlam çəxsiyyətlərin inkişafı nəzəriyyəsinə işləyib hazırladı.

Erikson Mən konsepsiyasının problematikasına eqo-şəxsiyyət prizmasından baxır və bunu həmin mədəniyyətlərin bioloji əsaslı məhsulu kimi anlayırdı. Erikson nəzəriyyəsinin əsasını insanın inkişaf modeli təşkil edir. Psixoanalizin konsepsiyasından fərqli olaraq Erikson ilk dəfə olaraq öz modelində insan həyatını fasiləsiz inkişaf prosesi kimi təqdim və edir və bu proses səkkiz ardıcıl stadiyadan ibarətdir. Onun sözlərinə görə bu stadiyalar bəşəriyyət üçün eniversal xarakter daşıyır. Hər bir stadiya özündən əvvəlki stadiyanın əsasında formalaşır və özünə bioloji, psixoloji və sosial komponentləri daxil edir.

Erikson öz modelini epigenetik adlandırır. Belə ki, sonrakı mərhələlər yalnız əvvəlki mərhələ yekunlaşdıqdan sonra formalaşır. [3, s. 172].

Amerikalı psixoloqa və psixoterapevt Karl Rocers yanaşmasında “Mən” konsepsiyası müəyyənləşdirici hesab edilir. Bu konsepsiya o qədər əhəmiyyətli hesab edilir ki, bəzi tədqiqatçılar bunu “Mən nəzəriyyəsi” adlandırırlar. Müasir “Mən” konsepsiyası məhz elə Rocersin işlərinə və onun kliniki praktikalarının əsasında dəyişdirilmişdir.

Rocers şəxsiyyət nəzəriyyəsində obyektiv reallığın ümumi olmadığını əsaslanır: hər bir kəs reallığı özünün şəxsi təsəvvürlərinə əsasən qəbul edir. İnsanın topladığı təcrübə unikal hesab edilir və yalnız həmin insanın özü tərəfindən anlaşıla bilər. Ona görə də insan rəftarının motivlərini yalnız onun subyektiv qavrama və dərk etmə aspektindən çıxış edərək fenomenoloji tədqiqatından sonra anlamaq olar. [4, c. 42].

İngilis psixoloqu və pedaqoqu Robert Berns “Mən konsepsiyası” anlayışının sistemləşdirilməsi və nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanmasına əhəmiyyətli tövhə vermişdir. Berns nəzəriyyəsi individin özünütanımalarının formalaşdırmasına və onun tərbiyə və təhsillə bağlı özü haqqında təsəvvürlərinə təsir etməyinə həsr edilib.

Berns ətraflı şəkildə uşağın özünü qiymətləndirməsi və özünütanımaları problemini tədqiq edir. Mən konsepsiyasını araşdırarkən Berns U. Ceym, E.Erikson və K.Rocersin tədqiqatlarına əsaslanır.

Ədəbiyyat:

1. Джеймс У. Психология. – М.: Педагогика, 1991.
2. Курбатов В.И. Современная западная социология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001.
3. Фрейджер Р., Фейдиман Дж. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. – СПб: Прайм-ЕВ- РОЗНАК, 2004.
4. Роджерс Карл. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта. – М.: «Прогресс», 1994.
5. Rogers, C. R. (1959). A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.), Psychology, the study of a science. Vol. 3: Formulations of the person and the social context. New York McGraw-Hill.
6. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986.

Kenul İsrailova

SELF-CONCEPT IN THE WESTERN LITERATURE THOUGHTS

Summary

We looked through the most important features of the formation and development of personality. The formation of the self-concept of a person means not only adaptability to existing living conditions and the ability to produce them. It is

also independence, the ability to initiate something new, socially valuable and the ability to realize one's ideals in practical, joint activities with other people.

In philosophy and psychology, closeness, even synonymity, of the concepts of personality, freedom and creativity has long been established. Freedom not in the philistine sense, but in the sense of a developed ability to overcome obstacles. Personality exists only where there is freedom and creativity. This is the most important requirement for the conditions for the formation of the self-concept. The only real support and the only evaluator of human development and personality formation is himself.

Nowadays, the approaches of various authors to the study of the self-concept differ significantly. No, existing theories make it possible to identify the components of the self-concept, their general characteristics, relationships and patterns of development.

Key words: self-concept, personality, idea

Кенуль Исрафилова

КОНЦЕПЦИЯ «Я» В ЗАПАДНОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ МЫСЛИ

Резюме

Мы рассмотрели важнейшие особенности формирования и развития личности. Формирование Я–концепции человека, означает не только приспособленность к наличным жизненным условиям и способность их производить. Это также самостоятельность, способность инициировать нечто новое, социально ценное и умение реализовать свои идеалы в практической, совместной с другими людьми, деятельности.

В философии и психологии давно уже установлена близость, даже синонимичность понятий личности, свободы и творчества. Свободы не в обывательском смысле, а в смысле развитой способности преодолевать препятствия. Личность есть только там, где есть свобода и творчество. Это– важнейшее требование к условиям формирования Я–концепции. Единственная реальная опора и единственный оценщик развития человека и формирования личности – он сам.

На сегодняшний день подходы различных авторов к изучению Я–концепции существенно различаются. Но, существующие теории позволяют выявить составляющие Я–концепции, их общие характеристики, взаимосвязи и закономерности развития.

Ключевые слова: Я–концепция, личность, идея

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: f.e.d. prof. Qorxmaz Həsi oğlu Quliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏSRƏDDİN MUSAYEV
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
musayev.nm@mail.ru

XƏTAI YARADICILIĞININ TÜRKIYƏ ƏDƏBİ-ELMI FİKRİNDƏ İNİKASI

Xülasə

Türk xalqları ədəbiyyatının tarixi paralellər müstəvisində araşdırılması Əbdülbaqi Gölpınarlının elmi dünyagörüşünü üzə çıxaran ədəbi hadisələrin mahiyyətinin qavranılmasına yeni imkanlar açır. Onun tədqiqatlarının məzmununa nüfuz edən bu elmi-fəlsəfi məqamlar ədəbi təsəvvürün formalaşmasına, bədii təfəkkürün estetik-fəlsəfi dərinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Yaradıcılığında obyektiv tarixi gerçəkliyə intellektual münasibət, dərin fəlsəfi baxış hakimdir.

O, ədəbi hadisələri təhlil edərkən elmi olduğu qədər də aydın, düzgün və dəqiq izahata üstünlük vermişdir. Hadisə və faktları hərtərəfli anlatması müraciət etdiyi mövzularla bağlı zəngin biliyə sahib olması ilə əlaqədardır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri: İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzulinin əsrlərinin ideya-bədii cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olması Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları ilə bir daha təsdiqini tapır.

Ədəbiyyatda formalaşan, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatında dünyəvilik və demokratiklik ideyalarının yayılmasına ciddi təsir göstərən humanizm prinsipləri Şah İsmayıl Xətainin yaradıcılığında daha aydın görünür. Ona görə də şairin bədii irsini tədqiq edənlər onun əsrlərinin yüksək ideya - bədii xüsusiyyətlərə malik olduğu qənaətinə gəlirlər. Gölpınarlı da şairin lirik-fəlsəfi məzmunlu şeirlərini, eləcə də hürufizmin, sufizm təfəkkür tərzinin hakim olduğu əsrlərini daha obyektiv şəkildə təhlil etməyə çalışmışdır. O, Xətainin ədəbi irsinin bədii ifadə imkanları barədə qiymətli fikirlər söyləmiş, araşdırdığı mənbələrdəki tarixi qaynaqlarla bağlı məsələlərin hamısını eyni ciddiliklə təhlil etmişdir.

Tədqiqatçı elmi axtarışlarını davam etdirdikcə daha da təkmilləşmiş, ədəbi hadisələrə baxış prizması dəyişmiş, istedad və qabiliyyətini yeni məzmununda ifadə etmək səriştəsi artmışdır. Ədəbi mövqeyi bu kontekstdə möhkəmlənən Əbdülbaqi Gölpınarlı böyük mətləbləri kiçik həcmli əsrlərində də ustalıqla vermiş, onu ideya, forma-məzmun komponentləri ilə zənginləşdirmişdir. Onun elmi yaradıcılığı ədəbi problemləri dolğun və hərtərəfli şəkildə əks etdirməsi ilə diqqət çəkir, gerçəkliyin bədii-fəlsəfi dərinliyinə müəyyən olunmasına kömək edir.

Açar sözlər: Əbdülbaqi Gölpınarlı, Şah İsmayıl Xətai, türk xalqları ədəbiyyatı, hürufizm, sufizm, ədəbi hadisə.

Nasraddin Musayev

**REFLECTION OF KHATAI'S WORK IN TURKISH LITERARY AND
SCIENTIFIC THOUGHT**

ABSTRACT

The study of the literature of the Turkic peoples in the context of historical parallels opens new opportunities for understanding the essence of the literary events that revealed the scientific worldview of Abdulbagi Golpinarli. These scientific and philosophical points, which penetrate the content of his research, significantly contribute to the formation of literary imagination, aesthetic and philosophical understanding of artistic thinking. An intellectual attitude to objective historical reality, a deep philosophical view prevails in his work.

While he was analysing literary events, he preferred scientific as well as clear, accurate, and precise explanation. His comprehensive description of events and facts is due to his rich knowledge of the topics he has addressed. The high ideological and artistic quality of the works of prominent representatives of medieval Azerbaijani literature such as Imadeddin Nasimi, Shah Ismail Khatai and Mohammad Fuzuli is once again confirmed by the research of Abdulbagi Golpinarli.

The principles of humanism formed in the literature and having a significant impact on the spread of the ideas of secularism and democracy in the literature of the peoples of the Middle East are more clearly seen in the works of Shah Ismail Khatai. Therefore, those who study the poet's artistic heritage are of the opinion that his works have a high idea - artistic features. Golpinarli also tried to analyze the poet's lyrical and philosophical poems, as well as the works dominated by hurufism and Sufism. He gave valuable insights into the possibilities of artistic expression of Khatai's literary heritage, and analyzed all the issues related to historical sources in the sources he studied with the same responsibility.

As the researcher continued his scientific research, his perspective on literary events changed, and his ability to express his talents and abilities in a new context increased. Strengthening his literary position in this context, Abdulbagi Golpinarli skillfully conveyed large topics in his small works, enriched them with ideas, form and content components. His scientific work attracts attention with its full and comprehensive coverage of literary problems, helps to define the artistic and philosophical understanding of reality.

Keywords: Abdulbagi Golpinarli, Shah Ismail Khatai, Turkic literature, hurufism, Sufism, literary event.

Насреддин Мусаев

**ОТРАЖЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ХАТАИ В ТУРЕЦКОЙ
ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНОЙ МЫСЛИ**

Резюме

Изучение литературы тюркских народов в плоскости исторических параллелей открывает новые возможности для понимания сущности литературных событий, раскрывших научное мировоззрение Абдулбаги Голпынарлы. Эти научно-философские моменты, проникающие в содержание его исследований, в значительной степени способствуют формированию литературного воображения, эстетико-философского осмысления художественного мышления. В его творчестве преобладает интеллектуальное отношение к объективной исторической действительности, глубокий философский взгляд.

Анализируя литературные события, он предпочитал столь же ясное, правильное и точное объяснение, как и научное. Подробное описание событий и фактов связано с его богатым знанием тем, к которым он обращался. Высокое идейно-художественное качество произведений выдающихся представителей средневековой азербайджанской литературы: Имадеддина Насими, Шаха Исмаила Хатаи и Мухаммеда Физули еще раз подтверждается исследованиями Абдулбаги Голпынарлы.

Принципы гуманизма, сформировавшиеся в литературе и оказавшие значительное влияние на распространение идей глобализма и демократии в литературе народов Ближнего и Среднего Востока, более отчетливо прослеживаются в творчестве Шаха Исмаила Хатаи. Поэтому те, кто изучает творческое наследие поэта, считают, что его произведениям присуща высокая идея – художественные особенности. Голпынарлы также пытался в более объективной форме анализировать лирико-философские поэмы поэта, а также произведения, в которых господствовали хуруфизм и суфизм. Он сделал ценные высказывания о возможностях художественной выразительности литературного наследия Хатаи, и с такой же серьезностью проанализировал все вопросы, связанные с историческими источниками в изучаемых им источниках.

По мере того, как исследователь продолжал свои научные исследования, он совершенствовался, менялась призма его взгляда на литературные события, возрастала его компетентность выражать свой талант и способности в новом контексте. Укрепляя свои литературные позиции в этом контексте, Абдулбаги Голпынарлы умело передавал большие темы в своих небольших произведениях, обогащал их идеями, формо-содержательными компонентами. Его научное творчество привлекает внимание своим полным и всесторонним

освещением литературных проблем, помогает определить художественно-философское понимание действительности.

Ключевые слова: Абдулбаги Голынарлы, Шах Исмаил Хатаи, литература тюркских народов, хуруфизм, суфизм, литературное событие.

Giriş

Elm sahəsində çoxşaxəli istedad və qabiliyyətlərə malik insanlar az yetişir. İnsanların müxtəlif sənət sahəsində bacarıq və səriştələri varsa, onlara “müəyyən peşələr üzrə qabiliyyətli” mənasında işlənən universal, çoxprofilli şəxs (polimat), müxtəlif elm sahələrində bilik sahibidirlərsə, “ocean kimi əngin” mənasında işlənən ensiklopedik şəxs deyilir. Əbdülbaqi Gölpınarlı ikinci qrupa daxil edilən alimlərdən biridir. O, kiçik yaşlarından Mövləvi sevgisi ilə yaşamış, din, təsəvvüf və ədəbiyyat mühitində böyümüş, öyrəndiklərini təfəkkür süzgəcindən keçirərək, obyektiv təhlil və tənqid etmək səriştəsini nümayiş etdirmişdir. Ona yarım əsrlik tədqiqatçılıq fəaliyyəti dövründə türk, ərəb və fars ədəbiyyatları ilə, təsəvvüf, fütüvvət, təriqətlər, məzhəblər, eləcə də dini mövzularla bağlı digər tədqiqatları sayəsində bu elm sahələrində araşdırılmamış məsələlərə aydınlıq gətirmək nəsim olmuşdur.

Çoxşaxəli yaradıcılıq manerasına sahib olan Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları, tərtib əsərləri, tərcümələri və şərh etdiyi əsərlərlə türk irfan kitabxanası daha da zənginləşmiş, ərəb və fars ədəbiyyatlarının ən görkəmli simalarının bədii fikirləri türk oxucusuna orijinalındakı kimi, təhrif olunmadan çatdırılmışdır. O buna həmin əsərləri ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyinə görə orijinaldan oxumaq ustalığı ilə nail olmuşdur. Yunus Əmrə, Mövlana, Füzuli, təsəvvüf ədəbiyyatı ilə bağlı qiymətli tədqiqatları və Qurani-Kərimi türk dilinə tərcümə etməsi onun ən böyük xidmətləri hesab oluna bilər. İslam tarixi ilə bağlı yazdığı əsərləri arasında Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrəti Əli, on iki imam, Həzrəti Fatimə və əhli-beytə bağlı tədqiqatları üstünlük təşkil edir. Həzrəti Peyğəmbərimizdən bəhs edərkən onun doğruculuq, dürüstlük, qərarlılıq, nəzakətlik kimi keyfiyyətlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, onun həyatından bəhs edərkən gözəl əxlaq, zəhmətsevərlik, ədalətlik kimi xüsusiyyətlərini ön plana çıxarmışdır.

Orta əsrlərin ədəbi mühitində Xətai mərhələsi

Anadilli poeziyanın inkişafında müstəsna xidmətləri olan, Azərbaycan dilində yazan şairlərə hamilik edən, qılını və qələminin timsalında siyasi və bədii fəaliyyətinin vəhdətini yaradan Şah İsmayıl Xətai həm əruz, həm də heca vəznində, həm epik, həm də lirik janrlarda yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilsə də, öz ana dilində yazaraq ədəbiyyatımızın inkişafında önəmli rol oynamışdır. On beş yaşında dövlət qurmağa nail olan Şah İsmayılın şeir yazmağa da bu yaşlarda başladığı, Nizami, Övhədi, Kişvəri, Həbib və Nəsimi kimi Azərbaycan şairlərinin əsərlərini oxuduğu məlumdur. O qısa ömrünün döyüşlərdə keçməsinə baxmayaraq, yaradıcılıqdan

ayrılmamışdır. Şair lirik məzmunlu, sənət dəyəri yüksək olan şeirləri ilə bərabər ideologiyasını yaymağa xidmət edən əsərlər də yazmış, Bağdadı fəth etdikdən sonra Füzuli ona “Bəngü Badə” adlı əsər ithaf etmişdir.

Şah İsmayılı bir çox şeirində təriqət şeyxi, mürşid olaraq görürük. Həmin şeirlərində təsəvvüf mövzusu, on iki imam və əhli – beytə məhəbbət üstünlük təşkil edir. Çaldıran döyüşündən sonra özünə qapandığını, lirik məzmunlu şeirlərə üstünlük verdiyi də məlumdur. Şairin

*“Ey Xətai, fikri bəkrin eyləmə aşara sərf,
Tutdu irfan məclisin dəftərlə divan indidən”*

beyti şeirlərinin ölümündən əvvəl divan şəklində toplandığı anlamını ifadə edir. O, şeirlərinin xüsusilə təxəllüs beytlərində “dəftərlə divan”ından bəhs edir.

Xətəinin 1506-cı ildə yazdığı 1532 beytdən ibarət olan “Dəhnamə”si həmin dövrdə təsəvvüf haqqında biliyə sahib olduğunu göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatında yazılan ilk məsnəvilərdən olan bu əsərdə tövhid (Allahı vahid, yəni bənzərsiz və şəriksiz olaraq qəbul etmək, ona iman bəsləmək) və nətdən (Məhəmməd Pəğəmbərin şəninə söylənən mədhiyyə) sonra bahar təsvirinin yer aldığı altmış beytlik bölüm, daha sonra məsnəvinin əsas mövzusu - aşiq və məşuqun arasında baş verən hadisələr verilir. Divanın bəzi nüsxələrinin sonunda yer alan “Dəhnamə”ni professor Həmid Araslı 1948-ci ildə nəşr etdirmişdir. Təsəvvüf ədəbinə dair məsnəvi tərzindəki 184 beytlik “Nəsihətnamə” də divan nəşrləri içərisində yer almaqdadır [3, s. 647-663].

Böyük batini şairi və öndəri olan Şah İsmayıl Xətəiyə Yunus Əmrə və Azərbaycanlı şair Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının böyük təsiri olsa da, onlardan fərqli şeirləri ilə siyasi düşüncələrinin təbliğatını aparmış bir şair və mütəfəkkirdir. Gölpınarlı onun əsərləri arasında materialist düşüncələrini ifadə edən şeirlərinin də olduğunu bildirir.

*Yer yox ikən, göy yox ikən ta əzəldən var idim,
Gövhərin yek danəsindən irəlu pərgar idim,
Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsər,
İnsü-cinnü, ərşü -kürşi yaradan Səttar idim.
Girdim Adəm donuna sirrini kimsə bilmədi,
Mən o Beytullah içində ta əzəldən var idim.
Ol zamandan ben anın sirrini bilirdim, ol benim,
Anın için Haqq ilə həm sirr idim, əsrar idim.
Ey Xətai Haqqı bulub tanımışam bigüman,
Anın için ol yaratdı mən ona inkar idim.*

Bu şeirində yerin və göyün bir maddədən (Gövhər) təşəkkül tapdığını, özünün isə bundan da əvvəl var olduğunu söyləyir. O, kainatın sudan yarandığı fikrini irəli sürən qədim Yunan filosofu Faleslə, hər şeyin bir-biri ilə əlaqədə olan atom və boşluqlardan ibarət olduğu, atomların birləşməsinin hər şeyi yaratdığı, dağılmasının isə məhv etdiyi fikrini irəli sürən Demokritin görüşlərini birləşdirmişdir. İlk materialistlərdən Sicilyalı Empedokles isə “hər şeyin təməlində torpaq, su, hava və

od vardır, bütün cisimlər bu dörd ünsürün müxtəlif birləşimlərindən meydana gəlir”, - deyirdi. Alimə görə, bu dörd təməl sevgi və nifrətin gücü ilə birləşir və ya ayrılır. Bir başqa fikrə görə sevgi və nifrət də maddəni meydana gətirən elementlərdir.

Xətai başqa bir şeirində hər şeyin özündə olduğunu söylərkən, öz yaradılışını bu dörd maddəyə bağlasa da, bununla qalmır:

*Aşiq isən gəl bərü kim, cani-canan məndədir,
Zahida sən xandasən kim, nuri-iman məndədir.
Məndədir yer ilə göyün hikməti həm qüdrəti,
Abu atəş, xakü-badü cümlə ərkan məndədir.
Həqtəala dörd kitabı göydən endirdi yerə,
Mən anı istəməzəm, çün külli-fürqan məndədir.
Katiba, agü qərayə baxma, səni azdurur,
Aç qulaq, dinlə sözum, avazi-Quran məndədir.
...Çün Xətaiyəm, Şahın vəsfini daim söylərəm
Eşq ilə bel bağlaram dəftərlə divan məndədir [11, s.56].*

Gölpınarlı şairin bu şeirini belə təfsir edir: Ey aşiq, sevən və sevilən məndə mövcuddur. Ey zahid (dünyanın zövq və nemətlərindən əl çəkib vaxtını ibadətlə keçirən din adamı), axtardığın iman işığı da, yerin, göyün sirlərlə dolu hikməti də, su, od, torpaq, yel (hava) də məndə birləşmişdir. Dörd müqəddəs kitabın hamısındakı hikməti Quranda tapmış və əzbərləmişəm. Ey din və ibadət düşkünü, ağdan və qaradan (söz və yazı ilə) öyrəndiklərinə inanma, onlar səni azdırar. Sən məni (insanı) dinlə, Quranın səsi- sədası məndədir [8, 208s.]. Batini şeirində bu cür şeirlərə dövriyyə - insanın yaranmasını izah edən təsəvvüfü şeirlər deyilir. Mütəsəvvüflərə görə, vücud halındakı Həzrəti Məhəmməd yer üzünə sonradan gəlmişdir. Halbuki ruh halında olan Həzrəti Məhəmməd əzəldən bəri vardır. Vaxtı gələndə ruh maddi aləmə enər. Əvvəlcə cansız varlıqlara, sonra bitkilərə, heyvanlara, insana, ən sonra isə insani-kamilə keçər, oradan da Allahın dərğahına qayıdar. Bu eniş və qayıdışı izah edən şeirlər dövriyyə adlanır. Xətai yaradıcılığında bu qəbildən olan şeirlər az deyildir. Şair başqa bir dövriyyəsinə bunları söyləyir:

*Laməkan elindən müsafir gəldim,
Bu fəna mülkünə basdım qədəmi.
..Adəmdən ön Adəm çox gəldi getdi,
Mülk sahibi bu cahanı xəlq etdi.
...Mən obam içində məkanda ikən,
Məhəmmədlə belə meracda ikən,
Musa ilə doxsan min kəlam ikən,
Doxsan min elmi qoydum əbama.*

Bu şeirdə qədim yunan filosofu Heraklit tərəfindən dünyanın dəyişkən olması ilə bağlı irəli sürülən ideya açıq-aydın görünür. Həmin nəzəriyyəyə görə, dünyada hər zaman varlıqlararası mübarizə müşahidə edilməkdədir. Bir varlıq başqasını yox etməyə çalışır və bunu edərkən o özü üçün həyat qazanmış olur. Bu kimi

qarşıdurmanın nəticəsində inkişaf və dəyişikliklər baş verir. Batini ədəbiyyatın elə bir nümayəndəsi yoxdur ki, ən gözəl örnəklərini Yunus Əmrə, Nəsimi, Xətaiyə gördüyümüz “dövriyyə” növündə şeirlər yazmasın. Bu şeirlərin məzmununda fəlsəfi materializmdən nümunələr də vardır.

Güclü şiə şəriətçisi anlayışına sahib olan və İslam təsəvvüfü mövzusunda ustad olan Əbdülbaqi Gölpınarlı da bunu qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır [7, s.63-82]. Bu fəlsəfəyə görə, əlbəttə, idealizmə söykənən reinkarnasiya (ruhun qayıdışı, bir bədəndən digərinə keçməsi) məlumat yetərsizlikləri olsa da, enerjinin çevrilməsi qanunu ilə biz bu çevrilmənin ruhi deyil, maddənin ən kiçik vahidlərinin-molekullarının, atomlarının yox olmayıb, şəkil dəyişdirərək canlıların yaşamında təkrar enerji kimi həyat qaynağı olduğunu bilir.

Türkiyənin ədəbi qaynaqlarında Xətai mövzusu

Şah İsmayıl Xətai şeirlərindən dövrünün həm obyektiv, həm də siyasi şərtləri içərisində təhsilləndirici və təbliğat vasitəsi olaraq istifadə edən xalq öndəridir. O, zəngin ədəbi irsi ilə ulu babası Şeyx Səfiəddinin zamanından başlayaraq, bütün xalqlara və dinlərə qarşı hörmət ifadə edən fəlsəfi düşüncəni təqdir və təbliğ etmişdir. Özündən əvvəl gələn bir çox şairlər öz düşüncələrini əsərlərində əks etdirib açıqlamaqla kifayətlənərkən, Şah İsmayıl dünyanı dəyişdirməyə çalışmışdır.

Gölpınarlıya görə, Xətai şeirlərində siyasi məqsəd güdmüş, onları ideologiyasını yaymaqda bir vasitə kimi göstərməklə bərabər, bəşəri, lirik məzmunlu əsərlər də yazmışdır. Şeirlərinin bir çoxunda isə bir təriqət şeyxi, mürşid kimi meydana çıxır. Bu qəbildən olan şeirlərində təsəvvüf mövzusu, on iki imam və əhli-beytə məhəbbəti hiss olunur. Çaldıran döyüşündən sonrakı şeirlərində isə lirik məzmun xarakterikdir. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının Nəsimi və Füzuli arasındakı dövrünün təmsilçisi olan Xətai əruz vəznində olduğu qədər heca vəznində də ustadır. O ən güclü şeirlərini heca vəznində yazmışdır. Bu tipli şeirlərində Yunus Əmrənin təsiri də hiss edilir. Onun Y.Əmrəyə nəzirələr yazdığı barədə də məlumatlar vardır.

Xətaini Nəsimi, Xəlili, Həbibli, Süruri kimi Azərbaycan şairlərindən fərqləndirən xüsusiyyət onun təkcə əruz vəznində deyil, həm də heca vəznində qiymətli əsərlər yazmasıdır. Xalq ruhuna uyğun bir tərzdə yazdığı bu şeirlər nəinki Səfəvi dövləti, eləcə də Osmanlı ərazisində sufilik təlimini yaymaqda əsas mənbə olmuşdur. Pir Sultan, Qul Hümət də daxil olmaqla bütün qızılbaş şairləri Xətaini özlərinə ustad sayıblar. XVI əsrdən etibarən Bəktəşi ədəbiyyatının nümayəndələrinin bir çoxunun yaradıcılığında da Xətainin təsirini görmək mümkündür.

Əbdülbaqi Gölpınarlı Xətainin əruz vəznində yazdığı şeirlərin Füzulidən əvvəlki ədəbiyyatın örnəkləri arasında xüsusi əhəmiyyətinin olduğunu, fars dilində yazdığı şeirlərindən çox az qisminin bu günümüze gəlib çatdığını, divanının isə təxminən yarısının əruz və heca vəznlərində yazıldığını qeyd edir. Lakin onun məsnəvi şəkildə yazılmış “Nəsihətnamə” və “Dəhnamə” əsərləri haqqında ətraflı məlumat vermir. O, Xətainin Azərbaycan dilindəki divanının Türkiyənin Millət

kitabxanasındakı Əli Əmirinin kitabları arasında saxlandığını qeyd edir. 935 beytin, 87 mənzumənin verildiyi bu divanda bir sıra imla səhvləri və vəzn uyğunsuzluğunun olmasını, bu şeirlərdən bir çoxunun doğru variantlarda müxtəlif məcmuələrdə çap olunmasına əsaslanaraq, divanı sonralar qələmə alanların səhvi kimi dəyərləndirir. Şah İsmayıl Səfəvidən başqa Xətai təxəllüsündə şeirlər yazan şairlərin olduğunu da təsdiq edir. Bunlardan biri XV əsrdə yaşayan bir Azərbaycan şairidir. O, “Yusif və Züleyxa” adlı türk dilində bir məsnəvi yazmış və Sultan Yaquba ithaf etmişdir. Məhəmməd Əli Tərbiyə həmin məsnəvinin

İbtida qıldım bi-nami ol-Kərim,

Ey ki, bismillahi Rəhman-ir-Rəhim

beyti ilə başladığını və əlyazmasının özündə olduğunu qeyd edir.

Xətai təxəllüsü ilə yazan başqa bir şair isə şimal türklərindəndir. Bakırqan kitabında 324 beytli dini bir məsnəvisi qeyd olunan bu şair haqqında ətraflı məlumatla sahib deyilik. Bununla belə, Cığatay ləhcəsi ilə yazılan bu mənzumə hekayənin başqa bir Xətaiyə aid olduğu qənaətimizdir. Osmanlı türkləri arasında bu adda divan şairini təzkiyəçilərimiz qeyd etmir. Bu şairlərin, hətta öz mühtirlərində şöhrət qazanmadıqları və əsərlərinin Anadolu türkləri arasında yayılmadığı şübhəsizdir. Ona görə də İstanbul kitabxanalarındakı və xüsusi əllərdəki məcmuələrdə çap olunmuş Xətai təxəllüslü şeirlərdən heç birinin bu şairlərə aid olmasına imkan yoxdur [13, 384 s].

Şah İsmayıldan başqa Xətai təxəllüsündə yazan bir neçə Bəktəşi şairinin mövcud olduğu haqqında da yanlış mülahizələr sürülüb. Bunların həqiqəti əks etdirməsini sübuta yetirəcək heç bir tarixi bilgilərə sahib deyilik. Bu fikri müdafiə edənlərin qənaətinə görə, Xətai təxəllüsü ilə yazılan şeirlər arasında Hacı Bəktəş Vəlidən bəhs edilən və Bəktəşiliklə əlaqəli mənzumələrə rast gəlinir. Şah İsmayıl isə Bəktəşi olmadığından bu şeirləri ona aid etmək olmaz.

Gölpınarlı bu fikirlə razılaşmır. O hesab edir ki, heca vəzni ilə yazdığı şeirlərdə sufi əqidəsini təbliğ etməyi qayə sayan Şah İsmayılın o dövrdə tamamilə şiə mahiyyəti daşıyan Bəktəşilikdən və bu təriqətin yaradıcısı olan Hacı Bəktəş Vəlidən bəhs etməsi təbii görülməlidir. İstər Londonda, istərsə də İstanbul kitabxanalarında saxlanılan divanındakı “Nəsihətnamə” adlı məsnəvisində Rum ərənləri ilə Xorasan pirləri haqqında hörmətlə bəhs etdiyi kimi, həmin əsərdə Hacı Bəktəş Vəli və Seyid Qazinin ruhaniyyətlərinə də sığınması görünür. Heca vəznində yazdığı:

Yağan yağmur üçün, əsən yel üçün,

Dərgahına varan doğru yol üçün.

Urumdakı Hacı Bəktəş Vəliçün,

Xətai etdim, günahımı bağışla.

misralarında “Rum diyarındakı Hacı Bəktəş”i dərin hörmətlə xatırlaması bunun aydın ifadəsidir. Şah İsmayılın mənimsədiyi əqidəyə zidd heç bir qənaəti ehtiva etməyən bu mənzumələri tutarlı dəlil olmadan başqa şairə aid etməyə əsas yoxdur.

Türk mənbələrində, əsasən, heca vəznində yazılan bəzi şeirlər, məsələn, Qanuni Süleyman dövründə yaşamış Hitabi təxəllüslü şairin şeirləri də səhvən Xətaiyə aid edilir. Bu iki şairi fərqləndirən əsas xüsusiyyət Hitabının şeirlərində aşiqanə mənzumələrin üstünlük təşkil etməsi, əsərlərində təsəvvüfə aid görüşlərin olmamasıdır. Hətta İstanbul Universitetinin kitabxanasındakı Rza Paşanın kitabları arasında 1547 nömrəli qeyddəki bir məcmuədə də Hitabının 6 qəzəli Xətai başlığı ilə verilmişdir [6, s.27].

Bu şairlərin şeirlərini ayırd etmək üçün, hər şeydən əvvəl, onların mövzusunda və ideya-bədii xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək gərəkdir. Başqa bir əsaslandırma XVI, XVII əsrlərdə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında mövcud olmuş rəqabət və məzhəb ayrılığının Xətainin şeirlərinin Osmanlı mənbələrində dərc olunmasına imkan verməməsi ilə aparıla bilər. Necə ki, XVI əsrdə qələmə alınmış Sehi, Lətifi, Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi təzkirələrinin heç birində Xətaidən bəhs edilməmiş, Hacı Kamal, Ədirnəli Nəzmi kimi şəxsiyyətlərin tərtib etdikləri məşhur nəzirə məcmuələrində də onun şeirləri verilməmişdir. Düzdür, XVI əsrdə Osmanlı ərazisində Xətainin şeirlərinin, az sayda olsa da, yayılması hallarına rast gəlinir. Bu isə həmin şeirlərin çap olunduğu məcmuələrin şiiyəliyi mənimsəyən hürufi, Bəktəşi kimi zümrələrlə bağlı şəxslər tərəfindən idarə olunması ilə əlaqədardır.

Anadolu mənbələrində Xətainin olduğu heç bir tərəddüd doğurmayan şeirlərin başqalarına, hətta qızılbaş şairlərindən olan Qul Hümmət və Pir Sultana aid edilməsi hallarına rast gəlmək mümkündür. Əslində, eyni əqidəyə xidmət edən, məzmun və üslub etibarilə bir-birinə çox oxşayan bu şeirlərin kimə məxsusluğunu müəyyən etmək o qədər də asan deyil. Bunu ən yaxşı halda mənbələrə istinad etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn,

Mən ayri nəsnə bilməzəm,

Allah bir Məhəmməd Əli

beyti ilə başlayan gəraylısı bəzi mənbələrdə Pir Sultana aid edilir [6, s.117].

Xətai yaradıcılığını sənətkarlıq baxımından çox yüksək qiymətləndirən Gölpınarlı səhvən şairin bəzi şeirlərinin başqa şairlərə aid olduğunu qeyd edir. Məsələn:

Mən dərvişəm deyə köksün açarsan,

Haqqı zikr etməyə dilin varmıdır

beyti ilə başlayan qoşmanı Gölpınarlı Pertev Naili Boratavla birgə yazdığı “Pir Sultan Abdal” əsərində Pir Sultana aid olduğunu iddia edir [9, s. 163].

Hu diyəlim gerçəklərin dəminə,

Gerçəklərin dəmi nurdan sayılır

beyti ilə başlayan qoşması həmin kitabda yenə Pir Sultana aid edilir [9, s.164]

Bir nəfəsçik söyləyəlim,

Diləməzsən neyləyəyim

beyti ilə başlayan gəraylısı həmin əsərdə yenə Pir Sultana aid edilir [9, s.135].

Həqiqət bir gizli sirdir,

Aça bilirsən gəl bəri

beyti ilə başlayan gəraylısının ilk bəndi səhvən Pir Sultana aid olduğu göstərilmişdir [9, s.89].

Xətainin əruz vəznində yazdığı şeirlər arasında, məhdud sayda da olsa, yanlış istinadlara rast gəlinir. Məsələn,

Ey könül şad ol,

Məhəmməd Mustafa dövranıdır,

Məşəbi-şahi vilayət Murtaza dövranıdır

mətləsi ilə başlayan qəzəlin bəzi məcmuələrdə XVI əsrin məşhur Bəktəşi şairlərindən Qələndərə, bəzilərinə isə Xətaiyə aid edildiyi ziddiyyət yaradan məqam kimi verilir [9, s.164].

Ömrü mübarizələrdə keçən bu böyük türk ozanı biliyi, qərarlılığı və liderlik keyfiyyətləri ilə tərəfdarlarında güclü inam yaratmış, istər hərbi, istər dövlətçilik sahəsindəki qüdrəti, istərsə də şairliyi ilə böyük şöhrət qazanmışdır.

Diyari eşqə sultanam dila mən də zamanında,

Vəzirimdir ğəmi - ğüssə oturmuş iki yanımda,

Fəraqü atəşü dərdü ələmlər bağrımı yardı,

İliklər qarə su oldu, əridi üstixanimdə.

Mən ol şəhbazi- kuhsarəm baş əyməm qülleyi-Qafə

Neçə anqa kimi yavru uçurdum aşıyanımda.

Gölpınarlıya görə, Xətai Pir Sultan Abdaldan sonra ən çox tanınan ozanlardan biridir. Hər iki ozan yeddi ulu ozan içində xüsusi mövqeyə malikdir.

Xətai hal çağında,

Haqq könül alçağında.

Yüz min Kəbə yapmaqdır

Bir gönül al çağında [2, s. 327].

Xətai bu misralarda təsəvvüfün kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. O, *hal çağında* deyərkən daxili inamla ilahi gerçəkliyə yetişdiyini söyləyir. *Hal*, insan könlünün ilahi bilgi ilə dolması anlamına gəlir. *Haqq könül alçağında* misrası ilə insanın yetkinləşməsi vurğulanır. Təvazökar, bilikli, nəfsinə hakim olan, kin və nifrət duyğularını aşmış bir insan ilahi gerçəkliyə çata bilər. Haqq (gerçək) olan, insanda mövcud olandır. İnsana sevgi bəsləmək, Tanrıya sevgi bəsləməklə eynidir. Çünki insan könlü Tanrının evidir. O halda Kəbə insanın könlüdür.

Xətai var olan hər şeyin Haqdan gəldiyini və Haqqa dönəcəyini cahilə, nadana təlqin edə bilməməsindən narahatlıq keçirir:

Bir qəndildən bir qəndilə atıldım,

Torpaq oldum, yer üzünə saçıldım.

Bir zaman Haqq idim, Haqq ilə qaldım,

Könlümə od düşdü yandım da gəldim [5, s. 48].

Bu misralarda enerjinin çevrilməsindən bəhs edilir. Fizika elmində qəbul olunmuş təbiət qanunlarından biri - enerjinin saxlanması qanunu XX əsrin

ortalarında R. Mayer, C. Coul, Helmholtz və başqalarının səyi ilə kəşf edilmişdir. Bu qanuna görə, enerji bir formadan digər formaya çevrilərkən itmir və yenidən yaradılmır. Maddi sistem bir haldan digər hala keçdikdə, onun enerjisinin dəyişməsi sistem ilə qarşılıqlı təsirdə olan cisimlərin enerjisinin artmasına və ya azalmasına ciddi uyğun gəlir. Enerjinin bir formadan digər formaya çevrilməsi prosesləri müəyyən miqdarı ekvivalentlər ilə tənzimlənir. Bu qanunda maddi dünyanın vəhdəti özünü göstərir. Başqa sözlə, maddə və enerji sonsuz olaraq bir-birinə çevrilir.

Xətai bu düşüncəni şeirləri ilə hələ XVI əsrdə, təbiətdə bütün fəaliyyətin vəhdəti mülahizəsinin fəlsəfi mühakimədən çıxaraq elmi fakta çevrildiyi vaxtdan dörd əsr əvvəl ifadə etmişdir. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, var olan hər şey bu çevrilmənin nəticəsi olaraq mövcuddur. Şair *torpaq olub yer üzünə saçıldım* deməklə, dünyamızın günəşdən qopub təşəkkül tapmasını göstərir. Günəş sisteminin yaranması ilə bağlı kosmoqonik fərziyyənin tərəfdarlarının fikirlərinə görə, bu sistemə daxil olan planetlər, o cümlədən də Yer kürəsi ondan xeyli sonra, təqribən 5-6 milyard il bundan əvvəl günəş yaxınlığındakı soyuq kosmik qaz və toz dumanlığında baş verən nizamlı ləng hərəkət nəticəsində əmələ gəlmişdir. Başqa bir fərziyyəyə görə isə günəş və günəş sistemində daxil olan planetlər təqribən 4,5 – 5 milyard il bundan əvvəl qızmar kosmik qaz və toz dumanlığından əmələ gəlmişdir. Bu fikrin əsas tərəfdarlarının sırasına qızmar dumanlıq nəzəriyyəsinin banisi olan İmmanuel Kant və isti kosmik dumanlıqlar nəzəriyyəsinin davamçısı olan Pyer Simon Laplas aiddir. Xətai XVIII əsrdə söylənilən bu fikirlərdən çox əvvəl Tanrı-kainat-insan formulunu dilə gətirmişdi. *Haqq idim* deməklə, bir zaman Tanrının özündə ikən, sonra insana çevrilib, yəni enerji alıb yer üzünə gəldiyini bildirir. Burada vəhdəti-vücut inancı açıq-aydın görünür. Vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinə görə, bütün maddi və mənəvi gerçəkliyi özündə ehtiva edən tək varlıq vardır. Quranda da Allahın hər şeyi özündə ehtiva etdiyi qeyd olunur. Daimi və mütləq olan yeganə bir həqiqət, əbədi reallıqdır. O yaradılmayıb və xilqət xassəsinə malik deyil. Daimi mövcud olan həmin varlıq Haqqın özüdür.

Xətai hal əlindən,

Yanmışam kaal əlindən.

Gördüm ayası degil,

Verdiyini al əlindən. [4, s. 134]

Şair yuxarıdakı misralarda bu yolu qəbul edən insanların, həmin inancın tələb və şərtlərinə əməl etməli olduqlarını bildirir. Əgər insanlar bu təlimin prinsiplərinə uyğun hərəkət etməsələr, onları bu mühitdən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Yaradıcılığından görünür ki, Xətai təbliğ etdiyi görüşləri praktik həyatda tətbiq etməyə çalışan düşüncəyə sahibdir. O bu mövzuda fikrindən və iradəsindən dönməz xarakterə malikdir. Qeyd edək ki, Şah İsmayıl Xətainin Azərbaycanca çap edilmiş kitabında [11] bu bayatı verilməyib.

Yer yox ikən, gög yox ikən ta əzəldən var idim,

Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim [12].

Batini fəlsəfədə kainat hüdudsuz və sonsuzdur. O, görünüşdən öncə də vardır. Kainatda sonsuz sayda maddi varlıqlar, cisimlər, əşyalar mövcuddur ki, insan da bu cismani varlıqlar sırasındadır. Vəhdəti-vücut təliminə görə, sonsuz sayda maddi varlıq və cisimlər Tanrı zatının təcəlləsindən yaranmışdır. Ona görə də gördüyümüz hər şey Allah vücudunun müxtəlif forma, görkəm və rənglərdəki görünüşlərindən ibarətdir [1, s.28]. Görünməz varlıq yalnız düşüncə və ya nəticə ilə anlaşılır. Tanrı anlayışı görünməz varlığın adıdır. Görünməyən hər şey Tanrıda və ya kainat enerjisinin içində potensial olaraq vardır. Təması mümkün olan bütün obyektlər isə öz gerçəkliyini göstərir. Şair *mən doğulmamışdan əvvəl də var idim* deməklə, fizioloji varlığından öncə batini (gizli) olaraq mövcudluğunu, sonra isə zahiri duruma gəldiyini bildirir. Hər şey hansısa birləşmənin nəticəsidir. Molekulyar anlamda da bu belədir. Suyun əmələ gəlməsi üçün iki atom hidrogenlə, bir atom oksigenin birləşməsi vacibdir. İnsan bədənini təşkil edən molekulların azalması və hüceyrələrinin fəaliyyətinin zəifləməsi ölümlə nəticələnir. Xətai bu kainat hadisəsini dilə gətirir.

Vəhdəti-vücut təlimində ilahi varlıq *vacib aləm* hesab olunursa, maddi varlıq *mümkün aləm* adlandırılır. Bu aləm əbədi deyil. Onun varlığı mümkün ola da, olmaya da bilər. Beləliklə, həqiqət bir olsa da, onun iki tərəfi vardır: batini və zahiri. Batini tərəf haqqın özü, zahiri tərəf isə maddi aləmdir. Bütün maddi aləm və varlıqlar Allahı tanımaq üçündür.

Şəriət, təriqət, mərifət haqdır

Həqiqət odu var ondan içəri [10].

Xətai bu misralarda sufi yolçusunun son məqsədə çatmaq üçün keçməli olduğu dörd mərhələdən və ya qapıdan bəhs edir: 1.Şəriət; 2.Təriqət; 3.Həqiqət; 4.Mərifət. Ələvi-Bəktəşi inancında dörd qapı - qırx məqam insanın kortəbii şüurluluq səviyyəsindən, ən yüksək səviyyəyə çatmaq üçün keçməli olduğu yoldur. Hər qapının da on məqamı olmaq üzrə cəmi qırx məqam vardır. Şəriət qapısı dünyaya gəlməkdir. Haqqa doğru yüksəlişin ilk pilləsi şəriətdir. Şəriət Allahın buyurub, peyğəmbərin xəbər verdiyi qayda-qanunların, davranış normaları ilə əlaqəli olan buyruqların məcmusudur. Təriqət şəriət qaydalarına əməl etməklə gedilən yoldur. Şəriət hökmün özü, təriqət isə onun əməli icrasıdır. Buradakı anlamı, gedəcəyi yolu müəyyənləşdirmək, bu yola girməmişdən əvvəl bununla bağlı qayda-qanunlara əməl etməyə qərar verməkdir. Mərifət qapısı, sufi təriqətinin qaydaları ilə hərəkət edən insanın bu yol haqqında bilik və bacarığını artırmasıdır. Həqiqət isə son məqsəd, yəni Haqqın özüdür. Həqiqət mərhələsinə çatmaq üçün onu anlamaq, ilahi əxlaqa sahib olmaq lazımdır. Xətai Haqqa çatmağın çox zəhmət tələb edən, çətin bir yol və həqiqətin də od kimi hərarətli olduğunu, bu yolla gedənin səbr göstərməsinin vacibliyini qeyd edir.

Gölpınarlı Xətai yaradıcılığında dörd sayının önəmini qeyd edir. Həqiqətə çatmaq üçün dörd qapı, istiqamətimizi müəyyənləşdirmək üçün dörd cəhət, həyati varlıq üçün vacib olan dörd ünsür (su, hava, od, torpaq), dörd xüsusiyyət (isti, soyuq,

quru, nəm) və buna bənzər bir çox xüsusiyyətləri xatırladır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Nəsimi və Həbibinin təsirini, onun Ələvi-Bəktəşi ədəbiyyatında çox önəmli yerə sahib olduğunu, şeirlərində didaktik, fəlsəfi istiqamətin üstünlük təşkil etdiyini, əsərlərində sadəlik, anlaşılqlıq və axıcılığın üstün mövqə tutduğunu yazır [9, 208 s].

NƏTİCƏ

Türkiyə tədqiqatçıları içərisində elmi mövqeyi, yaradıcılıq manerası ilə Əbdülbaqi Gölpınarlı təkə sanballı elmi əsərlərin müəllifi deyil, həm də şair, tənqidçi, tərtibçi, şərhçi və tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Bu bacarıqları elmi-nəzəri fikir sahibləri tərəfindən də təqdir olunur, tədqiqatçının çoxşaxəli yaradıcılığı bütöv orqanizm kimi səciyyələndirilir. Həmin sahələr bir-birindən forma və janr cəhətdən fərqlənsələr də, bu qabiliyyətlər onun elmi, ədəbi irsində ideya və mündəricə baxımından vəhdət təşkil edir. Yaradıcılığının özünəməxsus məziyyətləri nəzərə alınaraq, dissertasiyada onun elmə gəlişinin və ədəbi fəaliyyətinin səbəblərini araşdırmaq, tədqiqatlarının meyil və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bütövlükdə elmi, ədəbi irsinin təkamülünə nəzər salınmışdır. Əbdülbaqi Gölpınarlı elmi axtarışlara sövq edən səbəblər təhlil olunarkən, türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin poetik siqləti ilə seçilən əsərlərinin tədqiqatçının elmi yaradıcılığı üçün hazırlıq, mükəmməl baza olduğu təsdiqlənmiş, onun bir araşdırmaçı kimi potensialı müəyyən olunmuşdur.

Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının Nəsimi və Şah İsmayıl Xətai kimi qüdrətli nümayəndələrinin əsərlərinin ideya-bədii və sənətkarlıq cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olması Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları ilə bir daha təsdiqini tapır. Ədəbiyyatda və ictimai-siyasi fikirdə formalaşmış humanizm prinsiplərinin, xüsusən İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında zirvəyə çatdığı, təkə Azərbaycanın deyil, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatında da dünyəvilik və demokratiklik ideyalarının yayılmasına ciddi təsir göstərdiyi qeyd olunur.

Lirik-fəlsəfi məzmunlu şeirlərin, eləcə də hürufizmin, sufizm təfəkkür tərzinin formalaşdığı bir vaxtda yazılan əsərləri daha obyektiv şəkildə təhlil etməyə çalışmış, onların bədii ifadə imkanları barədə qiymətli fikirlər söyləmiş, gerçəkliyin ədəbi-estetik dərkə, ümumbəşəri problemlərin bədii inikasını təsvir etmək üçün elm sahəsindəki sələflərinin yaradıcılığından məharətlə yararlanmışdır. O, araşdırdığı mənbələrdəki tarixi qaynaqlarla, qədim məxəzlərlə, ədəbi hadisələrlə bağlı məsələlərin hamısını eyni ciddiyyətlə təhlil edir. Elmi idrakın mühüm formalarından biri olan problemin qoyulması və gerçəkliyin müəyyən sahəsinə aid olan hadisələri izah etməklə təzahür edən biliklər sistemini ifadə edən nəzəriyyənin praktik fəaliyyətdə tətbiqi Əbdülbaqi Gölpınarlının yaradıcılığına xasdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 132 s.
2. Birdoğan N. Alevilik və Anadolunun Gizli Kültürü. İstanbul: Kaynak yayınları, 2020, 464 s.
3. Cavanşir B., Nəcəf. Ə. N. Şah İsmayıl Xətai Külliyyatı, 1. Basım, İstanbul: Kaknüs, 2006, neşredenlerin girişi, 728s.
4. Çeviren Yaman M. Buyruk, Alevi İnanç-İbadet ve Ahlak İlkeleri. İstanbul: Mannheim AKM Dedeler Kurulu Yay., 2000, 239 s.
5. Çınar E. Aleviliğin Gizli Tarihi. Kalkedon, 2007, 236 s.
6. Ergün S.E. Hatayi divanı. İstanbul: Maarif kitaphanesi, 1956, 249 s.
7. Gölpınarlı A. Alevi-Bektaşî nefesleri. İstanbul: Remzi, 1963, 359 s.
8. Gölpınarlı A. Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. İstanbul, 1953, 208s.
9. Gölpınarlı A., Boratav P.N. Pir Sultan Abdal. İstanbul: Kapı yayınları, 2017, 452 s.
10. Hacı Bektaş Veli, Anadolu Kültür Vakfı. Ankara, 2007.
11. Xətai Ş.İ. Əsərləri. Şərç-Qərb, 2005.
12. Özkırmımlı A. Türk Edebiyatı Tarihi, cilt 1, İstanbul: İnkılap Yay. 2005, 743 s.
13. Sever M. Bakırgan kitabı, Ankara: Aren, 2018, 384 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Yaqub Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ RƏFƏİL QIZI ƏSƏDLİ
Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı
Saidaasadli970@gmail.com
Əlaqə nömrəsi: 051-670-23-70

ƏDƏBİYYATDA VƏ HƏYATDA “KİMYAGƏR” ANLAYIŞI

XÜLASƏ:

Kimyagərlik elm və mistika baxımından qədim bir tarixə malikdir. Həmçinin qədimliyi və rəngarəngliyi onun ədəbiyyata gəlməsinə şərait yaratmışdır. Ədəbi qəhrəmanlar kimi kimyagərlər ya yaxşı, ya da əksinə - pis missiyanı daşıyıblar. Dünya şöhrətli müasir dövrün yazıçısı Paulo Koelyonun obrazı Kimyagərlə digər ədəbiyyatda adları rast gəlinən kimyagərləri müqayisə etsək, görərik ki, müxtəlif ideyaların kökündə bir anlayış dayanır. Kimyagərlər yaxşı və ya pis mənada hər şeyin saf, birinci halının axtarışındadırlar. Bu, pis mənada olduqda bütün maddələrin ən nəcib, ilk halı olan maddiyyəti təmsil edən qızıldır, yaxşı mənada mənəviyyəti təmsil edən hər şeyin, insanın belə daxilində bir cövhərin olması və kamil insan yolunda irəliləyərək həmin cövhərə qovuşulmasına xidmət edir. Kimyagərlik haqqında bu müqayisəli məqalənin məqsədi az sayda işlənmiş bu mövzunu təhlil etmək və keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaqdır. Nəticədə, ədəbiyyatda adı çəkilən sahəyə maraq artacaq, yeni fikirlər meydana gələcək. “Kimyagər” əsərinin P. Koelyo tərəfindən yenidən canlandırılması və əsərin dünyada bestseller olması mövzuya olan tələbatı artırır, insanlarda yarana biləcək suallara cavab axtarılaq aktuallığın tələbi yerinə yetirilir.

Açar sözlər: Kimyagər, sevgi, kamillik, din, mistika, insan, İbn Ərfa` Rə`s kimyagər şair kimi

Key words: Alchemist, love, perfection, religion, mysticism, man, Ibn Arfa` Ras as a chemist poet

Ключевые слова: Алхимик, любовь, совершенство, религия, мистика, человек, Ибн Арфа` Рас как поэт-химик

Kimyagər obrazı ədəbiyyat üçün az, ancaq öz olan obrazlardandır. Tarixən insanlar arasında bu peşəyə yiyələnmək asan yolla pul qazanmaq və məşhur olmaq üçün populyar olmuşdur. Bu səbəbdən obrazın mövcudluğu və ona aid olan xüsusiyyətləri biz ədəbiyyata təsirsiz ötürmədiyinin fərqi varırıq. Müasir dövrün yaradılış mifi olaraq Darvindən çox Frankenşteyn mifi üstün götürülür. Buna səbəb onun kimyagər haqqında olması və XIX əsrdə yazılsa da hələ də güclü effekt bağışlamasındadır. Kimyagərliyin belə maraq doğurması səbəbsiz deyil. Çünki hökmdarlardan daha üstün sayılan bu vəzifəyə qoşulan insanlar daha çox qızıl əldə etməyə çalışan, heç kimdən asılı olmadan həyatına xürrəm davam etmək istəyənlərdir. Doğrudur, müasir dövrdə buna heç kim inanmaz, ya da kimyagər

olmaq istəyən adam tapılmaz. Yaxud da kimsə çox acgöz olarsa o, kimyagər olmağı arzulaya bilər. Ancaq tarixən, xüsusən orta əsrlərdə kimyagərlik elə bir vüsət almışdı ki, onun kilsə tərəfindən qadağan olunması həddinə gəlib çıxmışdı. Kimyagərlik şəxsi maraqları cəzb etdiyindən və nəzəri cəhətdən də insanlar üçün əlçatan olduğundan ona maraq artmışdı. İlk öncə b.e.ə. V əsrdə (bir çox mənbələrdə VI əsr qeyd olunmuşdur) Çində yaranan Taoist inancı Şərqi təmsil etdiyi kimi, Qərbdə də kimyagərlik eyni cəhət kimi özünü göstərirdi. Taoizm inancına görə Yer və Göy boşluqdan, yəni yoldan yaranmışdır, digər qalanlar isə Yer və Göydən. Yəni Tao bütün kainatın doğulduğu ana kimidir. (3, 2) Kimyagərlikdə isə hər şeyin saf, təmiz, ilkin halını axtarma müşahidə olunur. Filosof Empedokldan sonra Aristotel də öz fikirlərində bütün maddələrin hamısının kamilliyə doğru irəliləməsini və 4 ünsürün vəhdətini qeyd etmişdir. Bunlar da hər bir şeyin bir safdan, təmizdən yaranması və yenidən axtarış nəticəsində özünün saf halına qayıtması ideyalarını əks etdirir. Mistika baxımdan bu, kimyagərliyi işarə edir. Din baxımından isə hər bir varlığın Tanrının bir nişanəsi olduğu və ən şərəfli varlıq olan insanın da sonda Tanrıya qovuşmasını bildirir. Həmçinin qərbdən fərqli olaraq kimyagərlik elminə xas olan hər bir şeyi qızıla çevirmək ideyası Şərq ölkəsi Misirdə xüsusi tətbiq olunurdu. Praktiki olaraq ilahə İsisin reseptlərindən onlar istifadə edirdilər. İnsanların düşüncəsində olan qızıl isə bütün maddələrin ən saf halı və mükəmməl, nəcib versiyası idi. Kimyagərlərin vəzifəsi isə sadəcə istəmək və təbiətin bu qaydanı reallaşdırmasına kömək etmək idi.

P. Koelyo da əsərlərində göstərilən hər bir varlığın, xüsusən insanın kainatda daima axtarışda olması, öz nəcib, saf halına qayıtma yolunda istəkləri, Tanrının insanların qarşısına çıxardığı yollar, insan düşüncəsinin keçdiyi mistik və dini yollar mövzularıdır. O, təkcə “Kimyagər” əsərində deyil, digər əsərlərində də oxucusuna yaşadığı həyatın heç də boşuna olmadığını, əgər bu dünyaya gəlibsə, mütləq insanlıq, cəmiyyət, Tanrı, ən əsası, özünün qarşısında məqsəd və vəzifələrinin, öhdəliklərinin olduğunu vurğulayır və əlavə edir ki, insan təmiz ürəklə bir şeyi arzuladıqda, bütün kainat onun arzusunu yerinə yetirmək üçün işbirliyinə başlayır. İslam və digər dinlərdə bu, insanın nə qədər səhvi olsa belə, yenə uca Allahın lütfü qarşısında bir tövbə ilə bağlılıqla biləcəyi, Allahın bütün bəndələrinə olan sonsuz sevgisi şəklində təzahür edir. Koelyo da əsərlərinə bu və digər sevgini ustalıqla qələmə verir, kainatın özəyini sevgi təşkil etdiyini qeyd edir. “Kimyagər” əsərində sevgi həm də kamillik yolunda ilk addımlardan biridir. Məsələn, Santyaqo həqiqi sevgisi səhra qızı-Fatiməyə qədər başqa qızlarla tanış olur, tacirin qızına da sevgi hissləri yaranır. Ancaq onun sevgi yolunda kamilləşməsi Fatimə ilə tanış olduqda tamamlanır. Kimyagər obrazında olan sevgi isə ən yüksək həddə olan kamillikdədir. O, artıq bütün kainatın dilini bilir, kainatın dili isə sevgidir. Yəni Koelyonun Kimyagəri bütün kainatın sevgisini bilir və hiss edir. Sevgi isə ən ali duyğulardandır.

Qərb kimyagərliyində müdriklik kimi sevgidən bəhs belə olunmur. Məhz bu cəhətdən kimyagərlik öz axarı ilə acgözlüyə, həyat, gənclik iksirini tapmağa doğru

yönəlir. Xüsusən sirr misirlilərdən ərəblərə keçməklə, insanlar arasında 2 qütb yaradır. Bəziləri qızılın görünən “istehsalı”nı, bəziləri də bunun yalan olduğunu düşünürlər. VIII əsrdən isə kimyagərlərin əlində toplanan güc və var-dövlət kilsədə təhlükə siqnalı çaldı. Sonra isə insanlar arsında kimyagərliyə qadağa qoyuldu. İslam dünyasında olan mükəmməliyə can atma ilə kimyagərlik əlaqələndirilsə də, xristianlıq baxımından vəziyyət eyni olmadı. Ancaq hər iki halda həm Yaradanı, həm də ilahi olaraq təyin olunmuş metoddan yan keçmiş hesab olunurdu. (1, 25)

Orta əsrlərdə Avropada kimyagərlik bir qədər aradan sonra bəzi şəxslərin təmsalında yenidən baş qaldırır. Xüsusən müasir dövrdə belə Kimyagər dedikdə ağla gələn şəxs Nikolay Flamel olur. Bu şəxsin real, ya da əfsanəvi qəhrəman olması bəlli olmasa da, bir çox kitablarda adının xatırlanması maraqlıdır. Paulo daha çox Kimyagər adına həm mistik təsirinin güclü olmasına görə müraciət etmiş, həm də uzun müddət insanlar üçün sirli qavranılan məfhumların oxucu tərəfindən maraqla qarşılandığını da hiss etmişdir. Eləcə də, əsərində qədim ruh, ab-hava hissi yaşadan bu obrazdan mükəmməl müdrik obraz yaratmağı inandırıcı olmazdı. Müasir maddələr elmi - kimyadan fərqli olaraq kimyagərlər maddələri qızıla çevirmək, həyat iksirini tapmaq üçün mübarizə aparırdılar və deyilənlərə görə buna yalnız adını çəkdiyimiz Nikolas Flamel nail olmuşdur. Kimyagərlərin mübarizəsinin kökünü ensək biz ölümsüzlüyü kəşf etmək istəmələrini dini baxımdan Xızır, İlyas kimi özlərini görmə istəmələri ilə əlaqələndirə bilərik. Koelyonun Kimyagərinin də zaman, məkan anlayışı yoxdur, istənilən an meydana çıxır, dara düşən yaxşı insanlara kömək göstərə bilər. Azərbaycan dastanlarında “Aşıq Qərib” və digərlərində Xızır İlyas Qəribi vətəninə bir göz qırpımında aparır, onu sevgilisinin toyuna çatdırır. Qərib də Santyaqo kimi müsbət qəhrəmandır. Qərib sevgisi uğrunda yollara düşür, Santyaqo xəzinə uğrunda sevgisini tapır. Santyaqonun xəzinəsi özünü tapma yolunda rastlaşdıqlarıdır, Qərib isə özünü tapıb, lakin sübut etməlidir. Burada Kimyagər qəlib obraz kimi Santyaqoya daşlar verir: fəlsəfə daşları. Fəlsəfə daşının özü də ədəbiyyat və digər elmlər üçün mistik səciyyə daşıyır. Orta əsrin özünü Kimyagər adlandıran bütün nümayəndələri bu daşın axtarışına düşürlər, hamısı da istəklərinə nail olurlar. Ancaq XIV əsrdə Nikolas Flamel də həyatında dönüş nöqtəsi yaradacaq bir kitabla rastlaşdı. 1357-ci ildə bir dilənçi ona köhnə, çox cildli, gənc ağacların qabıqları üzərinə yazılar yazılmış bir kitab satmaq istədi və iç səsini qulaq asan Flamel kitabı alır, ancaq 20 il ərzində işarələrlə dolu olan kitabı ya özü, ya da heç kim oxuya bilmir. Burada çox maraqlı bir hadisə yaşanır: Kimyagərin başa düşdüyü yeganə şey kitabın adı olur – “Yəhudi İbrahimin kitabı”. Və kitabı oxumağa çalışan din xadimlərindən və katiblərdən başqa qalan hər kəsə lənət olduğu qeyd edilir. Ancaq 20 il sonra Santyaqo de Komposteladan qayıdarkən o, İncildə qeyd olunan Biblical Magi – (3) Müdrik adamlar və ya (3) Padşahlar kimi xüsusi sehrə malik olan Kançəzlə rastlaşır. Maraqlısı odur ki, Koelyo özü də Santyaqo de Kompostelada katoliklərin RAM ordeninə qoşulandan sonra həyatında dönüş nöqtəsi yaranmışdı. Eynilə Flamel də orada Kançəzlə tanış olduqdan sonra həyatı dəyişir. Kançez ona

şifrələrin mənasını öyrədir, onunla yol yoldaşı olduğu müddətdə bir çox şeyi Nikolas ondan öyrənir. Ancaq Orleanda ağır xəstələnib vəfat edən Kançez əsas böyük kitabdan xəbərsiz olur. Sonda isə fəlsəfə daşının sirrini Flamel tapdığını qeyd edir. (4, 9)

Müasir dövrdə formalaşan kimyagər obrazının əsasının XIX əsrdə ingilis yazıçısı Meri Şelleyin “Frankenşteyn” və ya “Müasir Prometey” əsərinin təhlili və qədimdən bu günə qədər formalaşmaqda olan kimyagərlik fikirlərini əks etdirməsində görürük. Yazıçının özü də romanında qeyri-adi elmi təcrübədə Frankenşteyn tərəfindən yeni bir ağıllı məxluq yaradan alim obrazını təqdim edir. Bu “yeni” isə əslində nə ədəbiyyat üçün, nə də tarix üçün elə də yeni sayılmır. Eynilə, Paulo Koelyonun səyahətə çıxdığı kimi o da 1815-ci ildə Avropanı gəzməyə çıxır, Almaniyada Reyn çayı boyunca gəzir və 2 əsr əvvəl kimyagərin müəyyən işlərlə məşğul olduğu Frankenşteyn qalasından 11 mil-17 km aralı Gernsheimə çatır. Oradan da hadisələrin sonrakı dövrdə cərəyan etdiyi İsveçrənin Cenevrə bölgəsinə gedir. “Günlərlə düşündükdən sonra Şelli həyatı yaradan bir alimi təsəvvür etdikdən sonra onun yaratdığı şeylərdən dəhşətə gələrək Frankenşteyn yazmağa ilham verdi”. (5, 2)

Qalvanizm və gizli fikirlər Şelli üçün çox maraqlı gəlirdi. “Qalvanizm isə 18-ci əsrin sonlarında fizik və kimyaçı Alessandro Volta tərəfindən kimyəvi təsir nəticəsində elektrik cərəyanının yaranmasına istinad etmək üçün icad edilmiş termindir. Termin eyni zamanda öz adaşı Luici Galvaninin kəşflərinə, xüsusən də bioloji orqanizmlər daxilində elektrik cərəyanının yaranmasına və elektrik cərəyanı ilə təmasda olan bioloji əzələ toxumasının büzülməsinə/konvulsiyasına istinad etmək üçün gəldi. Volta "Qalvanizmi" fenomeninin başqa cür inert materiallarla təkrarlana biləcəyini nəzəriyyə və sonra nümayiş etdirərək, Qalvani kəşfinin üzvi maddələrə həyat verən həyatı qüvvə olan "heyvan elektrikinə" varlığının təsdiqi olduğunu düşündü”. (7, 3)

Beləliklə, biz burada da kimyaçı məfhumuna rast gəlirik. Şelli də təsirlənərək qələmə aldığı bu əsərdə müdrik bir obrazın-Frankenşteynin sayəsində orta əsr kimyagərlərinə oxşar və bir o qədər də fərqli obraz yarada bilir. Hətta Brian Aldiss əsərin romantik əsərdən çox ilk elmi-fantastik əsər kimi təqdim edir. Əsərin qəhrəmanının özündən əvvəlki fantastik obrazlardan fərqli olaraq "laboratoriyada müasir təcrübələrə müraciət etdiyini" və bunun “qəsdən qərar qəbuletmə” olduğunu görürük. Bu səbəbdən əsər ədəbiyyata və populyar mədəniyyətə güclü təsir göstərir, hətta film belə çəkilir.

Kimyagərlik obrazının ədəbiyyatda olan versiyalarından digəri isə onun həm kişi obrazı ilə verilməsi, həm də əvvəllər acgöz, ancaq pul, şəxsi mənafe güdən obraz idisə, daha sonralar elm axtarışında olan müdrik obraz olaraq təqdim olundu. Həmçinin Kimyagər obrazını biz daha çox nəsrə görə görürük və onların düşüncələrinin də insanlara çatdırılması da mənsur şəkildədir. Ancaq İbn Ərfa' Rə's “Şüdhur əd-zəhəb” bu fikrə əks bir şəxs kimi ədəbiyyat səhifələrində adını həkk edə bilmişdir. O, (“Qızılın qırıqları”) adlı məşhur kimyavi şerlər toplusunun müəllifidir. Şüdhur əz-

zəhəbdən başqa, o, bir neçə başqa əsər, o cümlədən burada ilk dəfə uzun-uzadı bəhs edilən Şüdhurun şərhi və kimyagərliyə dair strofik poeziya yazmışdır. Başqa əsərlərin ona aid edilməsi düzgün görünür və bu, xüsusilə sehrlə bağlı iki əsərə aiddir. Bu töhfə kimyagər İbn Ərfa` Rə`sin İbn ən-Nəqirat kimi tanınan Maliki din alimi ilə eyniləşdirilməsinə meydan oxuyaraq, İbn Ərfa` Rə`sin şəxsiyyəti və onun həyatı ilə bağlı tapıntılarımıza diqqət yetirir. Həm əlyazmalara, həm də bio-bibliografik ədəbiyyata əsaslanaraq, biz iddia edirik ki, erkən dövrdən hər ikisi VI/XII əsr Mərakeşdən olan iki fərqli insan bir yerdə birləşdirilib. Bütün mənbələri nəzərə alaraq, biz İbn Ərfa` Rə`sin İslam qərbini tərki etmiş ola biləcəyini və ən azı bəzi əsərlərinin şərqdə, daha dəqiq desək, Misirdə yazdığını və bununla da bütün İslam dünyasında, xüsusilə Məşriqdə Şudhur əz-zəhəbin geniş şəkildə qəbulunu izah etdiyini düşünürük. (6, 373-408)

Kimyagərliyin nəzm formasında adının çəkilməsinə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, filosof, seyid İmadəddin Nəsimidə rast gəlirik. Sayları kodlaşdırmaq, onu insanla əlaqələndirmək və bunları fəlsəfi aspektdə təqdim etmək hürufi şairin sözdən metafiziki ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinin göstəricisidir. Surətdə - eynilikdə Nəsimi kimi Bəktəşinin çox olsa belə, hər “daşa” sahib olanın Kimyagər olmadığı kimi, hər söz deyənin də özü kimi ən Aliyə-Yaradana bərabər olmadığını qeyd edir:

Surətdə gərçi Bəktəşi çoxdur Nəsimi tək,
Məni də adı hər həcərin kimya degil...

Həqiqətən də hər Urim ilə Turimi olan Kimyagər deyil. Bunu dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundovun “Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər” əsərində görmüş oluruq. Hər “Kimyagər”in məqsədi yaxşılıq, niyyəti təmiz olmaya bilir. Biz burada xalqların müxtəlif dövrlərdə müxtəlif düşüncələrinin, mifik baxışlarının şahidi oluruq. Koelyo yaradıcılığında isə mifik təhtəşür hər addımda onun əsərlərini izləyir.

NƏTİCƏ:

Kimyagərlik mövzusu ədəbiyyatda çox işlədilməsə də, yazılan əsərlərdən müxtəlif nəticələrə gəlmək olar. Onlardan biri kimyagərlərin acgöz, bir dövrün güclü, sözükeçən, krallardan belə daha yaxşı həyata malik olan insanları olmasındırsa, digəri kimyagərlərin müdrik, başqalarına yol göstərən bir nurani qoca olmasıdır. Hər iki fikrə fəlsəfi, mənəvi, maddi cəhətlərdən, həm şərq, həm də qərb coğrafiyasından yanaşa bilərik və hər ikisinə işlədilmə formasına əsasən doğru deyə bilərik. Əgər M. F. Axundov Molla İbrahimxəlil Kimyagəri hiyləgər, pul hərisi kimi təqdim edirsə, Paulo Koelyonun kimyagəri müdrikdir, kainatın dilini bilir, ilan onu sancdıqda belə insana xas olan ağrı-acı hissi duymur, özü də uzunömürlü və sirrli biridir. Təbii ki, bu zaman biz kimyagərliyin keçdiyi yola, yaranmasına nəzər salırıq, müxtəlif dövrlərdə nə məqsədlə və necə təbliğ olunmasına, insanların inamları və davranışlarına nəzər yetiririk. Maraqlısı da bundadır ki, ədəbiyyatda az işlənən bu

məfhum əbədiyaşar olub və uzun dövr insanların məşğul olduqları peşə kimi tarixə həkk olunub. Adlarını məşhur kimyagər kimi yaddaşlara yazanlar da olub – Nikolas Flamel, Frenkenşteyn, Koelyonun Kimyagəri və digər bəzi nümayəndələr. Ancaq müasir dövrdə bu sahə ilə məşğul olan şəxslər yoxdur, olsa da çox az sayda ola bilər ki, onlar da qaraçılar və bəzi xalqların nümayəndələri ola bilərlər. Nəticə etibarilə, kimyagərlik elm və mistik baxımdan müasir dövrün realist tələblərindən kənarlıdır və ədəbiyyatda işlənən nümunələri isə fərqli yazarların fərqli baxış bucaqlarını, düşüncələrini əhatə edir.

ПОНЯТИЕ «ХИМИК» В ЛИТЕРАТУРЕ И ЖИЗНИ

РЕЗЮМЕ:

Алхимия имеет древнюю историю с точки зрения науки и мистицизма. Также его древность и разнообразие позволили ему прийти в литературу. Подобно литературным героям, у химиков есть либо хорошая, либо плохая миссия. Если мы сравним образ всемирно известного современного писателя Пауло Коэльо с химиком, чьи имена встречаются в другой литературе, мы увидим, что в основе различных идей лежит понятие. Алхимики ищут чистое, первое состояние всего, к лучшему или к худшему. Если это золото, которое в худшем смысле представляет собой самую благородную, изначальную форму всей материи, то все, что представляет духовность в лучшем смысле, имеет в себе руду и служит для соединения ее на этом совершенном человеческом пути. Цель этой сравнительной статьи по химии — проанализировать эту малоразработанную тему и взглянуть на ее историческое развитие. В результате возрастет интерес к упомянутой в литературе области и появятся новые идеи. Возрождение «Алхимика» П. Коэльо и тот факт, что произведение является бестселлером в мире, повышает востребованность темы, потребность в актуальности удовлетворяется поиском ответов на вопросы, которые могут возникнуть у людей.

THE CONCEPT OF "CHEMIST" IN LITERATURE AND LIFE

SUMMARY:

Alchemy has an ancient history in terms of science and mysticism. Also, its antiquity and diversity allowed it to come to literature. Like literary heroes, chemists have either a good or a bad mission. If we compare the image of the world-famous modern writer Paulo Coelho with the chemist whose names are found in other literature, we see that at the root of various ideas is a concept. Alchemists are looking for the pure, first state of everything, for better or worse. If this is gold, which in the worst sense represents the most noble, primordial form of all matter, then everything that represents spirituality in the best sense has an ore within it, and serves to unite it

in that perfect human path. The purpose of this comparative article on chemistry is to analyze this little-developed topic and look at its historical development. As a result, interest in the field mentioned in the literature will increase, and new ideas will emerge. The revival of "The Alchemist" by P. Coelho and the fact that the work is a bestseller in the world increases the demand for the topic, the demand for relevance is met by looking for answers to questions that may arise in people.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1) The Alchemist_in_Fiction_The_Master_Narr_pdf. Roslynn Haynes, 25 pages
- 2) P.Koelyo "Seçilmiş əsərləri" Bakı: "Şərq-Qərb" 2011, 664 səh. "Kimyagər"
- 3) <https://tr.wikipedia.org/wiki/Taoizm>
- 4) <https://az.drunkentengu.com/nikolas-flamel-3099>
- 5) <https://en.wikipedia.org/wiki/Frankenstein>
- 6) Al-qantara: Revista de estudios árabes, ISSN 0211-3589, Vol. 41, Fasc. 2 (julio-diciembre),2020, págs. 373-408 -
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7765871>
- 7) <https://en.wikipedia.org/wiki/Galvanism>
- 8) P.Koelyo "Seçilmiş əsərləri" Bakı: "Şərq-Qərb" 2011, 664 səh. "Kimyagər"

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: Fil.e.d., prof. Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НУРИДА ГАНБАРОВА ГУСЕЙН ГЫЗЫ
Диссертант Нахчыванского
Государственного Университета
nurideqenberova@gmail.com

О ФАКТОРАХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ВЗАИМООБОГАЩЕНИЯ ЛИТЕРАТУР

(На материале исследований академика М. Дж. Джафарова)

В пределах бывшей советской литературы огромное значение придавалось эстетической ценности художественного творчества. А ценность эта определялась в соразмерности её с действительностью. Концепция действительности была своего рода стратегическим императивом всего того, что называлось советским литературоведением в целом и национальным в частности. Ведущие советские литературоведы не членили художественные произведения представителей национальных литератур на какие-то автономные категории, а рассматривали их в купе, как модель литературы в единой позитивной обусловленности. Анализ творчества лучших представителей тех или иных народов, населявших бывшую советскую страну, рассматривался как с позиции национальной (традиции, степень изученности, сфера влияния...), так и интернациональной (взгляд на общие тенденции развития, общие мотивы, вклад в сокровищницу мировой литературы). Сложилась, выражаясь мыслью Ч. Гусейнова, «целостная макросистема», в недрах которой особое место было отведено изучению творческого наследия тех или иных представителей национальных литератур (в том числе и русской). И такое изучение было уже фактором взаимодействия и взаимообогащения литератур.

Если рассматривать методологическую базу такого взаимодействия и взаимообогащения литератур, то следует обратить внимание на то, как учёные-литературоведы определялись в выборе отправных точек анализа художественного творчества. Известные учёные – Ю. Лотман, Ч. Гусейнов, Ю. Суровцев, Д. Лихачев, Б. Есин и другие не раз в своих исследованиях обращались к доминантам анализа, искали как магистральные, так и вспомогательные составляющие аналитической деятельности, среди которых пристальное внимание привлекают более современные из всех существующих. Так, известный литературовед Б. Есин, придавая анализу особое значение «в научном рассмотрении» пишет, что «он подготавливает синтетическое, целостное осмысление. Работа любого учёного-литературоведа начинается с того, что он воспринимает произведение как читатель (правда, читатель

грамотный, квалифицированный). В результате непосредственного воздействия эстетической реальности на воспринимающее сознание формируется первое впечатление от произведения, первое, синкретическое, ещё не расчлененное представление о содержании произведения, и о художественном его своеобразии. На этом этапе восприятие во многом эмоционально, стихийно, в значительной мере подсознательно. Но не менее естественное явление представляет собой и последующий этап освоения художественной реальности (который уже встречается не всегда, а лишь у читателя искушенного, квалифицированного, развитого), - стремление разобраться в своих впечатлениях, подвергнуть их рационально - понятийной обработке...»

Определяя контуры анализа художественного творчества, нельзя не остановиться и на рефлексии. Это особенно важно в том случае, когда представитель одной национальной литературы анализирует художественное творчество представителя другой, в плане своеобразия традиций в пределах своей и состояния развития литературы в целом. Эта работа очень важна в том плане, что уровень развития национальных литератур в большинстве случаев, разный. Конечно, речь не идет в данном случае о «бедности» одной литературы, и очень развитой – с другой. В нашем видении литературу нельзя членить в этом плане вообще. Речь идет о жанрово-стилистических и философских тенденциях развития, где, естественно, могут быть различия. Поиск эстетической целостности в художественном творчестве представителей литератур, объединенных когда-то в географическом, и в некоторой степени идеологическом плане, давала возможность литературоведам определиться с тем, что есть в общесоветской литературе в целом, и в своей, в частности. Это своего рода универсализация исследовательской деятельности в том плане, что открывались новые возможности для рефлексирующей культуры, понимания того, что национальная литература живет и развивается, соседствуя с другой, питаясь ею и одновременно, питая её. «Литература, - писал Ч. Гусейнов, - род духовного освоения действительности, эстетически неповторимая своеобразная идейно-познавательная форма познания мира и человека, и в открытии художественных типов, характеров, осмыслении противоречий реальности выявляет свои поисково-исследовательские функции. Однако познавательно-исследовательские, художественно-эмоциональные и воспитательные функции искусства выступают в неразрывном единстве, нет и не может быть в искусстве чистого познания без высокого индивидуального мастерства и при забвении его социальных функций (и направленности). Но нет и не может быть в искусстве чисто воспитательной направленности искусства, грозящей иллюстративностью, если оно не обладает силой эмоционального воздействия, не ставит перед собой познавательно-исследовательские задачи...».

Получается, что при исследовании художественного творчества того или иного представителя литературы важней не только избранный объект, но и то, кто и как будет исследовать или проследивать эстетическую ценность и целостность.

В истории бывшего советского литературоведения огромное число исследований наследия тех или иных мастеров слова. И немало примеров того, как это дело успешно реализовывалось. Этот позитивный во всех отношениях фактор приводил к тому, что обогащалась во всех отношениях и первая (исследующая), и вторая (исследуемая) сторона. Взаимообогащение литератур – фактор в первую очередь социальный. И при какой-либо неосторожности (чуждые ментальности исследуемой стороны мысли) могли «пострадать» в социальном плане и первая, и вторая стороны. Тенденция сближения литератур выявляла в свою очередь до сих пор неисследованные стороны национальной литературы, а где-то и мощные пробелы. И всё это исходило от равноправия национальных литератур в пределах общности советской литературы. Принцип взаимодействия литератур срабатывал с точностью максимальной.

И в литературоведении стали говорить уже о том, какую роль играла та или иная национальная литература в развитии, скажем, русской. Цитируя очень интересные суждения в этом отношении, Ч. Гусейнов в своем монументальном труде «Этот живой феномен» приводит очень интересную мысль: «Кто сможет возразить, - отмечает З. Кедрина, - против влияния Самеда Вургуня с его практикой и теорией восточного романтического пафоса на весь многонациональный литературный процесс (в частности, на творчество Луговского, Антокольского, Адалис и многих других русских поэтов, воздействие которых испытал и сам Самед Вургун».

Сам по себе встает вопрос о том, как это могло случиться. Ответ в том, что многие известные национальные литературоведы в своей деятельности не обходили стороной такой важный вопрос, как анализ и исследование художественных особенностей того или иного инонационального мастера слова. Как заметно из мысли З. С. Кедринной, вопрос творчества С. Вургуня и исследования его в плане общелитературного контекста был актуальным для представителей русской литературоведческой школы. Понятно, что был актуален и процесс другой – рассмотрение тенденций развития русской литературы учеными из национальных республик.

Питательной почвой в этом плане являются труды азербайджанских литературоведов, которые в многочисленных фундаментальных исследованиях рассматривали творчество представителей русской литературы не только в плане жанрово-стилевых особенностей, но и в широком социальном, общественном, философском аспектах, тем самым обогатив как свою национальную литературоведческую науку, так и русскую, привнося в неё зачастую новый взгляд, открывая новые горизонты для исследования в

пределах своего, русского литературоведения. История развития литературоведения XX века дает нам возможность заметить колоссальный багаж литературоведческих трудов азербайджанских авторов, проявивших пристальный интерес ко всему многообразию великой русской литературы, в особенности развития её в 19 и 20-м веках. Интерес азербайджанских литературоведов к русской литературе связан ещё и с тем, что такой поисково-исследовательский способ помогал осмыслению прежде всего общечеловеческих ценностей, так или иначе находящих отражение в литературных произведениях. Через такой подход происходило и взаимоузнавание литератур, вследствие чего укреплялась модель межлитературных связей, которая служила прежде всего делу развития дружеских отношений между народами.

Исследование художественного творчества иноязычных писателей стало своего рода органической частью азербайджанского литературоведения, особенно в 50-80-е годы 20-го столетия. Беспрецедентными по сегодняшней день являются исследования выдающегося азербайджанского ученого Микаила Рафили, который оставил очень яркие труды о творчестве М. Горького, А. П. Чехова, В. В. Маяковского, Т. Г. Шевченко, А. С. Серафимовича. Весомым вкладом в развитие этого дела можно считать и труды другого известного ученого – Аждара Агаева, оставившего труды о творчестве М. Ю. Лермонтова, Л. Н. Толстого, А. И. Герцена. Нельзя не отметить и труды другого выдающегося ученого Мамеда Ариффа, из-под пера которого вышли работы об А. С. Пушкине, о В. В. Маяковском, В. Г. Белинском, И. А. Крылове, А. П. Чехове, М. Горьком...

Значимым вкладом в развитие исследований русской литературы азербайджанскими авторами, являются работы академика М. Дж. Джафарова.

Именно этот ученый оставил ряд работ, без которых трудно оценить состояние азербайджанско-русских литературных связей даже на современном этапе развития литературы в целом, и науки о литературе в частности.

Если основываться на доминирующие тенденции в литературе, то можно представить значимость исследований М. Дж. Джафарова. Он не только составил труды по изучению, а значит и распространению творчества гениальных представителей русской литературы, но и сфокусировал их в деле исследования романтизма в азербайджанской литературе, которому посвящена львиная доля всей литературоведческой деятельности академика. Обуславливая характер этой громадной художественной системы, он опирался на творчество как выдающихся романтиков Запада, так и русских представителей этого литературного направления. Он одним из первых в советском литературоведении доказал, что романтическая литература экстравертна, тем самым дав возможность последующим поколениям говорить о постоянстве в современной литературе традиций романтизма. Рассматривая

проблемы, связанные с этим литературным направлением в азербайджанской литературе, М. Дж. Джафаров, отмечал денационализированность его составляющей. Именно он утверждал, что романтизм не является имманентным для какой-либо отдельно взятой национальной литературы, и в то же время выступал против мутации, определяя конкретными примерами из русского романтизма основополагающие принципы развития этого направления в современной в его пору литературе.

М. Дж. Джафаров исследовал и отдельное творчество тех художников слова, произведения которых являли собой эстетический феномен. Выбирая объект исследования, академик обращал внимание на тот тип творчества, в котором наиболее ярко отражалось время, и парабола изображаемого обладала многообразием проблем, решение которых выносилось на суд читателей.

В призма литературоведческих исследований М. Дж. Джафарова творчество А. С. Пушкина, Н. А. Некрасова, Л. Н. Толстого, В. Г. Белинского, Н. Г. Чернышевского, А. И. Герцена, А. Н. Островского, М. Горького ... Оригинальными исследованиями М. Дж. Джафаров разработал своего рода систему изучения творчества представителей русской литературы, в координатной сетке которой можно определить следующие аспекты:

- проблемно-тематический
- философский
- культурологический
- историко-революционный

Говоря о проблемно-тематическом аспекте в первую очередь следует остановиться на том, какие темы и проблемы, затронутые в произведениях А. С. Пушкина и Н. А. Некрасова, увлекли творческое сознание академика. М. Дж. Джафаров обращает внимание на отображение авторами своей эпохи проблем, возникших в обществе, критическое отношение к тем проблемам, которые требовали корректировки или решения безотлагательно, или же в исторической перспективе. Особо выделяет М. Дж. Джафаров тему свободы личности, поэта и поэзии, гражданской позиции великих мастеров русского слова. Затрагиваются ученые и проблемы, связанные с языком, стилем, преемственностью в литературе. Рассматривается и проблемно-тематический аспект творчества А. С. Пушкина и Н. А. Некрасова с точки зрения русских критиков-современников великих поэтов. И если «Достоевский понял, что Пушкин нашёл способ сблизить и соединять времена, разделенные между собою столетиями..., сливать их с естественной убедительностью в одном органическом сюжете» (речь идёт о «Египетских ночах» поэта), то азербайджанский ученый нашёл способ сблизить литературы через творчество А. С. Пушкина, Н. А. Некрасова.

Философский аспект рассматривается М. Дж. Джафаровым в первую очередь на материале творчества великого русского писателя Л. Н. Толстого.

М. Дж. Джафаров считает характеристику, которую даёт великий писатель действительности константами, не имеющими границ. Литература, религия, толстовская философия истории, источники философских исканий великого писателя – вот главные направления исследования М. Дж. Джафарова. На базе творчества Н. Г. Чернышевского ученый рассматривает некоторые вопросы материализма, антропологии, различия людей по расовой и национальной характеристике, прогресса, роли общественных наук в жизни человека.

В культурологическом аспекте М. Дж. Джафаров рассматривает творческую деятельность великого русского драматурга А. Н. Островского. Ученый отмечает, как драматург в жестоких условиях реакции сумел создать драматургические произведения, практически не подчинившиеся законам театральных цензоров. Он называет Островского знатоком русского духа. Затрагивает ученый и вопросы отношения азербайджанских театральных деятелей к творчеству Островского, постановок драм писателя на азербайджанской сцене.

Объяснению саморазвития великого русского деятеля А. И. Герцена в плане историко-революционного аспекта посвящен труд М. Дж. Джафарова «Глашатай русского освободительного движения». В этом исследовании ученый обращает пристальное внимание на этапы становления личности А. И. Герцена, подробно останавливается на координате его трудов. Ученый впервые в литературоведении на примере исследования творчества Герцена определил то, как одаренный человек, понимающий свободу как основу жизни каждого человека, может достичь успехов среди тех, кто ратует за свободу и одновременно стать врагом тех, кто выступает против свободлюбивых мыслей. Идеино-художественные поиски А. И. Герцена прослеживаются М. Дж. Джафаровым на материале произведений писателя в контексте литературы и философии своего времени.

Отметим, что взгляд М. Дж. Джафарова на творчество представителей русской литературы – это своего рода диффузия в традиционное изучение творческого наследия художников слова, разнообразие подходов на которое приводит в конечном итоге к появлению парадигм в исследовании взаимодействия и взаимообогащения литератур.

Использованная литература.

1. Гусейнов Ч. Этот живой феномен. _ М., 1988.
2. Джафаров М. Дж. Сочинения в 2-х томах, том 2 – Баку, 1974.
3. Джафаров М. Дж. Всегда с нами. – Баку, 1980.
4. Достоевский и русские писатели. (сборник статей). – М., 1971. Есин Б.
5. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. - М., 2000.

Резюме

Ключевые слова: взаимодействие, взаимообогащение, исследование, литературовед, художественные произведения, универсализация, М. Дж. Джафаров

В данной статье исследуется взаимодействие и взаимное обогащение русской и азербайджанской литератур на материале исследовательских работ академика М. Дж. Джафарова. В статье говорится об анализе творчества лучших представителей народов бывшей советской страны с позиции национальной так и интернациональной

(взгляд на общие тенденции развития, общие мативы, вклад в сокровищницу мировой литературы). (традиции, степень изученности, сфера влияния...),

Рассматривается также, методологическая база такого взаимодействия, выбор учёными-литературоведами отправных точек анализа художественного творчества и как это дело реализовалось в истории бывшего советского литературоведения на основе огромного числа исследования тех или иных мастеров слова.

История развития литературоведения XX века дает нам возможность заметить колоссальный багаж литературоведческих трудов азербайджанских авторов, проявлявших пристальный интерес ко всему многообразию великой русской литературы, в особенности развития её в XIX и XX веках.

Значимым вкладом в развитие исследований русской литературы азербайджанскими авторами, являются работы академика М. Дж. Джафарова.

Именно этот ученый оставил ряд работ, без которых трудно оценить состояние азербайджанско-русских литературных связей даже на современном этапе развития литературы в целом, и науки о литературе в частности.

В статье раскрывается основные аспекты (проблемно-тематический, философский, культурологический, историко-революционный) системы изучения творчества представителей русской литературы, разработанные академиком М. Дж. Джафаровым, также

Nuridə Qənbərova Hüseyn qızı
Ədəbiyyatların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşməsi amilləri
haqqında. (Akademik M.C.Cəfərovun tədqiqatı əsasında)

Xülasə

Açar sözlər: *qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı zənginləşmə, tədqiqat, ədəbiyyatşünas, bədii əsərlər, universallaşma, M. C. Cəfərov*

Bu məqalədə akademik M.C.Cəfərovun tədqiqat əsərlərinin materialı əsasında rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsi araşdırılır.

Məqalədə keçmiş sovet ölkəsi xalqlarının ən yaxşı nümayəndələrinin yaradıcılığının milli (ənənələr, təhsil dərəcəsi, təsir dairəsi...) və beynəlxalq (ümumi inkişaf meyillərinə, ümumi motivlərə, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə töhfələrə baxış) nöqteyi-nəzərdən təhlilindən bəhs edilir. Burada həm də bu cür qarşılıqlı əlaqənin metodoloji əsasları, ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən bədii yaradıcılığın təhlili üçün başlanğıc nöqtələrin seçilməsi və bu işin keçmiş sovet ədəbiyyatşünaslığı tarixində çoxlu sayda tədqiqatlar əsasında necə reallaşdığı nəzərdən keçirilir.

Müəyyən söz ustadları XX əsr ədəbi tənqidinin inkişaf tarixi bizə böyük rus ədəbiyyatının bütün çeşidinə, xüsusən XIX-XX əsrlərdə onun inkişafına yaxından maraq göstərən Azərbaycan müəlliflərinin ədəbi əsərlərinin nəhəng yükünü qeyd etmək imkanı verir.

Akademik M.C.Cəfərovun əsərləri Azərbaycan müəlliflərinin rus ədəbiyyatşünaslığının inkişafına mühüm töhfədir. Məhz bu alim bir sıra əsərlər qoyub ki, onlarsız bütövlükdə ədəbiyyatın, xüsusən də ədəbiyyat elminin indiki inkişaf mərhələsində də Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin vəziyyətini qiymətləndirmək çətinidir.

Məqalədə akademik M. C. Cəfərov tərəfindən hazırlanmış rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqi sisteminin əsas aspektləri (problemlitematik, fəlsəfi, kulturoloji, tarixi-inqilabi) açıqlanır.

Nurida Ganbarova Hüseyn gizi
On the factors of interaction and mutual enrichment of literatures.
(Based on the research of academician M.J. Jafarov)

Summary

Keywords: *interaction, mutual enrichment, research, literary critic, works of art, universalization, M. J. Jafarov*

This article explores the interaction and mutual enrichment of Russian and Azerbaijani literatures on the material of the research works of Academician M. J. Jafarov. The article talks about the analysis of the creativity of the best representatives of the peoples of the former Soviet country from the standpoint of

national (traditions, degree of knowledge, sphere of influence...), and international (a look at the general development trends, common motives, contribution to the treasury of world literature).

It also considers the methodological basis of such interaction, the choice of starting points for the analysis of artistic creativity by literary scholars, and how this matter was realized in the history of the former Soviet literary criticism on the basis of a huge number of studies of various masters of the word.

The history of the development of literary criticism of the 20th century gives us the opportunity to notice the colossal baggage of literary works of Azerbaijani authors who showed a close interest in the whole variety of great Russian literature, especially its development in the 19th and 20th centuries.

A significant contribution to the development of studies of Russian literature by Azerbaijani authors are the works of academician M. J. Jafarov.

It was this scientist who left a number of works, without which it is difficult to assess the state of Azerbaijani-Russian literary ties even at the present stage of development of literature in general, and the science of literature in particular.

The article reveals the main aspects (problematic-thematic, philosophical, culturological, historical-revolutionary) of the system for studying the work of representatives of Russian literature, developed by Academician M.J. Jafarov.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Z.Ə.Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VAHİDOV FAZİL

BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti

AĞAYEV TAHIR

BDU-nun Sosiologiya kafedrasının dosenti

BÖYÜK QAYIDIŞA DOĞRU İNAMLI ADDIMLAR

Açar sözlər: Müstəqillik, müstəqil inkişaf, terror, mədəniyyət, vandalizm, mədəni irs, tarixi-mədəni abidələr

Key words: Independence, independent development, terror, culture, vandalism, cultural heritage, historical and cultural monuments

Ключевые слова: Независимость, независимое развитие, террор, культура, вандализм, культурное наследие, памятники истории и культуры.

Müstəqilliyin əldə edilməsi, onun ən müxtəlif amillərin, vasitələrin köməyi ilə qorunması və möhkəmləndirilməsi çox mühüm nailiyyətdir. Bu nailiyyətin artırılması və zənginləşdirilməsində mədəniyyətin, onun bənzərsiz elementlərinin rolu şübhəsizdir. Mədəniyyətin cəmiyyət həyatında yeri, rolu və əhəmiyyətini ondan görmək olar ki, onun mahiyyətli xarakteristikalarını əhatə edən yanaşmalar 300-dən çoxdur, bu yanaşmalar əslində zənginlik xəzinəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, mədəniyyətin bir çox məsələləri müxtəlif bilik sahələrinin nümayəndələri tərəfindən tədqiqat obyektinə olaraq seçilmiş, maraqlı, ciddi nəticələr əldə edilmişdir.

Amerika antropoloqları A.Kreber və K.Klakxon mədəniyyətin 150-dən çox tərifini təhlil edərək onları altı əsas tipə ayırmışlar.

Təsviredici təriflərdə mədəniyyət anlayışını əhatə edən şeylərin siyahısı önə çəkilir. Belə tipi ilk xarakterizə edənlər içərisində məşhur antropoloq E.Taylorun adı vurğulanır.

Tarixi təriflər sosial irsiyyət proseslərinə, ənənələrə üstünlük verir.

Normativ təriflər iki qrup amilləri ayırd edir: həyat tərzini idəyasına yönələn təriflər; ideallar və dəyərlər haqqında təsəvvürlərə yönələn təriflər.

Psixoloji təriflər diqqəti bu elementlərdən biri üzərində cəmləşdirir: mühitə adaptasiya prosesi üzərində; təlim prosesi üzərində; vərdişlərin formalaşması üzərində. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Kreber və K.Klakxon xalis psixoloji tərifləri müstəqil qrup kimi ayırırlar.

Struktur təriflərdə başlıca diqqət mədəniyyətin struktur təşkili üzərində cəmləşir. Belə yanaşmada adətən mədəniyyət son nəticədə cəmiyyət üzvlərinin təşkil edilmiş təkrar reaksiyaları kimi dəyərləndirilir, öyrədilmiş davranışın və davranış nəticələrinin birləşməsi kimi başa düşülür.

Genetik təriflər mədəniyyəti onun mənşəyi baxımından nəzərdən keçirir. Bu təriflər dörd altqrupu əhatə edir: mədəniyyətə məhsul və ya artefakt kimi yanaşılır;

əsas diqqət ideyalara yönəldilir; simvolların rolu xüsusi nəzərə çarpdırılır; mədəniyyət heyvanlardan fərqli olan hər şey kimi müəyyənləşdirilir.

Mədəniyyətə sosioloji yanaşma onun insanın, sosial qrupların davranışının tənzimlənməsi, bütövlükdə cəmiyyətin fəaliyyəti və inkişafı ilə bilavasitə əlaqəsinə əsaslanır. Mədəniyyət cəmiyyətin bütün insan orientasiyası ilə birləşərək, öz həqiqi təzahürünü biruzə verir. Mədəniyyətin mərkəzi özəyi insandır. Mahiyyət etibarilə mədəniyyətin cəmiyyətdəki yeri və rolunun təhlili sosioloji baxımdan insan haqqında nəzəri görüşlərin yığcam ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu halda mədəniyyətin dəyərlilik-normativ məzmununa, onun sosial roluna xüsusi əhəmiyyət verilir. Mədəniyyət dəyərlərinin, həyat təsəvvürlərinin, davranış nümunələrinin, normalarının sistemidir, insan fəaliyyətinin predmetlərdə, maddi dayıxıcılarda (əmək vasitələrində, işarələrdə) obyektivləşdirilən, sonrakı nəsillərə ötürülən üsul və vasitələrinin məcmusudur. Mədəniyyət dilin, təfəkkürün və simvolik mənaların köməyi ilə yaradılmış mühitdir.

Fərd, sosial qrup məhz mədəniyyət sayəsində ümumi dünyagörüşü təsəvvürlərinin müəyyən sistemini yaradır, onun əsasında öz hərəkətlərini qururlar. Çoxsaylı fərdlərin oxşar, eyni qəbildən olan təsəvvürlərinin mövcudluğu cəmiyyətin vahid bütövlük kimi formalaşmasını mümkün edir. Bununla yanaşı, mədəniyyət sosial dünyada oriyentir seçməyə kömək edir, insanı “göstəricilər” sistemi ilə (qadağanlar, mükafatlar, imperativlər) təchiz edir. Belə göstəricilər sosial normalardır (adətlər, qanunlar, qaydalar), dəyərlər, simvollar və dildir.

İnsan başa düşməlidir ki, hansı fəaliyyətə cəmiyyət icazə verir, hansına yox. Bu qaydaya əməl olunsa, gündəlik həyatda nizam qərarlaşar. Deməli, normalar cəmiyyət həyatında çox mühüm, əsaslı amildir. “Normalar insanlar arasında qarşılıqlı təsiri nizamlayan, müəyyən situasiyalarda icazə verilən və verilməyən davranışı göstərən davranış qaydaları, gözləntiləri və standartlarıdır” (1, s.94).

Mədəniyyətin ayrı-ayrı elementlərinin özünəməxsus gözəllikləri var. Onları qorumaq, artırmaq, zənginləşdirmək bizim borcumuzdur. Lakin faktlar sübut edir ki, Ermənistanın təcavüzkar, işğalçılıq siyasəti və əməlləri təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün dünya üçün ciddi təhlükədir. Bu təhlükə getdikcə dərinləşir, ən fəal terrorçuluq xüsusiyyətləri kəsb edir.

30 ilə yaxın müddətdə işğal altında saxlanılan, 44 günlük Vətən müharibəsində azad olunmuş ərazilərdə rəsmən dövlət qeydiyyatına alınmış 706 tarix və mədəniyyət abidəsinin varlığı vurğulanır, eyni zamanda onların tərkibi açıqlanır (2):

- dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – 6;
- dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə – 5;
- ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – 119;
- ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə – 121;
- yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – 393;
- yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə nümunəsi – 23;

- yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidə – 22;
- dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi – 17.

Respublika Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq fərmanı əsasında regional idarələrin yaradılması (Bakı, Gəncə, Şabran, Qəbələ, Salyan) dövlət xidmətinin effektivliyinin daha da artırılmasına, tarix və mədəni abidələrin qorunması baxımından dövlət nəzarətinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir. 2021-ci ildə abidə mühafizəçilərinin müsahibə yolu ilə ən qabaqcıl təcrübə zəminində seçilməsi həmin idarələrin fəaliyyətini daha da optimallaşdırmağa imkan yaradıbdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpası ilə əlaqədar “Yol xəritəsi”nin hazırlanması, qabaqlayıcı mühafizə tədbirlərinin görülməsi də diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Şuşa şəhərində bərpa-quruculuq işləri nəzərə çarpacaq dərəcədə güclənibdir, şəhərdəki abidələrin “Bərpa təlimatı” hazırlanıbdır. Sənəddə məlumat və tövsiyələr bir neçə əsas istiqaməti əhatə edir. “Bunlar işğalın nəticələri və səbəb olduğu dağıntılar, abidələrin monitorinqi və inventarlaşdırılması, abidələrin bərpası və regenerasiyası, bərpa prosesi, abidələrin identifikasiya və lokalizasiya məlumatları, tikililərin tipologiyası və xüsusiyyətləri, abidələrin bərpa statusu və risk faktorları, onların qorunması üçün təcili mühafizə tədbirləri, abidələrin tarixi – memarlıq tədqiqatları və memarlıq tipologiyasıdır” (3).

Hazırda abidələrin tarixilik və önəmlilik dərəcəsinə görə bərpa siyahısı üzərində iş gedir. İlk növbədə vətəndaş olaraq bir bu abidələri qorumağa çalışmalıyıq.

Bakı və Abşeron üzrə dağılmaqda olan abidələrə çevik şəkildə baxmaq üçün xüsusi proqram hazırlanıbdır. Ölkə üzrə abidələrin ən çox təmərküzdəşdiyi ərazi məhz bu ərazidir. Hazırda Bakı və Abşeron üzrə 1088 abidə var.

Araşdırmalar göstərir ki, Ermənistan azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətləri törədərək onları ata-baba torpaqlarından çıxardaraq tarixi-mədəni abidələrimizi vəhşicəsinə dağıtmış, yerlə-yeksan etmişdir. O, işğal etdiyi əraziləri özünüküləşdirmək məqsədi ilə təkcə azərbaycanlıları yox, həm də onların yaratdıqları çoxsaylı qiymətli tarixi abidələri, məscid və ziyarət yerlərini məhv etmək üçün ən mənfur üsullara əl atmışdır. “Bu, Ermənistan faşizminin eybəcər sifətini göstərən cinayətdir. Onlar hesab edirdilər ki, azərbaycanlılar bu torpaqlara heç vaxt qayıtmayacaqlar. Amma biz qayıtmışıq, döyüşə-döyüşə onları torpaqlarımızdan qovduq. Onlar bizim qabağımızda diz çökdülər”.

Talançılıq erməni tərəfinin davranışının çox geniş yayılmış təzahürlərindən biridir. İki nümunə təqdim etməklə kifayətlənəcəyik: XIII əsrdən Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavənd monastrının zəngləri, xaçları və qədim əlyazmaları, habelə Ağdam rayonundakı Şahbulaq qalası yaxınlığında qanunsuz arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış və yerli muzeylərdə saxlanan qiymətli əşyalar Ermənistana aparılmışdır. Belə fəaliyyət müvafiq beynəlxalq sənədlərin tələblərinin kobudcasına pozulması deməkdir.

Ermənistan mümkün olan bütün vasitələrlə Azərbaycana qarşı saxta informasiya kampaniyası aparmaqda davam edir. Onun başlıca silahı şər və böhtandır, saxtakarlıqdır. Guya Azərbaycan xristian abidələrini dağıdır, xristianlara münasibətdə sərt mövqedən çıxış edir. Ermənistanın Azərbaycanın multikultural, çoxkonfessialı, çoxmədəniyyətli prinsiplərə, dəyərlərə sadıqlığına xələl gətirmək istəyi mahiyyətə məhvə məhkumdur, çünki mövcud reallıqlara ziddir. Azərbaycan cəmiyyətində müxtəliflik, multikulturalizm, tolerantlıq və dialoq dəyərləri fəal surətdə dəstəklənir və həmişə dəstəklənəcəkdir.

Azərbaycan xalqı qurub-yaratmağı sevən, başqa xalqların mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan sivil xalqdır. Azərbaycanın tolerantlıq ənənələrinin nə qədər güclü olduğu bütün dünyaya bəllidir. Ölkəmizə, xalqımıza şər atanlar ifşa olunublar və bundan sonra da olunacaqlar.

Artıq Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş bərpa-quruculuq işləri başlanmışdır və müvafiq tarixi-mədəni infrastruktur yaradılmaqdadır. Bu, çox mürəkkəb, əməktutumlu, məsuliyyətli prosesdir. Ona görə də həmin abidələrin bərpa olunmasına, öz həqiqi simasını kəsb etməsinə çox diqqətli, məsuliyyətli yanaşılır. Belə abidələrdən biri də Ağdam Cümə məscididir. Bu, məscid XIX əsrin 68-70-ci illərində memar Kərbəyalı Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilib. Cümə məscidinin bərpa-restavrasiyasını Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Avstriyanın “Brugger&Ko Restauratoren GmbH” şirkəti icra edir (4, s.236). Təsadüfi deyildir ki, ermənilər tərəfindən dağıdılmış tarixi-mədəni abidələrimizin ilkin vəziyyətinə qaytarılması dövlətin ciddi diqqətdə saxladığı məsələlərdən biridir.

Ölkə rəhbərliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpasına sistemli yanaşır, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və tapşırıqlarına əsasən aparılan bərpa-quruculuq prosesləri müasir elmi əsaslara söykənir; bu proseslərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyalarının reallaşdırılması da nəzərdə tutulur. Təqdirəlayiq haldır ki, cəmiyyətdə bərpa-quruculuq işlərinin mühüm istiqamətləri, qaydaları barəsində fikir, rəy mübadiləsi aparılır, müxtəlif təkliflər, mövqelər irəli sürülür. Belə müzakirələr düşündürücüdür, demokratik cəmiyyətin zəruri elementidir, insnaları ciddi axtarışlara yönəldir. Ümumiyyətlə, tarixi-mədəni abidələrin bərpası və təqdim olunması çox həssaslıq tələb tələb edən məsələdir. Məsələnin mahiyyətli məqamlarının bəsitləşdirilməsi yolverilməzdir.

Bu baxımdan Azərbaycan Memarlar İttifaqının sədri, Əməkdar memar, prof. E.Qasımzadənin Xudafərin körpüləri barədə mülahizələri ciddi maraq doğurur. Onun fikrincə, abidələrin bərpasına yanaşma müxtəlif ola bilər. Elə abidələr var ki, ötən 30 ildə düşmən tərəfindən təhqir olunub və dağılıbdır (məsələn, məscidlərimiz, qədim məbədlərimiz, xristian abidələri). Bunları bərpa etmək lazımdır ki, dindar insanlar ibadət etsinlər. Amma elə abidələrimiz var ki, yüz illər ərzində mütəmadi olaraq dağıdılıbdır. Məsələn, Xudafərin körpüləri. Hazırda belə fikirlər söylənilir ki, onu mütləq körpü kimi bərpa etmək lazımdır. Bərpa edildikdən sonra o körpünün

üstündən yük daşınması mümkün deyildir. Gəlin, dünya təcrübəsinə nəzər salaq. Romanın mərkəzində Kolizey yerləşir. Əgər onu bərpa etsəydilər, marağ doğurardımı? Xudafərin körpüləri də bu qəbildəndir. Onları konservasiya etmək, qoruyub saxlamaq lazımdır. Nəzərə alaq ki, uçub-dağılmış körpüləri təzədən tikmək, onun tarixiliyi itəcəkdir. Beləliklə, biz keçmişimizi itirəcəyik. Düşünürəm ki, həmin ərazi dövlət qoruğu elan edilməlidir (5, s.3-4).

Belə qənaətə baxmayaraq, Memarlar İttifaqı qeyd olunan istiqamətdə müəyyən işlər aparır. Müvafiq beynəlxalq qurumlara müraciət olunub, bu abidələrin acınacaqlı vəziyyəti bildirilibdir. 2017-ci ildə Memarlar İttifaqı İdarə Heyətinin “Qarabağın işğal olunmuş ərazilərində memarlıq abidələrinin vəziyyəti” mövzusunda plenum keçirilmiş və böyük bir sərgi təşkil olunubdur. Bu sərgi ikinci dəfə 2019-cu ildə Beynəlxalq Memarlar İttifaqı ilə Bakıda keçirilən “Tarixi şəhərlərdə kütləvi turizm” adlı Beynəlxalq Memarlıq Forumunda nümayiş etdirilibdir. Həmin tədbirə 124 ölkədən 500-ə yaxın nümayəndənin qoşulması problemə olan marağı ifadə edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2022-ci il mayın 27-də müstəqillik bayramımızın əlamətdar bir gününə şahidlik etdik: Zəngilanın Ağalı kəndində “ağıllı kənd” layihəsinin birinci mərhələsi üzrə açılış mərhələsi keçirildi. Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə keçirilən mərasimdə Ağalı kənd sakinləri də iştirak etdilər və sevincli anlar yaşadılar. Həmin gün nəhayət Vətən torpağımıza qayıdışın başlanğıcı qoyuldu. “Ağıllı kənd”in fərqləndirici məqamları:

- Ağalı kəndinin hazırda Cənubi Qafqazda, Azərbaycanda “ağıllı kənd” konsepsiyası ilə formalaşdırılan ilk məkan olması.
- Kənd meydanında əzəli torpaqlarımızda sülhün əbədi təmin olunmasını təcəssüm etdirən göyərçin abidə-fəvvarə kompleksinin açılışı.
- Ağalı kənd meydanında Dövlət Xidmətləri Mərkəzinin yaradılması (“Azərpoçt” MMC-nin rayon şöbəsi, “ASAN Xidmət” mərkəzi, DOST mərkəzi, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Mərkəzi).
- Yüksək sürətli İnternetin quraşdırılması.
- Ağalı kənd meydanında “Kapital Bank”ın Zəngilan filialının formalaşdırılması.
- Kənd təsərrüfatı təyinatlı laboratoriyaların, baytarlıq və bitki mühafizə idarələrinin mövcudluğu.
- İctimai iaşə obyektlərinin mövcudluğu.
- Kənddə müasir şəhərsalma standartlarının tətbiqi.
- Kənddə tikiş fabrikinin, ailə sağlamlıq mərkəzinin, orta məktəbin, uşaq bağçasının olması və s.

Böyük qayıdışın ilk ünvanı İlham Əliyevin bu sözlərini inamla təsdiqləyir: “Azərbaycan vətəndaşı və əminəm, hər bir insan, ümumiyyətlə, görür ki, bu gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi möhkəmdir, əsaslıdır və xalqımızın xoşbəxtliyi üçün əsas amildir”(6).

Mədəniyyətimizin tarixi beşiyi – Şuşa şəhərində çoxcəhətli yenidənqurma işləri aparılır. İşğal zamanı şəhər ciddi itkilərə məruz qalmış, lakin qələbədən sonra intensiv fəaliyyətə start verilmişdir. Respublika Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq, Mədəniyyət Nazirliyini təmsil edən nümayəndələrin abidələrin və mədəniyyət müəssisələrinin ilkin inventarlaşdırılması məqsədilə monitorinqlərə başlaması, 177 tarix-mədəniyyət abidəsinə, tarixi, memarlıq və arxeoloji əlaməti olan obyektə, habelə 368 mədəniyyət müəssisəsinə baxış keçirilməsi işin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Məlum olmuşdur ki, şəhər ərazisində yerləşən bir çox abidə tamamilə məhv edilmiş, mənimsənilmiş, bəzi abidələr isə memarlıq quruluşu, bədii-estetik görkəmi dəyişdirilərək, yararsız hala salınmışdır. Abidələrə dəyən zərər qiymətləndirilməli və bərpa-quruculuq işlərinin optimal formaları seçilməlidir. Əldə edilən məlumatların vahid elektron mühitdə cəmlənməsi, elektron mərkəzin yaradılması təklifi vacib, məqsədəuyğun hesab edibdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən abidələrin qorunması və bərpası ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti Yanında İctimai Şuranın yaradılması və fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. İctimai Şura üzvləri ilə görüşlərin davamlı bir platforma ehtiva etməsi real faktır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün fəsadları təkcə sosial-iqtisadi və mədəni sahələri yox, həm də ekoloji sahəni əhatə edir. Əslində misli görünməmiş ekoloji terrordan, təbii sərvətlərin genişmiqyaslı, uzunmüddətli talanından söhbət getməlidir.

30 ilə yaxın müddət ərzində tarixi torpaqlarımızda tez-tez yanğınlar törədilmiş, bioloji müxtəlifliyə və su hövzələrinə münasibətdə ciddi problemlər yaradılmışdır. Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na, Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı Siyahısı”na daxil edilmiş nadir təbiət inciləri məhv edilmiş, flora və faunaya külli miqdarda ziyan vurulmuşdur. Ətraf mühit fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalmış, ekoloji tarazlığın pozulması halları çoxalmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazidə Böyük qayıdış çərçivəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri məhz həmin ərazilərdə təbii və keyfiyyətli ekosistemin, bioloji müxtəlifliyin qorunmasıdır. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun “yaşıl zona”ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Prezident İlham Əliyevin 20 oktyabr 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunun inzibati ərazisində 107 hektar sahədə yerləşən Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun fəaliyyəti bərpa edilmişdir. Sərəncamda Qoruğun mühafizəsi, təbliği, fəaliyyətinin maddi-texniki təminatı və digər məsələlərlə bağlı zəruri tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ekoloji sağlamlaşdırma problemlərinə getdikcə daha çox diqqət yetirir. Bunun üçün imkanlar yetərli səviyyədədir. Ayrı-ayrı

ərazilərdə aparılan planlaşdırma konkret şəhərin mühüm göstəriciləri barəsində aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, nəzərdə tutulur ki, Füzuli Qarabağın müasir və abad şəhəri kimi formalaşsın. Şəhərin mərkəzi hissəsində Memorial Kompleks yaradılması, burada həm də işğal muzeyi, Zəfər parkı salınması, çoxmənzilli binaların inşa edilməsi, sənaye və logistika parklarının, ekoparkın yaradılması, şəhər ətrafında çox böyük ərazidə meşə zolaqlarının salınması, gələcəkdə böyük bir idman zonasının, stadionun tikilməsi və s. planlaşdırılır. Prezident demişdir: “Füzuliyə həyat qayıdır və qayıdacaq. Əminəm ki, maksimum qısa müddət ərzində Füzuli şəhəri də, rayonun kəndləri də çiçəklənəcək. Biz azad edilmiş ərazilərdə ən müasir texnologiyaları tətbiq edirik. Bu, artıq reallıqdır” (7)

ƏDƏBİYYAT

1. Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология, учебник, 3-е изд. М. Гардарики, 2005, 512 с.
2. https://azertag.az/xeber/Medeni_Irsin_Qorunmasi_Inkisafi_ve_Berpasi_uzr_e_Dovlet_Xidmetinin_2022_ci_il_uzre_nezerde_tutulmus_planlari_achiq_lanib-1969757
3. Yenə orada.
4. İlham Əliyev “İnkişaf – məqsədimizdir”. B., Azərnaşr, 2022, 392 s.
5. “İki sahil” qəzeti, 10 iyun 2022-ci il, s.
6. “Azərbaycan” qəzeti, 2 iyun 2022-ci il, № 114(8993)
7. Sadıqlı Flora. Yaxın gələcəkdə Füzuli yenidən Qarabağın böyük şəhərlərindən biri olacaq. Amma bu dəfə daha müasir və daha abad // “Azərbaycan” qəzeti, 21 oktyabr 2021-ci il, № 227(8820)

Xülasə

Böyük qayıdısa doğru inamlı addımlar

Dosent Vahidov Fazil (BDU)

Dosent Ağayev Tahir (BDU)

Məqalədə 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılan, 44 günlük Vətən müharibəsində azad edilən ərazilərdəki real vəziyyət nəzərdən keçirilir, tarixi-mədəni irsin ermənilər tərəfindən dağıdılması, mənimsənilməsi və vandalizmə məruz qalmasının insanlıq və dayanıqlı inkişaf eleyhinə yönəlmiş cinayətkar siyasət və əməl olması hərtərəfli əsaslandırılır. Bu halda postmüharibə dövründə ölkəmizin ictimai həyatının müxtəlif sahələrində reallaşdırılan genişmiqyaslı bərpa-quruculuq proseslərinin təhlili aparılır, onların mahiyyətli xarakteristikası verilir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə ərazilərin yenidən qurulması ilə bərabər, “ağıllı şəhər” və ağıllı kənd” konsepsiyalarının reallaşdırılması

istiqamətində görülən işlər də diqqətdə saxlanılır. Araşdırmalar göstərir ki, təşkilati baxımdan çox əhəmiyyətli olan problemlərin həllini optimallaşdırmaq məqsədi ilə fəal tədbirlərin görülməsi özünü yetərincə doğruldur və tarixi- mədəni abidələrin ümumi nizamını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Regional idarələrin yaradılması, abidə mühafizəçilərinin müsahibə yolu ilə qabaqcıl , müasir təcrübə əsasında seçilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə müxtəlif tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpa ilə əlaqədar “Yol xəritəsi”nin hazırlanması, qabaqlayıcı mühafizə tədbirlərinin görülməsi və s. – bütün bunlar dövlət xidmətinin effektivliyini daha da yüksəltmək imkanlarını xeyli dərəcədə artırmağa zəmin yaradıbdır. Şuşa şəhəri müxtəlif xarakterli tədbirlərin icra edildiyi unikal məkan olaraq sürətlə yeniləşir, burada bərpa –quruculuq işləri güclənir, ən mühüm ictimai siyasi və mədəni tələbatların ödənilməsi təmin olunur. Təqdirəlayiq haldır ki, artıq şəhərdəki abidələrin “Bərpa təlimatı” hazırlanıbdır. Bu sənəd müxtəlif konkret fəaliyyət istiqamətlərinin həm ümumi meyillərini , həm də spesifik xüsusiyyətlərini kompleks halında birləşdirir, özünəməxsus bir harmoniya yaradılmasına yardım edir. Fəal quruculuq proseslərində atılan inamlı addımlar Böyük qayıdışa kömək edən, onun yaxınlaşdıran amillər kimi əsaslandırılır.

Summary

Confident steps towards a Great Return

Dos. Vahidov Fazil (BSU)

Dos. Agayev Tahir (BSU)

The article examines the real situation in the territories occupied by Armenia for nearly 30 years and liberated during the 44-day Patriotic War. In this case, the analysis of large-scale reconstruction processes carried out in various spheres of public life of the country during the post-war period is carried out, and their essential characteristics are given. Along with the reconstruction of the territories initiated by President Ilham Aliyev, the work done to implement the concepts of "smart city" and "smart village" is also in focus. Research shows that taking active measures to optimize the solution of problems of great organizational importance is justified and helps to improve the overall order of historical and cultural monuments. Establishment of regional offices, selection of monument guards on the basis of advanced, modern experience through interviews, preparation of a "Road Map" for the protection and restoration of various historical and cultural monuments in the liberated areas, preventive protection measures, etc. All these have laid the foundation for significantly increasing the opportunities to further increase the efficiency of public service. The city of Shusha is rapidly renewing as a unique place where various events are held, where restoration work is being intensified, and the most important social, political and cultural needs are being met. It is commendable that the "Guide to Restoration" of monuments in the city has already been prepared.

This document combines both the general tendencies and specific features of various specific areas of activity in a complex way, helps to create a unique harmony. Confident steps taken in active construction processes are justified as factors that contribute to the Great Return and bring it closer.

Резюме

Уверенные шаги к Великому Возвращению

Дос. Вахидов Фазиль (БГУ)

Дос. Агаев Тахир (БГУ)

В статье рассматривается реальная ситуация на территориях, оккупированных Арменией почти 30 лет и освобожденных в ходе 44-дневной Отечественной войны. При этом проводится анализ масштабных восстановительных процессов, проводившихся в различных сферах общественной жизни страны в послевоенный период, и дается их сущностная характеристика. Наряду с инициированной Президентом Ильхамом Алиевым реконструкцией территорий, в центре внимания также работа, проводимая по реализации концепций «умный город» и «умная деревня». Исследования показывают, что принятие активных мер по оптимизации решения задач, имеющих большое организационное значение, оправдано и способствует улучшению общего состояния памятников истории и культуры. Создание региональных управлений, подбор охранников памятников на основе передового, современного опыта путем собеседования, подготовка «Дорожной карты» по охране и реставрации различных памятников истории и культуры на освобожденных территориях, превентивные охраняемые мероприятия и т.д. Все это заложило основу для значительного расширения возможностей дальнейшего повышения эффективности государственной службы. Город Шуша стремительно обновляется как уникальное место, где проводятся различные мероприятия, активизируются реставрационные работы, удовлетворяются важнейшие социальные, политические и культурные потребности. Примечательно, что уже подготовлен «Путеводитель по реставрации» памятников города. Этот документ комплексно сочетает в себе как общие тенденции, так и специфику различных конкретных направлений деятельности, помогает создать неповторимую гармонию. Уверенные шаги, предпринимаемые в активных строительных процессах, оправдываются как факторы, способствующие Великому Возвращению и приближающие его.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

**Rəyçi: BDU-nun Sosiologiya kafedrasının dosenti,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Sevil İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TAGHIYEVA KONUL ARZU

tagiyeva.konul87@gmail.com

Azerbaijan State Agrarian University

Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti 450

ABDULLAYEVA GUNAY SHAMSADDIN

gunaywamsaddinkizi@gmail.com

GASIMOVA MARAL İLGAR

Maralqasimova29@gmail.com

STRATEGIES FOR IMPROVING READING COMPREHENSION SUMMARY

Reading is knowledge and knowledge is power. Reading is students' bridge to language and culture in the English-speaking world. It's perhaps the most essential skill for beginning language learners to develop. Once you've chosen the perfect reading material for your ESL students, where do you go from there?

If taught properly, reading comprehension skills will help students do far more than just read. Reading enhances other essential ESL skills like speaking, listening and writing. Putting reading comprehension to use at the beginner level will also allow your students to build vocabulary, practice pronunciation and develop grammar knowledge subconsciously. Yes, subconsciously—the best way for students to develop those boring grammar skills is when they don't even notice. Once your students begin improving by reading, their thirst for more reading material will grow. They'll most definitely turn to reading for education and entertainment. They may want to read local news, learn more about places they'll travel or become enthusiastic about the best selling English novels they hear about. Reading comprehension opens the door to infinite knowledge and your students will come to appreciate the time they spend in class honing their reading skills. Reading comprehension is also a key component to almost all formal ESL tests worldwide. These are tests they may be required to pass in order to attend school abroad or get their dream job with an international company.

Key words: reading, knowledge, education, methodology.

So, all that being said, how can we help our ESL students develop these crucial skills in the right way?

Here are a few helpful tips to give your students the key to reading comprehension success. When discussing reading comprehension at the beginner level, it's crucial for students to have some basic ESL skills to begin their reading journey.

Starting with the ABCs is the most obvious first step. You'll then continue with basic vocabulary. After a foundation has been built, you can start tossing in more complex components like prepositions and articles. [1, p.91]

Let's see how this might look in a typical reading comprehension lesson plan. You're ready to practice reading one day. Here's how you get started.

For a class full of newbies, a quick ABC warm-up activity can be very beneficial before you start practicing reading together. Refreshing their ABC knowledge will allow the flow of the class to continue without much interruption during the practice section of the lesson. Once the alphabet soup is out of the way, jump into words. Help your students pronounce and develop a quick thinking approach to saying words as they appear before them. Most native English speakers learned to read this way, and creating a firm foundation from the get-go will make your lesson more effective in the long run. Oversized flashcards, a powerpoint presentation or a verbal game can all be good vocabulary warm-up options. One important side note: Choose to warm up with words that are relatable to your students, something they may have at home or take an interest in. The word "dog" is, of course, relatable to almost everyone in the world and can easily be used in a sentence. Our example word "dog" can be magically implanted into the sentence, "Tom has a dog." You can easily transform the words your students spent a few minutes pronouncing and discussing with their classmates into sentences. Remember to build your lesson material like you would build a rock wall, brick by brick. This will allow your students to maintain a base knowledge of the material. Formulate sentences using the words previously discussed, adding context to them as you continue on. Another great step is to introduce video content for additional context, like music videos, movie trailers, news and inspiring talks, and turn them into personalized language lessons. With interactive subtitles and review activities such as flashcards, it's a fantastic way to help your beginner students develop reading skills in a pressure-free and fun way. **Before unleashing your eager students into a literary garden of new words and sentences, you must first find material suitable for your class. Know your students, their goals, needs and interests. Most children won't be interested in articles on self-improvement, just as adults won't always appreciate bedtime-style stories. Finding the best, most appropriate material for your students to read will keep them engaged and will ensure that they'll want to read more.**[2, p.191]

Once you've passed around the day's reading material, guide your students through some enticing pre-reading tasks. For example, create a short list of 5 to 7 key vocabulary words that are essential to the concept of the reading material. Your students will inevitably discover new words as they read, but taking a little legwork out of it will give them more confidence when they see and understand a word they just learned in the text. Some other great pre-reading exercises include class or group

discussions about the author of the reading material. You can use pictures and let your students discuss the genre the author writes about as well as where he or she is from, what he or she enjoys doing and so on. You can also share important concepts within the reading material and discuss them briefly, giving your students a base knowledge of what's to come. You may even want your students to try skimming the text. Skimming involves seeking out certain types of words and information in the text without reading. What jumps right off the pages? Numbers, colors, familiar vocabulary, places and names are often things that are picked out of texts at a first glance. Set up the reading and success will follow. Books work as portals to newer worlds. They have the potential to broaden your perspective, shape your attitude towards others and life, and open you up to new ways of thinking about everyday life. One of the several advantages of reading is that it helps shape your identity. When you read, you decide who you want to become. You borrow bits from fictional characters you hold dear. For example, reading Sherlock Holmes can inspire you to become a detective or simply become more observant and analytical.

Well-read individuals are held in awe. The words "well-read" are often used to denote a learned individual, full of wisdom. Before the internet, books were the only sources of information and knowledge. Books contain the collective wisdom of our times. The more you read, the more you will learn about the world and the people in it. One of the great benefits of reading is that it helps you evolve your understanding of the world.[3, p. 102]

There are times when you read a book and realize there are loopholes in the plot. You figure out who the murderer is before the book tells you. Somehow, your mind works faster when you read. Reading sends your analytical and critical thinking abilities into hyperdrive. Each book becomes a puzzle your mind races to solve. With each book, it keeps improving its score. These same abilities also apply to the real world. A reader's mind is trained to notice tiny details. It puts the pieces together and can find connections. It is more adept at identifying patterns and solving puzzles. It learns how to synthesize knowledge better. Short attention spans are the order of the day as lives become a constant stream of interruptions and activity. When you read a book, all your attention is focused. The importance of reading in our digital age cannot be overstated. It is perhaps the only way left to improve focus and attention. Reading is one of the best ways to learn a new language or gain mastery over a known one. Also, when you learn through stories, you learn much faster. Learning about words through context is one of the most organic ways to understand their meaning and improve your vocabulary. This also helps gain knowledge about colloquial terms. Now, when it comes to actively interacting with English reading material, you'll need to give your students additional direction. Here are some great strategies for helping your ESL students get the most out of classroom reading practice.

1. Scanning. This is a great follow-up activity after skimming, enhancing your students' comprehension of the reading even further.

Scanning is much like skimming, allowing your students more time to review the reading material, but without letting them stew or converse over every word. The goal behind scanning is to give your students the ability to deconstruct the material and take a closer look, picking up the specific details and combining them with the general information they discovered while skimming.

Basically, it's just a quick read-through. You may want to set a timer for this activity to be extra effective.

2. Predicting. Yet another great method for ESL reading comprehension practice—giving your students more creative freedom. Choose an individual paragraph and allow your students to discuss what will happen in the next one. This will open up discussion and get them really thinking in English. In order for them to discuss their predictions with their classmates, they'll have to have a basic level of comprehension and they'll practice their speaking skills. Saying new words and phrases from the text out loud will reinforce this language in their minds.

Plus, they can ask questions to clarify what's going on if they missed something. They'll likely even pick up a few textual details they may have missed from their classmates during conversations. As we've previously discussed, it's always great when ESL students can learn from each other.

3. Summarizing. This is some next level stuff in reading comprehension, giving the students the opportunity to show off their new reading comprehension skills.

When a student can summarize a given piece of reading material in their own words, they've definitely developed an excellent understanding of the material's main concept and message.

You can have students discuss their summaries with one another in groups. You could also give each student a different section of the text to read and have them present their summaries in front of the class.

4. Discussing. The exceptional reading comprehension methods above can all be combined with discussion-based activities that'll allow students time to develop other sub-skills in ESL development.

Let your students communicate and explore their own unique styles for optimal reading. Prepare easy questions to ask them as a class after reading and, if you're up to the challenge, think up a couple of controversial questions that'll really get students fired up.

Multiple choice questions will let them think through what you've said and choose best possible answers. They'll invariably give different answers. Students can then discuss, as a class, why they'd choose one particular answer as opposed to another.

5. Extracting. This sounds surgical, but it's actually one of the most fun methods here! Take a vacation with your students by using tourist board information or travel agent brochures. Most ESL students share a few things in common - the desire to explore new things is usually one of them. Utilizing tourist information or vacation brochures can allow your students to visualize the words in the text as they try to understand it more clearly. Pictures in these kinds of materials really make for a fun experience too!

6. Diving in. Using classified ads from newspapers or online websites is useful and fun. Your students must negotiate what the advertisement is selling or offering in a short paragraph containing a few sentences. Most classifieds are descriptive and enjoyable to students. They can also give class or group presentations on the classified ads they read. They'll really need to fully commit to diving into these authentic materials.

Whatever the material, it's important to make sure it's relevant to your students' ages, English levels, interests and English goals and needs. Keep in mind that just reading can be boring for some, so keep an interactive dialogue going before and after each reading period.

Don't let reading go too long—just long enough for your students to grasp the general and specific concepts in the text. Make it fun and enjoyable to harbor more enthusiastic and confident beginner students.

**Taghiyeva Konul Arzu
Abdullayeva Gunay Shamsaddin
Gasimova Maral İlgar**

Стратегии улучшения понимания прочитанного.

Резюме.

Чтение - это знание, а знание - сила. Чтение - это мост для учащихся к языку и культуре англоязычного мира. Это, пожалуй, самый важный навык для начинающих изучать язык. При правильном обучении навыки понимания прочитанного помогут учащимся делать гораздо больше, чем просто читать. Чтение улучшает другие важные навыки, такие как речь, слух и умение писать. Использование понимания прочитанного на начальном уровне также позволит вашим ученикам увеличить словарный запас, практиковать произношение и подсознательно развивать грамматические знания. Как только ваши ученики начнут совершенствоваться в чтении, их тяга к большему количеству материала для чтения будет расти. Они определенно обратятся к чтению для образования и развлечения. Они могут захотеть прочитать местные новости, узнать больше о местах, в которых они будут путешествовать, или заинтересоваться самыми продаваемыми английскими романами, о которых они слышат. Понимание прочитанного открывает дверь к безграничным знаниям, и ваши ученики оценят время, которое они проводят в классе, оттачивая свои

навыки чтения. Понимание прочитанного также является ключевым компонентом почти всех формальных тестов во всем мире. Это тесты, которые им необходимо пройти, чтобы поступить в школу за границей или получить работу своей мечты в международной компании. Начать с основного самый очевидный первый шаг. Затем вы продолжите с базовым словарным запасом. После создания основы вы можете начать добавлять более сложные компоненты, такие которые соответствуют интересам ваших студентов.

Ключевые слова: чтение, знание, образование, методика.

Oxu bacarığını təkmilləşdirmək üçün strategiyalar.

Rezume

Oxumaq bilikdir, bilik isə gücdür. Oxu, öyrənənlər üçün dünyanın dil və mədəniyyətinə körpüdür. Bu, bəlkə də yeni başlayanlar üçün dil öyrənmək üçün ən vacib bacarıqdır. Düzgün öyrədildikdə, oxuyub-anlama bacarıqları tələbələrə sadəcə oxumaqdan daha çoxunu etməyə kömək edəcək. Oxu danışmaq, dinləmə və yazma kimi digər vacib bacarıqları təkmilləşdirir. Başlanğıc səviyyəsində oxuduğunu anlamaq tələbələrini söz ehtiyatı yaratmağa, tələffüz etməyə və şüurlu olaraq qrammatik biliklərini inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Şagirdləriniz oxumağı təkmilləşdirməyə başladıqca, oxu materialına olan həvəsləri artacaq. Onlar təhsil və əyləncə üçün mütləq oxumağa üz tutacaqlar. Onlar yerli xəbərləri oxumaq, səyahət edəcəkləri yerlər haqqında daha çox məlumat əldə etmək və ya ən çox satılan kitablar ilə maraqlanmaq istəyəcəklər. Oxu bacarığı sonsuz biliyə qapıları açır. Oxuyub-anlama həm də dünyada demək olar ki, bütün rəsmi testlərin əsas komponentidir. Xaricdə məktəbə daxil olmaq və ya beynəlxalq şirkətdə arzuladıqları işi əldə etmək üçün keçməli olduqları testlər oxu bacarığı əsaslıdır. Sonra baza lüğət ehtiyatının üzərində çalışmalı. Baza söz ehtiyacı qurulduqdan sonra siz tələbələrini maraqlarına uyğun daha təkmil komponentlər əlavə etməyə başlaya bilərsiniz.

References:

- 1 Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы. Москва : Российский ун-т дружбы народов, 1997. 332 с URL: <https://www.twirpx.com/file/1377206/>.
- 2 Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Лекционный курс. Москва : Гнозис, 2002. 284 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/213813/>.
- 3 Лобан Т. В. Прецедентный феномен как объект исследования. *Вестник Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна*. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pretsedent-nyu-fenomen-kak-obekt-issledovaniya>.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİGAR NAMIQ QIZI RƏHİMOVA

Azərbaycan Universiteti

Ceyhun Hacıbəyli, 71.

lnigarrahimova@gmail.com

BƏDİİ MƏTNDƏ ELLİPSİS KOHEZIYA VASİTƏSİ KİMİ XÜLASƏ

Koheziya və koherentlik arasındakı əlaqə son dövrdə bəlkə də ən çox müzakirə olunan məsələlərdir. Çünki koheziya və koherentlik arasındakı fərq bir çox müasir diskurs anlayışları üçün əsas sayılır. Ellipsis, koheziyanın yaradılması prosesində böyük rol oynayan ən diqqətəlayiq linqvistik vasitədir. Ellipsis, danışanın və ya yazıçının kontekstdən aydın olduğunu düşündüyü və buna görə də qeyd edilməsinə ehtiyac duyulmayan, lakin qrammatik cəhətdən tələb olunan elementlərin buraxılmasıdır. Ellipsisin başlanğıc nöqtəsi danışq dilidir. Danışq dilindəki ellipsislər zaman keçdikcə ümumiləşir və yazılı dildə də öz əksini tapır. Bu mənada bədii mətnlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ellipsis bədii mətnlərin bütün janrlarında geniş istifadə olunur. Bir dilin vacib cəhətlərindən biri ellipsisin istifadə miqdarının müxtəlifliyidir. Mübahisəli problem kimi nəzərə alınmalı olan ellipsdən istifadə miqdarında bir çox fərqlər var. Beləliklə, müəyyən növ mətnlərdə ellipsisin niyə daha çox istifadə edildiyini və yazıçını bu cür istifadəyə yönəldən hansı təsirli elementlər olduğunu müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu məqalədə ellipsis və onun mətdə koheziyaya verdiyi töhfə ilə bağlı məlumatlar qeyd olunmuşdur. Ellipsisin mənası izah olunmuş və nümunələrlə istifadə yeri göstərilmişdir. Xüsusi diqqət bədii mətdə ellipsisin işlənmə səbəbinin izahına ayrılmışdır. Ellipsisin daha çox drammatik növə aid olan janrlarda istifadə olunduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Çünki ellipsisin ən çox rastlandığı dialoq formasındakı danışq drammatik növün janrlarına xasdır.

Açar sözlər: *Mətn, dil, ellipsis, koheziya.*

Ellipsis, koheziyanın yaradılması prosesində böyük rol oynayan ən diqqətəlayiq linqvistik vasitədir. Ellipsis cümlədəki yorucu artıq fikirlərin qarşısını almaq və vahid üsluba nail olmaq üçün istifadə olunur. Bu, adətən mətdən bir sözün və ya ifadənin qəsdən buraxılmasında özünü göstərir, çünki buraxılmış sözlərə və ya ifadələrə daha əvvəl istinad edilmiş olur və buna görə də artıq qeyd edilməsinə ehtiyac duyulmur. Tallerman iddia edir ki, "Ellipsis cümlənin bir hissəsini əskiltmək deməkdir, lakin əskildilən hissə həmişə cümlənin tərkib hissəsi olmalıdır." [5; 124] Amma Hallidey və Həsənə görə, ellipsis əvəzetmə kimidir. Lakin, əvəzetmə müəyyən sözləri digəri ilə əvəz edir, ellipsisdə isə cümlədəki həmin yerə heç bir şey daxil edilmir. Üstəlik, ellipsisin "sıfırla

əvəzedilən" və ya "deyilməyən bir şey" olduğu da düşünülür. Əslində deyilməməsi onun başa düşülmədiyi anlamına gəlmir. Məsələn:

Jane ate an apple but Alissa a banana.

Yuxarıdakı nümunədə cümlənin ikinci hissəsinin felinin buraxıldığını, lakin əvvəlki hissədən bərpa oluna biləcəyini görürük.

Əslində müxtəlif dilçilər ellipsisə müxtəlif bucaqlardan baxmışlar. Məsələn, McCarthy deyir: "Ellipsis, danışanın və ya yazıçının kontekstdən aydın olduğunu düşündüyü və buna görə də qeyd edilməsinə ehtiyac duyulmayan, lakin qrammatik cəhətdən tələb olunan elementlərin buraxılmasıdır." [4; 183] Ellipsis Biber tərəfindən "dil və ya situasiya kontekstindən dəqiq şəkildə bərpa edilə bilən elementlərin buraxılması" kimi müəyyən edilir. [1; 95] McCarthy-nin dediklərinə istinad etsək, daha əhatəli və dəqiq ola bilər, çünki o, təkə yazılı deyil, həm də danışq dili ilə əlaqəli olan ellipsdən bəhs edir. Nəticədə, ellipsis dil quruluşundan, kontekstdən və ya situasiyadan asılı olaraq çox vaxt aşkar olan sözlərin və ya ifadələrin buraxılmasıdır. Bir dilin vacib cəhətlərindən biri ellipsisin istifadə miqdarının müxtəlifliyidir. Mübahisəli problem kimi nəzərə alınmalı olan ellipsdən istifadə miqdarında bir çox fərqlər var. Beləliklə, müəyyən növ mətnlərdə ellipsisin niyə daha çox istifadə edildiyini və yazıçı bu cür istifadəyə yönəldən hansı təsirli elementlər olduğunu müəyyənləşdirmək vacibdir. Ellipsisin başlanğıc nöqtəsi danışq dilidir. Danışq dilindəki ellipsislər zaman keçdikcə ümumiləşir və yazılı dildə də öz əksini tapır. Yazılı dildə əks olunan ellipsis nümunələri həm də klassik qrammatikanın mövzudur. Bəzi səs düşmələri və elliptik cümlələrin qiymətləndirildiyi bölmələr əslində qrammatikanın ellipsis mövzusunda toxunduğu hissələrdir. Tək bir ellipsis növündən danışmaq düzgün olmaz. Ellipsis sözlərdə, cümlələrdə və mətnlərdə ayrı-ayrı məqsədlər üçün baş verir. Söz səviyyəsində ellipsisin əsas məqsədi tələffüzü asanlaşdırmaqdır. Söz səviyyəsində səs düşmələri nitqdə şəkilçilərin deyilməməsi şəklində baş verir. Cümlə səviyyəsində ellipsisdə məlumatın qısa şəkildə verilməsi və sözlərə qənaət olunması hədəflənir. Bu dil hadisəsi cümlədəki sözlərin və ya ifadələrin deyilməməsi ilə nəticələnir. Mətn səviyyəsində ellipsisdə əsas məqsəd mətnin ardıcılığını və koherentliyini təmin etməkdir. Üstəlik, mətnin bağlılığı üçün ellipsisin əhəmiyyəti həm də onda görünür ki, o təkə cümlələr arasında deyil, həm də abzaslar arasında bağlılıqlar yaradır. Nəticə etibarilə demək olar ki, bütün ellipsis nümunələrində ortaq məqam dildə qənaətcillikdir. Ellipsis istifadə edilmiş cümlədə ellipsis müəyyən etmək adətən asandır. Lakin dərin quruluşda gizlənen və elliptik cümlələrin tərifinə uyğun gəlməyən cümlələrdə də ellipsis olmuş ola bilər. Müqayisəli cümlələrdə üstüörtülü ifadələrdə cümlə qurucuları qeyd olunsada, dərin strukturda gizli məna gizlənir. Belə cümlələrdə ellipsisin aşkarlanması mətni oxuyandan çox diqqət tələb edir. Mövzunun daha yaxşı başa düşülməsi üçün müqayisəli cümlələr əsas götürülə bilər. Müqayisə məqsədi ilə qurulan cümlələrdə dilin daha qısa istifadəsi üçün ellipsis istifadə olunur.

Bu cümlələrdə ellipsis müəyyən etməyin yolu dərin struktura baxmaqdır. Dərin struktura baxdığımızda bəzi elementlərin və ya məlumatların elliptik şəkildə verildiyi görülməkdir. Məsələn:

Jane is more beautiful than Alissa.

Qeyd olunan cümlədə iki ayrı məlumat verilmişdir. Bunlardan zahirdə olan açıq məna (*Jane is more beautiful than Alissa*), ikincisi isə dərin strukturdakı "*Alissa is also beautiful*" mənasıdır. Beləliklə, bir-birinə keçmiş iki məlumat elliptik formada çatdırılmışdır. Mətn səviyyəsində ellipsis məqsədi mətnə müxtəlif məna incəlikləri əlavə etməkdir. Bu isə mətni yaradanın seçimləri və xüsusi dil istifadəsi ilə əlaqədar yaranır. Digər tərəfdən, ellipsis mətn kontekstində bütün strukturu aşkar etmək üçün mətn oxuyucusunun effektivliyini tələb edir. Beləliklə, mətnin mənalandırılması prosesində mətni yaradan və onu başa düşən arasında ümumi məna sahəsi yaranır. Ellipsis daxilində əlaqələr iki səviyyədə təsvir edilə bilər; biri cümlə səviyyəsi, digəri isə mətn səviyyəsidir. Cümlə səviyyəsində iki ellipsis əlaqəsi mövcuddur. Birincisi, linqvistik konstruksiya vahidləri arasında mövcud olan qrammatik münasibətləri ehtiva edən sintaqmatik əlaqələrdir. İkincisi isə öz yerlərini tuta bilən eyni səviyyəli faktiki baş verən elementlər arasında semantik asılılığı ehtiva edən paradiqmatik münasibətlərdir. Digər tərəfdən, mətn daxilində ellipsis əlaqəsi kohezivə vasitəsi kimi Halliday və Hasan tərəfindən səciyyələndirilir. Onun əsas xüsusiyyəti mənalı linqvistik və ya qeyri-linqvistik kontekstdən bərpə oluna bilən söz və ya ifadələrin buraxılmasıdır. [2; 155]

Leech hesab edir ki, ellipsis cümlələrin strukturunu daha sıx birləşdirən və məna əlaqələrinin daha asan qavranılmasını təmin edən abreviatura vasitəsidir. [3; 171] Halliday və Hasan izah edirlər ki, hər bir informasiya vahidi iki element əsasında qurulur, birincisi yeni elementdir ki, bu da natiqin və ya yazıçının dinləyiciyə və ya oxucuya məlum olmayan məlumatı təqdim etməsini ifadə edir. [2; 88] İkincisi, bəzi mənbələrdən, məsələn, ətraf mühətdən, situasiyadan və ya əvvəlki mətndən dinləyiciyə və ya oxucuya artıq məlum olan məlumatın natiqin və ya yazıçının təqdimatını göstərən elementidir. Bu verilən məlumat adətən yazıçı ilə oxucu arasında paylaşılan məlumatı təşkil edir ki, bu da yeni məlumatın əlaqələndirilə biləcəyi başlanğıc nöqtəsi hesab olunur. Paylaşılan məlumat natiqə və ya yazıçıya aşağıdakı nümunədə olduğu kimi diqqəti yeni materiala yönəltmək üçün əvvəllər söylənilən və ya işarə edilən şeyləri buraxmağa imkan verir:

- *Have you seen her?*

- *(I have) Not yet (seen her).*

Bədii mətnlərdə ellipsis söz sənəti kimi tətbiq edilir. Məqsəd mətndən lazımsız elementləri çıxarmaq, onu daha təsirli etməkdir. Ellipsis hərəkəti sürətləndirmək üçün istifadə edilən dramatik bir üsul hesab olunur. Ellipsis dramaturgiyada geniş istifadə olunmasını iki səbəblə əlaqələndirmək olar: Birincisi, səhnə quruluşunun tamaşa boyu ellipsis baş verməsini asanlaşdırdığı aydındır. İkincisi, pyeslər ilk növbədə ellipsisın sıx istifadəsini tələb edən uzun dialoqlardan ibarətdir. Dialoqda

sual-cavab tərzində danışıqlar üstünlük təşkil etdiyinə görə dramatik mətndə ellipsisin mühüm rol oynadığı fikiri irəli gəlir. Nəticədə demək olar ki, ellipsis dramatik mətnin tipik xüsusiyyətlərindəndir. Çünki, dialoq hekayə mətni üçün deyil, ilk növbədə, dramatik mətnlər üçün səciyyəvidir. Bununla belə, romanlarda istifadə olunan ellipsis dramdan daha azdır, çünki bu janr qısaltma və ya sıxılmadan daha çox gücləndirmə və nəqlə əsaslanır. Təhlil olunan hər iki mətn ədəbi növə aid olsa da, üslub baxımından aralarında fərqlər var. Dramatik mətnə qeyri-linqvistik amillər təsir edə bilər, məsələn, səhnə, işıq, səs, tamaşaçı və s. Lakin povest mətnində dramda olduğu kimi qeyri-linqvistik faktorlardan asılılıq yoxdur, bu da yazıçının ellipsis əvəzinə təkrardan istifadə etməsinə səbəb olur, dramaturq isə təkrar əvəzinə ellipsisdən istifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Biber, D., Johansson, S., Leech G., Conrad S., and Finnegan E. The Longman Grammar of Spoken and Written English. England, 1999.
2. Halliday, M. A. K. and Hasan R. Cohesion in English. London, 1976.
3. Leech, G., Deuchar. M. and Hoogenraad, R. English Grammar for Today. London: 1982.
4. McCarthy, M., Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge, 1996.
5. Tallerman, M., Understanding Syntax, Third Edition. London and New York, 2011.

Nigar Rahimova

ELLIPSIS AS A COHESION MEANS IN THE LITERATURE TEXTS SUMMARY

The relationship between cohesion and coherence is perhaps the most debated issue in recent times. Because the difference between cohesion and coherence is the basis for many modern discourse concepts. Ellipsis is the most remarkable linguistic tool that plays a major role in the process of creating cohesion. An ellipsis is the omission of elements that the speaker or writer thinks are clear from the context and therefore do not need to be noted, but are grammatically required. The starting point of the ellipse is the spoken language. Ellipsis in spoken language generalizes over time and is also reflected in written language. In this sense, literary texts are especially noteworthy. Ellipsis is widely used in all genres of literary texts.

One of the important features of a language is the variety of uses of the ellipse. There are many differences in the amount of use of the ellipse that should be considered a controversial issue. Thus, it is important to determine why ellipsis is used more often in certain types of texts and what influential elements direct the writer to such use. This article provides information on the ellipsis and its contribution to cohesion in the text. The meaning of the ellipse is explained and the place of use is shown with examples. Particular attention is paid to the explanation of the development of the ellipse in the literary text. It has been concluded that the ellipse is used in genres that belong to a more dramatic type. Because the dialogue in

the form of dialogue, in which the ellipse is most common, is typical of the genres of the dramatic type.

Keywords: *Text, language, ellipsis, cohesion.*

Нигяр Рагимова

**МНОГОТОЧИЕ КАК СРЕДСТВО СВЯЗНОСТИ
В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ
РЕЗЮМЕ**

Взаимосвязь между сплоченностью и согласованностью, пожалуй, является наиболее обсуждаемым вопросом в последнее время. Потому что разница между сплоченностью и связностью лежит в основе многих современных концепций дискурса. Многоточие — самый замечательный лингвистический инструмент, который играет важную роль в процессе создания связности. Многоточие — это опущение элементов, которые, по мнению говорящего или пишущего, очевидны из контекста и поэтому не нуждаются в отечении, но являются грамматически обязательными. Начальной точкой эллипса является разговорный язык. Многоточие в разговорной речи со временем обобщается, а также отражается в письменной речи. Особого внимания в этом смысле заслуживают художественные тексты. Многоточие широко используется во всех жанрах художественных текстов.

Одной из важных особенностей языка является разнообразие использования эллипса. Есть много различий в количестве использования эллипса, что следует считать спорным вопросом. Таким образом, важно определить, почему многоточие чаще используется в определенных типах текстов и какие влиятельные элементы побуждают писателя к такому употреблению. В этой статье представлена информация об многоточии и его вкладе в связность текста. Объясняется значение эллипса и показывается место его использования с примерами. Особое внимание уделяется объяснению развития эллипса в художественном тексте. Сделан вывод об использовании эллипса в жанрах, относящихся к более драматическому жанру. Потому что диалог в форме диалога, в котором наиболее употребителен эллипс, характерен для жанров драматического типа.

Ключевые слова: *Текст, язык, многоточие, сплоченность.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.22

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR:

FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU MUSTAFAYEV KİNO DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	3
NƏRMİN MÖHBALIZADƏ NATIQ XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ.....	8
LEYLA MANSUR QIZI HƏSƏNZADƏ “DƏYİŞƏN QƏHRƏMANIMIZ” ROMANINDA OBRAZIN DAXİLİ TƏKAMÜLÜ	15
MAHMUDAĞA QASIMOV CƏLİLABAD RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ	24
N.Ə.ƏLİYEVƏ MƏHƏBBƏT BİR KONSEPT KİMİ	32
HÜSEYNOVA ZÜLFİYYƏ ALCANOVA AYGÜN LİNQVOMƏDƏNİYYATŞÜNASLIQDA KONSEPTƏ BAXIŞ	39
KÖNÜL NƏCƏFOVA İNGİLİS DİLİNDƏ COVID-19 MÖVZUSUNDA YARANAN YENİ LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	46
BAXŞƏLİYEVƏ AYTƏN ƏHƏD QIZI DEVİD MİTÇELİN HEKAYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ.....	54
MƏNSURƏ ABİSALAM QIZI NURƏLİYEVƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “ŞƏBİ-HICRAN” POEMASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR	62

İRADƏ BƏDƏLOVA ELMAN QIZI ZEYNALOVA ZÜLEYXA HAFİZ QIZI İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN LİNGVİSTİK, TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	68
SEVDA YUSİFOVA FƏRRUX QIZI TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİ-MƏNƏVİ İRSİ	75
ZEYNALOVA XALİDƏ YAŞAR QIZI MƏMMƏDOVA GÜNAY RAFİQ QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ AVSTRALIYA MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	82
HACIYEVA AYTƏN FİKRƏT QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ SİNTAKTİK-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	88
NƏBİYEVA SEHRA YƏ İNGİLİS FRASEOLOGİYASINDA İSTİFADƏ EDİLƏN XÜSUSİ ADLAR	95
ZÖHRƏ NƏBİYEVA ADLIQ HALLI FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR	103
MAHNUR BAYANDUR QIZI ŞİRİNOVA FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRƏ DAİR	109
QASIMOVA NURLU XƏQANI QIZI TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏSİ	118
САЛИМЗАДЕ АЙДАН АЗАД К СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БРИТАНСКОГО И АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	125
AFƏT QƏDİROVA MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN DRAMATURGİYASININ DİL-ÜSLUB SEMANTİKASI	136
FATMA. M. ƏMİROVA İSİM-FEİL BİRLƏŞMƏLƏRİ	144

ƏSGƏROVA ELMİRA NADİR QIZI ŞƏXSLİ FEİLLƏRİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI VƏ ONLARIN TƏSNİFATI	151
С.Д. АЙДЫНОВА ОНОМАСТИКОН КОНЦЕПТА «БЕЖЕНЕЦ/QAÇQIN/REFUGEE» (В СВЯТЕ ТЕОРИИ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ)	158
MƏLİKOVA ŞƏKƏR İLQAR QIZI ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ FEİLİN KEÇMİŞ VƏ İNDİKİ ZAMANLARININ MÜXTƏLİF İFADƏ FORMALARI.....	167
AYNUR İDRİS QIZI BAXŞƏLİYEVƏ FEİLİ BAĞLAMALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	176
NUŞABƏ ƏLİYEVƏ MƏTANƏT HACİYEVƏ İSİ MƏLİKZADƏNİN «DƏDƏ PALID» ƏSƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	183
TURAN MƏMMƏDOVA MƏTNDƏ İNFORMASİYANIN SIXILMASI UNİVERSAL DİL HADİSƏSİ KİMİ.....	191
ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ ADLIQ HALLI FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR	200
APZY ГУСЕЙНЛИ ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (ЧАСТЬ 1)	207
X.B.MƏMMƏDOV, X.T.ÇƏLƏBİYEVƏ AZƏRBAYCAN VƏ RUS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ RƏNG KOMPONENTLƏRİNİN MOTİVLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ	215

Dos.QULIYEVA ESMIRA ALLAHVERDI QIZI
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM ŞƏKİLÇİLƏR.....222

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV
TÜRK XALQLARI POEZİYASINDA
SƏMƏD VURĞUNUN BƏDİİ OBRAZI.....230

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
XIX ƏSRİN SONU VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YARANMA TARİXİ.....238

İLHAM QAZIZADƏ
AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI
RUS DRAM TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ244

GÜNAY TELMAN QIZI ƏLİYEVƏ
COYS KEROL OATSIN “SARIŞIN” ROMANINDA
UYDURMA VƏ REALLIĞIN SİNTEZİ252

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
GALSWORTHY’S PORTRAIT AS A MAN AND AS A WRITER.....258

ELZA İSMAYİLOVA
“KOROĞLU” DASTANINDA DƏLİ HƏSƏN268

KƏMALƏ İSLAMZADƏ
NİZAMİ — MÜHARİBƏ ETİKASI BARƏDƏ.....282

İSRAFİLOVA KÖNÜL QURBAN QIZI
QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNDƏ “MƏN” KONSEPSİYASI295

NƏSRƏDDİN MUSAYEV
XƏTƏİ YARADICILIĞININ TÜRKİYƏ
ƏDƏBİ-ELMI FİKRİNDƏ İNİKASI301

SƏİDƏ RƏFƏİL QIZI ƏSƏDLİ ƏDƏBİYYATDA VƏ HƏYATDA “KİMYAGƏR” ANLAYIŞI.....	315
НУРИДА ГАНБАРОВА ГУСЕЙН ГЫЗЫ О ФАКТОРАХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ВЗАИМОБОГАЩЕНИЯ ЛИТЕРАТУР.....	322
VAHİDOV FAZİL AĞAYEV TAHİR BÖYÜK QAYIDIŞA DOĞRU İNAMLI ADDIMLAR	331
TAGHIYEVA KONUL ARZU ABDULLAYEVA GUNAY SHAMSADDIN GASIMOVA MARAL İLGAR STRATEGIES FOR IMPROVING READING COMPREHENSION.....	340
NİGAR NAMİQ QIZI RƏHİMOVA BƏDİİ MƏTNDƏ ELLİPSİS KOHEZİYA VASİTƏSİ KİMİ.....	346

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 02.07.2022
Şərti çap vərəqi 22,5. Sifariş № 289
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4